

**Cuiavian University
in Włocławek**

**Odessa State University
of Internal Affairs**

THE EUROPEAN DIMENSION OF MODERN LEGAL SCIENCE

Scientific monograph

**IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING**

2022

*Recommended for printing and distribution via Internet
by the Academic Council of Baltic Research Institute
of Transformation Economic Area Problems according
to the Minutes № 9 dated 27.09.2022*

REVIEWERS:

Doctor of Law, Associate Professor **Dmytro Volodymyrovych Shvets**,
Honored Worker of Education of Ukraine, Rector of Odesa State University
of Internal Affairs;

Doctor of Law, Professor **Maksym Viktorovych Korniienko**, Vice Rector
of Odesa State University of Internal Affairs;

Doctor of Law, Associate Professor **Viacheslav Vitaliiovych Krykun**,
Vice Rector of Odesa State University of Internal Affairs;

PhD in Law, Professor **Serhii Volodymyrovych Albul**, Professor at the
Department of Operative and Investigative Activity of Odesa State University
of Internal Affairs;

Doctor of Law, Professor **Oleh Olehovych Shkuta**, Head of the Department
of Professional and Special Disciplines, Kerson Faculty of Odesa State
University of Internal Affairs.

The European dimension of modern legal science : Scientific
monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. 548 p.

CONTENTS

SECTION 1. Confidential cooperation in combating crime: Ukrainian and foreign experience of legal regulation (Albul S. V., Korniienko M. V.)	1
1. Legal regulation of the use of confidential cooperation in combating crime in Ukraine.....	3
2. Analysis of the experience of legal regulation of the use of confidential cooperation in the countries of the European Union	13
SECTION 2. The constitutional and legal space of local self-government of Ukraine as a constituent part of the European legal space of local democracy (Baymuratov M. O., Bocharova N. V., Kofman B. Ya.).....	26
1. Theoretical and methodological approaches to understanding and defining the legal space of local self-government	27
2. Organizational and regulatory guidelines regarding the formation of the legal space of local self-government of Ukraine as an organic component of the European legal space of European democracy	40
SECTION 3. Legal regulation of social protection of orphans and children deprived of parental care during the war in Ukraine: international standards and national experience (Barabash O. O.).....	57
1. Provision of social protection of orphans and children deprived of parental care: foreign practices	60
2. Legal provision of social protection of orphans and children deprived of parental care: national experience.....	66
3. The main problems of social and legal protection of orphans and children deprived of parental care	71
SECTION 4. International ways of human rights protection as realization of the right to justice: European Court of Human Rights (Beschastnyy V. M.)	84
1. Analysis of international standards in the field of human rights protection.....	86
2. The European Court of Human Rights as a standard of justice for the restoration of violated rights	92

SECTION 5. Some Aspects of Information Treatment in Order to Ensure Proper Protection of Critical Infrastructure Objects in Ukraine (Brusakova O. V., Krykun V. V.).....	99
1. Concept and essence of information treatment process during administrative and legal protection regulation of critical infrastructure objects	100
2. Peculiarities of collecting, processing, storing, searching and analyzing information in order to ensure proper protection of critical infrastructure facilities in Ukraine	108
SECTION 6. Legal stimuluses for highly efficient work as a problem of labor law (Vakariuk L. V.).....	122
1. The essence and place of “incentives” and “benefits” in the legal stimulation of employees.....	123
2. The importance and role of contractual (local) norms in the legal provision of stimulating the labor activity of employees	131
SECTION 7. Improving the legal regulation of the recovery of damages for breach of contractual obligations (Vashchynets I. I.) ...	150
1. The purpose of the recovery of damages in contractual relations.....	151
2. The creditor’s right for the performance of obligation at the debtor’s expense	157
3. The recovery of abstract damages	161
SECTION 8. Investigation in criminal proceedings as an investigative (search) action (Harasymiv O. I., Miskiv D. M., Riashko O. V.).....	168
1. The use of coercion in the survey	169
2. Problematic issues during the survey	174
SECTION 9. Legal Issues of Epidemic Safety Due to the Pandemic COVID-19 and the War in Ukraine (Gutorova N. O., Zabuha Yu. Yu., Mykhailichenko T. O.)	181
1. Epidemic safety as a component of national security: changing vectors..	182
2. Epidemic safety during the COVID-19 pandemic: international and Ukrainian experience of legal regulation.....	189

SECTION 10. Concept of “sustainable development” in Ukraine and world: general and legislative perception (based on Google Trends) (Kazak R. A.)	206
1. Theoretical and methodological approach of using Google Trends to analyze the concept of sustainable development	207
2. Demonstration of Google Trends’ data of the concept “sustainable development” by general and legislative categories.....	212
SECTION 11. Peculiarities of regional administration and the administrative structure of Galicia as part of the Austrian (Austro-Hungarian) Empire (Karpichkov V. O.)	221
1. The administrative-territorial structure of Galicia and regional administration system until 1848	222
2. Changes in the administrative structure of Galicia and the regional administration system after 1848	228
SECTION 12. The concept, essence and content of the activity of the banking institution as a subject of the prevention of criminal offenses (Kolb O. H., Kolb R. O., Konopelskyi V. Ya.).....	237
1. Emergence of prerequisites of the problem and statement of the problem	237
2. Analysis of existing methods of solving the problem and formulating the task and ways of solving it	239
3. Theoretical and practical measures aimed at increasing the efficiency of using potential opportunities of banks in crime prevention	250
SECTION 13. Problems of prevention and ways of overcoming offenses in the financial and economic sphere by means of administrative law (Komarnytska I. I.)	259
1. Torts of a financial and economic nature	260
2. Problems and prospects of increasing the effectiveness of preventive influence in the financial and economic sphere.....	265
SECTION 14. Nation-building and law: achievements and problems in context of National security of Ukraine (Korzh I. F., Biriuk L. I., Korzh T. I.).....	277
1. Ethnology and legal mechanisms	278
2. Problems of ethnic identification and ethnic stratification in Ukraine: legal ways of solving them.....	286

SECTION 15. Providing legal assistance (general-theoretical aspect) (Nadon V. V.).....	296
1. General provisions on legal personality ь.....	298
2. Concept and legal nature of the provision of legal (legal aid).....	314
3. Regarding the provision of legal assistance by lawyers	316
SECTION 16. The place and role of criminal procedural legislation in the process of reforming modern of legal science of Ukraine (Nikitin A. A.	324
1. Formation and development of criminal procedural legislation of Ukraine in the process of reforming modern of legal science	325
2. The current state of the criminal procedural legislation of Ukraine in the process of reforming of legal science	331
SECTION 17. Collaborative activity: preliminary criminalistic characteristics (Orzhynska E. I.).....	339
1. The structure of criminalistic characteristics of collaborative activity	342
2. The method of performing collaborative activities.....	346
3. Other elements of the criminalistic characteristics of collaborative activity.....	353
SECTION 18. Legal entities of public law civil law aspects (Pidubna V. F.).....	368
1. Analysis of research methods for the formation of doctrinal approaches to the concept of legal entities of public law	369
2. Signs of a legal entity of public law	370
3. Types of legal entities under the legislation of Ukraine	372
4. The concept of legal entities of law in Western countries	376
SECTION 19. Forensic characteristics of illegal obstruction of the organization or holding of meetings, rallies, marches and demonstrations (Romanov M. Yu.)	386
1. Forensic characterization of a person who illegally obstructed the organization or holding of meetings, rallies, marches and demonstrations ...	388
2. Approaches to determining ways of illegally obstructing the organization or holding of meetings, rallies, marches and demonstrations	393
3. Circumstances of committing illegal obstruction of the organization or holding of meetings, rallies, marches and demonstrations	397

SECTION 20. Virtual identity as a projection of a natural person on the Internet (Tokareva V. O.)	406
1. Virtual identity as a simulation	407
2. Definition of the concept “virtual identity” on the Internet.....	409
3. Evolution of views on “virtual identity” on the Internet	413
SECTION 21. The implementation of European pollutant discharges regulation into the water legislation of Ukraine (Uberman V. I., Vaskovets L. A.).....	419
1. Comparative features of European and Ukrainian legal mechanisms for regulating the discharge of pollutants	421
2. The option of Ukrainian legislative implementation of European regulating of discharges of pollutants from point sources in water	433
SECTION 22. Modern principles of reforming domestic jurisprudence in the process of European integration (Chaplynskyi K. O.).....	446
1. The current state and shortcomings of domestic jurisprudence	447
2. Directions of reforming domestic jurisprudence in the process of European integration.....	452
3. The relationship between reforming legal science and legal education in Ukraine.....	456
SECTION 23. The legal system of modern Ukraine: post-socialist (transitional) type (Chukaeva V. O.)	463
1. Features of the post-socialist (transitional type) legal system	464
2. Political and legal doctrine and reform of constitutional legislation in the post-socialist (transitional) period of state and law	472
SECTION 24. Psychological support for the professional reliability of police officers (Shvets D. V.)	482
1. Psychological determinants of the development of police professional reliability.....	483
2. Criteria and indicators of police officers’ professional reliability assessment.....	487

SECTION 25. Conceptual principles of reforming the modern science of criminal law as a normative and legal basis for the European integration of Ukraine in the penitentiary sphere (Shkuta O. O.)	497
1. The formation and development of the science of criminal law as a normative and legal basis for the European integration of Ukraine in the penitentiary sphere	497
2. Modern principles of reforming the science of criminal law in the process of European integration of Ukraine in the penitentiary sphere	506
SECTION 26. Professional training of police personnel in Bavaria (Yarmaki K. P., Yarmaki V. K.)	522
1. The system of training police personnel in Germany (on the example of Bavaria).	523
2. Improving the qualifications of police officers in Germany and organizing scientific research in the field of police activity	530

КОНФІДЕНЦІЙНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ: ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Албул С. В., Корнієнко М. В.

*«Знання наперед не можна отримати від богів і демонів.
Знання про супротивника можна отримати лише від людей».
Сунь-Цзи. «Мистецтво війни»¹.*

ВСТУП

Євроінтеграційні процеси, які відбуваються в Україні на тлі повномасштабної військової агресії з боку російської федерації, надання нашій державі статусу кандидата на членство в Європейському Союзі обумовлюють необхідність та важливість реформ та перетворень у всіх сферах соціального буття. Не виключенням є і сфера правоохоронної діяльності, яка слугуватиме вирішенню завдань реалізації державних гарантій забезпечення прав і законних інтересів громадян.

Правоохоронна система будь-якої держави складна і багатоелементна. Серед її складових особливе місце займають поліцейські органи, що входять до складу сектору безпеки. У свою чергу, забезпечення внутрішньої безпеки держави поліцейськими органами здійснюється виключно притаманними їм засобами і методами. Одним з чисельних методів поліцейської діяльності є використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності.

Фраза, яку ми винесли в якості епіграфу, належить видатному діячу Стародавнього Китаю Сунь-Цзи, який зробив значний внесок у формування світової військової науки. Примітно, що більшість положень його трактату «Мистецтво війни» до теперішніх часів застосовуються не тільки у військовій справі, але і в оперативно-

¹ Сунь-Цзи. Мистецтво війни. К.: Андронум, 2021. С. 24.

розшуковій діяльності поліцейських органів в частині використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності².

Конфіденційне співробітництво в діяльності поліцейських органів – інститут з давньою історією, особливими принципами, напрямками застосування та, разом із тим, із специфічною морально-етичною складовою. Полярне ставлення у суспільстві щодо сутності та етичності конфіденційного співробітництва обумовлює його різнопланову нормативно-правову регламентацію у більшості держав. За нашим переконанням, з впевненістю можна стверджувати про наявність національних традицій щодо ставлення до інституту конфіденційного співробітництва. Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури з питань протидії злочинності дає підстави стверджувати, що, не дивлячись на тривалий час існування та функціонування інституту конфіденційного співробітництва, ще багато питань залишаються недостатньо або лише частково дослідженими. Серед таких проблемних питань, що так чи інакше стосуються інституту конфіденційного співробітництва, можна виокремити філософські, морально-етичні, історичні, психологічні, нормативно-правові, організаційні, тактичні, соціально-економічні, структурно-функціональні, безпекові тощо³.

У вітчизняній науці питанням конфіденційного співробітництва у протидії злочинності були присвячені розробки таких вчених, як Л.І. Аркуша, Б.І. Бараненко, Г.М. Бірюков, В.І. Василичук, М.Л. Грібов, О.Ф. Долженков, В.П. Захаров, Б.А. Керницький, О.І. Козаченко, В.А. Некрасов, Д.Й. Никифорчук, С.В. Пеньков, С.І. Пічкурєнко, М.А. Погорецький, В.В. Редька, Е.В. Рижков, М.Б. Саакян, І.В. Сервецький, М.В. Стащак, В.Є. Тарасенко, І.А. Федчак, В.В. Шендрик. За різні часи роботи вказаних вчених розкривали окремі питання вказаної проблеми. Однак, з плином часу, зі зміною законодавства певні напрацювання об'єктивно втрачали свою актуальність. Доводиться констатувати, що за часи незалежності України непоодинокі спроби приведення правової бази

² Албул С. В. Вплив військового мистецтва Стародавнього Китаю на становлення теорії оперативно-розшукової діяльності. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії наркозлочинності*: матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (14 травня 2019 р., м. Одеса). Одеса: ОДУВС, 2019. С. 14–18.

³ Албул С. В. Євроінтеграційний акцент нового кримінально-процесуального законодавства України: новели та вади. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник статей з питань європейської інтеграції та права. Вип. 10. Одеса: Фенікс, 2012. С. 141.

у галузі оперативно-розшукової діяльності до європейських та світових стандартів стикалися з перепонами бюрократичної системи та застарілими догмами радянських часів.

На сьогодні, враховуючи позитивні кроки євроінтеграційних процесів в Україні, компаративний аналіз та дослідження питань можливості імплементації зарубіжного досвіду правового регулювання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності потребують, за нашим переконанням, подальших ґрунтовних наукових розробок.

1. Правове регулювання використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності в Україні

Сучасні довідкові видання трактують визначення «конфіденційного співробітництва» як законодавчо визначену діяльність прокурорів, слідчих, працівників оперативних підрозділів з іншими особами, які в межах кримінального провадження та під час здійснення оперативно-розшукової діяльності добровільно надають допомогу на умовах конфіденційності або залучені до проведення оперативно-розшукових заходів, негласних слідчих (розшукових) дій. При цьому, конфіденційне співробітництво може використовуватися як за ініціативою правоохоронного органу, так і за ініціативою осіб, які на умовах конфіденційності добровільно вирішили надати допомогу правоохоронним органам⁴. У свою чергу, конфіденційність – (від англ. *confidentiality*) це властивість не підлягати розголошенню, довірливість, секретність, суто приватність⁵.

В Україні правова регламентація конфіденційного співробітництва громадян з правоохоронними органами у протидії злочинності має традиційну для країн пострадянського простору історію становлення та розвитку. Існуючи у площині наукової парадигми оперативно-розшукової діяльності, інститут конфіденційного співробітництва «відчуває на собі» всі недоліки чинного законодавства. До моменту прийняття Верховною Радою України у 1992 році Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» сама така діяльність та її невід’ємна складова – інститут конфіденційного співробітництва, перебували поза правового поля. Організаційно-тактичні аспекти такої діяльності регламентувалися

⁴ Основи оперативно-розшукової діяльності: термінологічний словник / Уклад.: С. В. Албул. Одеса: Астропринт, 2017. С. 57.

⁵ Грібов М. Л., Козаченко О. І. Негласне співробітництво в механізмі забезпечення прав людини: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 36.

виключно відомчими нормативними актами з грифами обмеженого доступу тих державних органів, які були наділені правом її здійснювати. Процесуальне законодавство взагалі не містило згадування про можливість використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності⁶. Фактично вся оперативно-розшукова діяльність на рівні законодавства врегульована не була⁷. Демократична правова сутність ієрархії нормативно-правових актів (Конституція – закон – підзаконний акт) була спотворена. Конституційні норми, а також норми законодавства не містили будь-якого згадування про соціальну користь, позитивність та регламентованість конфіденційного співробітництва. Це, безсумнівно, призводило до чисельних порушень прав громадян, обмеження засобів контролю за такою діяльністю, переформатування правоохоронної системи держави у систему репресивну.

На теперішній час конституційні засади конфіденційного співробітництва закріплені у ст. 34 Конституції України, відповідно до норм якої кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір⁸. Базуючись на конституційних нормах, з прийняттям 18 лютого 1992 року Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» інститут конфіденційного співробітництва вперше отримав формальне законодавче закріплення. Вказуючи на ознаку лише формального закріплення, ми маємо на увазі його усічений характер. Навіть той факт, що на сьогодні до вказаного, базового закону було внесено значну кількість змін та доповнень, саме інституту конфіденційного співробітництва такі новели не торкалися. На сьогодні, на нашу думку, окремі питання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності регламентуються статтями 1, 8, 11 та 13 Закону України «Про

⁶ Larysa Arkusha, Maksym Korniienko, Anastasiia Berendieieva. Criminal activity in Ukraine in the light of current conditions. *Amazonia Investiga* . 2019. Vol. 8. Núm. 24. P. 388.

⁷ Албул С. В. Домінуючі мотиви конфіденційного співробітництва в умовах сучасних змін у соціальній стратифікації. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 1. С. 28–30.

⁸ Албул С. В. Євроінтеграційний акцент нового кримінально-процесуального законодавства України: новели та вади. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник статей з питань європейської інтеграції та права. Вип. 10. Одеса: Фенікс, 2012. С. 139.

оперативно-розшукову діяльність»⁹. Перш за все, сутність конфіденційного співробітництва розкривається через визначення завдань оперативно-розшукової діяльності. Такими на законодавчому рівні (ст. 1 вказаного закону) визначені пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави¹⁰. Інакше кажучи, сутність конфіденційного співробітництва, як невід’ємної складової оперативно-розшукової діяльності, має саме пошукове та інформаційне спрямування.

Норми Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» у ст. 8 закріплюють вичерпний перелік прав підрозділів, яким надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність. Саме у цій нормі міститься пряма вказівка на право оперативних підрозділів для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності за наявності визначених підстав використовувати конфіденційне співробітництво. Так, п. 13 ст. 8 надає право мати гласних і негласних позаштатних та штатних працівників. У свою чергу, п. 14 ст. 8 закріплює право використовувати конфіденційне співробітництво. При цьому, таке співробітництво має здійснюватися згідно з положеннями ст. 275 Кримінального процесуального кодексу України¹¹. За нашим переконанням, вказані норми (п. 13 та п. 14 ст. 8) є доволі суперечливими. По-перше, гласні і негласні штатні та позаштатні працівники на конспіративній, конфіденційній основі реалізують завдання оперативно-розшукової діяльності. Отже, конфіденційне співробітництво є сутністю їх діяльності. Тому, ми вважаємо, що положення п. 14 ст. 8 фактично дублюють положення п. 13 вказаної норми. Ми розуміємо, що внесення до ст. 8 пункту 14 було обумовлено прийняттям у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України. Але, на нашу думку, чітка різниця між оперативно-розшуковою та кримінальною процесуальною діяльністю дає підстави стверджувати про недоречність та

⁹ Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-ХІІ із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

помилковість регламентації оперативно-розшукової діяльності нормами кримінального процесуального законодавства. Одночасно, як бачимо, норми базового закону, закріплюючи право оперативних підрозділів використовувати конфіденційне співробітництво, взагалі не містять посилань на можливі напрями такого використання, обмежуючись тільки згадуванням загальних завдань оперативно-розшукової діяльності.

Чинний Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», регулюючи питання соціального і правового захисту осіб, які залучаються до конфіденційного співробітництва, декларує, такі особи перебувають під захистом держави. Окремо передбачена можливість документального оформлення конфіденційного співробітництва з оперативним підрозділом. За бажанням осіб таке співробітництво може бути оформлено письмовою угодою з гарантуванням конфіденційності¹². При цьому, на законодавчому рівні закріплено, що співробітництво особи з оперативним підрозділом зараховується до її загального трудового стажу в разі укладення з нею трудової угоди. А в разі, якщо у зв'язку з виконанням такою особою завдань оперативно-розшукової діяльності настала її інвалідність або смерть, на неї поширюються пільги, передбачені у таких випадках для працівників оперативних підрозділів. Разом із тим, слід зазначити, що на практиці такі угоди свого реального застосування не знайшли, залишившись виключно декларативними приписами, що, безсумнівно, є суттєвою перепорою для мотивації громадян¹³.

Принагідно слід зазначити, що у ст. 11 вказаного правового акту законодавець дещо фрагментарно закріпив і певні обов'язки осіб, які на конфіденційній основі співробітничать з оперативними підрозділами. Зокрема, йдеться про те, що особи, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, зобов'язані зберігати таємницю, що стала їм відома під час конфіденційного співробітництва. Факт розголошення такої таємниці може тягнути за собою відповідальність відповідно до чинного законодавства, крім

¹² Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

¹³ Албул С. В. Домінуючі мотиви конфіденційного співробітництва в умовах сучасних змін у соціальній стратифікації. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 1. С. 29.

випадків розголошення інформації про незаконні дії, що порушують права людини¹⁴.

Доречно зазначити, що законодавець у нормах базового закону «Про оперативно-розшукову діяльність» визначає чіткі умови щодо заборони залучення до конфіденційного співробітництва певної категорії осіб, професійна діяльність яких пов'язана із обробленням та збереженням професійної таємниці, в разі, якщо таке співробітництво буде пов'язано з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру. До таких категорій віднесено медичних працівників, адвокатів, нотаріусів, священнослужителів та журналістів¹⁵.

Продовжуючи дослідження сучасного стану правового регулювання використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності в Україні, необхідним є аналіз ще одного правового акту, який було прийнято Верховною Радою нашої держави ще у 1993 році. Це Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Визначаючи поняття організованої злочинності, окреслюючи систему органів, які здійснюють боротьбу з нею, їх функціональне призначення та повноваження, напрями інформаційного, фінансового, матеріально-технічного та науково-дослідного забезпечення боротьби з організованою злочинністю, серед іншого, зазначений правовий акт містить цікаві, з огляду на предмет нашого дослідження, положення.

Стаття 13 «Використання негласних співробітників» та стаття 14 «Використання учасників організованих злочинних угруповань у боротьбі з організованою злочинністю» Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», фактично доповнюючи норми Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», розкривають та легалізують правове поле для використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності. Зазначеними нормами закріплюється, що оперативні підрозділи при здійсненні боротьби з організованою злочинністю, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності та притягнення винних до відповідальності недостатньо, можуть залучати *штатних та нештатних негласних співробітників* (курсив наш – Автори), які вводяться під легендою прикриття в

¹⁴ Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

¹⁵ Там само.

організовані злочинні угруповання в порядку, визначеному Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» та Кримінальним процесуальним кодексом України¹⁶. Як видно з вищевказаного положення, в тексті закону є розбіжності в термінологічному визначенні. Якщо Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперує поняттям «гласних і негласних штатних та позаштатних працівників»¹⁷, то Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» вказує на «штатних та нештатних негласних співробітників»¹⁸. Зрозуміло, що з точки зору організації і тактики протидії злочинності ці поняття є тотожними, але з точки зору суто юридичної техніки такі недоліки мають підлягати усуненню.

Слід зазначити, що вперше на законодавчому рівні в нормах Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» закріплено і певні організаційно-тактичні аспекти використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності, що дійсно є таким, що відповідає практиці Європейських країн. Зокрема закріплено, що за наявності відомостей про організовану злочинність, в організовані злочинні угруповання на підставі письмового доручення під легендою прикриття можуть впроваджуватися негласні працівники оперативних підрозділів. Виконуючи завдання у складі організованого злочинного угруповання, законом негласному працівнику надано право вступати в трудові, цивільно-правові та інші відносини. При цьому, шкода або збитки, завдані діями негласного працівника під час виконання доручення, відшкодовуються за рахунок державного бюджету. Негласний працівник не несе відповідальності за завдані ним шкоду або збитки, якщо його дії були необхідними для виконання доручення. Окремо в нормах закону закріплено, що питання діяльності негласних співробітників, соціальні та інші гарантії для них регулюються Положенням про негласного співробітника

¹⁶ Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : закон України від 30. 06. 1993 № 3341-XII із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

¹⁷ Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

¹⁸ Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : закон України від 30. 06. 1993 № 3341-XII із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

спеціального підрозділу по боротьбі з організованою злочинністю, яке затверджується Кабінетом Міністрів України.

Окремі тактичні питання щодо використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності розкриті у ст. 14 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Саме ця норма передбачає можливість залучення та використання учасників організованих злочинних угруповань у протидії злочинності. При цьому, такий учасник організованого злочинного угруповання, який був залучений оперативними підрозділами, може бути «частково або повністю звільнений від кримінальної відповідальності та покарання у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, якщо він у процесі оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування чи судового провадження сприяє викриттю організованих злочинних угруповань та вчинених ними кримінальних правопорушень, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним чи юридичним особам або державі»¹⁹.

У зв'язку з цим доречно звернути увагу і на те, що чинне кримінальне законодавство України виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації відносить до переліку обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння (ст. 43 Розділу VIII Кримінального кодексу України)²⁰. Зокрема закріплюється, що «не є кримінальним правопорушенням вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх кримінально протиправної діяльності. Особа... підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або

¹⁹ Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : закон України від 30. 06. 1993 № 3341-ХІІ із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

²⁰ Кримінальний кодекс України : закон України від 05.04.2001 № 2341-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print> (дата звернення 25.08.2022).

настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків»²¹. При цьому, особа, яка у складі організованої групи чи злочинної організації умисно вчинила особливо тяжкий злочин, поєднаний з насильством над потерпілим, або тяжкий злочин, пов'язаний із спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків, не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин²². За нашим переконанням, саме таким чином законодавець підтверджує соціальну позитивність конфіденційного співробітництва у протидії злочинності та надає додаткові мотиваційні гарантії з боку держави.

Суттєвим, але доволі спірним кроком у правовому регулюванні використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності стала спроба процесуалізації цього інституту. Мова йде про норми ст. 272 та ст. 275 Глави 21 «Негласні слідчі (розшукові) дії» Кримінального процесуального кодексу України²³. Так у процесуальному законодавстві в якості самостійних процесуальних дій за кримінальним провадженням передбачені виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272), а також використання конфіденційного співробітництва (ст. 275), тобто те, що раніше відносилось виключно до прерогативи оперативно-розшукової діяльності.

Після набрання чинності Кримінальним процесуальним кодексом України у 2012 році і дотепер серед науковців та практиків точаться суперечки щодо надмірною процесуалізації оперативно-розшукової діяльності, її переформатування у негласні слідчі (розшукові) дії, фактичне позбавлення оперативно-розшукової діяльності принципу наступальності та формування забезпечувальної функції оперативних підрозділів. Все це, за нашим переконанням, стосується

²¹ Кримінальний кодекс України : закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print> (дата звернення 25.08.2022)

²² Корнієнко М. В. Особливості встановлення ознак організованих злочинних угруповань. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 15.

²³ Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print> (дата звернення 25.08.2022).

і віднесення інституту конфіденційного співробітництва у площину кримінального процесуального права.

У ст. 272 Кримінального процесуального кодексу України закріплено, що «під час досудового розслідування тяжких або особливо тяжких злочинів можуть бути отримані відомості, речі і документи, які мають значення для досудового розслідування, особою, яка відповідно до закону виконує спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації, або є учасником зазначеної групи чи організації, який на конфіденційній основі співпрацює з органами досудового розслідування. Виконання зазначеними особами такого спеціального завдання, як негласна слідча (розшукова) дія, здійснюється на підставі постанови слідчого, погодженої з керівником органу досудового розслідування, або постанови прокурора із збереженням у таємниці достовірних відомостей про особу. Виконання спеціального завдання не може перевищувати шість місяців, а в разі необхідності строк його виконання продовжується слідчим за погодженням з керівником органу досудового розслідування або прокурором на строк, який не перевищує строку досудового розслідування»²⁴. Разом із тим, в теорії і практиці оперативно-розшукової діяльності впровадження у злочинне середовище штатних та/чи позаштатних негласних працівників є дуже складною спеціальною операцією тактичного або стратегічного рівня. Над її підготовкою працює велика кількість фахівців, а сама підготовка може перевищувати термін в шість місяців, встановлений нормами Кримінального процесуального кодексу.

У свою чергу, стаття 275 Кримінального процесуального кодексу України надає право слідчому під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва, а також залучати осіб, які конфіденційно співробітничали з правоохоронними органами, до проведення негласних слідчих (розшукових) дій²⁵. Необхідно наголосити, що ця правова норма залишається лише декларативною. На практиці працівники органів досудового розслідування не реалізують надане їм право, а використання конфіденційного співробітництва залишається прерогативою оперативних підрозділів.

²⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print> (дата звернення 25.08.2022).

²⁵ Там само.

Необхідно зупинитися і на питаннях правової регламентації убезпечення осіб, які під час конфіденційного співробітництва брали участь у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. Відповідно до ч. 2 ст. 256 КПК України, такі особи можуть бути допитані як свідки. Допит цих осіб відбувається із забезпеченням таємниці відомостей щодо них та застосуванням заходів безпеки, передбачених чинним законодавством²⁶.

Значну проблему в частині правового регулювання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності в Україні становлять відомчі нормативні акти державних органів, яким надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», право здійснювати оперативно-розшукову діяльність, невід’ємною складовою якої є конфіденційне співробітництво, надано виключно оперативним підрозділам:

- Національної поліції – підрозділам кримінальної та спеціальної поліції;

- Державного бюро розслідувань – оперативним, оперативно-технічним, внутрішнього контролю, забезпечення особистої безпеки;

- Служби безпеки України – оперативним підрозділам Центрального управління, регіональних органів та органів військової контррозвідки;

- Служби зовнішньої розвідки України – агентурної розвідки, оперативно-технічним, власної безпеки;

- Державної прикордонної служби України – розвідувальному органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону (агентурної розвідки, оперативно-технічним, власної безпеки), підрозділам забезпечення внутрішньої безпеки та власної безпеки, оперативного документування, оперативно-розшуковим та оперативно-технічним;

- управління державної охорони – підрозділам оперативного забезпечення охорони виключно з метою забезпечення безпеки осіб та об’єктів, щодо яких здійснюється державна охорона;

- органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України;

- розвідувального органу Міністерства оборони України – оперативним, оперативно-технічним, власної безпеки;

²⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print> (дата звернення 25.08.2022).

- Національного антикорупційного бюро України – детективам, оперативно-технічним, внутрішнього контролю;
- Бюро економічної безпеки України – підрозділам детективів, оперативно-технічним підрозділам²⁷.

Значна кількість оперативних підрозділів самостійних державних органів породжує велику кількість локальних відомчих нормативних актів, які доволі часто (якщо не завжди) не узгоджені один з одним і враховують виключно функціональне призначення самих суб'єктів оперативно-розшукової діяльності. Крім цього, всі ці відомчі нормативні акти окремих суб'єктів є документами з грифами обмеженого доступу, адже містять конкретні організаційні та тактичні аспекти конфіденційного співробітництва, що відноситься до державної таємниці. Процедурно питання конфіденційного співробітництва є занадто ускладненими з точки зору паперового документообігу (справи, рапорти, довідки, вимоги, картки тощо) і не завжди сприяють дотриманню принципу конспірації.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в Україні правова регламентація конфіденційного співробітництва у протидії злочинності на теперішній час є доволі розгалуженою та багаторівневою. Спроби звести її у межах процесуального права, за нашим переконанням, очікуваного позитивного результату не надали. Як наслідок, в цілому результативність використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності суттєво знижується. Враховуючи Євроінтеграційні прагнення нашого суспільства і держави, доречним, за нашим переконанням, є звернення та вивчення зарубіжного, зокрема Європейського, досвіду правової регламентації конфіденційного співробітництва у протидії злочинності.

2. Аналіз досвіду правового регулювання використання конфіденційного співробітництва у країнах Європейського Союзу

Як слушно зауважують науковці, «невід'ємним елементом вдосконалення будь-якої діяльності, зокрема правоохоронної, є використання досвіду інших держав»²⁸. У цьому сенсі ми

²⁷ Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-ХІІ із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

²⁸ Грібов М. Л., Козаченко О. І. Негласне співробітництво в механізмі забезпечення прав людини: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 228.

підтримуємо точку зору в тому, що підвищення ефективності правового регулювання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності в Україні, з-поміж іншого, має ґрунтуватися і на запозиченні позитивного іноземного досвіду. Враховуючи, що на сьогодні Україна отримала статус кандидата у члени Європейського Союзу, а також той факт, що серед напрямів інтеграції нашої держави у Європейське співтовариство виокремлено поширення співпраці та взаємодії у протидії злочинності, зокрема незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, корупційним проявам, тероризму, легалізації (відмиванню) коштів, здобутих злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму, злочинам загальнокримінальної спрямованості тощо, доречним, за нашим переконанням, дослідити окремі аспекти правового регулювання використання конфіденційного співробітництва у деяких країнах Європейського Союзу, а саме у Італійській Республіці, Литовській Республіці, Республіці Польща, Федеративній Республіці Німеччина, Французькій Республіці та Чеській Республіці.

Слід наголосити, що, навіть перебуваючи в єдиній правовій площині Європейського Союзу, питання правової регламентації використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності у вищевказаних державах позбавлені єдності та мають певні відмінності. В Республіці Польща організаційні аспекти та напрями використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності регламентуються Законом «Про поліцію», а також відомчими нормативними актами Голови поліції. При цьому, на законодавчому рівні регламентуються лише загальні питання конфіденційного співробітництва, тоді як відомчими нормативними актами, так як і в Україні, конкретизуються питання організації і тактики.

Відповідно до вказаних нормативно-правових актів в Республіці Польща, як, зокрема і в Україні, правоохоронними органами негласні працівники поліції залучаються до заходів з протидії всім видам злочинів, що, на наш погляд, є вірним і виправданим. Разом із тим, негласні працівники, у зазначеному контексті, залучаються лише для здобуття необхідної первинної оперативної інформації. У випадках необхідності проведення спеціальних операцій з впровадження негласних працівників у злочинне середовище, передбачено дещо інший порядок По-перше, таке впровадження негласних працівників дозволяється виключно у випадках, коли іншими заходами отримати інформацію та/чи докази є об'єктивно неможливим. По-друге, дозвіл

на використання негласних працівників у оперативному впровадженні надається виключно Генеральним прокурором та Міністром внутрішніх справ. На наш погляд, такий підхід дещо ускладнює процес організації проведення оперативно-розшукових операцій із залученням негласних працівників. Примітно, що за результатами проведення операцій з використанням конфіденційного співробітництва, негласні працівники, які були впроваджені у злочинне середовище, виступають у судових засіданнях як свідки, не змінюючи персональних даних. Однак, такі дані до сторони захисту не доводяться²⁹.

У Чеській Республіці питання використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності регламентовано на законодавчому (кодифікованому) та відомчому нормативному рівнях, що в цілому нагадує вітчизняні підходи. На законодавчому рівні організаційні питання конфіденційного співробітництва закріплено у нормах кримінально-процесуального законодавства Чеської Республіки. У свою чергу, організаційно-тактичні аспекти деталізовано у відомчих нормативних актах Міністерства внутрішніх справ – наказах та інструкціях³⁰. Слід зазначити, що в цілому підходи до використання конфіденційного співробітництва у Чеській Республіці схожі з підходами, які існують у Польській Республіці. Але є і певні особливості. Правові акти передбачають можливість використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинам, залежно від ступеню їх тяжкості, а саме – для розкриття злочинів, за які кримінальним законодавством передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк більш ніж вісім років, або у разі випадків, передбачених у ратифікованих міжнародних угодах³¹.

Ініціативне використання негласних працівників для отримання оперативної інформації не потребує будь-яких дозволів. У свою чергу, залучення негласних працівників для впровадження у злочинне середовище, а також для участі у операціях здійснюється на підставі дозволу судді територіального суду з наглядом

²⁹ Никифорчук Д. Й., Матвійчук В. В., Савченко А. В. Міжнародний досвід використання агентури правоохоронними органами держав Європи та США: посібник. К.: НАВСУ, 2004. С. 20.

³⁰ Бандурка О. М., Манжай О. В., Перепелиця М. М., Шендрик В. В. Оперативно-розшукова компаративістика: монографія. Харків: Золота міля, 2013. С. 116.

³¹ Грібов М. Л., Козаченко О. І. Негласне співробітництво в механізмі забезпечення прав людини: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 237.

прокурора. При цьому, повноваження прокурора поширюються і на визначення наявності або відсутності підстав для таких заходів. Свій висновок прокурор надсилає до територіального суду, а суддя, спираючись на наявність або відсутність законних підстав, приймає остаточне рішення щодо надання дозволу.

Слід наголосити, що у більшості країн Європейського Союзу використання правоохоронними органами конфіденційного співробітництва є можливим лише у протидії та під час розслідування конкретних видів злочинів³². У цьому сенсі, в Україні відсутні такі законодавчі обмеження, що, за нашим переконанням, є доволі позитивним аспектом, адже дозволяє виявляти наміри кримінально-активних осіб ще на стадії готування будь-яких кримінальних правопорушень.

У Французькій Республіці використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності регламентується на рівні кодифікованого законодавства – Кримінального процесуального кодексу. Наявні відомчі нормативні акти (поліцейські інструкції) містять переважно норми стосовно окремих аспектів підготовки та тактики використання негласних працівників. Такі акти дозволяють працівникам оперативних підрозділів поліції ініціативно використовувати негласних працівників для отримання первинної інформації про злочини, що готуються. У свою чергу, так як і в більшості країн ЄС, використання потенціалу конфіденційного співробітництва під час впровадження негласних працівників до складу організованих злочинних угруповань та/чи під час проведення складних агентурних операцій регламентується виключно кримінально-процесуальним законодавством Французької Республіки³³. При цьому, такі заходи дозволяються виключно для документування та розкриття злочинної діяльності організованих злочинних угруповань, припинення злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, а також виявлення та припинення фактів торгівлі людьми.

Під час досудового розслідування впровадження негласного працівника здійснюється за наявності дозволу прокурора або суду.

³² Грібов М. Л., Козаченко О. І. Негласне співробітництво в механізмі забезпечення прав людини: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 235.

³³ Никифорчук Д. Й., Матвійчук В. В., Савченко А. В. Міжнародний досвід використання агентури правоохоронними органами держав Європи та США: посібник. К.: НАВСУ, 2004. С. 32.

Суддя, який надав дозвіл, здійснює подальший контроль за проведенням вказаних заходів. Залежно від перебігу самої операції суд може зупинити її на будь-якій стадії, якщо вважає, що підстави для її продовження відсутні. Одночасно, слід зазначити, що термін дії дозволу (тобто, формальний термін самої операції) не може перевищувати чотири місяці. За нашим переконанням, такі часові обмеження об'єктивно не можуть сприяти повноті виконання завдань з протидії злочинності.

Питання конфіденційного співробітництва з правоохоронними органами та використання негласних працівників у Італійській Республіці чітко регламентовано спеціальним законом, а також кримінальним-процесуальним законодавством. Доречно наголосити, що такі заходи, як впровадження у злочинне середовище та/або спеціальні агентурні операції дозволяються виключно для документування злочинної діяльності осіб та груп, які планують або вчинюють злочини, пов'язані з незаконним обігом зброї, вибухових пристроїв та речовин, боєприпасів, наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів та за фактами легалізації (відмивання) коштів, здобутих злочинним шляхом³⁴. Заходи з використанням конфіденційного співробітника у таких випадках здійснюються за дозволом прокурора під судовим контролем. Використання конфіденційного співробітництва у Італійській Республіці допускається у випадках, коли іншим чином та іншими заходами неможливо або досить складно досягти цілей кримінального переслідування.

Цікавим, на наш погляд, є досвід Литовської Республіки щодо правової регламентації конфіденційного співробітництва. У 2012 році Сеймом Литовської Республіки було прийнято Закон «Про кримінальну розвідку»³⁵. Після набрання чинності у 2013 році цей закон фактично замінив всі нормативні акти з питань оперативно-розшукової діяльності. Таким чином, інститут конфіденційного співробітництва у протидії злочинності було віднесено до категорії кримінальної розвідки. Серед значної кількості питань, вказаний закон, зокрема, регламентує такі напрями використання конфіденційного співробітництва, як: використання технічних

³⁴ Грібов М. Л., Козаченко О. І. Негласне співробітництво в механізмі забезпечення прав людини: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 235-236.

³⁵ Албул С. В. Досвід країн Балтії у становленні кримінальної розвідки (на прикладі Литовської Республіки). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 11.

засобів, таємний огляд поштових відправлень та документів, контроль поштових відправлень та виїмка, таємний контроль листувань та іншої комунікації; таємне проникнення до житла особи, службові та інші приміщення, закриті території, транспортні засоби; імітація злочинної діяльності; спостереження; легендування агентурної діяльності тощо³⁶. При цьому, серед завдань, які вирішуються завдяки конфіденційному співробітництву, виділяють: превенцію злочинної діяльності; виявлення злочинної діяльності, а також осіб, які готують, вчинюють або вчинили кримінальні правопорушення; захист від злочинного впливу; встановлення місцезнаходження осіб, які переховуються від органів досудового розслідування та суду, від відбування покарань; розшук документів, речей, грошових коштів та іншого майна, пов'язаного із злочинною діяльністю. Використання конфіденційного співробітництва та негласних працівників за наявності санкції суду або прокурора застосовується для: негласного проникнення до помешкань осіб, службових та інших приміщень, їх огляду, вилучення для дослідження документів, предметів, матеріалів, інших об'єктів; імітування злочинної діяльності, здійснення контрольованого переміщення товарів, предметів та речовин, візуального спостереження тощо.

Показовим є той факт, що саме Закон Литовської Республіки «Про кримінальну розвідку» визначає категорії негласних осіб, конфіденційне співробітництво з якими здійснюється правоохоронними органами. До таких відносять штатних негласних працівників кримінальної розвідки, тобто співробітників суб'єктів кримінальної розвідки, службова належність яких до відповідних підрозділів є засекреченою та відповідним чином заlegenдованою. У свою чергу, до іншої категорії негласних працівників кримінальної розвідки відносяться повнолітні фізичні особи, які на конфіденційній основі співпрацюють з суб'єктами кримінальної розвідки за умов письмової або усної угоди. Вказані категорії негласних працівників перебувають під захистом держави³⁷.

Найбільш розвиненим, з точки зору правового регулювання, є досвід використання конфіденційного співробітництва у Федеративній Республіці Німеччина. Ми погоджуємося з

³⁶ Албул С. В. Досвід країн Балтії у становленні кримінальної розвідки (на прикладі Литовської Республіки). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 12.

³⁷ Там само. С. 13.

твердженням фахівців, які наголошують, що саме Федеративна Республіка Німеччина на сьогодні має найбільш ефективну правоохоронну систему³⁸. Використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності регламентується, як і у більшості країн Європейського Союзу, на двох рівнях – законодавчому та нормативному (відомчому та міжвідомчому). Основні питання організації і тактики негласної роботи, поняття та призначення категорій негласних працівників, принципи та напрями їх використання, етапи залучення, навчання, легендування їх діяльності, документального оформлення закріплені у відомчих та міжвідомчих нормативних актах – настановах, інструкціях та наказах³⁹. Використання негласних працівників не в межах розслідування (отримання первинної інформації, сприяння приведенню інших оперативно-розшукових заходів тощо) може здійснюватися ініціативно працівниками оперативних підрозділів кримінальної поліції та не потребує отримання дозволів. У свою чергу, використання конфіденційного співробітництва під час розслідування регламентується виключно кримінально-процесуальним законодавством та має певні особливості стосовно необхідності отримання дозволів відповідних посадових осіб.

Аналіз першоджерел та наукової літератури дає підстави стверджувати, що у Федеративній Республіці Німеччина використання конфіденційного співробітництва здійснюється трьома основними категоріями негласних працівників – інформаторами, довіреними особами та слідчими під прикриттям⁴⁰. Їх визначення, вимоги, принципи діяльності та напрями використання регламентовані міжвідомчим нормативним актом – «Загальною настановою Міністерства юстиції та Міністерства внутрішніх справ Федерації та земель про використання інформаторів, довірених осіб та слідчих під прикриттям в межах кримінального переслідування» від 21 грудня 1976 року⁴¹. Слід звернути увагу на те, що така градація в цілому є

³⁸ Грібов М. Л., Козаченко О. І. Негласне співробітництво в механізмі забезпечення прав людини: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 230.

³⁹ Перепелиця М. М., Шендрик А. В. Інститут конфіденційного співробітництва у ФРН. *Європейські перспективи*. 2015. № 1. С. 116.

⁴⁰ Никифорчук Д. Й., Матвійчук В. В., Савченко А. В. Міжнародний досвід використання агентури правоохоронними органами держав Європи та США: посібник. К.: НАВСУ, 2004. С. 36.

⁴¹ Gemeinsame Richtlinien der Justizminister/-senatoren und der Innenminister/-senatoren der Länder über die Inanspruchnahme von Informanten sowie über den Einsatz von Vertrauenspersonen (V-Personen) und Verdeckten Ermittlern im Rahmen

аналогічною класифікації негласних працівників, яка тривалий час існує та підтвердила свою дієвість в Україні. Якщо слідчий під прикриттям (в оригіналі «Verdeckte Ermittler»), що, за нашим переконанням може відповідати у даному випадку працівнику оперативного підрозділу кримінальної поліції) це штатний працівник поліції, який виконує завдання під легендою, то дві інші категорії – інформатор та довірена особа – є саме цивільними особами, які залучаються до конфіденційного співробітництва за необхідністю. При цьому, інформатор – це фізична особа, яка на конфіденційній основі надає органам поліції оперативну інформацію за власним бажанням, але не перебувають на обліку. Як правило, таке конфіденційне співробітництво не є систематичним. У свою чергу, довірені особи – це фізичні особи, які систематично, як правило тривалий час, на умовах конфіденційності виконують завдання кримінальної поліції щодо збирання оперативної інформації про злочинну діяльність осіб та груп, беруть участь у інших оперативних заходах та спеціальних операціях⁴². Залучення осіб до конфіденційного співробітництва в якості інформаторів та довірених осіб має відбуватися за умов дотримання таємниці їх персональних даних.

На рівні кримінально-процесуального законодавства у Федеративній Республіці Німеччина регламентуються організаційні питання щодо використання конфіденційного співробітництва під час кримінального переслідування. Відповідно до процесуальних норм таке використання негласних працівників дозволяється під час розслідування лише певних видів злочинів – посягань проти безпеки держави і суспільства; фактів незаконного обігу зброї, вибухових пристроїв та речовин; незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; підроблення грошей або офіційних документів; повторних злочинів та злочинів, вчинених професійними злочинцями або організованими злочинними угрупованнями. У разі розслідування за фактами вказаних злочинів, як правило, приймається рішення про використання конфіденційного співробітництва у вигляді спеціальної поліцейської операції із залученням негласного працівника⁴³. Для проведення такої операції слідчий потребує отримання відповідного дозволу суду або прокурора.

der Strafverfolgung. Vom 21. Dezember 1976. URL: <https://www.gesetze-bayern.de/Content/Document/BayVwV17975> (дата звернення 25.08.2022).

⁴² Перепелиця М. М., Шендрік А. В. Інститут конфіденційного співробітництва у ФРН. *Європейські перспективи*. 2015. № 1. С. 117.

⁴³ Грібов М. Л., Козаченко О. І. Негласне співробітництво в механізмі забезпечення прав людини: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 231.

Такий дозвіл є строковим та може бути продовжений у разі необхідності. Негласні працівники під час конфіденційного співробітництва не мають права вчинювати злочини, крім випадків необхідної оборони та крайньої необхідності. Прокурор, який надав дозвіл на проведення операції з використанням негласного співробітника, безпосередньо контролює її проведення, а також узгоджує всі етапи та окремі дії. Окрім цього, під час розгляду справи судом матеріали підлягають судовій перевірці⁴⁴.

На наш погляд, у КПК Федеративної Республіки Німеччина є і певні загрози безпеці негласних працівників. Так, під час розслідування, а також у судовому засіданні особи, які конфіденційно співробітничали з органами поліції, можуть бути допитані як свідки. Персональні дані негласних працівників зберігаються в таємниці. Разом із тим, такі особи повинні повідомляти за яких обставин вони отримали інформацію, що, навіть за умов приховування персональних даних, на наш погляд, є доволі небезпечним.

Законодавчі та відомчі (міжвідомчі) нормативні акти, що регламентують питання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності у Італійській Республіці, Литовській Республіці, Республіці Польща, Федеративній Республіці Німеччина, Французькій Республіці та Чеській Республіці, по різному закріплюють і питання щодо документального оформлення такої діяльності. В цілому, підходи до такого оформлення можна визначити у двох напрямках – паперовому варіанті (справи, картки, звіти тощо), а також у цифровому варіанті з дотриманням заходів конспірації та режиму секретності. При цьому, перевага надається саме цифровому варіанту, який відповідає сучасному стану розвитку суспільства. Паперові документи, у тому числі з питань конфіденційного співробітництва, поступово, але впевнено уходять у минуле. За нашим переконанням, такі підходи мають бути застосовані і в Україні.

ВИСНОВКИ

Проведений нами компаративний аналіз окремих питань правового регулювання використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності в Україні та країнах Європейського Союзу дозволяє стверджувати, що на сьогодні у країнах ЄС означені питання в цілому вирішені у площині

⁴⁴ Никифорчук Д. Й., Матвійчук В. В., Савченко А. В. Міжнародний досвід використання агентури правоохоронними органами держав Європи та США: посібник. К.: НАВСУ, 2004. С. 42.

процесуалізації даного напрямку правоохоронної діяльності. Визначення позитивних та негативних моментів правової регламентації використання конфіденційного співробітництва у Італійській Республіці, Литовській Республіці, Республіці Польща, Федеративній Республіці Німеччина, Французькій Республіці та Чеській Республіці свідчить про доречність лише вибіркової імплементації їх досвіду у цій галузі.

Спільним в питаннях правової регламентації конфіденційного співробітництва в Україні та країнах Європейського Союзу є її поділ на законодавчу та нормативну (відомчу та/чи міжвідомчу). Разом із тим, у деяких випадках існують проблеми щодо суперечливості норм законодавчих та нормативних актів. За нашим переконанням, на рівні законодавства (спеціальні закони) мають регламентуватися лише загальні питання конфіденційного співробітництва (визначення, принципи, напрями використання, питання соціального та правового захисту тощо). У свою чергу, питання організації і тактики використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності, базуючись на нормах законодавства, мають регламентуватися відомчими (міжвідомчими) локальними нормативними актами суб'єктів, яким надано право здійснювати таку діяльність. У кримінальному процесуальному законодавстві мають закріплюватися виключно питання організації та документального оформлення слідчих дій із залученням негласних працівників.

У деяких країнах Європейського Союзу використання конфіденційного співробітництва дозволяється для документування злочинної діяльності та розкриття будь-яких злочинів, а, у свою чергу, у інших – виключно щодо протидії окремим видам кримінальних правопорушень. Такий підхід вважається нам доволі суперечливим і таким, що не завжди приводить до позитивних результатів. За нашим переконанням, конфіденційне співробітництво має використовуватися саме для протидії всім видам протиправної діяльності, відповідальність за які передбачена кримінальним законодавством.

В Україні порядок документування конфіденційного співробітництва є недосконалим і таким, що потребує перегляду в частині її цифровізації та відходу від паперового документообігу, як це запроваджено у більшості країн Європейського Союзу.

За нашим переконанням, врахування вищевказаних положень буде сприяти вдосконаленню правового регулювання використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності в Україні,

спрощенню більшості процедурних питань з одночасним підвищенням рівня дотримання вимог режиму секретності, а також в цілому відповідатиме стандартам правоохоронної практики розвинених країн Європейського Союзу.

АНОТАЦІЯ

Активна інтеграція України у Європейський правовий простір вимагає перегляду основних напрямів вітчизняного правового забезпечення більшості соціальних інституцій, однією з яких є правоохоронна сфера. Конфіденційне співробітництво громадян з правоохоронними органами у більшості країн світу є дієвим засобом протидії злочинності. Компаративний аналіз окремих питань правового регулювання використання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності в Україні та країнах Європейського Союзу свідчить про наявність суттєвих розбіжностей у ключових підходах щодо такої діяльності. Для країн ЄС притаманні певні правові обмеження у визначенні видів кримінальних правопорушень, у протидії яким можливим є використання конфіденційного співробітництва. Крім цього, у правових актах країн ЄС простежується тенденція щодо процесуалізації організаційних і тактичних питань конфіденційного співробітництва. Разом із тим, цифровізація документального забезпечення конфіденційного співробітництва в країнах ЄС забезпечує оптимізацію діяльності працівників правоохоронних органів та сприяє дотриманню вимог режиму секретності. Вдосконалення правового регулювання конфіденційного співробітництва у протидії злочинності в Україні має здійснюватися з урахуванням позитивних практик такої діяльності у розвинених державах Європейського Союзу з одночасним підтриманням вітчизняних напрацювань, які підтвердили свою дієвість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Албул С. В. Вплив військового мистецтва Стародавнього Китаю на становлення теорії оперативно-розшукової діяльності. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії наркозлочинності: матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (14 травня 2019 р., м. Одеса). Одеса: ОДУВС, 2019. С. 14–18.

2. Албул С. В. Домінуючі мотиви конфіденційного співробітництва в умовах сучасних змін у соціальній стратифікації. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 1. С. 28–30.

3. Албул С. В. Досвід країн Балтії у становленні кримінальної розвідки (на прикладі Литовської Республіки). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 11–14.

4. Албул С. В. Євроінтеграційний акцент нового кримінально-процесуального законодавства України: новели та вади. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник статей з питань європейської інтеграції та права. Вип. 10. Одеса: Фенікс, 2012. С. 138–143.

5. Бандурка О. М., Манжай О. В., Перепелиця М. М., Шендрик В. В. Оперативно-розшукова компаративістика: монографія. Харків: Золота міля, 2013. 352 с.

6. Грібов М. Л., Козаченко О. І. Негласне співробітництво в механізмі забезпечення прав людини: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. 352 с.

7. Корнієнко М. В. Особливості встановлення ознак організованих злочинних угруповань. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 12–16.

8. Кримінальний кодекс України : закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print> (дата звернення 25.08.2022).

9. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print> (дата звернення 25.08.2022).

10. Никифорчук Д. Й., Матвійчук В. В., Савченко А. В. Міжнародний досвід використання агентури правоохоронними органами держав Європи та США: посібник. К.: НАВСУ, 2004. 60 с.

11. Основи оперативно-розшукової діяльності: термінологічний словник / Уклад.: С. В. Албул. Одеса: Астропринт, 2017. 132 с.

12. Перепелиця М. М., Шендрик А. В. Інститут конфіденційного співробітництва у ФРН. *Європейські перспективи*. 2015. № 1. С. 115–119.

13. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII із змін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

14. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : закон України від 30. 06. 1993 № 3341-XII із змін. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text> (дата звернення 25.08.2022).

15. Сунь-Цзи. Мистецтво війни. К.: Андронум, 2021. 67 с.

16. Gemeinsame Richtlinien der Justizminister/-senatoren und der Innenminister/-senatoren der Länder über die Inanspruchnahme von Informanten sowie über den Einsatz von Vertrauenspersonen (V-Personen) und Verdeckten Ermittlern im Rahmen der Strafverfolgung. Vom 21. Dezember 1976. URL: <https://www.gesetze-bayern.de/Content/Document/BayVwV17975> (дата звернення 25.08.2022).

17. Larysa Arkusha, Maksym Korniienko, Anastasiia Berendieieva. Criminal activity in Ukraine in the light of current conditions. *Amazonia Investiga* . 2019. Vol. 8. Núm. 24. P. 386–391.

Information about the authors:

Albul Serhii Volodymyrovych,

Ph.D, Professor,

Professor at the Department of Operatively-Search Activities

Odessa State University of Internal Affairs

1, Uspenska str., Odessa, 65014, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3253-9225>

Korniienko Maksym Viktorovich,

Doctor of Legal Sciences, Professor,

Vice-rector of the Odessa State University of Internal Affairs

1, Uspenska str., Odessa, 65014, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6420-6169>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ПРОСТІР МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Баймуратов М. О., Бочарова Н. В., Кофман Б. Я.

ВСТУП

В умовах становлення, розвитку та вдосконалення феноменології демократичної правової державності виникають і посилюються перманентні парадемократичні та метадемократичні процеси тактичної та стратегічної властивості, що стимулюють профільну феноменологію, підкреслюючи її потенційні перспективні можливості та нові форми взаємодії акторів, – причому не тільки внутрішньодержавних відносин, що знаходяться у субординаційному, координаційному і реординаційному підпорядкуванні між собою в межах національного конституційного і адміністративного права у розумінні комунікації суб'єктів публічної влади, а й акторів міжнародно-правових відносин, що вступають на засадах суверенітету і рівності у міжсуб'єктну взаємодію на засадах основоположних принципів і норм загального міжнародного права. Саме таким чином виникає стійка та перспективна тенденція глобальної властивості щодо інтернаціоналізації конституційного правопорядку держав та конституціоналізації загального міжнародного права (міжнародне публічне право + міжнародне приватне право)¹, – і саме вона викликає до життя низку феноменологічних явищ, що фактично розширюють кордони і можливості взаємодії різних правових систем, що мають держави, а також глибоку взаємодію національного, насамперед конституційного, і загального міжнародного права.

До таких феноменологічних явищ, безумовно, відноситься місцеве самоврядування, як ведуча форма самоорганізації людини в межах

¹ Львова Є.О. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування: автореферат дисертації ... доктора юридичних наук. Спеціальність: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ: НАУ, 2020. С. 12–13.

існуючої людської цивілізації на локальному рівні функціонування соціуму, та створений цим найважливішим політико-правовим інститутом правовий простір локальної демократії.

Треба наголосити на тому, що конституційно-правова регламентація, регулювання та легалізація інституту локальної демократії у вигляді місцевого самоврядування, тобто самоорганізації сукупності людей-жителів відповідних територій держави, що була вперше в історії вітчизняного конституціоналізму реалізована Конституцією України 1996 року, – сприяли не тільки:

а) здійсненню та усвідомленню, об'єктивізації, суттєвій соціальній актуалізації та функціонально-діяльнісній контекстуалізації проблематики формування, значення і ролі правового простору локальної демократії,

б) більш поглибленим і фундаментальним дослідженням його функціонування, нормативно-правового регулювання,

в) побудові парадигми його подальшого розвитку, модифікації та вдосконалення, а й, насамперед,

г) актуалізації науково-доктринального забезпечення як самого процесу розвитку локальної демократії держави в умовах посиленої та системної демократизації суспільного і державного життя, так й контекстуалізації проблематики формування правового простору в якому існують, діють, вдосконалюють своє функціонування органи місцевого самоврядування в контексті підвищення супроводження і забезпечення діяльності територіальних громад, як первинних суб'єктів місцевого самоврядування (див. ст. 140 Конституції України²) та на основі і у розвиток конституційних правоположень:

г') розуміння ролі і значення локальної демократії у формі місцевого самоврядування як могутньої демократичної тенденції оновлення та інтенсивного позитивного розвитку осередків людської цивілізації у вигляді територіальних громад, причому як на території конкретних держав, так й в їх сукупності – на рівні міжнародного співтовариства держав та всієї людської цивілізації

1. Теоретико-методологічні підходи до розуміння та визначення правового простору місцевого самоврядування

Треба враховувати, що у вузькому розумінні правовий простір місцевого самоврядування може бути визначений як сфера регламентації юридичними нормами моделей:

² Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

а) самоорганізації членів територіальної громади (*комунікативний чинник*),

б) компетенції органів місцевого самоврядування (далі – ОМСВ) (*управлінсько-телеологічний чинник*),

в) повноважень інших його суб'єктів та органів у межах території функціонування територіальної громади й конкретного історичного часу (*територіально-хронологічний чинник*), а також в умовах правової глобалізації

г) формуванням системи міжнародного співробітництва територіальних громад та ОМСВ, що діють від їх імені та в їх інтересах, з муніципальними органами зарубіжних держав, їх національними та міжнародними об'єднаннями (асоціаціями) та іншими суб'єктами політичної, економічної, соціальної та культурологічної спрямованості (*міжнародно-комунікаційний чинник*).

Своєю чергою, правовий простір місцевого самоврядування (далі – МСВ) в широкому розумінні може бути визначений як:

а) сфера нормативної регламентації і регулювання територіальної громади (далі – ТГ) (*визначально-суб'єктний чинник*),

б) сфера нормативної регламентації і регулювання ОМСВ, інших суб'єктів системи МСВ, сформованих безпосередньо самою ТГ (представницькі ОМСВ, інститут голів громад) та від її імені (виконавчі ОМСВ) (*виконавчо-управлінський чинник*),

в) з метою виникнення, існування, функціонування та реалізації системи екзистенційних локальних інтересів та потреб на відповідній території держави, в межах існування конкретної ТГ (*аксіологічно-праксеологічний чинник*),

г) при цьому така система екзистенційних локальних інтересів та потреб громади та її членів-жителів, – не суперечить інтересам та законодавству держави (*синергійно-телеологічний чинник*),

д) в умовах правової глобалізації такий правовий простір МСВ трансформується в простір дії не тільки національних правових нормативів, а й в простір формування, розвитку й вдосконалення міжнародних правових стандартів МСВ, що базуються на міжнародній договірній основі, тобто фіксуються у міжнародних багатосторонніх міждержавних угодах, та запозичуються національними правовими системами за допомогою механізму національної імплементації норм міжнародного права (*міжнародно-стандартизований чинник*). Саме це дозволяє стверджувати про

розширення та розповсюдження правового простору МСВ не тільки на конкретну державу, а й їх групи та асоціації.

На думку авторів такий підхід до розуміння та визначення правового простору МСВ дає змогу визначити останній як складний соціальний, політико-правовий феномен, – який виникає внаслідок синергічно скерованої телеологічно-обґрунтованої діяльності як держави (державна муніципальна правова політика), так й суб'єктів локального соціуму (програми становлення і розвитку ТГ, в тому числі і об'єднаних), шляхом формування його нормативно-суб'єктної, нормативно-об'єктної і нормативно-просторової бази (обов'язково ще треба додати – нормативно-технологічну, нормативно-діяльнісну і нормативно-логістичну бази, що є складовою наведеної бази-системи), з метою вирішення екзистенційних питань існування та функціонування ТГ. Отже, саме тому конституційно-правовий простір МСВ виникає, формується, існує та функціонує як простір формування, реалізації конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина, охорони та захисту прав людини³.

У контекстуалізації доктринального забезпечення наведених процесів формування правового простору МСВ необхідно зазначити, що починаючи з 1990 року, коли у вітчизняній науці почалося формування сучасних поглядів на інститут місцевого самоврядування та забезпечення пріоритету правособ'єктності територіальних громад, муніципально-правовій проблематиці приділяли увагу М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, Ю. Ю. Бальцій, В. І. Борденюк, І. П. Бутко, М. П. Воронов, В. П. Грובה, Р. К. Давидов, Н. К. Ісаєва, В. М. Кампо, О. О. Карлов, А. А. Коваленко, М. І. Корнієнко, П. М. Любченко, М. П. Орзіх, О. К. Пастернак, Б. А. Пережняк, В. Ф. Погорілко, М. О. Пухтинський, Н. І. Руда, О. Ф. Фрицький та інші вчені, наукові надбання яких склали основу сучасної муніципально-правової доктрини держави. У 1993 р. М. О. Баймуратовим була захищена перша на той час кандидатська дисертація на тему «Організаційно-правові форми забезпечення місцевими радами народних депутатів

³ Баймуратов М.О., Кравець О.О. Роль юридичної служби органу місцевого самоврядування в формуванні та функціонуванні правового простору локальної демократії: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. С. 24.

співробітництва споріднених міст»⁴, в якій уперше розглядалась міжнародно-правова проблематика діяльності ОМСВ України. У 1996 р. М. О. Баймуратовим була захищена перша на той час докторська дисертація з муніципального права на тему «Міжнародне співробітництво органів місцевого самоврядування України»⁵, в якій системно досліджувались не тільки питання становлення міжнародної правосуб'єктності ОМСВ нашої держави, але й процеси становлення інституту локальної демократії як об'єкта міжнародно-правового регулювання. Разом із тим слід зазначити, що в подальшому, протягом більш ніж десяти років, в Україні не була захищена жодна докторська дисертація з муніципально-правової проблематики, що свідчить не тільки про її відповідну доктринальну складність, а й про невизначеність і волатильність державної правової політики відносно існування та функціонування інституту МСВ та територіальної спільноти (громади) як його первинного суб'єкта (і це не дивлячись на конституційно-правове закріплення такого статусу в ст. 140 Конституції України), відсутність державної муніципальної політики, а головне – відсутність чітко вираженого вибору самою державою моделі національної системи МСВ, що могла б сприяти окресленню відповідного правового простору локальної демократії.

Необхідно зазначити, що наведені фактори й сьогодні є актуальними та такими, що потребують свого вирішення як в управлінській, так й в нормативно-законодавчій площині. Варто зазначити, що останніми роками в Україні захищено низку дисертаційних досліджень, в яких здійснено науковий аналіз окремих аспектів МСВ. Однак ці роботи не містять комплексного наукового аналізу статусу територіальних громад як первинних суб'єктів МСВ, самого інституту МСВ в контексті дослідження сучасної дихотомії локального та глобального чинників, що виникає в процесі їх існування і функціонування, включаючи й питання визначення правового простору МСВ.

Слід також наголосити, що проблематика МСВ та територіальної громади (колективу, спільноти тощо), що існує, функціонує та розвивається на відповідній території держави у вигляді автономного

⁴ Баймуратов М.О. Організаційно-правові форми забезпечення місцевими радами народних депутатів співробітництва споріднених міст: дис. канд. юрид. наук. Одеса: ОГУ, 1993. 176 с.

⁵ Баймуратов М.О. Міжнародне співробітництво органів місцевого самоврядування України: дис. докт. юрид. наук. Одеса: ОГУ, 1996. 498 с.

локального соціуму, була предметом дослідження провідних сучасних зарубіжних науковців Г. Бребана, Ж. Веделя, І. В. Видріна, Б. Гурне, Р. Драго, Ю. Д. Казанчева, М. О. Краснова, О. О. Кутафіна, Т. Маунца, О. М. Писарева, М. В. Постового, Г. Райта, В. І. Фадєєва, О. І. Черкасова, К. С. Шугриної та інших вчених – однак і ними проблематика формування і функціонування інститутів територіальної громади та МСВ в межах відповідного правового простору не розглядалась.

На нашу думку, проблематика простору у юридичній теорії, який фактично виступає правовим простором, а враховуючи на предмет нашого дослідження, – конституційно-правовим простором, – практично не розглядається в широкому, власне науково-доктринальному сенсі, бо зазвичай діяльність державно-правових інститутів переважно і розглядається, і досліджується у статичному стані, і лише тільки в процесі дослідження реалізації їх компетенційних повноважень або позакомпетенційних діянь, а також при виникненні метаюридичних або параюридичних явищ, що пов'язані з їх діяльністю, – профільна феноменологія аналізується в контексті динамічно-діяльнісного підходу.

Звідсіля можна сміливо стверджувати, що на фундаментальному рівні ця проблема не тільки є недостатньо розробленою у онтологічному розумінні, аксіологічній оцінці і методологічному супроводженні і забезпеченні, – але й її дослідження об'єктивно гальмуються суттєвими недоліками в практичному застосуванні демократичних принципів управлінської діяльності, які вже забезпечені низкою міжнародних правових стандартів, – що фактично є проявом і результатом глибоких кризових явищ в державному та суспільному житті, які супроводжуються конституційно-правовими конфліктами та явищами, що несуть в собі високий рівень конфліктогенності – низький рівень нормопроектної та законопроектної діяльності, внутрішні протиріччя та колізії в законодавстві, дублювання повноважень, конкуруюча компетенція, компетенційні суперечки тощо⁶, а також феноменологія бурхливої, але безсистемної законотворчості («законодавчий турборежим»), що використовується в наш час владними політичними елітами.

Разом з тим, проблематика загальнотеоретичних досліджень просторового виміру держави і права у юриспруденції значно

⁶ Баймуратов М.О., Кравець О.О. Роль юридичної служби органу місцевого самоврядування в формуванні та функціонуванні правового простору локальної демократії: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. С. 15–16.

актуалізується, причому не тільки з наведених вище причин – найважливішу роль тут починають грати т. зв. «зовнішні» фактори, що пов'язані з правовою глобалізацією – новою формою цього глобального явища, що скерована на нормування, нормативізацію, нормативне регулювання та уніфікацію найбільш важливих суспільно-державних відносин, що мають істотне значення не тільки для національної держави, а й для всієї міжнародної спільноти держав – в коло таких пріоритетно-найважливіших відносин входить й МСВ. Більш того, саме МСВ виступає одним з найважливіших елементів глобального конституціоналізму та глобального конституційного права, причому не стільки завдяки його генетичній демократичності, скільки:

а) широкий регламентації і легалізації в конституційних актах держав світу;

б) своїй істотній гуманітарно-гуманістичній сутності;

в) своїй неперевершеній ролі у процесі самоідентифікації, самоорганізації, самопрояву, самодіяльності, самовизначення, саморегулювання територіальних людських спільнот як природних асоціацій для існування та функціонування людини та всієї людської популяції;

г) своїй людиноцентричності в контексті процесів державотворення і правотворення;

г') своїй приналежності к особливо важливим конституційним цінностям;

д) своїй міжнародно-правової об'єктивізації в рамках загального міжнародного права;

е) своїй універсальній застосовності в рамках міжнародного договірного права;

є) своїй видатній конституційно-правовій ролі в процесі соціалізації людини та формуванню конституційно-правового статусу людини і громадянина тощо.

Відносно особливого значення наведених глобальних та державно-визначальних тенденцій треба зазначити, що вони не тільки суттєво розширюють загальний правовий простір національних держав, включаючи і їх конституційно-правовий простір, – але і роблять його наднаціональним – регіональним і універсальним (глобальним), розробляють якісно нові параметрально-ідентифікаційні ознаки існування і функціонування права, як універсального феномена, що супроводжує і забезпечує процеси глобалізації та інтеграційної співпраці членів європейської

та світової співдружності, зближаючи держави на основі стандартизованих та уніфікованих підходів до розуміння та застосування національного і глобального права, що мають вже не тільки однакові принципів (основоположні) засади, а й однакові нормативні системи, що зливаються в єдиний універсально-регіональний чи універсально-глобальний правовий простір⁷. Отже, можна обґрунтовано стверджувати, що до виникнення єдиного міждержавного та національного правового простору, включаючи й правовий простір МСВ, ведуть суттєві глобальні тенденції, що формуються та проявляються в межах феноменології правової глобалізації, які:

а) сприяють знаходженню нових, нетрадиційних і нетривіальних підходів до розуміння ролі і значення права в соціумі, державі, міжнародній спільноті, – що є відображенням глобальних колективістських зусиль не тільки акторів міжнародних та міждержавних відносин, але й суб'єктів внутрішньодержавного права, скерованих на стабілізацію феноменології державності та формування громадянського суспільства через запровадження його широкої інституційної основи – шляхом розробки, міжнародної легалізації міжнародних правових стандартів та механізмів їх наступного запозичення і легалізації в національному законодавстві держав-членів міжнародної спільноти (*онтологічно-визначальний дискурс*);

б) виступають відображенням складної психо-психологічної зміни в масовій свідомості населення, включаючи і представників правової і політологічної доктрини щодо можливості формування, наявності і функціонування загального глобального, регіонального, субрегіонального, національного і локального правових просторів, що взаємодіють між собою не тільки на принципових засадах побудови національних і глобальної правових систем, а й за рахунок інтенсивного пошуку та продуктивного знаходження загальних правових цінностей, загальних предметів та об'єктів правового регулювання (права людини, МСВ, виборче право, інформаційні відносини тощо), розробки на основі такого регулювання міжнародних правових стандартів в конкретній сфері соціального буття людини в рамках територіальної громади (далі – ТГ) та в умовах МСВ, створення рекомендаційних настанов типу «soft law» з перспективою їх наступної легалізації, широкої активізації правової

⁷ Баймуратов М.О., Кравець О.О. Роль юридичної служби органу місцевого самоврядування в формуванні та функціонуванні правового простору локальної демократії: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. С. 15–16.

конвергенції, уніфікації, адаптації національних правових систем до настанов загального міжнародного права та інтеграційного права міжнародних міждержавних об'єднань тощо, – через створення багаторівневої системи горизонтально-вертикальних зв'язків, що створюють типізовані та стереотипні глобально-управлінські відносини, які включають до себе у вигляді управлінської «мотрійки» інші рівні відносин (*предметно-об'єктний дискурс*);

в) виникають на основі зазначених вище нових складних багатосуб'єктних та багаторівневих горизонтально-вертикальних управлінських зв'язків (*поведінково-діяльнісний дискурс*), що:

– по-перше, будують на основі зазначених зв'язків стійку та сталу систему комунікативної взаємодії, що характеризується ознаками колаборації, інтерсуб'єктивності, єдності телеологічного навантаження тощо (*комунікативний критерій*);

– по-друге, набувають силу сучасних тенденцій та мегатрендів правового розвитку (*глобально-структурний критерій*);

– по-третє, вимагають виходу за межі звичних та апробованих на практиці поведінково-діяльнісних настанов та устояних організаційних рамок через суттєве організаційне та нормативне посилення їх типізації на основі загальнолюдських та конституційних цінностей (*аксіологічно-типізований критерій*);

– по-четверте, детермінують до залучення у зазначені процеси якісно нових суб'єктів, що раніше не тільки не визнавались державами (наприклад, неурядові (некомерційні) організації національного та міжнародного рівнів), але і не існували до періоду сучасної глобалізації (наднаціональні міжнародні структури) (*якісно-суб'єктний критерій*);

– по-п'яте, детермінують активний пошук нових інтерпретацій міжлюдських та міжвладних відносин, – особливо у суміжних з устояною правовою сферою інших або метаюридичних, параюридичних сферах (філософії, соціології, політології, геополітиці, загальному міжнародному праві, міжнародному конституційному праві, європейському інтеграційному праві, міжнародному муніципальному праві тощо) (*предметно-комплексний критерій*);

– по-шосте, формують якісно нові приклади багаторівневої інтегративної нормативної взаємодії держав між собою на різних рівнях з застосуванням нових форм і методів такої взаємодії (починаючи від двостороннього рівня, та закінчуючи розширенням сфери впливу міжнародного договірної права та міжнародного

глобального права в контексті формування феноменології глобального конституціоналізму (*парадигмально-інтегративний критерій*);

– по-сьоме, збагачують методологію права і наповнюють новим змістом сучасне бачення розвитку держави і права, причому не тільки в ординарних умовах існування людської цивілізації, але і з врахуванням екстраординарних сценаріїв такого існування враховуючи на агресивно-військовий, екологічний, кліматичний, продовольчий, міграційний та інші види кризових станів (*змістовно-світоглядний критерій*);

г) сприяють суттєвому оновленню методологічного та інструментально-технологічного арсеналу сприйняття юридичної доктрини та практики, що спирається на новітні досягнення теорій штучного інтелекту, діджиталізації, антропологізації, настанов глобального управління, включаючи міжнародну договірну нормотворчість (міжнародне нормопроєктування та міжнародне нормування), – що напряду мають виходи та суттєвий вплив на локальний рівень функціонування соціуму, тобто на інститут МСВ, що знаходить свій прояв у появі доктринальних настанов щодо зростання глобалістського потенціалу територіальних громад⁸ в його реалізації, вибудовуючи процесуальний ланцюжок взаємодії «від громади – до міжнародної спільноти держав» (*методологічно-технологічний дискурс*).

Отже, можна констатувати, що конституційна легалізація інституту МСВ, що є фактично інститутом локальної демократії, що заснована на самоорганізації територіальних людських спільнот (ТГ) – стала революційною подією на теренах пострадянської тоталітарної держави ще і тому, що вона знаменувала собою новий етап в становленні та розвитку демократичної правової держави.

Вперше державою на конституційному рівні було визнано існування та важливість інтересів, що продукують ТГ та їх члени – жителі відповідних територій такої держави, які не співпадають з державними інтересами, в силу екзистенційно-локальної природи та сфери їх виникнення і застосування, – але і не суперечать ним.

Треба наголосити на тому, що такий крок законодавця призвів до наповнення глибоким онтологічним та аксіологічним змістом самого найменування «демократична правова державність» як телеологічної

⁸ Бобровник Д.О. Глобалістський потенціал територіальної громади: теоретичні підходи до визначення. Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 79-85.

мети та феноменологічної побудови публічної влади в державі. І тут нам треба згадати давньо китайського філософа Конфуція, який так відповів на питання про те, щоб він зробив в першу чергу, якби став імператором Китаю: «Я б повернув словам їх первісне значення»⁹.

Підемо ж його порадою і повернемо словам їх первісний зміст, – особливо в контексті уточнення дефінітивно-визначального семантично-етимологічного розуміння демократичної державності, як державності саме «демосу» – не народу, як найчастіше розуміють змістовне визначення цього терміну, а демосу – у його первинному, класичному розумінні – (грец. Δῆμος) – у Стародавній Греції терміном демос позначалися вільні громадяни, що були членами первісної общини міста-поліса, і які володіли громадянськими (цивільними) правами, на відміну від рабів і інших категорій неповноправного населення¹⁰. Тобто, тут мовиться про вільних членів ТГ, що і складали, причому, і в природному розумінні, і в історичному значенні, основу державності як таку, і основу сучасної державності, зокрема. Отже, можна сміливо стверджувати, що говорячи про становлення демократичної правової державності, – треба:

- розуміти її як публічну владу територіальних людських спільнот – ТГ та їх членів – жителів відповідних територій держави,

- при цьому державність треба розглядати саме в такій якості, а не як владу саме «народу», який виступає:

- А) відповідною юридико-соціальною міфологемою, та, у відповідному розумінні, юридичною фікцією,

- Б) синтетичним суб'єктом конституційного права на рівні держав та їх міжнародних асоціацій,

- В) узагальнюючим суб'єктом конституційного права на рівні національного конституціоналізму як такого, але

- Г) реально починає втрачати свої пріоритети на користь інших колективних суб'єктів права в умовах та на рівні правової глобалізації, що об'єктивує, активізує, контекстуалізує і нормативно позначає особливо важливих, перспективно-функціональних і потенційно спроможних суб'єктів національного, регіонального і глобального конституційного права, – і серед них ТГ, враховуючи на можливість їх подальшого міжнародно-правового визнання, легалізації, охорони, захисту, гарантування їх правосуб'єктності тощо, а також міжнародно-правової персоніфікації в рамках

⁹ Конфуций: Биография, цитаты, афоризмы. М.: Эксмо, 2016. С. 47.

¹⁰ Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов русского языка. М.: Эксмо-Пресс, 1999. С. 217.

загального міжнародного договірної права (міжнародне публічне + міжнародне приватне право) за допомогою активізації та цільового скерування процесів міжнародного нормопроєктування та міжнародної нормотворчості (у підсумку загального міжнародного нормотворення), – тобто, сучасне розуміння «народу» тлумачиться не у його класичному розумінні періоду Великої Французької революції та Громадянської війни в США, як сукупності громадян, що мають безпосередні прямі та взаємні зв'язки з патримоніальною державою, – але як сукупність людей-членів ТГ, що існують та функціонують на території відповідної держави.

Звідси, саме тут й виникає:

- а) унікальна та системоутворююча роль людини,
- б) як особистості і
- в) в той же час члена територіальної людської спільноти (ТГ),
- г) що існує та функціонує на рівні локального соціуму,
- г') в умовах МСВ,
- д) в ординарному стані повсякденності,
- е) з акцентом на використання та вдосконалення принципів об'єктивної властивості, серед яких головними чинниками є:

– комунікативна взаємодія – створення в рамках ТГ системи міжособистісної комунікації, що скерована на реалізацію кожним з суб'єктів взаємодії своїх індивідуальних, групових і колективних інтересів екзистенційної природи (*функціонально-динамічний критерій*);

– колаборація – створення і реалізація в процесі комунікативної взаємодії позитивної, конструктивної, оптимальної і результативної атмосфери співробітництва між її суб'єктами, що дозволяє: по-перше, сформувати належну позитивну атмосферу існування в одному локальному соціуму; по-друге, мирними засобами вирішувати спірні питання взаємодії; по-третє, досягати завдань по створенню в межах ТГ антиконфліктогенного соціально-нормативного простору (*технологічно-просторовий критерій*);

– інтерсуб'єктивність – створення в процесі комунікативної взаємодії на тлі багатосуб'єктної та багаторівневої колаборації системи загальних цілей і задач з метою подальшого безконфліктного існування і функціонування територіальної людської спільноти (ТГ) на локальному рівні соціуму (*телеологічний критерій*);

– набуття людиною-членом людської спільноти (ТГ) конституційно-правового статусу – саме на рівні МСВ людина

продукує відповідні екзистенційні інтереси, що реалізуються у вигляді відповідних прав і свобод, що вже апріорі передбачені Конституцією України, виходячи з їх особливої важливості для існування людини, тобто є конституційними правами і свободами людини – завдяки чому саме на локальному рівні соціуму в межах ТГ в умовах МСВ створюється конституційно-правовий простір, що є суттєвою і основоположною частиною правового простору МСВ, основу якого складають муніципальні права людини (особистості, члена ТГ)¹¹ (*конституційно-утворюючий критерій*);

– набуття глобалістського потенціалу¹² – в умовах глобалізації територіальні людські спільноти не тільки опираються проявам її тенденцій, захищаючи свою самобутність, але і стають активними «провідниками» таких глобалізаційних змін, використовуючи тенденції глобалізації на свою користь в контексті підвищення життєвого рівня жителів-членів ТГ та розширення можливостей функціонування ТГ в епоху карколомних змін.

Отже, завдяки формуванню та реалізації наведених принципів в умовах МСВ вирішуються низка стратегічно важливих завдань («стратегічна п'ятірка») і відносно стратегічних питань існування і формування людини як особистості в межах локального соціуму та формування і вдосконалення демократичної правової державності, а саме:

А) соціалізація людини – отже, МСВ виявляється оптимальною соціальною сферою, що наділена безліччю позитивних ідей, концептів, факторів, умов, настанов, – завдяки яким людина, що народжена у мікроколективі на локальному рівні функціонування соціуму, завдяки цьому соціуму виховується, формується у соціально активного суб'єкта, який набуває знань, вмінь і навичок щодо усвідомленого існування і телеологічно детермінованого функціонування в межах ТГ з метою реалізації своїх екзистенційних орієнтирів в процесі здійснення свого життєвого циклу (*соціально-пріоритетна настанова*);

Б) формування габітусу людини – отже, процес загальної соціалізації, в тому числі правової соціалізації людини, що

¹¹ Кофман Б.Я. Муніципальні права людини (особистості) як фактор вдосконалення конституційно-правового статусу людини і громадянина. Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 64–71.

¹² Бобровник Д.О. Глобалістський потенціал територіальної громади: теоретичні підходи до визначення. Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 79-85.

здійснюється в умовах МСВ, своєю праксеологічною домінантою має формування у кожної конкретної людини-члена ТГ індивідуального, групового і колективного габітусу, тобто системного комплексу соціальних практик, що в своїй сукупності дають людині відповідні знання, вміння і навички, які дозволяють їй безконфліктно існувати в локальному соціумі, приймати активну участь в системній комунікативній взаємодії з іншими суб'єктами-членами ТГ з метою свого повсякденного існування та вирішення стратегічних завдань свого життєвого циклу (*соціально-праксеологічна настанова*);

В) формування і реалізація конституційно-правового статусу людини – треба зазначити, що в умовах МСВ проходять:

1) складні та суперечливі процеси реалізації людиною своїх екзистенційних інтенцій, життєвих устремлінь, потреб, інтересів, формування життєво важливих настанов (атитюдів), формування відповідних патернів, що

2) демонструють процеси нормування, нормативізації, правової легалізації,

3) які досягає конституційно-правового рівня в умовах державно організованого соціуму і

4) завершуються формуванням, конституційною легалізацією і наступною соціальною легітимацією у вигляді конституційно-правового статусу людини і громадянина (тобто, формуванням системи прав, свобод і обов'язків людини і громадянина),

5) який, – не зважаючи на свій вищий нормативний рівень регламентації і регулювання, на практиці реалізується на рівні ТГ в процесі ординарного існування людини в умовах повсякденності та локальної демократії (*соціально-нормативна настанова*);

Г) формування і реалізація конституційно-правової свідомості та конституційно-правової психології – реалізуючи на рівні ТГ та в умовах МСВ свій конституційно-правовий статус, людина в його рамках та під його перманентним впливом, починає формувати та вдосконалювати свою конституційно-правову свідомість, що безпосередньо впливає на процес формування, розвитку та вдосконалення її конституційно-правової психології, що є найважливішою частиною її загальної, і в тому числі, правової психології.

У розвиток наведених настанов, і особливо останньої, треба зазначити, що наведені ідентифікаційні орієнтири локальної демократії, що знайшли своє закріплення та наступний стратегічний

розвиток через конституційно-правову легалізацією інституту МСВ, – здійснили свій безпосередній і суттєвіший вплив на формування не тільки конститууючих засад державотворення і правотворення, але і на формування муніципально-правового статусу людини, включає і формування в рамках конституційного процесу муніципальної свідомості і правосвідомості людини, а також її муніципальної психології, що є яскравим свідоцтвом формування, розвитку і потенційно можливого вдосконалення муніципального праворозуміння, через його поступове сприйняття та праксеологічне засвоєння жителями-членами ТГ.

2. Організаційно-нормативні настанови щодо формування правового простору місцевого самоврядування України як органічної складової європейського правового простору європейської демократії

Проаналізувавши наведені настанови, на наш погляд, можна обґрунтовано вважати, що наведені зміни сформовані та детерміновані саме організаційною діяльністю законодавця з конституційно-правової легалізації інституту локальної демократії у формі МСВ на національному рівні функціонування демократичної правової державності, що у підсумку й призвело до створення конституційно-правового простору МСВ.

Системний аналіз нормативних положень Конституції України 1996 року¹³, що в основі створення такого правового простору лежать наступні настанови:

- визнання та легалізація МСВ як самостійного рівня публічної влади¹⁴ (див. ст. 5 Конституції України);
- визнання та легалізація інституту МСВ в державі (див. ст. 7 Конституції України);
- визначення МСВ як однієї з основ конституційного ладу держави (див. Розділ I Конституції України);
- виключно законодавчий рівень визначення МСВ (див. ст. 92 Конституції України);

¹³ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

¹⁴ Баймуратов М.О. Муніципальна влада: актуальні проблеми становлення й розвитку в Україні / М. О. Баймуратов, В. А. Григор'єв. Одеса: БАХВА, 2003. 192 с.

– закріплення інституту МСВ як конституційного, а також МСВ як об'єкта конституційно-правової регламентації та регулювання (див. Розділ XI Конституції України);

– визнання ТГ первинним суб'єктом МСВ (див. ст. 140 Конституції України);

– виключний характер формування представницьких органів МСВ безпосередньо ТГ (див. ст. 141 Конституції України);

– наявність у МСВ власної матеріально-фінансової та іншої ресурсної бази (див. ст. 142 Конституції України);

– наявність у органів МСВ власної компетенції (див. ст. 143 Конституції України);

– обов'язковість рішень ОМСВ, що прийняті в межах їх повноважень (див. ст. 144 Конституції України);

– судовий захист прав МСВ (див. ст. 145 Конституції України).

Наведені конституційні положення у своїй сукупності не стільки складають профільний нормативний конгломерат, стільки ідентифікують «опорні» точки зростання правового простору МСВ. Тут можна заперечити, що нормативний простір МСВ був закладений національним законодавством про МСВ, що було прийнято ще до прийняття чинної Конституції України (мається на увазі Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 7 грудня 1990 року¹⁵), але внесення до нього змін та доповнень 14 новими законами України протягом майже 7 років його дії, свідчить про його низьку якість, недостатній нормативно-функціональний потенціал та внутрішні суперечності, – що у підсумку, об'єктивно змусило законодавця спочатку до його систематичної інтерпретації та оновлення, а потім і до розробки нового тексту профільного законодавчого акту. Крім того, враховуючи на особливу важливість саме конституційного регулювання, – саме конституційна легалізація ідентифікаційних ознак інституту локальної демократії сприяла його втіленню в практику державного і соціального життя, трансформувало його в один з суттєвіших засобів демократизації суспільно-державних процесів та формування, причому не тільки як «запускаючого» механізму в формуванні інституційної основи громадянського

¹⁵ Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон України від 7 грудня 1990 року. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 2. Ст. 5.

суспільства, а й його активного ініціатора, продуцента, учасника та «активного агенту» розвитку та вдосконалення¹⁶.

Отже, можна стверджувати, що в Україні склався та функціонує національний правовий простір МСВ. Однак, він суттєво доповнюється міжнародними європейськими правовими стандартами локальної демократії, що сприяють розширенню такого профільного простору, його вдосконаленню та модернізації як результату наближення та сприйняття зазначених європейських стандартів.

Звідси можна казати, що можливість міжнародно-правового вимірювання МСВ стало важливою основою формування його правового простору. Вона виникла внаслідок формування та конституційного закріплення механізму національної імплементації норм міжнародного права через їх входження до національного, насамперед, конституційного, законодавства (див. ст. 9 Конституції України). Саме завдяки наявності такого механізму МСВ в Україні формується у відповідності до європейських правових стандартів локальної демократії¹⁷, що для цього інституту, який ще знаходиться в процесі пошуку своєї національної моделі¹⁸, є вельми важливим та визначальним.

Треба наголосити на тому, що запозичення європейських правових стандартів локальної демократії відбувається через:

А) приєднання до міжнародних міждержавних договорів профільного характеру, що вже відбулося на практиці та введення їх до масиву національного, насамперед, конституційного, законодавства (наприклад, Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 року¹⁹, Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або

¹⁶ Баймуратов М.О. Публічна самоврядна (муніципальна) влада та громадянське суспільство: проблеми взаємозв'язку і взаємозалежності. Актуальні проблеми держави і права. URL: <http://www.apdp.in.ua/v21/26.pdf>. (дата звернення: 20.08.2022).

¹⁷ Баймуратов М.А., Григорьев В. А. Роль международных стандартов местного самоуправления в формировании компетенции публичной самоуправленческой (муниципальной) власти. Одесса: «Феникс», 2003. 160 с.

¹⁸ Баймуратов М.О. До питання про вибір національної моделі місцевого самоврядування. Публічне право. 2015. № 3. С. 57-65.

¹⁹ Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України від 15 липня 1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 38. Ст. 249.

владами 1980 року²⁰, Європейська ландшафтна конвенція 2000 року²¹ тощо);

Б) приєднання в перспективі до міжнародних міждержавних договорів профільного характеру, що вже розроблено та легалізовано європейськими інституціями, зокрема Радою Європи, до яких Україна, будучи членом Ради Європи ще не приєдналась, але повинна це зробити (наприклад, до Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 року²², Переглянутої Європейської хартії про участь молоді в місцевому та регіональному житті 2003 року²³ тощо);

В) участь у розробці та прийнятті нових європейських правових стандартів локальної демократії, що ініційовано європейськими інтеграційними структурами (наприклад, розробка міжнародних угод в сфері уніфікації різних аспектів регіонального самоврядування тощо);

Г) участь у розробці міжнародних правових стандартів локальної демократії, що здійснюються колективно муніципальними структурами в рамках їх міжнародних асоціацій. Так, одним із значних явищ останніх десятиліть у сфері муніципального управління стала поява у світовому масштабі міст, які оголосили себе правозахисниками, або містами прав людини (Human Rights Cities). На онлайн-платформі The Human Rights Cities Network, яка об'єднує представників таких міст, визначено, що вони «представляють команду однодумців, які визнають життєво важливу роль міст у захисті, заохоченні та втіленні прав людини»²⁴. Методологічною та нормативною основою діяльності цього міжнародного об'єднання

²⁰ Про приєднання України до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями: Постанова Верховної Ради України від 14 липня 1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 36. Ст. 370.

²¹ Про ратифікацію Європейської ландшафтної конвенції: Закон України від 7 вересня 2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 51. Ст. 547.

²² Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні від 5 лютого 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_318 (дата звернення: 14.08.2022).

²³ Переглянута Європейська хартія про участь молоді в місцевому та регіональному житті. Хартія, без статусу конвенції: ухвалена Конгресом місцевих і регіональних органів влади Європи (10-е засідання – 21 травня 2003 – Додаток до Рекомендації 128). Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи. URL: <https://rm.coe.int/168071b58f> (дата звернення: 14.08.2022).

²⁴ The Human Rights Cities Network. Who we are. URL: <https://humanrightscities.net/> (дата звернення: 26.07.22).

служать спеціальні Резолюції Ради з прав людини ООН 24/2 від 26 вересня 2013 р., 27/4 від 25 вересня 2014 р. та 33/8 від 29 вересня 2016 р., які стосуються ролі місцевих органів влади у заохоченні та захисті прав людини. Особливе значення має Резолюція 39/7 і підготовлена на її основі спеціальна доповідь Верховного комісара ООН з прав людини «Місцеве самоврядування та права людини» (A/HRC/42/22)²⁵. Європа стала колискою руху Human Rights Cities. В теоретичному плані Рух міст прав людини пов'язують зі спробами ввести поняття «право на місто», запропоноване французьким соціологом Г. Лефевром у праці *La Droit a la Ville* (1968)²⁶. З цією метою було прийнято Європейську хартію для захисту прав людини в місті (2000) і проводилися обговорення прийняття Всесвітньої хартії прав людини у місті²⁷.

Треба зазначити, що проблематика формування правового простору МСВ особливо актуалізується в умовах конституційної реформи в державі, органічною частиною якої виступає муніципальна реформа. В її межах розпочаті серйозні нормопроектні (конституційно-проектні та законодавчо-проектні) роботи щодо конституційної легалізації нових важливіших принципів організації МСВ в державі відносно субсидіарності, спроможності, належного ресурсного забезпечення локальної демократії, становлення реальної правосуб'єктності ТГ, модернізації системи територіального поділу та управління на локальному, субрегіональному та регіональному рівнях, територіальної та ресурсної оптимізації ТГ за рахунок їх об'єднання тощо.

Наведені напрямки скеровані не тільки на формування національної моделі МСВ та її відповідність до європейських стандартів, – а і на якісну трансформацію правового простору локальної демократії, насичення його новими організаційними, нормативними, поведінковими, діяльними та іншими ідентифікаційними ознаками та настановами.

²⁵ Report on local government and human rights. United Nations High Commissioner for Human Rights. 02 July 2019. (A/HRC/42/22). URL: <https://www.ohchr.org/ru/calls-for-input/report-local-government-and-human-rights> (дата звернення: 10.08.2022).

²⁶ Lefebvre Henri. *Le droit à la ville*. Anthopos, Paris, 1968. P. 26.

²⁷ European Charter for the Safeguarding of Human Rights in the City, Adopted at St Denis, 18 May 2000. URL: http://www.idhc.org/cat/documents/Carta_ingles.pdf (дата звернення: 26.07.22)

Поставлені завдання, що мають скоріше стратегічний, ніж тактичний характер, повинні вирішуватись в умовах муніципального реформування держави, в межах якої втілення концепту муніципалізму²⁸ виступає «альфою і омегою» такої трансформації. В її основі, насамперед, лежить конституційно-правова легалізація інституту МСВ та його послідовна легітимізація громадянським суспільством та його інституціями.

Разом з тим, повинно враховувати і основоположні тенденції такого муніципального реформування, що засновано на децентралізації повноважень органів публічної державної влади, результатом чого стане, – розширення спроможності ТГ в контексті нарощення їх ресурсно-організаційних можливостей щодо забезпечення реалізації їх членами-жителями своїх прав, свобод і обов'язків в рамках конституційно-правового статусу, що сформувався в рамках ТГ в умовах МСВ та ординарному стані повсякденності.

Звідси, суттєвий науковий та праксеологічний інтерес представляє реалізація в умовах муніципальної реформи та по її підсумках системного комплексу прав людини в сфері МСВ, що ми можемо назвати «конституційні права, свободи та обов'язки людини (особистості) і громадянина + муніципальні права людини (особистості, члена ТГ)». Причому, треба наголосити на тому, що актуалізація та контекстуалізація зазначеного комплексу прав людини напряду витікає зі змісту нормативних настанов європейських правових стандартів локальної демократії.

Обґрунтовано вважаємо, що представникам державної публічної влади та МСВ треба чітко усвідомлювати, що вирішення проблематики децентралізації публічної влади, яка також міститься серед основоположних настанов європейських стандартів локальної демократії, виступає однією з опорних настанов, основоположних засад та пріоритетних завдань демократичної правової державності, – тому об'єктивація, актуалізація, контекстуалізація її дослідження не викликає ніяких сумнівів. Причому, у методологічному аспекті необхідно розуміти, що процес децентралізації публічної влади, який знаходить свій прояв не стільки в механістичній децентралізації (тобто, у автоматичній передачі повноважень з більш високого рівня публічного управління на більш низький рівень), скільки в перманентній «повзучій» деконцентрації повноважень органів публічної влади – тобто, у

²⁸ Батанов О.В. Муніципалізм як категорія сучасного муніципального права: постановка проблеми. Часопис Київського університету права. 2009. № 4. С. 104.

передачі їх з одного, більш високого рівня публічного управління, у власні повноваження органів управління більш низького рівня (а саме МСВ), – зачіпає всі рівні публічної влади в державі (див. ст. 5 Конституції України) – як рівень публічної державної влади, так й рівень публічної самоврядної (муніципальної) влади.

Також слід мати на увазі, що якщо перший напрямок децентралізації вирішується в межах конституційної і адміністративної реформ, то другий – в межах конституційної, адміністративної та муніципальної реформ.

Отже, можна стверджувати, що реформа щодо децентралізації публічної влади, а точніше її повноважень, носить системний, комплексний і цілеспрямований характер, вона детермінована об'єктивними тенденціями розвитку національної державності, включаючи і його міжнародно-правові аспекти, та реалізується в рамках насамперед, конституційної реформи, через проведення новачій в сфері адміністративної та муніципальної реформ.

Треба відмітити, що такий комплексний підхід володіє кумулятивним та мультиплікативним ефектами відносно розвитку і вдосконалення не тільки всієї системи суб'єктів публічної влади, а й всієї системи суб'єктів та органів МСВ, що забезпечує наведеним реформам характер революційної трансформації, а також надає їм планомірного, багаторівневого, але одночасно і прозорого характеру. Наведені тенденції свідчать, по-перше, про вдосконалення методологічних та організаційних засад правового простору МСВ (*формування і укріплення внутрішнього та зовнішнього аспектів правового простору як правового явища, з наступною стабілізацією і перманентним розвитком*), і, по-друге, про входження національного правового простору МСВ в європейський правовий простір локальної демократії (*інтеграція правового простору держави до загальноєвропейського регіонального простору локальної демократії з його наступним оформленням як міждержавного регіонально-самоврядного феномена, що володіє нормативною базою та системою міжнародно-правових зобов'язань*).

Це детермінується тим, що муніципальна реформа в Україні зумовлена об'єктивними обставинами демократизації державного та суспільного життя. Її основоположною телеологічною домінантою виступає вирішення складного і суперечливого системного комплексу задач щодо забезпечення становлення і розвитку самоврядування ТГ, формування їх оптимальності в територіальному

вимірюванні та спроможності (реальної правосуб'єктності) в організаційному, нормативному та ресурсному розумінні, а також підвищення ефективності управління на місцях і, отже, на державному рівні, і в наслідок цього, – розвиток сіл, селищ, міст і територій, – в яких існують і функціонують оптимізовані у кількісних та якісних показниках, супровідній функціонально-діяльнісній та забезпечувальній компетенційно-правосуб'єктній парадигмі ТГ та органи, що ними формуються – ОМСВ.

Якщо докладніше розглядати, що саме дає муніципальна реформа в Україні, – а через неї й розширення та вдосконалення правового простору МСВ, включаючи й питання входження профільного простору до європейського макросегменту, – то можна дійти наступних висновків:

А) місцевому самоврядуванню як рівню публічної влади надає:

- новий «управлінський дизайн» публічній владі та «новий подих» державному і муніципальному управлінню у контекстуалізації його модифікації та суттєвого посилення демократизації через запозичення європейського досвіду (*стратегічно-управлінська складова*);

- можливість остаточно визначити національну модель МСВ (*ідентифікаційно-конститууюча складова*);

- додаткову конституційно-правову та законодавчу конфігурацію і легалізацію МСВ (*нормативно-легалізаційна складова*);

- більш глибоку і системну соціальну та політичну легітимацію МСВ в суспільстві та серед жителів-членів ТГ (*загально-легітимаційна складова*);

- детермінування, контекстуалізацію і вдосконалення МСВ як самостійного та відносно автономного рівня публічної влади (*ідентифікаційна складова*);

- додаткове визнання та вдосконалення МСВ як соціально-нормативного простору, в якому триває життєвий цикл людини (*екзистенційно-просторова складова*);

- інтенсифікацію формування і вдосконалення сфери МСВ як простору, де здійснюється загальна соціалізація та правова соціалізація людини (*загально-соціальна і спеціально-соціальна складові*);

- інтенсифікацію процесів щодо визначення об'єктної основи МСВ в контекстуалізації питань місцевого значення (*загально-об'єктна складова*);

– вдосконалення сфери МСВ як соціального простору де виникають, формуються та реалізуються екзистенційні устремління, потреби та інтереси людини, а також на основі останніх формуються її атитюди (соціальні настанови для наступної поведінкової діяльності) (*інституційно-особистісна складова*);

– новий управлінський імпульс формуванню сфери МСВ як сфери конотації і реалізації конституційно-правового статусу людини (*нормативно-гуманістична складова*);

– новий управлінський імпульс формуванню і вдосконаленню МСВ як сфери стимулювання прояву і практичної реалізації муніципальних прав людини (*муніципально-статусна складова*);

– інтенсифікацію процесів щодо становлення міжнародної правосуб’єктності МСВ (*міжнародно-правова складова*);

– суттєвий управлінський аргумент затвердженню феноменології муніципалізму – як системи муніципальних ідей та фундаментальних принципів МСВ, порядку його організації та функціонування, сукупності інститутів, що забезпечують реалізацію і захист прав людини на локальному рівні, а також механізмів, які традиційно використовуються з метою обмеження державної влади²⁹ (*муніципально-ідеологічна складова*);

– у підсумку, формування правового простору МСВ (*муніципально-просторова складова*).

Б) органам місцевого самоврядування надає:

– можливість більш активного розмежування компетенційних повноважень між різними рівнями публічної влади – публічної державної та публічної самоврядної (муніципальної) влад, а також між різними рівнями (локальний, регіональний) місцевого самоврядування (*визначально-компетенційна складова*);

– можливість формування власної компетенції ОМСВ (*індивідуально-компетенційна складова*);

– реальну можливість формування структур виконавчих ОМСВ на регіональному та субрегіональному (районному в області) рівнях МСВ (*структурова складова*);

– можливість формування належної, достатньої та оптимальної компетенційної бази за рахунок передачі і включення делегованих

²⁹ Баймуратов М., Боярський О. Дискреційні повноваження органів місцевого самоврядування в сфері захисту прав людини: методологічні підходи до розуміння та визначення. Публічне право: науково-практичний юридичний журнал. 2019. № 2. С. 31–41.

повноважень виконавчої влади у власні повноваження ОМСВ (*трансформаційно-компетентна складова*);

- можливість належного ресурсного забезпечення діяльності ОМСВ (*ресурсно-забезпечувальна складова*);

- можливість інтенсифікації діяльності ОМСВ щодо створення комплексу муніципальних послуг для користування жителями-членами ТГ (*муніципально-обслуговуюча складова*);

- можливість посилення та інтенсифікації процесів щодо мотивації та актуалізації самостійного ініціативно-явочного і експериментального визначення ОМСВ оптимального примірного переліку питань місцевого значення, в яких вони є та можуть бути компетентними (*муніципально-об'єктна складова*);

- можливість появи додаткових можливостей організаційного, нормативного та організаційного порядку для формування локального системного комплексу місцевого господарства (*локально-господарча складова*);

- можливість появи реальних можливостей у ОМСВ, що підкріплені відповідними і належними ресурсами, для представництва інтересів ТГ та її членів, а також для вирішення питань місцевого значення (*муніципально-представницька складова*);

- можливість появи більшої самостійності у прийнятті рішень на виконання інтересів та потреб ТГ, а також суттєве розширення кола дискреційних повноважень³⁰ (*муніципально-дискреційна складова*);

- посилення появи додаткових можливостей щодо створення локальної системи міжнародного співробітництва ОМСВ з аналогічними та іншими іноземними суб'єктами та створення з ними локального системного комплексу зовнішньоекономічної діяльності (*муніципально-міжнародна складова*);

В) територіальним громадам надає:

- можливість посилення процесів набуття реальної правосуб'єктності ТГ (*реально-статусна складова*);

- посилення тенденції щодо розширення комплексу муніципальних послуг в контекстуалізації розвитку ТГ та підвищення її соціальної привабливості (*муніципально-облігаторна складова*);

³⁰ Баймуратов М., Боярський О. Дискреційні повноваження органів місцевого самоврядування в сфері захисту прав людини: методологічні підходи до розуміння та визначення. Публічне право: науково-практичний юридичний журнал. 2019. № 2. С. 33–35.

– зростання можливостей для оптимального використання колективістських засад ТГ у використанні не тільки форм безпосередньої та представницької демократії, а й використання можливостей та процесуального потенціалу нових форм локальної демократії – партисипаторної (демократія участі), деліберативної (прийняття рішень через досягнення «морального консенсусу»), агрегативної (прийняття рішень через об’єднання переваг в соціальне рішення через голосування), агональної (прийняття загальних рішень шляхом оцінки ризиків і досягнення компромісів) тощо (*муніципально-демократична складова*);

– посилення процесів структуризації ТГ (мікрогромади, мезогромади, макрогромади, об’єднані громади) з метою більш повного вияву і прояву їх інтересів і більш динамічного прискорення процесів їх врахування та вирішення (*муніципально-архітектонічна ознака*);

Д) жителю-члену територіальної громади надає:

– можливість створення належних умов для реалізації жителями-членами ТГ своїх атитюдів, екзистенційних устремлінь, потреб та інтересів людини (*індивідуально-екзистенційна ознака*);

– можливість збагачення змістовності феноменології повсякденності людини за рахунок стимулювання її інтенцій, зростання можливостей щодо формування її нових атитюдів, більш широкого задоволення її екзистенційних устремлінь, потреб та інтересів (*повсякденно-якісна ознака*);

– можливість зростання якості локального індивідуального життя за рахунок зростання потенційних можливостей ОМСВ та ТГ (*вітально-якісна ознака*);

– можливість створення можливостей для оптимального становлення та стабільного протікання життєвого циклу людини (*індивідуально-вітальна ознака*);

– можливість вдосконалення і оптимізації користування жителями-членами ТГ комплексом муніципальних послуг, що існують в ТГ та надаються ОМСВ та інституціями громадянського суспільства (*індивідуально-побутова ознака*);

– можливість створення умов для гармонічного співвідношення та кореляції індивідуальних, групових та колективних інтересів жителів-членів ТГ (*муніципально-координаційна ознака*);

– можливість активізації процесів щодо включення до складу ТГ жителів, що не є громадянами патримоніальної держави та які володіють іншими правовими станами та локальної нормативізації зазначених процесів (*муніципально-особистісна (станова) ознака*).

Сукупність наведених тенденцій та переваг процесів децентралізації, є свідомством не тільки наявності загальних системних інтересів місцевого самоврядування, органів місцевого самоврядування, територіальних громад та кожного з жителів-членів цих спільнот в суттєвій трансформації системи публічної влади в Україні, а у редуктивному розумінні – їх тяжінням до побудови її оновленої демократичної моделі. І в цих процесах основоположну роль відіграє правовий простір МСВ та зміни його нормативного стану в контексті розширення та вдосконалення.

Разом з тим, слід відмітити, що стратегічні намірі державної публічної влади щодо централізації не відрізняються характеристиками: а) постійності, б) наполегливості, в) системності, г) комплексності, г') плановості, д) телеологічної обґрунтованості, а навпаки – демонструють амбівалентний, хаотичний, алогічний та багато в чому деструктивний підходи до формування публічної влади самоврядного (муніципального) рівня. Важливими обставинами такого підходу виступають такі негативні фактори, як:

- ідеологічні настанови «радянського» та «пострадянського» стилю мислення, в основі якого лежать адміністративно-субординаційні домінанти державного управління,

- генетичне несприйняття, підозра та недовіра до застосування демократичних методів управління,

- патологічна боязнь допуску до управління широких народних мас,

- об'єктивна відсутність резерву для корінного оновлення кадрового складу державної та муніципальної служби, що повинен стати носієм нового демократичного управлінського мислення та апологетом європейського адміністрування,

- а також відповідні індикатори олігархічного правління (кумівство, корупція, розкрадання державної та муніципальної власності тощо), що на жаль формують стиль і методи публічного управління вже після набуття Україною державної незалежності та негативно впливають на його результативність та ефективність.

Наведені фактори також напряму і негативно впливають на формування і функціонування правового простору місцевого самоврядування, що вже склався в Україні на базі національного законодавства, та профільного правового простору європейського зразку, що ще формується.

ВИСНОВКИ

За результатами колективного дослідження актуальних проблем становлення конституційно-правового простору місцевого самоврядування в Україні та його входження в європейський правовий простір локальної демократії можна зробити наступні висновки:

– правовий простір місцевого самоврядування можна визначити як складний соціальний, політико-правовий феномен, – який виникає внаслідок синергічно скерованої телеологічно-обґрунтованої діяльності як держави (державна муніципальна правова політика), так й суб'єктів локального соціуму (програми становлення і розвитку ТГ, в тому числі і об'єднаних), шляхом формування його нормативно-суб'єктної, нормативно-об'єктної і нормативно-просторової бази (обов'язково ще треба додати – нормативно-технологічну, нормативно-діяльнісну і нормативно-логістичну бази, що є складовою наведеної бази-системи), з метою вирішення екзистенційних питань існування та функціонування ТГ;

– конституційно-правовий простір МСВ виникає та формується саме завдяки конституційно-правовій легалізації інституту локальної демократії, що перетворює його на простір формування, реалізації, охорони та захисту прав людини.

Це підтверджується тим, що:

А) конституційно-правовий статус людини (у повному обсязі) та громадянина (у лівій його частині) реалізується на локальному рівні соціуму в рамках ТГ та в межах МСВ;

Б) саме в умовах МСВ в рамках ТГ та у стані повсякденності проходять процеси соціалізації, у тому числі і правової соціалізації людини-жителя, що одночасно виступає членом відповідної громади;

В) саме на локальному рівні соціуму в рамках ТГ в умовах МСВ людина продукує свої інтенції, устремління, потреби, інтереси екзистенційної властивості та формує і реалізує свої атитюди;

Г) в наведених умовах зазначені вище інтенції, устремління, потреби, інтереси екзистенційної властивості та атитюди людини знаходять свою реалізацію саме на локальному рівні соціуму через виникнення, формування, застосування і реалізацію системи відповідних прав і свобод людини і громадянина;

Г') саме такі права і свободи, враховуючи на їх локальний характер виникнення, трансформуються у муніципальні права людини (особистості, члена територіальної громади), набуваючи не тільки самостійний характер, а ї розширюючись за рахунок появи

нових прав людини, які, по-перше, пов'язані з її участю в МСВ; а, по-друге, з реалізацією нових її прав, закріплених в правах людини четвертого (інформаційні права) та п'ятого (біологічно-соматичні права) поколінь;

Д) проходження людиною в рамках ТГ в умовах МСВ в стані повсякденності процесу соціалізації, – через використання відповідних типізованих форм життєдіяльності, що створює відповідний стереотип людської поведінки, набуття людиною відповідних практичних знань, навичок, вмінь в повсякденному житті, формує індивідуальний, груповий та колективний габітус (соціально-практичний статус та праксеологічний код) людини;

Е) треба також враховувати, що в основі формування правового простору МСВ в Україні лежать не тільки наведені настанови, – на ці процеси здійснюють вплив могутні міжнародно-правові тенденції, що супроводжують правову глобалізацію, зокрема інтернаціоналізація конституційного правопорядку держав та конституціоналізація міжнародного права, що здійснюються та реалізуються на практиці через застосування принципів і норм міжнародного договірної права – особливо в контексті запозичення міжнародних правових стандартів МСВ, що в ньому містяться, до національного конституційного права держави;

– треба наголосити на тому, що кожна з наведених вище доктринальних настанов має своє онтологічне, аксіологічне, праксеологічне, конотаційне та наративне підтвердження в зарубіжному досвіді організації та реалізації муніципального життя та в створенні загального європейського простору локальної демократії. Звідси вивчення зарубіжного досвіду конституційного будівництва муніципальної демократії через формування її загального європейського простору, участь у міжнародному співробітництві органів місцевого самоврядування для його сприйняття та застосування на теренах нашої держави, не має альтернативи.

АНОТАЦІЯ

В процесі становлення, розвитку і вдосконалення демократичної правової державності суттєво зростає роль і значення місцевого самоврядування як простору існування територіальних громад, що вирішують екзистенційні питання функціонування людських спільнот в контексті реалізації прав і свобод жителів-членів таких громад. Дослідження актуальних проблем становлення

конституційно-правового простору місцевого самоврядування в Україні та його входження в європейський правовий простір локальної демократії здійснюється через призму глобальної концепції інтернаціоналізації конституційного правопорядку держав та конституціоналізації загального міжнародного права, що дозволяє через визначення параметральних ознак такого простору зробити висновки про його важливе значення для вирішення основоположних завдань людських спільнот в межах державної організації та універсально-глобальної локалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. European Charter for the Safeguarding of Human Rights in the City, Adopted at St Denis, 18 May 2000. URL: http://www.idhc.org/cat/documents/Carta_ingles.pdf (дата звернення: 26.07.22).
2. Lefebvre Henri. Le droit à la ville. Anthropos, Paris, 1968. 164 p.
3. The Human Rights Cities Network. Who we are. URL: <https://humanrightscities.net/> (дата звернення: 26.07.22).
4. Report on local government and human rights. United Nations High Commissioner for Human Rights. 02 July 2019. (A/HRC/42/22). URL: <https://www.ohchr.org/ru/calls-for-input/report-local-government-and-human-rights> (дата звернення: 10.08.2022).
5. Баймуратов М.О. Організаційно-правові форми забезпечення місцевими радами народних депутатів співробітництва споріднених міст: дис. канд. юрид. наук. Одеса: ОГУ, 1993. 176 с.
6. Баймуратов М.О. Міжнародне співробітництво органів місцевого самоврядування України: дис. докт. юрид. наук. Одеса: ОГУ, 1996. 498 с.
7. Баймуратов М.О., Кравець О.О. Роль юридичної служби органу місцевого самоврядування в формуванні та функціонуванні правового простору локальної демократії: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 326 с.
8. Баймуратов М.О. Муніципальна влада: актуальні проблеми становлення й розвитку в Україні / М. О. Баймуратов, В. А. Григор'єв. Одеса: БАХВА, 2003. 192 с.
9. Баймуратов М.А., Григорьев В. А. Роль международных стандартов местного самоуправления в формировании компетенции публичной самоуправленческой (муниципальной) власти. Одесса: «Феникс», 2003. 160 с.
10. Баймуратов М.О. До питання про вибір національної моделі місцевого самоврядування. Публічне право. 2015. № 3. С. 57-65.

11. Баймуратов М.О. Публічна самоврядна (муніципальна) влада та громадянське суспільство: проблеми взаємозв'язку і взаємозалежності. Актуальні проблеми держави і права. URL: <http://www.apdp.in.ua/v21/26.pdf>. (дата звернення: 20.08.2022).

12. Баймуратов М., Боярський О. Дискреційні повноваження органів місцевого самоврядування в сфері захисту прав людини: методологічні підходи до розуміння та визначення. Публічне право: науково-практичний юридичний журнал. 2019. № 2. С. 31–41.

13. Батанов О.В. Муніципалізм як категорія сучасного муніципального права: постановка проблеми. Часопис Київського університету права. 2009. № 4. С. 102–108.

14. Бобровник Д.О. Глобалістський потенціал територіальної громади: теоретичні підходи до визначення. Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 79–85.

15. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов русского языка. М.: Эксмо-Пресс, 1999. 671 с.

16. Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні від 5 лютого 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_318 (дата звернення: 14.08.2022).

17. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

18. Конфуций: Биография, цитаты, афоризмы. М.: Эксмо, 2016. 288 с.

19. Кофман Б.Я. Муніципальні права людини (особистості) як фактор вдосконалення конституційно-правового статусу людини і громадянина. Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 64–71.

20. Львова Є.О. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування: автореферат дисертації ... доктора юридичних наук. Спеціальність: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ: НАУ, 2020. 32 с.

21. Переглянута Європейська хартія про участь молоді в місцевому та регіональному житті. Хартія, без статусу конвенції: ухвалена Конгресом місцевих і регіональних органів влади Європи (10-е засідання – 21 травня 2003 – Додаток до Рекомендації 128). Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи. URL: <https://rm.coe.int/168071b58f> (дата звернення: 14.08.2022).

22. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон України від 7 грудня 1990 року. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 2. Ст. 5.

23. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України від 15 липня 1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 38. Ст. 249.

24. Про приєднання України до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями: Постанова Верховної Ради України від 14 липня 1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 36. Ст. 370.

25. Про ратифікацію Європейської ландшафтної конвенції: Закон України від 7 вересня 2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 51. Ст. 547.

Information about the authors:

Baymuratov Mykhailo Oleksandrovich,

Doctor of Law, Professor,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,
Professor at the Department of Political Sciences and Law
South Ukrainian National Pedagogical University
named after K.F. Ushynskiy,
26, Staroportofrankivska str., Odessa, 65020, Ukraine

Bocharova Natalya Vasylivna,

Doctor of Law, Associate Professor,
Professor at the Department of Law, Political Science and International
Relations of the University named after Alfred Nobel,
18, St. Sicheslavskya Naberezhna, Dnipro, 49000, Ukraine

Kofman Boris Yakovych,

Doctor of Law, Senior Researcher,
Honored Lawyer of Ukraine,
Professor at the Department of Law, Political Science and International
Relations University named after Alfred Nobel
18, St. Sicheslavskya Naberezhna, Dnipro, 49000, Ukraine

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

Барабаш О. О.

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку Україна проводить соціально орієнтовану політику, у змісті якої питанням охорони, захисту сімей з дітьми, надання їм комплексної допомоги та підтримки приділено особливу увагу. Фундаментальні зміни, які були внесені до Основного закону України, спрямовані не лише на конституційний захист сім'ї, материнства, батьківства та дитинства, вони фактично визначили модель надання різних соціальних гарантій, спрямованих на створення умов задля задоволення базових потреб сім'ї, яка ґрунтується на традиційних сімейних цінностях. Акцент йде на потреби у житлі, освіті та інших сферах, необхідних для гідного й повноцінного виховання дитини в сім'ї.

Особливе ставлення до сім'ї, пріоритетний захист прав та інтересів членів сім'ї, надання найрізноманітніших заходів підтримки визначено, як ключові напрями не тільки в міжнародних, а й у національних нормативних актах України, які присвячені питанням реалізації сімейної політики. Зважаючи на положення чинного законодавства, згідно з якими державна сімейна політика являє собою цілісну систему принципів, завдань та пріоритетних заходів, спрямованих на підтримку, зміцнення та захист сім'ї, як фундаментальної основи українського суспільства, збереження традиційних сімейних цінностей, треба визнати, що зростання ролі сім'ї в житті суспільства, підвищення авторитету батьківства в сім'ї та суспільстві, профілактика й подолання сімейного неблагополуччя, покращення умов та підвищення якості життя сімей – мають важливе соціальне значення для нашої держави.

Фундаментальні положення, спрямовані на реалізацію соціальних гарантій сім'ям з дітьми, забезпечення умов гідного виховання дітей,

сформульовані у ст. 1–3 Конституції України¹, де розкрито соціальну природу Української держави, орієнтовано державні органи, батьків та сім'ї на створення належних (гідних) умов для виховання молодого покоління, які сприяють досягненню такого рівня життя, коли базові потреби дітей будуть задоволені в повному обсязі. Водночас потрібно враховувати соціальну цінність ст. 3 Конституції України, яка проголошує вищу цінність прав і свобод кожної людини, дотримання яких є обов'язком держави. Відповідно до ч. 3 ст. 52 Конституції України утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу².

Пильна увага держави до сім'ї, турбота про потреби сімей з дітьми наочно проявились в умовах війни в Україні, коли всі ми зіткнулися з новими життєвими обставинами, раніше невідомими українським сім'ям, у ситуації, коли кожна сім'я опинилася в умовах, що порушують звичний спосіб життя: багато батьків залишилися без роботи, без доходів, діти не відвідують дитячих дошкільних закладів, освітніх закладів, змушені вчитися вдома. Немає сумнівів, що за таких умов першими, хто потрапив «під удар», хто опинився в найскладнішій життєвій ситуації, є сім'ї з дітьми³.

Окрім того, через війну в Україні тисячі дітей залишаються сиротами, втрачають зв'язок з рідними та потрапляють у складні життєві обставини. Тож завдання кожної громади максимально забезпечити захист прав дітей під час воєнного стану. І не тільки своїх, місцевих, а й тих, хто приїжджає у пошуку притулку з територій, які окуповані або де тривають бойові дії. Але під час евакуацій і переїздів, внаслідок бомбардувань або боїв діти можуть загубитися, втратити батьків, приїхати в інший населений пункт без доглядів⁴.

¹ Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

² Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³ Соціально-правовий захист дитинства: навч.-метод. посіб. / за ред. І. І. Смагіна, В. Ю. Арешонкова, Т. М. Смагіної. Житомир: ОППІО, 2006. С. 47–48.

⁴ U-LEAD роз'яснює громадам специфіку соцзахисту дітей, які постраждали від агресії рф. *Укрінформ*. 2022. 10 трав. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3479511-ulead-rozasnue-gromadam-specifiku-soczahistu-diteji-aki-postrazdali-vid-agresii-rf.html> (дата звернення: 28.07.2022).

Очевидно, що держава не може стояти осторонь і не надати допомогу й підтримку, зокрема через прийняття різних нормативних актів, які регулюють підтримку сімей в умовах військової агресії та волонтерських рухів. Через бойові дії, терористичні обстріли російськими військами мирного населення та масову евакуацію збільшується кількість дітей, батьки яких загинули або про чию долю та місце перебування нічого не відомо. Чинні нормативні акти не надавали можливості влаштовувати таких дітей до сімейних форм виховання. Більше того, процедура влаштування дітей під опіку або піклування родичів вимагає стільки документів, що в умовах воєнного стану їх практично нереально зібрати. При цьому для дітей, травмованих війною та втратою зв'язку з батьками, дуже важливо перебувати в умовах, максимально наближених до сімейних. Тому Кабінет Міністрів України ще в березні 2022 року напрацював рішення, яке дає можливість такій дитині під час воєнного стану перебувати на умовах тимчасового влаштування в прийомній сім'ї або дитячому будинку сімейного типу чи за спрощеною процедурою – під опікою або піклуванням родичів. Це забезпечить найкращі інтереси дитини до того моменту, коли достовірно буде з'ясовано, що саме сталося з її батьками⁵.

Варто наголосити, що обсяг соціальної допомоги, що надається державою сім'ям з дітьми, дуже значний, спрямований на захист різних сфер життя сім'ї, проте не всі сім'ї обізнані, мають потрібну інформацію про конкретні види допомоги, способи їх надання. У цьому напрямі важливою є діяльність різноманітних благодійних фондів, метою яких є безпека та комфорт дітей, які потребують допомоги під час війни в Україні. Зокрема, з їх допомогою було зібрано чималу гуманітарну допомогу з усього світу; забезпечено переселення дітей, їх безпеку та тимчасове проживання; забезпечено притулок дітям з різних регіонів України. Їхніми зусиллями було також евакуйовано багато дітей закордон з їхніми опікунами. При цьому волонтери цих центрів безперервно забезпечують евакуйованих дітей їжею, водою, ліками та одягом; допомагають у переїзді, влаштуванні та розміщенні дітей; створюють безпечне середовище для евакуйованих дітей⁶. З огляду на це, важливо

⁵ Діти, які залишились без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання. *Харківська обласна військова адміністрація: вебсайт*. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/115011> (дата звернення: 28.07.2022).

⁶ Діяльність фонду під час війни. *Ridni*: 7 березня 2022 р. URL: https://ridni.org.ua/dilnist-fondu-pid-chas-vijni_n364 (дата звернення: 28.07.2022).

окреслити основні напрями соціального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливо в умовах війни та внутрішньої міграції територією України.

1. Забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування: зарубіжні практики

Відзначимо, що ще 1989 році ця тема була порушена на міжнародному рівні завдяки Конвенції ООН з прав дитини⁷. Вона була ухвалена резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 р. Відповідно до цієї Конвенції кожна дитина має право на гідний рівень життя, необхідний для її духовного, фізичного, морального, розумового та соціального розвитку. У тексті документа також викладено принципи організації нагляду за дітьми, які залишилися без піклування батьків. Визначено, що дитина, яка тимчасово або постійно була позбавлена сімейного піклування, має право на особливу допомогу та захист з боку держави (в особі спеціальних органів).

Окрім того, 30 вересня 1990 р. у Нью-Йорку було прийнято Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей⁸. Тож прийнявши ці найважливіші законодавчі акти, міжнародна спільнота зробила свій внесок у захист дітей, визнавши тим самим пріоритет їхніх інтересів для добробуту й виживання всього людства.

У світі реалізуються різні підходи до ведення сімейної політики. В одних країнах чітко сформульовано її цілі та принципи (Австрія, Люксембург, Норвегія, Німеччина, Франція, Фінляндія, Чехія, Швеція). У Бельгії, Данії, Іспанії, Італії та низці інших країн вживаються певні заходи, спрямовані головним чином на стимулювання народжуваності, економічну підтримку сімей із дітьми, створення умов, необхідних для їх виховання. Найменш виражена державна політика щодо сім'ї у таких країнах, як Греція, Ірландія, Нідерланди, Португалія⁹.

⁷ Конвенція про права дитини: міжнар. док. від 20.11.1989 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: (дата звернення: 28.07.2022).

⁸ Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей: міжнар. док. від 30.09.1990 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075#Text (дата звернення: 28.07.2022).

⁹ Мордань О. Міжнародна практика реформування державної системи опіки: досвід для України. *Державне управління та місцеве самоврядування*: зб. наук. праць. 2012. № 2. С. 75–85.

Аналіз досвіду світового співтовариства, дослідження, проведені ООН, дають підстави для висновку про ефективність функціонування національних сімейних систем політики, їхню значну роль у розв'язанні актуальних проблем сім'ї.

У сучасних умовах уряди багатьох країн Європи й Америки тією чи іншою мірою допомагають сім'ям справлятися з їхніми повсякденними турботами і проблемами, пропонуючи різні соціальні практики сімейної політики. Зокрема, це *розширення мережі дитячих дошкільних закладів*.

У зарубіжних країнах питання контролю за забезпеченням населення дитячими дошкільними установами є дуже важливим. Так, у Німеччині розширення мережі дитячих дошкільних установ входить до компетенції федеральних земель та органів місцевого самоврядування.

Лідерство з охоплення послугами з догляду за дітьми належить скандинавським країнам. Надають їх (догляд за дітьми та освітні послуги) у державних установах у режимі повного дня. Фінляндія, Швеція та Данія забезпечують дошкільне виховання дітей з одного до семи років. За потужного, порівняно з іншими країнами, державного субсидування цих послуг, особливо у сфері догляду за маленькими дітьми, витрати сімей на виховання й освіту дітей дворічного віку становлять щонайбільше 5 % у Швеції та 10 % у Данії й Фінляндії. У малонаселених районах Фінляндії муніципалітети містять пересувні садки, які працюють за гнучким графіком¹⁰.

В Англії послуги з догляду за дітьми є одними з найдорожчих у Європі, а тому вони доступні найбагатшим сім'ям. Однак у віці від трьох-чотирьох до п'яти років усі діти можуть безкоштовно отримувати по 12,5 год дошкільної освіти на тиждень протягом 38 тижнів на рік. Такі послуги можна отримувати в яслах, у групах з догляду дітей, дошкільних виховних закладах чи з допомогою нянь. Деяка місцева влада на своїх територіях надає по 15 годин безкоштовного догляду за дітьми на тиждень. Загалом нині державне забезпечення послугами з догляду дітей в Англії неоднорідне.

У США відзначається зростання дитячих установ, створених комерційними компаніями. Найбільша з таких мереж –

¹⁰ Деінституалізація та трансформація послуг для дітей: посібник з найкращих практик / за ред. Жоржетти Мюльгейр, Кевіна Брауні. Київ: Видавничий дім «Калита», 2009. 143 с. URL: <http://vin.gov.ua/images/doc/vin/ODA/deinstutualizatsia/posibnyk.pdf> (дата звернення: 28.07.2022).

«Кіндер кері» – має понад 950 центрів у США та Канаді. Друга за значенням – «Діти академій» – має 400 центрів у 24 штатах¹¹.

Догляд дітей у денний час. Затребуваність таких послуг набуває дедалі більшого значення, здійснюється і вдома, і в різних державних та приватних центрах або в сім'ях (які в США названі сімейними дитячими центрами). Такі дитячі установи сімейного типу набувають щораз більшого поширення у країнах Західної Європи.

Найчастіше в ролі організаторів таких установ виступають сусіди. Дитячий заклад сімейного типу організовують непрацюючі жінки, які мають під опікою власних дітей (зазвичай це багатодітні сім'ї) і беруть на себе відповідальність наглядати за дітьми сусідів у денний час. Як правило, група складається з 3–4 дітей, що менше за офіційно встановлену кількість для державних дитячих установ. Ця форма виявилася дуже життєстійкою, у США вона отримала назву сімейних дитячих центрів, у Німеччині – «Денна мама». Денна мама отримує компенсацію за свої витрати й консультативну допомогу з усіх питань догляду за дітьми.

Ця соціальна практика досить поширена, з огляду на зростання рівня зайнятості матерів та зміну складу сімей. Кількість розлучень спричинює збільшення кількості працюючих жінок, які потребують надання допомоги з догляду дітей під час їх професійної зайнятості.

Фінансова підтримка сімей із дітьми. У Німеччині, де є подібні з Україною проблеми із забезпеченістю дітей місцями в дошкільних установах, було змінено спрямованість допомоги по догляду за дитиною. До 1 січня 2007 р. була можливість отримання допомоги на виховання до досягнення дитиною двох років (Erziehungsgeld). Таку допомогу отримували переважно непрацюючі або з низькою заробітною платою, а також учні. Для підвищення народжуваності уряд Німеччини ухвалив рішення про введення нової допомоги – батьківської допомоги (Elterngeld) для дітей, народжених після 1 січня 2007 р. Ця допомога виплачується в розмірі 67 % середньомісячного заробітку батька, але не більше як 1800 євро в місяць. Допомогу виплачують впродовж року після народження дитини, але цей термін може бути продовжено ще на два місяці, якщо відпустку візьме батько. Головна відмінність цієї допомоги від

¹¹ Грищенко С. Розвиток інституту прийомної сім'ї: огляд міжнародного та національного досвіду. *Вісник представництва EVERYCHILD в Україні*. 2003. № 1. С. 18–22.

попередньої – її залежність від зарплати матері чи батька до народження дитини¹².

Батьки, які не мають роботи, отримуватимуть по 300 євро на додаток до допомоги по безробіттю, тобто, якщо порівняти з колишніми правилами, їм допомогу на дітей навіть скоротять. Основний зміст цієї реформи полягає в тому, що вона віддає перевагу середньому класу, насамперед висококваліфікованим працюючим жінкам, оскільки саме в цій групі народжуваність найнижча.

В останні два десятиліття, особливо протягом останніх десяти років, у США для підтримки сімей з дітьми дедалі активніше стали використовувати податкові кредити (і ті, що відшкодовуються, і ті, які не відшкодовуються). Відшкодований податковий кредит адресований сім'ям працівників з низьким доходом, а невідшкодований – більш забезпеченим сім'ям із дітьми. Передбачено також податковий кредит, що частково відшкодовується на дитину.

Послуги з догляду за хворою дитиною для працюючих батьків. Такі послуги дуже значущі для батьків і можуть надаватися вдома, наприклад, посилається доглядальниця додому («Мама в оренду» у Портленді). Чимало дитячих центрів відкривають лазарети («Пчихаю і кашляю» в Метейрі, штат Луїзіана, «Курячий суп» у діловій частині міста Міннеаполіса, «Сопімо і хропімо» в Берклі тощо).

У Німеччині поширені лікувально-профілактичні денні заклади для дітей. Це організації, де діти перебувають щодня з 8:00 до 17:00. Вони відрізняються від дитячих садків та притулків своїми цільовими групами та спеціальним лікувально-профілактичним і терапевтичним обслуговуванням. Сюди приймають дітей дошкільного і шкільного віку, які своєю поведінкою та психічною конституцією привертають увагу й потребують інтенсивної лікувально-педагогічної та терапевтичної допомоги. Перевага цих установ, на відміну від інших, наприклад інтернатних, у тому, що вони можуть працювати з батьками за допомогою поради, терапії та, якщо потрібно, втручання в ситуації сімейної кризи. У цій установі формується невелика група дітей, переважно від 6 до 8 осіб із двома педагогами й додатково до них загальною кваліфікаційною службою дипломованих психологів, терапевтів, соціальних педагогів,

¹² Залата М. Г. Соціальна політика захисту материнства: зарубіжний досвід. *Держава та регіони. Сер.: Право.* 2014. № 2 (44). С. 119–123.

логопедів, які працюють із дітьми й батьками та співпрацюють зі школою¹³.

Створення центрів сімейного виховання та сімейної консультації. Ці центри широко розвинені в зарубіжних країнах. Робота в них має переважно психолого-педагогічний характер, а основна мета – допомогти сім'ям чи подружжю, у яких проблеми взаємин призвели до порушень у поведінці та комунікабельності в дітей і самих батьків. Основна форма роботи – бесіда, яка здійснюється лише на добровільній основі. Практикуються й відносно нові форми соціально-педагогічної допомоги сім'ї: безпосередня участь соціального працівника в житті сім'ї, коли за добровільною угодою з клієнтом соціальні працівники спостерігають життя сім'ї в буденній обстановці¹⁴. Свої спостереження фахівці обговорюють разом із членами сім'ї і разом шукають вихід із ситуації. Ця робота досить складна, вона вимагає тривалої співпраці із сім'єю й можлива лише за згодою всіх членів сім'ї. Вона використовується в тих випадках, коли інші форми консультації й соціального обслуговування виявилися не дуже результативними.

Зараз консультативна допомога сім'ї та дітям стає дедалі більш диференційованою завдяки збільшеній спеціалізації соціальних працівників. Наприклад, у Німеччині, крім центрів сімейної консультації, працюють спеціальні консультаційні центри для молоді, для матерів та батьків-одиноків, для дітей, які вживають алкоголь і наркотики, а також дітей, які вчиняють правопорушення, суїцид тощо.

У багатьох країнах організовано спеціальні послуги з інформування батьків з питань, пов'язаних із доглядом дітей. Наприклад, у США існують спеціальні інформаційні служби, які фінансуються місцевою владою, місцевими органами, організацією «Загальний шлях Америки» та корпораціями. Найбільша програма з інформування батьків про послуги з догляду за дітьми діє нині в Каліфорнії¹⁵.

¹³ Соціальний захист населення в Німеччині. URL: <http://www.pilga.in.ua/> (дата звернення: 28.07.2022).

¹⁴ Коваль О. Я., Тарасенко Л. Л., Яцків Т. Г. Реформування пілг і привілеїв в Україні – наближення до європейських стандартів. Львів: Галицький друкар, 2009. 216 с.

¹⁵ Пушкіна О. В., Лозицька С. М. Прийомні (фостерні) сім'ї: американський досвід. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Сер. «Юридичні науки»*. 2013. № 2 (5). С. 132–136.

Організація служб захисту дітей від насильства в сім'ї. Зростання кількості документально підтверджених фактів, таких як безпритульність дітей при живих батьках, жорстоке поводження з дітьми, що перебувають у стаціонарних дитячих закладах та прийомних сім'ях, невинуватене скорочення освітніх і виховних програм в інтернатах для дітей-сиріт, привело до появи в середині ХХ ст. такого напрямку в міжнародній практиці соціальної роботи як захист прав дитини.

Велике значення для розвитку служб захисту дітей у США мала робота педіатра Генрі Кемпа, стривоженого щораз більшою кількістю дітей, які страждають, за його словами, на «синдром дитини, що б'ється»¹⁶. У 1974 р. в США вийшов спільний національний закон про запобігання поганому поводженню з дітьми та ліквідації його наслідків. Відповідно до нього було створено Національний центр із проблем жорстокого поводження з дітьми та проблем занедбаних дітей, який зараз відповідає за координацію служб захисту дітей, забезпечує практичну допомогу штатам та фінансує деякі дослідницькі проекти¹⁷.

Сучасна система служб захисту дітей у США містить чотири аспекти діяльності: повідомлення, розслідування, втручання та завершення справи. Потрібно наголосити, що зараз головна увага фахівців за кордоном спрямована від каральних заходів до соціального терапевтичного впливу.

Втручання на ранніх етапах ґрунтувалося на покаранні батьків та відлученні від них дитини. Сьогодні головну увагу спрямовано на виправлення лінії поведінки батьків та збереження сім'ї, а не на каральні заходи, як було раніше¹⁸.

Організація наукових центрів з вивчення проблем сім'ї. Своєрідну місію наукового супроводу сімейної політики наразі реалізують європейські наукові центри з вивчення проблем сім'ї. Описуючи їх, вчені перераховують такі: Австрійський інститут досліджень сім'ї університету Відня, Державний інститут дослідження проблем сім'ї

¹⁶ Американська модель соціального захисту населення. URL: <http://www.pilga.in.ua/> (дата звернення: 28.07.2022).

¹⁷ Пушкіна О. В., Лозицька С. М. Прийомні (фостерні) сім'ї: американський досвід.

¹⁸ Novoa C. The Child Care Crisis Disproportionately Affects Children With Disabilities, January 2020. URL: <https://cdn.americanprogress.org/content/uploads/2020/01/07090004/Child-Care-for-Children-withDisabilites1.pdf> (viewed on 28.07.2002).

університету Бамберга (Німеччина), Центр дослідження сімей Кембриджського університету (Великобританія), Центр дослідження проблем сім'ї, життєвого шляху та поколінь Університету м. Лідса (Великобританія), Інститут з вивчення дітей, сімей та соціальних питань Коледжу Біркбек, Лондонський університет (Великобританія) тощо¹⁹.

У травні 1997 р. на базі Міжнародної федерації католицьких університетів утворено Європейську мережу інститутів вивчення сім'ї (Reseau Europeen des Institutes de la Famille (REDIF))²⁰. Учасниками REDIF є: Школа з вивчення сім'ї при Університеті Саламанки (Іспанія), Інститут вивчення сім'ї та населення при Левенському католицькому університеті (Бельгія), Центр дослідження сім'ї при Міланському католицькому університеті Святого Серця (Італія), Інститут «Шлюб та сім'я» при Мадридському університеті Каміяс (Іспанія), Інститут із проблем сім'ї при Католицькому університеті Ліона (Франція).

У 2002 р. засновано європейську міждисциплінарну наукову асоціацію європейських досліджень сімей та сімейних відносин – European Society on Family Relations (ESFR).

2. Правове забезпечення соціального захисту дітей-сиріт і дітей, які залишились без батьківського піклування: національний досвід

Сьогодні в Україні, як і у всьому світі, діти-сироти та діти, що залишилися без піклування батьків, є соціально незахищеною групою суспільства. Розв'язання більшої частини наявних проблем у сфері соціальної адаптації таких осіб можливе лише за допомогою, так би мовити, «сильних» законодавчих актів, які повною мірою зможуть взяти на себе забезпечення гідного розвитку і життя цієї категорії громадян.

Відповідно до Конституції України всі діти мають право на захист та особливу турботу зі сторони органів державної влади, органів місцевого самоврядування²¹. Але є особлива категорія дітей, які

¹⁹ Фостерна сім'я у Великобританії: основні засади діяльності. *Освіта і управління*. 2002. № 1. С. 163–170.

²⁰ Vawter-Lee M., McGann P. The Increasing Global Burden of Childhood Disability: A Call for Action. *Pediatrics*. 2020. № 146 (1). URL: <https://doi.org/10.1542/peds.2020-1119> (viewed on 28.07.2022).

²¹ Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

потрібна підвищена опіка з боку держави. Ця охорона має бути не просто текстом на папері, а реально забезпечувати повноцінний розвиток і життя дітей, їх місце в соціумі. Для цього на різних рівнях видається безліч нормативно-правових документів, що регламентують порушене питання в усіх аспектах.

Щодо національного законодавства, то в Україні було прийнято низку нормативних актів із цієї проблематики, зокрема такі Закони: «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»²², «Про охорону дитинства»²³, «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»²⁴, «Про соціальні послуги»²⁵, «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»²⁶, «Про запобігання та протидію домашньому насильству»²⁷, «Про місцеве самоврядування в Україні»²⁸.

Ці нормативні акти є наочним прикладом того, що держава відповідальна за кожну дитину, яка з уваги на життєві обставини була змушена залишити батьківщину, і зобов'язана захищати їхні права й інтереси навіть на території інших країн.

²² Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²³ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁴ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁵ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁶ Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁷ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

²⁸ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

На державному рівні захист прав дітей, які залишилися без піклування батьків, здійснюється Конституцією – найвищим законодавчим актом держави. Одним з її основоположних принципів є охорона та захист материнства, дитинства й сім'ї, які покладено безпосередньо на державу.

Заходи державної підтримки дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків в Україні регламентуються згадуваним уже Законом «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Відповідно до цього законодавчого акта органи державної влади надають цій категорії дітей цілу низку гарантій та стежать за їх дотриманням. Ці гарантії стосуються практично всіх аспектів життя неповнолітніх та прирівняних до них осіб. Коротко розглянемо найбільш значущі з них.

Реалізуючи право на освіту для дітей, які потребують соціальної допомоги, держава повністю або частково бере на себе оплату витрат на їх утримання в період навчання. Закон передбачає прийом дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, до освітніх установ усіх рівнів поза конкурсом, але за умови успішного складання вступних випробувань. Ця категорія дітей зараховується на повне державне забезпечення до закінчення ними установи початкової, середньої та вищої освіти. Крім того, їм виплачується соціальна стипендія, незалежно від успішності. Отже, держава дає дітям можливість реалізовуватися у навчанні, не думаючи про те, як прогодувати себе.

Здобуття освіти – важливе завдання для будь-якої дитини, але не менш важливим є і її працевлаштування. І тут головне завдання держави полягає в забезпеченні дітям-сиротам та дітям, що залишилися без піклування батьків, рівних можливостей у праві на працю та у виборі професії²⁹. Із цією метою їм забезпечується (в особі спеціальних органів) цілий комплекс різних заходів щодо професійної підготовки, квотування та стимулювання роботодавців з прийому на роботу таких осіб, збереження деяких видів професійної діяльності для колишніх вихованців дитячих будинків та інтернатів.

Конституція поклала на державу обов'язок виростити й виховати гармонійних особистостей, які мають також міцне фізичне здоров'я. У зв'язку із цим дітям-сиротам та дітям, що залишилися без піклування батьків, забезпечується безкоштовне медичне обслуговування й

²⁹ Яригіна Є. Соціальне забезпечення сімей з дітьми: міжнародний досвід та українська модель. *Харків: Моноліт*, 2016. 196 с.

оперативне лікування в будь-якому лікувально-профілактичному закладі³⁰. Також за кошти бюджетів усіх рівнів проводяться регулярні медичні огляди (диспансеризації) та необхідне оздоровлення дітей. Також їм надаються безкоштовні путівки до шкільних та студентських спортивно-оздоровчих таборів, до санаторно-курортних закладів за наявності медичних показників, забезпечується безкоштовний проїзд до місця відпочинку, лікування і назад.

Одним із найважливіших питань, з яким стикаються випускники установ для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, є питання забезпечення житлом. Захист житлових прав неповнолітніх виражається в закріпленні й наданні житла кожному підопічному. Державні органи здійснюють контроль за фактичним використанням житлового фонду, призначеного для цієї категорії осіб, до настання їх повноліття, а також проводиться контроль під час укладання угод з такими житловими приміщеннями, що належать неповнолітнім випускникам.

Патронат над дитиною, згідно із ст. 252 Сімейного кодексу України, – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин³¹. Метою патронату над дитиною є забезпечення захисту прав дитини, яка через складні життєві обставини тимчасово не може проживати разом з батьками / законними представниками, надання їй та її сім'ї послуг, спрямованих на реінтеграцію дитини в сім'ю або надання дитині відповідного статусу для прийняття подальших рішень з урахуванням найкращих інтересів дитини щодо забезпечення її права на виховання в сім'ї або в умовах, максимально наближених до сімейних.

Питання, що виникають у зв'язку із встановленням, здійсненням та припиненням опіки і піклування над дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків, регулюють, як ми вже згадували, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»³² та прийняті відповідно до цього Закону нормативно-правові акти, які

³⁰ Чижов Д. Соціально-правовий захист прав дітей в умовах проведення АТО в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 96–100.

³¹ Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022)

³² Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

уточнюють і роз'яснюють положення закону). Одним із таких документів є Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною» від 20.08.2021 № 893³³. Вона затверджує Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя, а також перелік видів діяльності та послуг, що здійснюються організаціями для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків.

Важливими документами в цьому напрямі є також: Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа житлом та підтримки малих групових будинків» від 26.05.2021 № 615³⁴, Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення наставництва над дитиною» від 04.07.2017 № 465³⁵, Наказ Мінсоцполітики України «Про затвердження Примірного порядку передання документації щодо дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, від служб у справах дітей районних державних адміністрацій до служб у справах дітей виконавчих органів міських рад, сільських та селищних рад» від 06.02.2021 № 48³⁶ та ін.

З огляду на введення з 24 лютого 2022 р. воєнного стану в Україні Правила перетинання державного кордону громадянами України,

³³ Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 № 893. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³⁴ Деякі питання забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа житлом та підтримки малих групових будинків: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.05.2021 № 615. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³⁵ Деякі питання здійснення наставництва над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2017 № 465. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³⁶ Про затвердження Примірного порядку передання документації щодо дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, від служб у справах дітей районних державних адміністрацій до служб у справах дітей виконавчих органів міських рад, сільських та селищних рад: Наказ Мінсоцполітики України від 06.02.2021 № 48. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0048739-21#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 57³⁷, доповнено нормами щодо особливостей перетину державного кордону у разі введення на території України надзвичайного або воєнного стану (*пункти 2-1–2-7*). Зокрема, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, які не досягли 18-річного віку та проживають або зараховані до закладів різних типів, форми власності й підпорядкування на цілодобове перебування, можуть виїхати за межі України в супроводі законного представника або іншої уповноваженої ним особи та за наявності відповідних документів. Тобто виїзд за межі України дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які не досягли 18-річного віку, здійснюється в супроводі одного із законних представників за наявності письмового погодження служби у справах дітей за місцем звернення чи служби у справах дітей обласної військової (військово-цивільної) адміністрації на виїзд із зазначенням держави остаточного перебування дітей.

Отже, проблеми соціального сирітства сьогодні як ніколи особливо актуальні. У країні в умовах війни склалася непроста економічна ситуація, яка впливає на всі сфери життя³⁸. Згідно з останнім соціологічним дослідженням, Україна стоїть на порозі демографічної кризи, оскільки її населення скорочується не тільки через падіння народжуваності, зростання смертності, а й у зв'язку з вимушеною міграцією українського населення в інші країни через російське вторгнення на територію нашої країни. Тому для працівників соціальних служб та фахівців із соціальної роботи держава створює широке правове поле для успішного виконання своїх обов'язків при вирішенні завдань із соціальної підтримки дітей, які перебувають у скрутній життєвій ситуації. Ці завдання ведуть до досягнення головної мети – збереження та примноження генофонду України.

3. Основні проблеми соціально-правового захисту дітей-сиріт і дітей, що залишились без батьківського піклування

Проблема дітей-сиріт належить до пріоритетних сучасних проблем, які потрібно розв'язувати на державному рівні. Сьогодні йде активна робота з нівелювання наслідків цього феномену, в якій

³⁷ Правила перетинання державного кордону громадянами України, затвердж. Постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

³⁸ Толкачова Г. А. Гарантії прав та свобод дитини: поняття, правова природа та їх класифікація. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 65–68.

беруть участь і Уряд, і громадські організації. Українська держава працює над розвитком сімейної політики, що, як передбачається, має відіграти позитивну роль у розв'язанні проблем дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування, в умовах війни.

З боку держави створено нормативну правову базу, що ґрунтується на конституційно-правових актах про права і свободи людини та регулює відносини щодо соціальної підтримки сім'ї, захисту інтересів і прав дітей, підтримка сім'ї, материнства та прав дитини. Крім цього, збільшується роль засобів масової інформації та громадських організацій у розв'язанні зазначеної проблеми.

Однак разом із цим треба враховувати й відповідні соціальну, політичну та економічну сторони сучасного стану країни, оскільки в умовах війни ці аспекти змінилися на гірше. Експерти і статистика вказують на те, що ці негативні фактори зараз переважають над позитивними, тому кількість дітей, які потрапили в дитячі будинки, інтернатні установи або залишилися без батьківського піклування, і надалі зростає³⁹. Водночас збільшується й кількість злочинів, скоєних стосовно до дітей з боку російської армії. Це вимагає пильної уваги та сприяння з боку держави щодо захисту незахищених дітей, зокрема і дітей з інвалідністю, дітей-біженців та дітей, які залишилися без батьків.

З огляду на це, для ефективної боротьби з проблемою дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, потрібно розуміти причини, що викликають її. Серед них:

- жорстоке поводження з дітьми на окупованих територіях;
- сублімація негативних емоційних станів дітей;
- порушення функцій та структури сім'ї;
- безробіття, що позначається на здатності сім'ї утримувати й ростити дитину у сприятливих умовах;
- збільшення кількості неповних сімей та розлучень;
- загальне падіння рівня життя суспільства та його деградація.

Вказані вище чинники призводять до того, що дітям складніше вдається соціалізуватися, знайти друзів і долучитися до культури, що

³⁹ Миронова О. О. Характерні особливості соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Могилянські читання – 2020: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти. Публічне управління в Україні в умовах децентралізації влади та наближення її до європейських стандартів: XXIII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 16–20 листоп. 2020 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. С. 85–87.*

відповідає їхнім інтересам. Також варто зазначити, що частина цих факторів безпосередньо або опосередковано впливає не тільки на погіршення справ у рамках проблеми дітей-сиріт, але й негативно впливає на якість життя таких груп людей, як пенсіонери, багатодітні сім'ї, люди з інвалідністю тощо⁴⁰.

Треба розуміти, що ефективний розвиток держави неможливий без розв'язання цього комплексу проблем. Разом із зазначеними загрозами варто виділити і ту, що є закономірним наслідком тривалого перебування української держави в умовах війни. Діти, які ростуть у несприятливих (подекуди навіть небезпечних) умовах, є тим поколінням, яке буде змушене так чи інакше входити в соціум. Посилаючись на історію і статистику, а також враховуючи сучасну ситуацію в Україні, можна зробити висновок, що, найімовірніше, діти стикнуться зі серйозними складнощами в процесі соціалізації. Тому поряд з глобальними соціальними модернізаціями, державі потрібно розв'язати також цю проблему.

Найбільш негативною характерною рисою сучасної ситуації з дітьми в країні є зіткнення з феноменом їхньої соціальної депривації, що виглядає ще страшніше на тлі збільшення кількості дітей, які залишилися без піклування. Також варто пам'ятати, що боротьба із цією проблемою розгортається на тлі загальної демографічної кризи, а в середньостроковій перспективі це може вплинути на становище держави ще більш негативно.

Принагідно зазначимо, що дитинство – це той етап, коли в індивідуумі формуються фундаментальні якості та риси особистості, що забезпечують психологічну стійкість, позитивні моральні орієнтації на людей, життєздатність та цілеспрямованість. Названі духовні якості особистості не формуються спонтанно, вони формуються в умовах батьківської любові, коли сім'я створює в дитини потребу бути визнаною, здатність співпереживати та радіти іншим людям, відповідати за себе та інших. Дитяча бездоглядність та безпритульність є наслідком соціально-економічної й духовно-моральної ситуації в Україні, яка характеризується наростанням соціального неблагополуччя сімей, падінням їхнього життєвого рівня, дистанціюванням школи від дітей із важкою долею, криміналізацією підліткового середовища. Ця ситуація породжує небезпечні для молодого покоління й суспільства загалом тенденції:

⁴⁰ Брич В. Я., Миколюк С. М. Теоретичні та практичні аспекти соціального захисту. Економічний аналіз: зб. наук. праць / Терноп. нац. економ. ун-т; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. Тернопіль, 2014. Т. 16, № 1. С. 34–38.

масові порушення прав дітей, зростання кількості неповнолітніх із психічними відхиленнями тощо.

Зазначимо, що структура соціально-правового захисту дитинства складається з чотирьох етапів: локальний, регіональний, державний, міжнародний. Ця система є комплексом соціальних інститутів, що регламентує їхню роботу, нормативні документи, права дітей, механізми реалізації та захисту цих прав.

Права дітей охоплюють дві галузі: особисті права (ім'я, громадянство, особисте життя, недоторканність житла, відпочинок і дозволя, охорона здоров'я тощо) та право на освіту. Серед основних заходів щодо захисту дитинства запропоновано законодавчі, адміністративні, соціальні та просвітницькі перетворення⁴¹.

Конвенція ООН про права дитини (ст. 20) передбачає особливу допомогу та захист, надані державою дитині, тимчасово або постійно позбавленій своєю сім'єю нормальних умов життя, розвитку інтересів⁴². Права дитини на міжнародному рівні, що регламентують та гарантують захист її інтересів, закріплено в Декларації прав людини та Конвенції про права дитини, визнаних більшістю держав світу. Також Конвенція наказує всім державам вживати всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні та просвітницькі заходи для захисту дитини від усіх форм фізичного або психічного насильства, образи чи зловживання, відсутності турботи чи недбалого і грубого поводження, експлуатації, враховуючи сексуальне зловживання з боку батьків, законних опікунів та піклувальників. Основні положення цього документа міжнародного рівня відображаються й у правових актах держав, що підписали його, регламентують права дітей усередині цих країн.

Відзначимо, що заходи державної підтримки для дітей, які залишилися без піклування батьків, діляться на: матеріальні (забезпечення державою безкоштовного проживання в закладах інтернатного типу, одягу, харчування, навчального приладдя, засобів для влаштування життя та житлом після випуску із соціальної держустанови, безкоштовного проїзду у всіх видах транспорту) та нематеріальні (право на освіту, житлові права дітей-сиріт, право на медичне обслуговування, декларація про працевлаштування). Організаційну основу державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків,

⁴¹ Коломоєць Н. Повноваження освітнього омбудсмена у сфері захисту прав дітей. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 173–176.

⁴² Конвенція про права дитини.

становлять й органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які провадять діяльність, пов'язану із захистом прав та законних інтересів дітей.

Утім варто зазначити, що для того щоб дитина-сирота, а також дитина, яка залишилася без піклування батьків, могла відчувати себе захищеною не тільки в матеріальному, але й і в духовному плані, потрібно розуміти, що в неї є особисті права, передбачені насамперед Конституцією України, а також іншими законодавчими актами. Передусім це стосується права на повагу до власної гідності, права на захист від зловживання з боку опікуна (піклувальника), у разі, якщо дитина перебуває під опікою (піклуванням). Також така дитина має право на проживання в сім'ї опікуна (піклувальника). Водночас має право на висловлення своєї думки з питань, що стосуються її безпосередніх інтересів. І що найголовніше, на наш погляд, вона має право на забезпечення необхідних умов для проживання, виховання, освіти та різнобічного розвитку за державні кошти. З огляду на це, керуючись основними міжнародними документами та нормативними актами України, які регламентують цю роботу, органи державної влади повинні спрямовувати свою роботу щодо охорони прав дітей на:

- виявлення та постановку на облік дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків;
- роботу з дітьми-сиротами та їх патронат у сім'ях опікунів;
- виконання державних гарантій стосовно дітей-сиріт, забезпечення їх відповідними пенсіями, виплатами та іншими субсидіями, передбаченими законодавством;
- роботу в суді щодо захисту прав дітей;
- роботу із забезпечення дітей-сиріт житлом;
- методичну роботу із соціальними педагогами та громадськими організаціями.

Безперечно, і державні органи, і педагогічна наука та практика докладають великих зусиль для розв'язання проблем дитинства. Створюються нові типи освітніх установ (гімназії, ліцеї, коледжі), психологічні служби в освітніх установах, центри соціально-педагогічної та психологічної реабілітації. Проте перспективний погляд на організацію соціального захисту підлітків (дитинства) не концентрується лише на органах соціального захисту: тут мають бути задіяні як інтелектуальні сили педагогів, психологів, юристів, медиків, так і економічне забезпечення (і тут потрібне регулювання цього питання, що вимагає розумного співвідношення економічної

турботи, яка поширюється на сім'ї дітей, центри соціального захисту тощо).

Наразі все ще нереалізованими є багато фундаментальних прав дитини. У Доповіді Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) про становище дітей у світі до вагомих факторів, що заважають здійсненню прав і свобод дитини та не дозволяють реалізувати в повному обсязі їхній потенціал, зараховано бідність, погіршення стану здоров'я й добробуту населення загалом, відсутність батьківського піклування, жорстоке поводження з дітьми та хронічні захворювання, що викликаються вірусом імунодефіциту людини⁴³. Із 2,2 млрд дітей у світі 600 млн живуть у крайній бідності. Це означає, що кожна четверта дитина живе менш ніж на одне євро в день⁴⁴. Щороку майже 9 млн дітей у віці до п'яти років помирають з тих причин, які значною мірою можна було б передбачити й запобігти цьому. А втім, така статистика була набагато вищою 20 років тому, а зараз знижується⁴⁵. Щодня 17 тис. дітей помирають від голоду. За оцінками ООН, близько 250 тис. дітей – хлопчиків і дівчаток у віці до 18 років – мають справу з озброєними угрупованнями або збройними силами. Понад 100 млн дітей початкового шкільного віку не відвідують школу, з них більше дівчаток, ніж хлопчиків.

І навіть попри прогрес в останні два десятиліття принаймні кожна третя дитина у віці до п'яти років (або 200 млн осіб) харчується недостатньо або має надлишкову вагу. Майже дві третини дітей у віці від пів року до двох років не отримують продуктів харчування, необхідних для підтримки функціонування їхнього тіла й мозку, які швидко ростуть. Через це виникають ризики недостатнього розвитку мозку, зниження здатності до навчання, низького імунітету і поширення інфекцій і, в багатьох випадках, ризику смерті⁴⁶.

Роблячи проміжний висновок, варто зазначити, що на органи соціального захисту покладається відповідальна і дуже непроста місія – зробити так, щоб діти-сироти, діти із соціально незахищених сімей в жодному разі не відчували себе обділеними, хоча б у

⁴³ Становище дітей в світі, 2021 рік: доповідь ЮНІСЕФ. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/reports/state-worlds-children-2021> (дата звернення: 28.07.2022).

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Children, food and nutrition. The state of the world's children 2019. URL: <https://knowledge.org.ua/stanovishhe-ditej-v-sviti-2019-rik-diti-prodovolstvo-i-harchuvannja-anglijskoju/> (viewed on 28.07.2022).

матеріальному плані, оскільки замінити сім'ю та сімейні стосунки буде дуже складно, практично неможливо. Саме тому для вдосконалення законодавства з питань соціального захисту дитинства потрібно активніше використовувати позитивний зарубіжний досвід у цій сфері. Окрім того, органам соціального захисту, ґрунтуючись на досвіді своєї практичної діяльності, варто виявляти ініціативу у створенні нових нормативних актів із соціальної підтримки дитинства через збільшення кількості дітей, які потребують особливої урядової й суспільної уваги.

ВИСНОВКИ

Отже, соціально-правовий захист дитинства – один із напрямів міжнародної й державної політики, який забезпечує дітям відповідно до їхніх потреб нормальні умови для життя та розвитку, освіти, охорони здоров'я, захисту честі й гідності, активної участі у всіх сферах життєдіяльності. Захист прав та законних інтересів дітей, позбавлених батьківського піклування, має здійснюватися не лише в рамках державного підходу, а й в умовах нової (опікунської, прийомної, усиновлювачів) сім'ї, зміни ставлення біологічних батьків до власних дітей. Системний аналіз чинного законодавства дає підстави стверджувати, що держава здійснює комплексну підтримку та захист сімей із дітьми, задовольняючи їхні базові потреби з урахуванням надання саме адресної допомоги сім'ям із дітьми, враховуючи статус сімей, яким надається соціальна підтримка. Інакше кажучи, можна стверджувати, що правове становище сім'ї, її статус враховується і береться до уваги законодавцем щодо не лише соціальних, а й трудових гарантій у нашій країні.

Оптимізація діяльності у сфері надання соціальної підтримки зазначеної категорії дітей як у мирний час, так і під час війни задля створення умов для надання якісної допомоги лежить у площині формування ефективної системи, основу якої становить механізм соціальної взаємодії регіональних органів влади та суспільства у сфері соціальної підтримки дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування. Результативність цього механізму забезпечується узгодженістю дій між організаціями й органами, що входять до системи соціальної підтримки дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, та розвитком громадського контролю в зазначеному напрямі. Потрібно активно просувати та розвивати різноманітні форми реалізації соціальних завдань, програм

та проєктів: соціальне замовлення, муніципальний грант, тендери, конкурси соціальних проєктів; конкурси для некомерційних громадських організацій з різних номінацій, конкурси отримання кредиту, створення асоційованих структур (суспільно-державних, громадських організацій, фондів, некомерційних асоціацій; партнерств тощо), що мають певне коло цілей і завдань та створюються спеціально для їх досягнення і вирішення підписання тимчасових угод про співпрацю, у межах якої можуть проводитись разові заходи або акції із соціальної підтримки дітей-сиріт; підписання довгострокових угод, які визначають принципи взаємовідносин різних секторів суспільства у цій сфері. Засобами для активізації взаємодії влади й суспільства можуть бути «круглі столи», спільні семінари, створення асоціацій, робота з депутатським корпусом, організація консультування із цих питань тощо.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено особливості правового забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у мирний час та в умовах війни в Україні, а також проаналізовано міжнародний досвід даної проблематики. Наголошено, що сирітство – це соціальне явище, зумовлене існуванням у суспільстві дітей, батьки яких померли, або дітей, які опинилися без піклування батьків через позбавлення батьківських прав, визнання недієздатними, зниклими безвісти тощо. Через війну в Україні тисячі дітей залишаються сиротами, втрачають зв'язок з рідними та потрапляють у складні життєві обставини. Відтак, завдання кожної громади – максимально забезпечити захист прав дітей під час воєнного стану. І не тільки своїх, місцевих, а й тих, хто приїжджає у пошуку прихистку з територій, які окуповані або де тривають бойові дії. Також бувають випадки, коли під час евакуацій і переїздів, внаслідок бомбардувань або боїв, діти можуть загубитися, втратити батьків, приїхати в інший населений пункт без дорослих. Як соціальне явище – сирітство та право на особливий захист живе стільки ж, скільки живе людство, тому дана тема дослідження є актуальною. Зазначено, що структура соціально-правового захисту дитинства складається з чотирьох етапів: локальний, регіональний, державний, міжнародний. Ця система є комплексом соціальних інститутів, що регламентує їхню роботу, нормативні документи, права дітей, механізми реалізації та захисту цих прав. Права дітей охоплюють дві галузі: особисті права

(ім'я, громадянство, особисте життя, недоторканність житла, відпочинок і дозвілля, охорона здоров'я тощо) та право на освіту.

Серед основних заходів щодо захисту дитинства запропоновано: законодавчі, адміністративні, соціальні та просвітницькі перетворення. Зроблено висновок, що в Україні для вдосконалення законодавства з питань соціального захисту дитинства потрібно активніше використовувати позитивний зарубіжний досвід у цій сфері. Окрім того, органам соціального захисту, ґрунтуючись на досвіді своєї практичної діяльності, варто виявляти ініціативу у створенні нових нормативних актів із соціальної підтримки дитинства через збільшення кількості дітей, які потребують особливої урядової й суспільної уваги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Американська модель соціального захисту населення. URL: <http://www.pilga.in.ua/> (дата звернення: 28.07.2022).

2. Брич В. Я., Миколюк С. М. Теоретичні та практичні аспекти соціального захисту. *Економічний аналіз*: зб. наук. праць / Терноп. нац. економ. ун-т; редкол.: В. А. Дерій (голов. ред.) та ін. Тернопіль, 2014. Т. 16, № 1. С. 34–38.

3. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей: міжнар. док. від 30.09.1990 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075#Text (дата звернення: 28.07.2022).

4. Грищенко С. Розвиток інституту прийомної сім'ї: огляд міжнародного та національного досвіду. *Вісник представництва EVERYCHILD в Україні*. 2003. № 1. С. 18–22.

5. Деінституалізація та трансформація послуг для дітей: посібник з найкращих практик / за ред. Жоржетти Мюльгейр, Кевіна Брауні. Київ: Видавничий дім «Калита», 2009. 143 с. URL: <http://vin.gov.ua/images/doc/vin/ODA/deinstitutualizatsia/posibnyk.pdf> (дата звернення: 28.07.2022).

6. Деякі питання забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа житлом та підтримки малих групових будинків: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.05.2021 № 615. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

7. Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 № 893. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

8. Деякі питання здійснення наставництва над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2017 № 465. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

9. Діти, які залишились без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання. *Харківська обласна військова адміністрація: вебсайт*. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/115011> (дата звернення: 28.07.2022).

10. Діяльність фонду під час війни. *Ridni*: 7 березня 2022 р. URL: https://ridni.org.ua/dilnist-fondu-pid-chas-vijni_n364 (дата звернення: 28.07.2022).

11. Залата М. Г. Соціальна політика захисту материнства: зарубіжний досвід. *Держава та регіони. Сер.: Право*. 2014. № 2 (44). С. 119–123.

12. Коваль О. Я., Тарасенко Л. Л., Яцків Т. Г. Реформування пільг і привілеїв в Україні – наближення до європейських стандартів. Львів: Галицький друкар, 2009. 216 с.

13. Коломоєць Н. Повноваження освітнього омбудсмена у сфері захисту прав дітей. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 173–176.

14. Конвенція про права дитини: міжнар. док. від 20.11.1989 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: (дата звернення: 28.07.2022).

15. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

16. Миронова О. О. Характерні особливості соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Могилянські читання – 2020: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти. Публічне управління в Україні в умовах децентралізації влади та наближення її до європейських стандартів: XXIII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 16–20 листоп. 2020 р. / ЧНУ*

ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. С. 85–87.

17.Мордань О. Міжнародна практика реформування державної системи опіки: досвід для України. *Державне управління та місцеве самоврядування*: зб. наук. праць. 2012. № 2. С. 75–85.

18.Правила перетинання державного кордону громадянами України, затвердж. Постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

19.Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

20.Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

21.Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

22.Про затвердження Примірною порядку передання документації щодо дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, від служб у справах дітей районних державних адміністрацій до служб у справах дітей виконавчих органів міських рад, сільських та селищних рад: Наказ Мінсоцполітики України від 06.02.2021 № 48. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0048739-21#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

23.Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

24.Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>
(дата звернення: 28.07.2022).

25. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

26. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

27. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022).

28. Пушкіна О. В., Лозицька С. М. Прийомні (фостерні) сім'ї: американський досвід. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Сер. «Юридичні науки»*. 2013. № 2 (5). С. 132–136.

29. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 28.07.2022)

30. Соціальний захист населення в Німеччині. URL: <http://www.pilga.in.ua/> (дата звернення: 28.07.2022).

31. Соціально-правовий захист дитинства: навч.-метод. посіб. / за ред. І. І. Смагіна, В. Ю. Арешонкова, Т. М. Смагіної. Житомир: ОППО, 2006. 356 с.

32. Становище дітей в світі, 2021 рік: доповідь ЮНІСЕФ. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/reports/state-worlds-children-2021> (дата звернення: 28.07.2022).

33. Толкачова Г. А. Гарантії прав та свобод дитини: поняття, правова природа та їх класифікація. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 65–68.

34. Фостерна сім'я у Великобританії: основні засади діяльності. *Освіта і управління*. 2002. № 1. С. 163–170.

35. Чижов Д. Соціально-правовий захист прав дітей в умовах проведення АТО в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 96–100.

36. Яригіна Є. Соціальне забезпечення сімей з дітьми: міжнародний досвід та українська модель. *Харків: Моноліт*, 2016. 196 с.

37. Children, food and nutrition. The state of the world's children 2019. URL: <https://knowledge.org.ua/stanovishhe-ditej-v-sviti-2019-rik-diti-prodovolstvo-i-harchuvannja-anglijskoju/> (viewed on 28.07.2022).

38. Novoa C. The Child Care Crisis Disproportionately Affects Children With Disabilities, January 2020. URL: <https://cdn.americanprogress.org/content/uploads/2020/01/07090004/Child-Care-for-Children-withDisabilites1.pdf> (viewed on 28.07.2022).

39. U-LEAD роз'яснює громадам специфіку соцзахисту дітей, які постраждали від агресії РФ. *Укрінформ*. 2022. 10 трав. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3479511-ulead-rozasnue-gromadam-specifiku-soczhistu-ditej-aki-postrazdali-vid-agresii-rf.html> (дата звернення: 28.07.2022).

40. Vawter-Lee M., McGann P. The Increasing Global Burden of Childhood Disability: A Call for Action. *Pediatrics*. 2020. № 146 (1). URL: <https://doi.org/10.1542/peds.2020-1119> (viewed on 28.07.2022).

Information about the author:

Barabash Olha Olehivna,

Doctor of Science of Law, Associate Professor,
Professor at the Department of General Law Disciplines

Institute of Law,
Lviv State University of Internal Affairs
26, Horodotska str., Lviv, 79000 Ukraine

МІЖНАРОДНІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ПРАВОСУДДЯ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

Бесчасний В. М.

ВСТУП

Проблема прав і свобод людини, завжди мали свою актуальність для цивілізованого суспільства, як у минулому так і в теперішньому часі. На протязі тривалого часу триває доктринальна дискусія щодо ефективності міжнародних механізмів захисту прав людини. Наукова спільнота багато уваги приділяє практиці застосування міжнародного та національного законодавства, їх співвідношення. Наше суспільство поступово прогресує у сфері юриспруденції, тому захист прав людини й громадянина не обмежується виключно судовими рішеннями загальної юрисдикції та Верховним Судом України. Особливої актуальності набуває міжнародний судовий захист, практика якого відіграє важливу роль для вітчизняної правової системи, оскільки є ще додаткова можливість вирішувати проблеми праворозуміння з якими стикаються правозахисники та громадяни нашої держави.

Історично встановлено, що саме Статут ООН (1945 р.), який містить положення про права людини, став початком створення інституту права, щодо міжнародного захисту основних прав людини і свобод. Згодом 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила Загальну декларацію прав людини, яка закріпила основні права людини шляхом визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї.

До основних прав людини відносяться такі права, які першочергово закріплені у Загальній декларації прав людини:

- право на життя, на свободу і на особисту недоторканність (ст. 3);
- свобода від катувань чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 5);
- право на рівний захист від якої б то не було дискримінації (ст. 7);
- право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення основних прав людини, наданих їй конституцією або законом (ст. 8);

- свобода від довільного арешту, затримання або вигнання (ст. 9);
- право на справедливий судовий розгляд (ст. 10);
- право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання в межах кожної держави (ст. 13);
- право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком (ст. 14);
- право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18);
- право на соціальне забезпечення (ст. 22);
- право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття (ст. 23);
- право на освіту, спрямовану на повний розвиток людської особистості і на збільшення поваги до прав людини і основних її свобод (ст. 26);
- право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені (ст. 28)¹.

Вищезазначені права охоплюють найважливіші цивільні, політичні та економічні права. Права людини, які містяться у міжнародно-правових актах є результатом довгочасного історичного розвитку доктринальної думки політичних, суспільних, наукових зусиль, що поступово призвело до започаткування стандартів, які стали правилом життя для багатьох сучасних, демократичних, правових, соціально розвинутих держав світу.

Органи державної влади нашої країни ратифікували та закріпили основоположні права людини в національному законодавстві, які мають місце в Загальній декларації прав людини, оскільки саме ці права є підґрунтям належного існування людини й громадянина як члена громадянського суспільства будь-якої розвинутої, демократичної, правової, соціальної держави світу. Варто зазначити, що для належної реалізації прав людини повинен бути дієвий, ефективний механізм захисту. Серед міжнародної системи захисту прав людини провідне місце займає Європейський Суд з прав людини, завдяки якому здійснюється реалізація права на правосуддя.

На сьогоднішній день, залишається актуальним питання, як для нашої країни так і більшості країн світу, щодо доповнення та вдосконалення внутрішньодержавного законодавства у відповідності до міжнародно-правових засобів, так як Україна є суб'єктом

¹ Загальна декларація прав людини ООН. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. Офіційний вісник України. 2008 р., № 93, с. 89.

міжнародного права і намагається відповідати всім ознакам правової, демократичної, соціально захищеної держави.

1. Аналіз міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини

Відповідно до ст. 55 Конституції України, кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна². Правова природа прав та свобод людини полягає у тому, що незалежно від того в якій країні проживає чи перебуває людина, вона знаходиться під міжнародним захистом, а також захистом тієї держави громадянином якої вона перебуває.

Вважаємо, що міжнародні системи захисту прав людини відповідають високому рівню ефективності. Вони є діючим механізмом серед багатьох розвинутих країн світу, діяльність та рішення яких реально впливають на забезпечення захисту прав людини по всьому світу.

Оскільки Україна є суб'єктом міжнародного права і намагається відповідати всім ознакам правової, демократичної, соціально захищеної держави, залишається актуальним питання, щодо вдосконалення внутрішньодержавного законодавства у відповідності до міжнародно-правових засобів захисту прав людини. Наша країна взяла обов'язок виконувати міжнародні конвенції щодо захисту прав людини, наслідком цього повинно бути постійне вдосконалення внутрішнього законодавства керуючись принципами та положеннями ратифікованого нею міжнародного законодавства.

Варто звернути увагу на основні міжнародно-правові акти, що визначають міжнародні стандарти захисту прав людини, які закріплені у наступних документах:

- *Загальна декларація прав людини, була затверджена і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.*

- Генеральна Асамблея проголошує справжню загальну Декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи та всі держави для того, щоб кожна людина і кожен орган суспільства, постійно маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти повазі прав і свобод і забезпечення,

² Конституція України: Закон України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 25 серпня 2022 року)

шляхом національних та міжнародних прогресивних заходів, загального та ефективного визнання та здійснення їх як серед народів держав – членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією.

– Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом³.

– *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, схвалений ООН 16 грудня 1966 р.*

– У преамбулі відзначається, що права, проголошені в пакті, випливають з властивої людській особі гідності, а ідеал людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити лише за наявності таких умов, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами. Конкретний їх перелік розпочинається з проголошення права на працю (ст. 6), права кожного на справедливі і сприятливі умови праці (ст. 7), право на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9), право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї (ст. 11), право кожної людини на освіту (ст. 13), право на участь у культурному житті, користування результатами наукового прогресу (ст. 15).

– Згідно зі ст. 2 Пакту, держави, які приєдналися до нього, зобов'язувалися в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходи щодо забезпечення поступового здійснення визначених у цьому документі прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, ухвалення законодавчих актів.

– Держави також беруть на себе зобов'язання гарантувати, що права, проголошені в Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин⁴.

– *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.*

³ Загальна декларація прав людини ООН. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. Офіційний вісник України. 2008 р., № 93, с. 89.

⁴ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. *Відомості Верховної Ради України*. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії N 2148-VIII від 19.10.73

– «Всі люди – є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону» (ст. 23).

– Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов’язується: забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні; забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту; забезпечити застосування компетентними властями засобів правового захисту, коли вони надаються (ст.2) ⁵.

– *Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з протоколами 1950 р.*

– Право на ефективний засіб правового захисту «кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження» (ст.13).

– Для забезпечення дотримання державами-учасницями їхніх зобов’язань за Конвенцією та Протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини. Він функціонує на постійній основі (ст.19).

– Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж чотирьох місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні (ст. 35)⁶.

– *Конвенція про права дитини 1989 р.*

– В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи

⁵ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 р. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії N 2148-VIII від 19.10.73

⁶ Європейська Конвенція з прав людини від 04.11.1950 *Відомості Верховної Ради України*. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ст. 3)⁷.

Майже всі нормативні документи з прав людини містять посилання на Загальну декларацію прав людини, прийняту Генеральною Асамблеєю Організації об'єднаних націй 10 грудня 1948 року.

В останні десятиліття актуального значення в структурі міжнародних та національних правових системах займають питання щодо механізмів міжнародного захисту прав людини, а саме ефективність діяльності та значення міждержавних органів та організацій, які безпосередньо займаються захистом прав людини.

Доктринальні визначення міжнародної системи захисту прав людини відображені у працях багатьох науковців. М. Антонович зазначає, що міжнародна система захисту прав людини – це система, утворена, з одного боку, всесвітніми (універсальними) та регіональними договорами (деклараціями, конвенціями, пактами тощо) в рамках міжнародного права з прав людини, міжнародного гуманітарного і міжнародного кримінального права та відповідними контрольними і правозахисними органами, а з іншого боку, – міжнародними політичними нормами щодо прав людини, які концентруються на правах людини в міжнародних відносинах та способах, якими держави та інші суб'єкти міжнародних відносин визначають і забезпечують права людини⁸. І.А. Шуміло звертає увагу на те, що окрім універсальних механізмів захисту прав людини активно розвиваються регіональні механізми. Зокрема, захистом прав людини активно займаються Рада Європи та Європейський суд з прав людини, Міжамериканська комісія з прав людини тощо⁹. Ю.М. Бисага під терміном міжнародний механізм захисту прав людини розуміє систему міжнародних (міждержавних) органів та організацій, які діють з метою реалізації міжнародних стандартів прав та свобод людини або їх поновлення у випадку порушення¹⁰.

⁷ Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.91

⁸ М.Антонович. Міжнародна система захисту прав людини: крізь призму України. <https://core.ac.uk/download/149240005.pdf>

⁹ Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. С. 168

¹⁰ Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина. Ужгород. 2003. 57 С.

На підставі наведених тверджень можна визначити міжнародну систему захисту прав людини, як встановлена нормами міжнародного права система універсальних механізмів-інституцій, які покликані та забезпечують об'єктивний, неупереджений розгляд скарг з рішень прийняті національною правозахисною системою з метою реалізації міжнародних стандартів захисту прав та свобод людини.

При цьому важливо деталізувати структуру та напрями роботи основних міжнародних органів захисту прав людини. І. А. Шуміло у своїй науковій праці «Міжнародна система захисту прав людини» вдало визначила та систематизувала міжнародні інституції захисту прав людини, серед них:

– *Генеральна Асамблея ООН, Рада ООН з прав людини та його допоміжні органи і механізми:*

– міжнародний правозахисний орган у системі ООН з прав людини;

– здійснюють загальні дослідження, готують рекомендації та проєкти міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини;

– заслуховують доповіді спеціально створених нею допоміжних органів).

– *Рада Безпеки ООН і ряд її спеціалізованих механізмів:*

– постійно діючий орган Організації Об'єднаних Націй покладено відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки;

– уповноважена «розслідувати будь-який спір чи будь-яку ситуацію, яка може спричинити міжнародні зіткнення чи викликати спір або будь-яку іншу ситуацію, для визначення того, чи не може продовження цього спору чи ситуації загрожувати підтримці міжнародного миру і безпеки»;

– визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру чи акту агресії і робить рекомендації чи вирішує які заходи слід застосувати для підтримки і відновлення міжнародного миру та безпеки;

– Рада має право застосовувати примусові заходи до держав, які порушують міжнародний мир і безпеку.

– *Економічна і соціальна рада ООН і функціонуюча при ній Комісія зі становища жінок і Постійний форум ООН з питань корінних народів:*

– обговорює міжнародні економічні й соціальні проблеми глобального і міжгалузевого характеру і розробляє рекомендації щодо політики з цих проблем для країн-членів і для системи ООН;

- проводить дослідження, складає доповіді, розробляє рекомендації з міжнародних проблем в економічній і соціальній сферах Генеральній Асамблеї, членам Організації та зацікавленим спеціалізованим установам;

- заохочує держави до дотримання прав людини і основних свобод для всіх;

- *деякі спеціалізовані установи ООН (Міжнародна організація праці. Організація ООН з питань освіти, науки і культури):*

- у відповідності із ст. 57, 63 Статуту ООН утворено ряд установ у галузі економіки, соціальних відносин, культури, освіти та ін. Спеціалізовані установи являють собою постійно діючі міжнародні організації, які працюють на підставі власних статутів та угод ООН. На даний час таких установ налічується 16. Однак, далеко не всі вони займаються захистом прав людини, а ті які здійснюють правозахисну діяльність, остання не є для них основною.

- Європейський суд з прав людини:

- міжнародний судовий орган розглядає всі питання, що стосуються тлумачення і застосування конвенції, включно з міждержавними справами й скаргами окремих осіб ¹¹.

Кожна людина повинна мати можливість вільно обирати спосіб захисту своїх порушених прав. При цьому вона повинна бути впевнена в тому, що держава гарантує рівну можливість для будь-кого, незалежно від віри, раси, місця проживання, віку і статі, скористатися цими способами захисту. У випадку незадовільного рішення з боку національної судової гілки влади, людина може звернутися за захистом своїх порушених прав та всебічного перегляду прийнятого рішення раніше до міжнародних способів захисту. Доступ людини у ці міжнародні органи є показником того, що індивід вступає в міжнародні відносини для реалізації свого суб'єктивного права та усе тісніше прямо торкається міжнародного права.

В сучасному вимірі існує належна кількість міжнародних органів та організацій утворені для захисту прав людини й громадянина. У кожного свій порядок їх роботи та організація їх механізмів, а також процедура звернення приватних осіб із скаргами та заявами про порушення державами їх прав та свобод. Який саме спосіб застосовувати залежить від предмету спору та суб'єктивного бажання людини.

¹¹ Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. С. 168.

Слід зауважити, що норми міжнародного права мають пріоритет над нормами національного законодавства, а ефективність норм міжнародного права залежить від правових механізмів, які здатні забезпечити їх дотримання. Якщо політика держави та її правова система забезпечує, ратифікує та втілює в життя громадян міжнародні норми права, то міжнародні стандарти захисту прав людини будуть дієвими при вирішенні конкретної справи на благо людини.

Серед органів державної влади саме суди відіграють вирішальну роль, так як саме ця гілка державної влади здійснює безпосередньо застосування міжнародного права під час вирішення справи по суті. Тому з боку держави повинна здійснюватись кваліфікована підготовка судового персоналу, необхідно систематично залучати суддів до курсів підвищення кваліфікацій, залучати міжнародних експертів для того щоб досвід їх практичного застосування норм міжнародного права втілювати у практичну складову національної правової системи під час захисту прав людини при вирішенні конкретної справи.

2. Європейський Суд з прав людини, як еталон справедливості з відновлення порушених прав

Рада Європи була заснована 5 травня 1949 року 10 державами – Бельгією, Данією, Ірландією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Сполученим Королівством, Францією та Швецією, до яких пізніше приєднались Греція та Туреччина (у серпні 1949 року), до сфери діяльності якої, зокрема, входить захист та збереження прав та основних свобод людини.

Діяльність РЄ по захисту прав людини можна поділити на такі основні блоки:

- Забезпечення прав людини, що здійснює Європейський суд з прав людини і Європейський комітет з питань запобігання катуванням.

- Просування прав людини, що здійснюється перш за все Комісаром з прав людини Ради Європи.

- Забезпечення рівності, різноманітності та прав вразливих груп. Перш за все мова йде про захист прав національних та сексуальних меншин, інвалідів, дітей, жінок, біженців та інших категорій населення.

- Забезпечення соціальних прав людини.

Стаття 19 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод передбачає створення Суду «для забезпечення додержання зобов'язань, взятих на себе Високими Договірними

Сторонами за Конвенцією». Відповідні органи Ради Європи відповідають за формування Суду, його утримання і надання допомоги у виконанні ним своїх функцій.

Європейський суд з прав людини, Courpenne des droits de l'homme, суд у Страсбурзі, який має забезпечити дотримання державами-членами Ради Європи зобов'язань, які вони взяли на себе згідно з Європейським Конвенція про права людини, яка була підписана в Римі 5.11.1950 р. і з того часу ратифікована державами-членами. Це міжнародний регіональний судовий орган, який приймає рішення про порушення прав, закріплених у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і включає всі питання, які стосуються тлумачення і застосування конвенції, включно з міждержавними справами й скаргами окремих осіб¹².

Основним нормативно-правовим актом, який є базовим підґрунтям діяльності Європейського суду з прав людини є Конвенція про захист прав людини та основних свобод і Регламент Європейського суду з прав людини. Виходячи з ст. 33, ст. 34 цієї Конвенції Суд має право розглядати міждержавні заяви (скарги) держав, які прийняли та є учасниками Європейської конвенції з прав людини, а також заяви (скарги) індивідуальні, окремих фізичних та юридичних осіб про порушення їх прав, що мали місце в державах – учасниць¹³.

У 1997 році Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Ст. 1 Закону України Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року містить положення, що закріплює наступне: «Україна повністю визнає на своїй території дію статті 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання компетенції Європейської комісії з прав людини приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи про порушення Україною прав, викладених у Конвенції, та статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної

¹² Велика данська енциклопедія https://denstoredanske.lex.dk/Den_Europ%C3%A6iske_Menneskerettighedsdomstol

¹³ Європейська Конвенція з прав людини від 04.11.1950 *Відомості Верховної Ради України*. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції»¹⁴.

Вищезазначене свідчить про те, що громадяни України мають право звертатися до міжнародних установ з захисту прав людини у випадку, коли рішення національних способів захисту прав людини не задовольняють їх потреби. Європейський Суд з прав людини є саме тим дієвим механізмом, завдяки якому здійснюється реалізація права на правосуддя. Вважаємо, доцільним є шлях що визначає послідовність алгоритму дій людини, який деталізує звернення до міжнародних інституцій після вирішення справи по суті у національних інституціях, це дає змогу мати можливість виправити помилки національного захисту прав людини пов'язані з виконанням міжнародних зобов'язань, шляхом проходження внутрішньо-державної процедури.

Звернення осіб до міжнародних інституцій захисту прав людини набуває все більшої актуальності у світі. Підтвердженням тому є статистика кількості звернень (скарг) до Європейського Суду з прав людини. Так, наприклад, Туреччина (з 2018 р. – по 2021 р. 20896 звернень); Україна (з 2018 р. – по 2021 р. 10056 звернень); Румунія (з 2018 р. – по 2021 р. 6443 звернень); Польща (з 2018 р. – по 2021 р. 4959 звернень); Сербія (з 2018 р. – по 2021 р. 4565 звернень); Італія (з 2018 р. – по 2021 р. 3524 звернень).

Найменша кількість звернень (скарг) до Європейського Суду з прав людини припадає на наступні країни: Ірландія (з 2018 р. – по 2021 р. 82 звернення); Ісландія (з 2018 р. – по 2021 р. 68 звернення); Люксембург (з 2018 р. – по 2021 р. 51 звернення); Сан-Марино (з 2018 р. – по 2021 р. 26 звернень); Андорра (з 2018 р. – по 2021 р. 21 звернення); Монако (з 2018 р. – по 2021 р. 14 звернень); Ліхтенштейн (з 2018 р. – по 2021 р. 14 звернень)¹⁵.

Скаргу до Європейського суду можуть подати:

- фізична особа;
- група осіб;
- неурядова організація;
- держава – член Ради Європи.

¹⁴ Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року: Закон України від 17 липня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997, N 40, ст. 263 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>

¹⁵ Аналітика. Опендатабот. <https://opendatobot.ua/analytics/european-court>

Україна займає одне з перших місць за кількістю звернень до Європейського Суду з прав людини, це є показником того, що права людини ще не стали вирішальним чинником у внутрішній та зовнішній політиці України, а забезпечення прав і основних свобод людини навпаки повинно стати головним обов'язком держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Аналізуючи причини звернень людей до Європейського Суду з прав людини можна виділити наступні: неналежний, не справедливий судовий розгляд; нелюдське поводження під час затримання та арешту; незаконне обмеження свободи або порушення права на свободу; несправедливий розподіл майна. У тих країнах де підвищена кількість звернень до Європейського Суду з прав людини, на жаль, меншим чином практикуються можливості мирного регулювання конфліктів.

Іншими словами, більшість європейських країн практикують дружнє врегулювання конфліктів на основі поваги до прав людини. Якщо конфлікт можливо вирішити поза судовим процесом, сторони застосовують інші способи вирішення конфлікту. З поміж них можна виділити медіацію.

Основним документом Європейського Союзу, який визначає та закріплює стандарти медіації, є Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС «Про певні аспекти медіації у цивільних та комерційних справах» від 21 травня 2008 року. Закріплені у наведених документах європейські стандарти медіації є надзвичайно важливими для розвитку українського законодавства в частині врегулювання альтернативних засобів вирішення спорів.

Беручи до уваги нашу країну, альтернативним судовому способу вирішення спору є медіація. З прийняттям Закону України «Про медіацію» представники правозахисних сторін могли б більш частіше застосовувати механізм захисту прав людей шляхом процедури медіації, тобто позасудовим способом врегулювання конфлікту шляхом переговорів, оскільки у правовому житті сучасного суспільства судові методи розв'язання конфліктів (спорів) не завжди дають змогу ефективно вирішити їх та задовольнити інтереси сторін.

Дійсно, медіація набуває дедалі більшої популярності в нашій країні, однак порівняно з іншими європейськими країнами ще не стала частиною правової культури врегулювання спорів. Перевагою позасудового вирішення конфлікту є те, що часто вирішуючи спір у судовому порядку ми витрачаємо багато коштів на консультування з

правових питань, чимало часу витрачаємо на перегляд справи у всіх інстанціях.

Повертаючись до юрисдикції Європейського Суду з прав людини необхідно акцентувати увагу на його унікальний вплив на будь-яку національну систему правосуддя, оскільки саме Європейський Суд виробляє стандарти захисту прав людини, які впливають на правові системи практично всіх держав Європи і, зокрема, на національне законодавство і процесуальну практику в кримінальному, цивільному, адміністративному судочинстві, стан іноземних громадян, права засобів масової інформації і свободу слова тощо.

Варто зазначити, що Європейський Суд не є найвищою інстанцією щодо розгляду скарг держав-учасниць, це говорить про те, що він не може скасувати рішення, яке було прийнято національним судовим органом влади, не може вказувати на недоліки та давати вказівки, не здійснює контроль за національним законодавством, не має права давати розпорядження які несуть юридичні наслідки. Головним завданням Європейського Суду – розгляд скарг для встановлення чи були порушені права людини відповідно до вимог Конвенції.

ВИСНОВКИ

Враховуючи вищезазначене пропонуємо науковій спільноті наступні висновки та деталізацію особливостей щодо звернення до Європейського Суду:

- в залежності від предмету спору необхідно першочергово визначитись до компетенції якого міжнародного органу належить розгляд скарги про порушення права;

- у випадку звернення до Європейського Суду з прав людини, необхідно надати конкретні докази порушеного права, які передбачені Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод;

- звертаючись до Європейського Суду з прав людини особа повинна вичерпати усі національні внутрішньодержавні способи захисту прав людини;

- процес розгляду справи у Європейському Суді має довготривалий характер, може тривати декілька років, людина повинна розуміти та бути готовою;

- техніка застосування практики Європейського Суду викликає труднощі, оскільки вітчизняні суди багато з чим не знайомі, особливо щодо правового розуміння текстів рішень Європейського Суду;

– необхідно розуміти, що звернення до міжнародних органів потребують допомоги та залучення спеціалістів у юриспруденції, які мають досвід у спілкуванні з міжнародними організаціями, зазвичай це потребує додаткових матеріальних витрат;

– враховуючи високий рівень регулювання прав людини на міжнародному просторі, рекомендуємо у подальшому більше надавати пріоритетне значення міжнародному праву по відношенню до внутрішньодержавного законодавства, так як це надасть змогу поліпшити механізм регулювання прав людини з усуненням наявних недоліків і помилок.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблемам міжнародних способів захисту прав людини. Здійснено аналіз наукових праць, автори яких вивчали особливості міжнародних механізмів захисту. Сформульовано авторське визначення міжнародної системи захисту прав людини. Встановлено, що *Європейський Суд з прав людини є еталоном справедливості з відновлення порушених прав людини, однак процес розгляду скарги має певні труднощі й особливості. Автором деталізовані основні права людини, звернута увага на основні міжнародно-правові акти, що визначають міжнародні стандарти захисту прав людини. Акцентована увага, на структурі та напрямках роботи основних міжнародних органів з захисту прав людини.*

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загальна декларація прав людини. ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. Офіційний вісник України. – 2008 р., № 93, с. 89.

2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. *Відомості Верховної Ради України*. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії N 2148-VIII від 19.10.73

4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 16 грудня 1966 р. *Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії N 2148-VIII від 19.10.73*

5. Європейська Конвенція з прав людини від 04.11.1950 *Відомості Верховної Ради України*. Конвенцію ратифіковано

Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

6. М.Антонович. Міжнародна система захисту прав людини: кризь призму України. <https://core.ac.uk/download/149240005.pdf>

7. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. С. 168

8. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина. Ужгород. 2003. С. 57

9. Велика данська енциклопедія https://denstoredanske.lex.dk/Den_Europ%C3%A6iske_Menneskerettighedsdomstol

10. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року: Закон України від 17 липня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України. 1997, N 40, ст.263* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>

11. Аналітика. Опендадатабот. <https://opendatabot.ua/analytics/european-court>

12. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91

Information about the author:

Beschastnyy Victor Mykolayovych,

Doctor of Legal Sciences, Professor,

Head of Secretariat of the Constitutional Court of Ukraine

14, Zhylianska str., Kyiv, 01033, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4650-7371>

SOME ASPECTS OF INFORMATION TREATMENT IN ORDER TO ENSURE PROPER PROTECTION OF CRITICAL INFRASTRUCTURE OBJECTS IN UKRAINE

Brusakova O. V., Krykun V. V.

INTRODUCTION

In Ukraine, the issue of renewing approaches to protection of critical infrastructure objects has become particularly urgent in connection with the events that took place at the end of 2013 – the beginning of 2014, stipulated by the necessity to protect vital systems crucial for the state and society. It was from this time that attempts to make a new system for protection of critical infrastructure began, which, as a result, should increase the level of livelihood of the population and protect its basic needs, strengthen the defence capability of our state and national security, and ensure its entry into the European security space.

One of the most significant conditions for proper functioning of this direction is its legal and organizational support fulfilment that is implemented in a number of directions. Proper information use, including the processes of information collection, processing, storing, searching and analysing, is one of the consequential directions of proper functioning of the mechanism of administrative and legal regulation of processes regarding protection of the critical infrastructure objects.

The issues of critical infrastructure objects' proper protection were studied by V.B. Averyanov, O.F. Bandurka, A.V., V.B. Barchuk, A.L. Derkach, K.I. Dolzhenko, S.S. Zhyla, N.L. Ilyina, Yu.L. Kalgushkin, V.Yu. Kobrynskyi, B.A. Kormych, M.B. Levytska, V.A. Lipkan, O.V. Lohinov, Yu.E. Maksymenko, M.M. Myroshnychenko, M.S. Moiseiev, V.O. Nehodchenko, A.H. Nikulina, A.V. Nosach, T.S. Perun, S.P. Ponomariov, V.B. Pchelin, O.M. Rieznik, S.M. Romanko, S.V. Senyk, V.V. Sokurenko, L.V. Strutynska-Struk, S.S. Telenyk, T.Yu. Tkachuk, Z.D. Chuyko, K.V. Yarovy, to mention but a few. At the same time, the vast majority of the conducted studies only fragmentarily touched on the issues of information management in order to ensure the appropriate protection of critical infrastructure objects.

Thus, the need to improve the efficiency of activities related to information collection, processing, storage, search and analysis, in order

to ensure the proper protection of critical infrastructure objects in Ukraine, condition the urgency of the chosen research topic.

1. Concept and essence of information treatment process during administrative and legal protection regulation of critical infrastructure objects

The importance of the issue of properly ensuring the process of information treatment during the administrative and legal regulation of critical infrastructure objects protection is primarily stipulated by the rapid development of information technologies and their implementation in almost all spheres of human activity. In this connection, the legal provision of the administrative and legal regulation of the critical infrastructure objects' protection is mainly carried out in the direction of the information processes regulation. Thus, the normative and legal provision of this area is made up of the Law of Ukraine «On Basic Principles of Cyber Security in Ukraine» dated October 5, 2017¹; Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On Approval of General Requirements for Cyber Protection of Critical Infrastructure Objects» dated June 19, 2019 No. 518²; Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «Some Issues of Critical Information Infrastructure Objects» dated October 9, 2020 No. 943³, etc. Therefore, the proper information treatment during the administrative and legal regulation of the protection of critical infrastructure objects is possible to consider as one of the leading directions of organizational support for the functioning of the administrative and legal mechanism for the protection of critical infrastructure objects.

But before moving on to establishing the specifics of proper information treatment during the administrative and legal regulation of protection of the critical infrastructure objects, it is necessary to study the categorical and conceptual apparatus formation and define the very concept of «information treatment during the administrative and legal regulation of protection of the critical infrastructure objects».

¹ About Basic Principles of Ensuring Cyber Security in Ukraine: Law of Ukraine dated October 5, 2017 No. 2163-VIII. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2017. No. 45. P. 403

² On Approval of General Requirements for Cyber Protection of Critical Infrastructure Objects: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 06/19/2019 No. 518. Official Gazette of Ukraine. 2019. No. 50. P 1697

³ Some Issues of Critical Information Infrastructure Facilities Objects: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 9, 2020 No. 943. Government Courier. 2020. No. 205

The category «information» is the fundamental meaningful component of the studied definition. This category has significant historical roots; in particular, as evidenced by its etymological analysis, it was used even in the Latin language as «informatio» to denote familiarization, clarification, representation of the concept⁴. The philosophical encyclopaedic dictionary author team completely rightly emphasizes the fact that information is a concept that has been used in philosophy since ancient times and as such that has recently acquired a new, broader meaning by virtue of the cybernetics development, where it acts as one of the central categories along with concepts of communication and management. The original understanding of information as data prevailed until the middle of the twentieth century. In connection with the development of communication tools, the first attempts to measure the amount of information were made using probabilistic methods. Later, other versions of the mathematical theory of information, namely topological, combinatorial, and the like appeared which received the general name of syntactic theories. Information content (meaning) and axiological (value) aspects are studied within the semantic and pragmatic theories framework. Herewith, the development of the concept of information in modern science has led to its various worldview, especially philosophical, interpretations appearance⁵.

Semantic analysis of this category shows that in the modern Ukrainian language it is used to indicate: data about any events, someone's activity, etc.; message about something; a short article containing factual data; information in any form and manner on any medium (including correspondence, books, notes, illustrations (maps, diagrams, drawings, schemes, etc.), photographs, holograms, motion pictures, video films, microfilms, sound recordings, databases of computer systems or full or partial reproduction of their elements), explanations of persons and any other publicly announced or documented information; information processed in contact of a person with an automatic device, an automatic device with an automatic device; information, signals about the surrounding world, about the external and internal environment that are perceived by organisms; a set of chemically coded signs that are transmitted from cell to cell, from organism to organism; the property of

⁴ Philosophical Encyclopaedic Dictionary / edited by: S.S. Averyntsev, E.A. Arab-Ogly, L.F. Ilyichev and others, 2nd ed. Moscow: Soviet Encyclopedia, 1989. 815 p. – p. 222.

⁵ Philosophical Encyclopaedic Dictionary. Moscow: INFRA-M, 2012. 576 p. – p. 185–186.

material objects and processes to preserve and continue a certain state, which can be transferred from one object to another in different material and energy forms⁶.

In addition, the modern understanding of the category «information», as well as the legal basis of making, collecting, obtaining, storage, usage, dissemination, and data protection was reflected in the provisions of the Law of Ukraine «On Information» dated October 2, 1992. According to Art. 1 of the above law, information is any data and/or data that can be stored on physical media or displayed in electronic form⁷.

Scientists have not overlooked this category either. Thus, the analysis of the scientific literature and the positions of individual scholars show that it is customary to designate information as:

- public authorities' product and the main resource for them⁸;
- symbolic combinations in the form of information and/or data that are objects of public or private interest⁹;
- result, a product of human activity, focused on new information making or the information taking from other objects of the material or spiritual world in order to combine these data into a certain product and commodity necessary for society¹⁰;
- a means of adapting a person and society to the conditions of existence, a means of accumulating knowledge about the surrounding world, on the basis of which a person and society choose a line of behavior to satisfy their needs and realize their interests¹¹;

⁶ Great Interpretive Dictionary of Modern Ukrainian Language (with add., supplement. and CD) / comp. and head ed. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2009. 1736 p. – p. 504.

⁷ On Information: Law of Ukraine dated October 2, 1992 № 2657-XII. Information of Verkhovna Rada of Ukraine. 1992. No. 48. P. 650.

⁸ Plishkin V.M. Internal Affairs Agencies' Management Theory: a textbook / edited by Ph.D. law Sciences Yu..F. Kravchenko. Kyiv: National Academy of Internal Affairs of Ukraine, 1999. 702 p. – p. 211.

⁹ Kharenko O.V. «Information» Concept in Legal Science and Legislation of Ukraine. Journal of the Kyiv University of Law. Gazette. 2014. No. 3. P. 119–124. – p. 122.

¹⁰ Petrov E.V. Information as a Civil and Legal Relations' Object: diss. ... Candidate of Law Sciences: 12.00.03. Kharkiv, 2003. 206 p. – p. 6.

¹¹ Tkachuk T.Yu. Legal Provision of Information Security in Conditions of Ukraine;s European Integration: diss. ... Doctor of Law. Sciences: 12.00.07. Uzhhorod, 2019. 487 p. – p. 83.

– information about the surrounding environment, processes occurring in it and that is perceived by a person or special technical means¹², etc.

In order to fully understand the essence of the definition of «information treatment», it is necessary to consider the concept of «analytics», due to the fact that analytics is an integral and particularly important structural element of this process. The word «analytics» was used in Ancient Greece as «Ἀναλυτικά», that is, the art of analysis – a part of logic that deals with the doctrine of analysis¹³. The semantics of this category indicates that the word «analytical» in the modern Ukrainian language is used to denote the following: that that contains an analysis, a detailed analysis of something; possessing ability to analyze; which serves for analysis¹⁴. It follows that the application of the category «analytical» in the case studied indicates that the researched is carried out not only by way of exchanging relevant information, but also by its generalization, processing, analysis, etc. This is exactly the meaning of analytical work that individual legal scholars see. A.V. Nosach, for example, notes that the entire array of information, obtained during the activity of the relevant agency, needs processing and analysis, which is what its information and analytical work, is aimed at¹⁵. According to V.L. Groholskyi, the analytical work of the relevant agencies is a permanent cognitive activity aimed at studying information about this agency, the forms, methods and results of its work, the environment of functioning, with the aim of evaluating the effectiveness of its activities and making management decisions¹⁶.

Consequently, as the analysis of the above positions shows, the treatment of information in order to ensure functioning of the relevant sphere of social relations includes two aspects. Firstly, it is about the fact

¹² Skibytska L.I. Manager's Work Organization: Manual. Kyiv: Center for Educational Literature, 2010. 360 p. – p. 218.

¹³ Management of National Police Agencies of Ukraine: textbook / general ed. Doctor of Law Science, Assoc. V.V. Sokurenko; O.M. Bandurka, O.I. Bezpalova, O.V. Jafarova, etc.; foreword by. V.V. Sokurenko; Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv, National University of Internal Affairs Kharkiv: Styl'na Typography, 2017. 580 p. – p. 201.

¹⁴ Great Interpretive Dictionary of Modern Ukrainian Language (with add., supplement. and CD) / comp. and head ed. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2009. 1736 p. – p. 28.

¹⁵ Nosach A.V. Administrative and Legal Forms of Security Service of Ukraine Activities in Combatng Terrorism: diss. ... Candidate of Law Sciences: 12.00.07. Sumy, 2017. 222 p. – p. 135.

¹⁶ Groholskyi V.L. Management of Activities of Special Divisions of Ministry of Internal Affairs of Ukraine in Combat Organized Crime: diss. ... Doctor of Law. Sciences: 12.00.07. Kharkiv, 2004. 427 p. – p. 108.

that within the scope of such activity there is the supply, collection and exchange of information, and secondly, such information requires processing, generalization, and analysis, etc., as a result the goal of the relevant institution's functioning is achieved. At the same time, in addition to the concept of «information treatment», there is also a more widespread concept, both in science and within the legislation provisions – «information and analytical support».

Thus, for example, according to Art. 71 of the Tax Code of Ukraine dated December 2, 2010, information and analytical support for the activities of control agencies is a set of measures coordinated by the executive power central agency, which ensures the formation and implementation of state financial policy, regarding collecting, processing and use of information necessary for the performance of the functions entrusted to control agencies¹⁷. In this case, an attempt to determine the essence of information and analytical support of the relevant activity by listing some of the processes that are applied in relation to information was made. Such an approach can hardly be called successful given the fact that the list of such processes is not complete, and it cannot be exhaustive, since within the framework of implementation of information and analytical support of the relevant activity, taking into account the specific situation, a wide variety of information processing methods can be applied. Given that, we consider it expedient to use the term «information treatment» when defining the essence of information and analytical support, which will include in its content all possible options, namely, information collecting, exchange, processing, analysis, generalization, etc. of.

It should be noted that the stated legislative deficiency in defining the essence of information and analytical provision of the relevant sphere of social relations can often be observed on the pages of specialized literature and among the individual legal scholars' positions. As some of scientists specializing in administrative law sphere quite rightly noted in this regard, having made an attempt to name all the processes that might arise during the activities of information provision of state authorities, scientists focus only on the processes of collecting, obtaining, processing and analyzing information, and as a result of this, the suggested definition loses its universality and becomes too narrow. In particular, monitoring, dissemination, processing, extraction of information, databases making,

¹⁷ Tax Code of Ukraine: Law of Ukraine dated December 2, 2010 № 2755– VI. Information of Verkhovna Rada of Ukraine. 2011. No. 13–14, No. 15–16, No. 17. Art. 112.

etc., can also be included in the processes carried out within the framework of information provision¹⁸.

Thus, the following approaches to determining the essence of information and analytical support or information treatment for the purpose of support can serve as an example of such a state of affairs:

- activities ensuring information collecting, processing, storage, search and dissemination as well as the formation of organizational resources and the organization of access to them¹⁹;

- activities related to collecting, processing and analyzing information about social, political and economic processes²⁰;

- a set of actions based on concepts, methods, means and regulatory and methodological materials for collecting, accumulating, processing and analyzing data for the purpose of rationale and decision-making²¹;

- purposeful activity on the collecting, processing and analysis of information obtained in the process of the public authority activities' implementing²², etc.

Herewith, as evidenced by the analysis of the above approaches to understanding the essence of information treatment for the purpose of ensuring or informational and analytical provision of relevant social relations, all of them have one more deficiency– the lack of mention that such activities are carried out on the basis of legal regulations.

Therefore, taking into account the given material, it seems possible to state a definition of the information treatment essence for the purpose of ensuring activities related to protection of the critical infrastructure objects as a set of

¹⁸ Pchelin V.B. Essence of Information Provision of Administrative Justice of Ukraine. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law. 2016. Issue 39. Vol. 2. P. 22–25. – p. 23.

¹⁹ Dodonov A.G., Lande D.V., Kozhenevsky S.R., Putyatyn V.G. Computer Information Systems and Data Storage: Explanatory Dictionary. Kyiv: Phoenix; IPRY NAS of Ukraine, 2013. 554 p. – p. 163; 461; Senyk S.V. Administrative and Legal Regulation of the National Police of Ukraine Activity in the Field of Information Circulation with Limited Access: diss. ... Doctor of Philosophy: 081. Lviv, 2020. 240 p. – p. 56.

²⁰ Valevskyi O.L. Conceptual Principles of State Policy Implementation in Conditions of Ukrainian Society Transformation: diss. ... doctor of sciences on state management: 25.00.01. Kyiv, 2010. 413 p. – p. 52.

²¹ Law of Ukraine «On National Police»: scientific and practical commentary of Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv. National University of Internal Affairs; ed. Doctor of Law Sciences, Assoc. V.V. Sokurenko; O.I. Bezpalova, K.Yu. Melnyk, O.O. Yukhno, etc.; foreword by V.V. Sokurenko. Kharkiv, 2016. 408 p.

²² Ostrovsky S.O. Administrative and Legal Principles of National Guard of Ukraine and Law Enforcement Agencies and Armed Forces of Ukraine Interaction: thesis. ... Candidate of Law Sciences: 12.00.07 Kyiv, 2018. 224 p. – p 142.

actions and measures that, in accordance with legal regulations, are carried out by authorized subjects during the information treatment for the purpose of ensuring proper state of security of critical infrastructure objects. Being one of the leading areas of organizational support for functioning of the administrative and legal mechanism for protection of the critical infrastructure objects, information and analytical support is also carried out in several areas, which in most cases will have a close correlation.

Thus, information interaction between the subjects of these social relations should be considered one of the leading directions of information and analytical support of activities related to protection of the critical infrastructure objects. Information interaction in scientific and legal circles is understood as a joint participation and mutual cooperation of agencies, organizations, employees, and subunits in the process of exchange with a set of knowledge, information, data and messages that are formed and reproduced in society and used by individuals, groups, organizations, classes, and various social institutions to regulate social interaction, social relations, as well as relations between people (society)²³. This direction of information and analytical support for the functioning of the administrative and legal mechanism for protection of the critical infrastructure objects should be considered in several aspects.

First of all, it is about the dissemination of information in accordance with the principle of transparency in the protection of critical infrastructure objects, the essence of which we have discussed above.

Secondly, information interaction regarding protection of the critical infrastructure objects is carried out within the scope of the activities of individual entities responsible for such protection. For example, certain aspects of functioning of such information interaction are defined in the Procedure for electronic information interaction of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Ministry of Finance of Ukraine and central executive authorities, the activities of which are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Internal Affairs of Ukraine and the Minister of Finance of Ukraine, approved by a joint Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the Ministry of Finance of Ukraine dated May 13, 2020 No. 386/208²⁴.

²³ Denisjuk S.F. Public Control over Law Enforcement Activities in Ukraine: Administrative and Law Basics: dissertation. ... Doctor of Law Sciences: 12.00.07. Kyiv, 2010. 393 p. 74

²⁴ On Approval of Procedure for Electronic Information Interaction of Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Ministry of Finance of Ukraine and Central Executive Authorities, Activities of which are directed and coordinated by Cabinet of Ministers of

Thirdly, consultations with the public are held on the most urgent issues of functioning of the administrative and legal mechanism for protection of the critical infrastructure objects. As M.V. Zavalnyi notes, the purpose of consultations with the public is the following: development and adoption of socially justified state and management decisions; taking into account the rights, interests and knowledge of all interested parties; providing opportunities for citizens to influence the content of decisions adopted by authorities; ensuring the possibility of free access to information about the state authorities' activities; ensuring publicity, openness and transparency of these agencies' activities; promotion of systemic interaction between the authorities and the public in the form of dialogue; improving the quality of preparation and decision-making on important issues of state and social life, taking into account public opinion; provision of conditions for citizens' participation in the authorities' decisions development projects²⁵. The legal basis for carrying out such consultations was established in the Procedure for holding consultations with the public on issues of formation and implementation of state policy, approved by Resolution No. 996 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 3, 2010. As it is stated in the provisions of this normative legal act, consultations with the public are carried out with the aim of involving citizens to participate in the state affairs management, providing an opportunity for their free access to information about the executive authorities' activities, as well as ensuring the publicity, openness and transparency of these agencies' activities²⁶.

Fourthly, a separate direction of public and private cooperation in the field of protection of the critical infrastructure objects, in accordance with Clause 1 Part 1 of Art. 36 of the Draft Law of Ukraine «On critical infrastructure and its protection» dated May 27, 2019 No. 10328, is the exchange of information between state agencies, local authorities, critical infrastructure operators, public organizations, associations, employers' organizations, as well as citizens regarding threats to critical infrastructure

Ukraine through Minister of Internal Affairs of Ukraine and Minister of Finance of Ukraine: Order of Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Ministry of Finance of Ukraine of 13.05. 2020 No. 386/208. Official Gazette of Ukraine. 2020. No. 39. P. 1292.

²⁵ Zavalnyi M.V. Administrative and Legal Principles of Activity and Interaction of State and Non-state Law Enforcement Entities in Ukraine: diss. ... Doctor of Law Sciences: 12.00.07. Kharkiv, 2018. 408 p. – p. 301.

²⁶ On Ensuring Public Participation in Formation and Implementation of State Policy: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 3, 2010 No. 996. Official Gazette of Ukraine. 2010. No. 84. P. 2945.

and response to crisis situations²⁷. That is, within the scope of public and private interaction in the field of protection of the critical infrastructure objects, information and analytical support of the researched sphere of social relations is also taking place.

2. Peculiarities of collecting, processing, storing, searching and analyzing information in order to ensure proper protection of critical infrastructure facilities in Ukraine

Functioning of relevant information and telecommunication systems is one of the most important directions in the process of treating information in order to ensure proper protection of the critical infrastructure objects in Ukraine. The legal basis for functioning of such systems is determined in the Law of Ukraine «On Protection of Information in Information and Telecommunication Systems» dated July 5, 1994. The analysis of Art. 1 of the abovementioned legal act shows that the information and telecommunication system is a set of: 1) information systems, that is, organizational and technical systems in which information processing technology is implemented using technical and software tools 2) telecommunication systems is a set of technical and software tools designed to exchange information by transmitting, emitting or receiving it in the form of signals, signs, sounds, moving or still images or in another way; acting as a whole in the process of information processing²⁸. In the process of protecting the critical infrastructure objects, the specified direction of information and analytical support of this sphere of social relations is most often implemented by such subjects as law enforcement agencies.

Thus, the Concept of the State Program for Information and Telecommunication Support of Law Enforcement Agencies, whose activities are related to combat crime, approved by the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 19, 2007 No. 754-r, it was stated that the informatization of law enforcement agencies is carried out by making and exploiting of its own information systems by each agency, which generally ensure the fulfillment of the tasks assigned to the relevant agency, in particular related to combating crime. At the same

²⁷ On Critical Infrastructure and Its Protection: Draft Law of Ukraine dated 05/27/2019 No. 10328 // Database «Legislation of Ukraine» / Verkhovna Rada of Ukraine.URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=65996&pf35401=485673>

²⁸ On Protection of Information in Information and Telecommunication Systems: Law of Ukraine dated 07.05.1994 No. 80/94-VR. Information of Verkhovna Rada of Ukraine. 1994. No. 31. Art. 286

time, law enforcement agencies use a significant number of information, information and telecommunication, and telecommunication systems that were made at different times, have different structures and use different software and technical platforms²⁹. A striking example of the implementation of the above direction of information and analytical support for protection of the critical infrastructure objects is the functioning of the following information and information and telecommunication systems:

- the unified information system of the Ministry of Internal Affairs, which, in accordance with the Regulation «On the Unified Information System of the Ministry of Internal Affairs», approved by Resolution No. 1024 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 14, 2018, is a multifunctional integrated automated system ensuring directly its subjects' functions implementation, information support and support of their activities and is a set of interconnected functional subsystems, software and information complexes, software and technical and technical means of telecommunications, which provide a logical combination of specified information resources, processing and protection of information, internal and external information interaction³⁰;

- the unified state information system in the field of prevention and counteraction legalization (laundering) of proceeds obtained through crime, financing of terrorism and financing of proliferation of weapons of mass destruction, which, in accordance with the Regulation «On Unified State Information System in the field of prevention and counteraction legalization (laundering) of proceeds, obtained through crime, financing terrorism and financing proliferation of weapons of mass destruction», approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 22, 2020 No. 627, is an information system that, by way of combining organizational and engineering and technical measures, technical and software tools, ensures the collecting and processing of information and state electronic information resources data, necessary for the State Financial Monitoring to carry out a comprehensive analysis of information

²⁹ On Approval of Concept of State Program of Information and Telecommunications Support of Law Enforcement Agencies Whose Activities are Related to Combating Crime: Order of Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 19, 2007 No. 754-r. Official Gazette of Ukraine. 2007. No. 71. Art. 2686.

³⁰ On Approval of Regulation on Unified Information System of Ministry of Internal Affairs and List of Its Priority Information Resources: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 14, 2018 No. 1024. Official Gazette of Ukraine. 2018. No. 98. Art. 3230.

and data about financial transactions subject to financial monitoring, other information and data that may be related to legalization (launder) proceeds obtained by criminal means, or financing terrorism or financing the proliferation of weapons of mass destruction³¹;

- the information and telecommunication system «Information portal of the National Police of Ukraine», which, in accordance with the Regulation «On Information and Telecommunication System «Information Portal of National Police of Ukraine»», approved by Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated August 3, 2017 No. 676, is a set of technical and software means intended for the processing of information generated in the process of the activities of the National Police of Ukraine and its information and analytical support³²;

- information and telecommunications system of border control «Hart-1», which in accordance with the Regulation «On Information and Telecommunications System of Border Control «Hart-1» of State Border Service of Ukraine», approved by the Order of the State Border Service of Ukraine Administration dated September 30, 2008 No. 810, is a set of organizational and administrative measures, software and technical and telecommunication means that ensure information processing (input, recording, reading, storage, destruction, reception, transmission) regarding border control of persons and vehicles crossing the state border of Ukraine, and automated access to information stored in the databases of the «Hart-1» system³³;

- the integrated interdepartmental information and telecommunications system «Arkan», which, in accordance with the Regulation «On Integrated Interdepartmental Information and Telecommunications System Regarding Control of Persons, Vehicles and Goods Crossing State Border», approved by a joint Order of the State Border Service of Ukraine Administration, the State

³¹ Some Issues of Unified State Information System in Field of Prevention and Counteraction Legalization (laundering) of Proceeds from crime, Financing of Terrorism and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine of 07/22/2020 No. 627. Official Gazette of Ukraine. 2020. No. 61. Art. 1976

³² On Approval of Regulations on Information and Telecommunication System «Information Portal of National Police of Ukraine»: Order of Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated August 3, 2017 No. 676. Official Gazette of Ukraine. 2017. No. 75. Art. 2306

³³ On Approval of Regulations on Information and Telecommunications Border Control System «Hart-1» of State Border Service of Ukraine: Order of Administration of State Border Service of Ukraine dated 30.09.2008 No. 810. Official Gazette of Ukraine. 2008. No. 87. Art. 2934

Customs Service of Ukraine, State Tax Administration of Ukraine, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine, Security Service of Ukraine, Foreign Intelligence Service of Ukraine dated April 3, 2008 No. 284/287/214/150/64/175/ 266/75, is a set of organizational and administrative measures, software, technical and telecommunication means that ensure information processing (input, reception, receipt, transfer, registration, storage) regarding the control of the persons, means of transport and goods crossing the state border of Ukraine, and automated access to information resources (databases) of the subjects of the «Arkan» system³⁴.

Authorized entities provide information and analytical support for protection of the critical infrastructure objects by a number of directions within the above information, telecommunication and information and telecommunication systems functioning framework. However, the full implementation of such protection must also take place within the framework of functioning of the information and telecommunications system specially made for this purpose. Thus, the Draft Law of Ukraine «On Critical Infrastructure and Its Protection» provides that a National list of critical infrastructure objects is formed for the purposes of coordinating the actions of the subjects of the state system of critical infrastructure protection, organizing the protection of the most important infrastructure objects³⁵. Indirectly, the need to make the above information and telecommunications system for protection of the critical infrastructure objects was discussed in the National Security and Defense Council of Ukraine Decision «On Improving Measures to Ensure Protection of Critical Infrastructure Objects» dated December 29, 2016³⁶, introduced

³⁴ On Approval of Regulation on Integrated Interdepartmental Information and Telecommunications System Regarding Control of Persons, Means of Transport and Goods Crossing State Border: Order of State Border Service of Ukraine Administration, State Customs Service of Ukraine, State Tax Administration of Ukraine, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine, Security Service of Ukraine, Foreign Intelligence Service of Ukraine dated 04.03.2008 No. 676. Official Gazette of Ukraine. 2008. No. 37. Art. 1249.

³⁵ On Critical Infrastructure and Its Protection: Draft Law of Ukraine of 05/27/2019 No. 10328 // Database «Legislation of Ukraine» / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=65996&pf35401=485673>

³⁶ On Improvement of Measures Ensuring Protection of Critical Infrastructure Objects: National Security and Defense Council of Ukraine Decision of 12.29.2016. Official Gazette of Ukraine. 2017. No. 2. Art. 32.

by the decision of the President of Ukraine dated January 16 No. 8/2017 of 2017³⁷. Unfortunately, we have to state that today there is still no specialized information and telecommunication system, within the limits of which the tasks of information and analytical support for protection of the critical infrastructure objects would be performed.

The thing can only be about a separate part of such objects – the objects of critical information infrastructure. Thus, in order to determine the mechanism of formation of national and sectoral lists of objects of the critical information infrastructure, the Procedure for the formation of the list of objects of the critical information infrastructure was adopted, as well as the Procedure for entering objects of critical information infrastructure into the state register of objects of critical information infrastructure, its formation and ensuring functioning, approved by Resolution No. 943 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 9, 2020. As follows from the analysis of the provisions of the above-mentioned legal act, to assess the criticality of the information infrastructure object, the operator of basic services uses the following three criteria: 1) the need of the object of the information infrastructure both for the stable and continuous functioning of the critical infrastructure object and for the provision of basic services by it; 2) a cyber-attack, cyber incident, information security incident at an information infrastructure object significantly affects the continuity and stability of the basic services provision by the critical infrastructure object; 3) in case of a breach of the continuity and stability of the provision of basic services by the object of the information infrastructure, there is no alternative object (method) for their provision. Objects of information infrastructure that meet all three criteria are determined by the operator of basic services as the objects of the critical information infrastructure. Herewith, the criticality category of the critical information infrastructure object is set according to the criticality category of the critical infrastructure object³⁸. Thus, the analysis of the above provisions shows that an important condition for the identification of a critical infrastructure object and its further inclusion into the relevant

³⁷ On National Security and Defense Council of Ukraine Decision dated December 29, 2016 «On Improving Measures Ensuring Protection of Critical Infrastructure Objects»: Decree of President of Ukraine dated January 16, 2017 No. 8/2017. Official Gazette of Ukraine. 2017. No. 8. Art. 234.

³⁸ Some Issues of Critical Information Infrastructure Objects: Cabinet of Ministers of Ukraine Resolution dated October 9, 2020 No. 943. Government Courier. 2020. No. 205.

information and telecommunication systems is establishment of the criticality level of the critical infrastructure object.

In particular, as specified in the abovementioned legal act, information on critical information infrastructure objects of I, II, III and IV categories of criticality is submitted to the sectoral list. Information on objects of critical information infrastructure of I and II categories of criticality is included in the national list. Such critical infrastructure objects are subject to entry into the state register of critical information infrastructure objects. The specified register is an information and telecommunications system, which processes and stores information about the critical information infrastructure objects of critical infrastructure of I and II categories of criticality³⁹. At the same time, there are currently no regulations on establishing the appropriate category of criticality of a critical infrastructure object. In fact, the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine mentioned above is the only legal act where this concept is used. Herewith, it contains a reference to another normative legal act – Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated June 19, 2019 No. 518, which approved the General requirements for cyber protection of critical infrastructure objects, in which the term «category of criticality» does not appear at all, but another concept, namely «the criticality level of the critical infrastructure object» is used only once. Thus, according to p.3 of the above regulatory act, a list of information, software and hardware resources of the critical infrastructure object, the level of their criticality for the critical infrastructure object and/or functioning of the object of the critical information infrastructure must be determined at the critical infrastructure object and the possible level of consequences in case of confidentiality violation, integrity and availability of information, unavailability of services (functions) of the object of critical information infrastructure of the critical infrastructure object, violation of the functioning of the object's components⁴⁰.

It is obvious that the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «Some Issues of Objects of Critical Information Infrastructure» dated October 19, 2020 No. 943 is premature, as it should be based on the provisions of the Law of Ukraine «On Critical Infrastructure and Its

³⁹ Some Issues of Critical Information Infrastructure Objects: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 9, 2020 No. 943. Government Courier. 2020. No. 205

⁴⁰ On Approval of General Requirements For Cyber Protection of Critical Infrastructure Objects: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine of 06.19.2019 No. 518. Official Gazette of Ukraine. 2019. No. 50. Art. 1697

Protection», which currently has the status of a draft law⁴¹. The provisions of this draft law contain a description of the categorization of critical infrastructure objects with the establishment of the appropriate category of criticality of such objects (Article 10), as well as the principles of compiling and maintaining their National List (Article 11). Attention in this context should be paid to another aspect of information and analytical support for the protection of critical infrastructure objects, namely, the introduction of passporting of such objects. This direction is provided for by Art. 12 of the draft law, which states that in order to conduct an analysis of possible main threats and potential negative consequences for critical infrastructure objects, prevention of the occurrence of such threats to critical infrastructure, operators of critical infrastructure objects prepare and submit a security passport for each critical infrastructure object for approval to the subjects of critical infrastructure, responsible for the sectors protection, the Security Service of Ukraine and the subject entrusted with the physical protection provision. The security passport for a critical infrastructure object contains procedures for identifying the object and measures for its protection and security, as well as determines a list of responsible persons whose tasks include communication and information exchange with subjects of the state system of critical infrastructure protection⁴².

Fragmentary references to the passporting of critical infrastructure objects are also contained in the abovementioned Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, which, in particular, states that within 10 working days after the entry of a critical information infrastructure object into the sectoral list, the authorized body shall notify the operator of basic services about this for the operator to enter information about the object of critical information infrastructure into the passport of the object of critical infrastructure. Currently, the passporting of certain critical infrastructure objects is provided for by the Regulation «On Passporting of Potentially Dangerous Objects», which was approved by the Order of the Ministry of Emergency Situations and Protection of the Population from the Effects of the Chernobyl Disaster dated December 18, 2000

⁴¹ On Critical Infrastructure and Its Protection: Draft Law of Ukraine of 05/27/2019 No. 10328 // Database «Legislation of Ukraine» / Verkhovna Rada of Ukraine.URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=65996&pf35401=485673>

⁴² On Critical Infrastructure and Its Protection: Draft Law of Ukraine of 05/27/2019 No. 10328 // Database «Legislation of Ukraine» / Verkhovna Rada of Ukraine.URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=65996&pf35401=485673>

No. 338. Analysis of the above normative legal act indicates that the certification of potentially dangerous objects is carried out in accordance with the lists of potentially dangerous objects approved by the commissions on technogenic and environmental safety and emergency situations that are compiled on the basis of the results of identification of the potentially dangerous objects. The identification of potentially dangerous objects consists in identifying the sources and factors of danger at the objects of economic activity, which are able to initiate the emergence of an emergency situation under negative circumstances (accident, natural disaster, etc.), as well as in the assessment of the maximum level of possible emergency situations. All objects of economic activity that are located on the territory of Ukraine and are in the state, collective or private ownership of legal entities or individuals, as well as other objects determined by the commissions on technogenic and environmental safety and emergency situations or by the relevant central and by local executive authorities are the objects to identification⁴³. At the same time, as follows from the analysis of the above legal act, passporting issues concern only part of the critical infrastructure objects.

Thus, as follows from the analysis of the above provisions, the information and analytical support of activities related to the protection of critical infrastructure objects is an extremely important direction of organizational support for the functioning of the investigated administrative and legal mechanism, which, unfortunately, is not given sufficient attention by the legislator. Today, information and analytical support for the protection of critical infrastructure objects is carried out in several interrelated directions: information interaction between subjects of protection of critical infrastructure objects; dissemination of information in accordance with the principle of openness; exchange of information between individual subjects of protection of critical infrastructure objects; consultation with the public; exchange of information within the framework of public and private cooperation in the field of protection of critical infrastructure objects; functioning of information, telecommunication and information and telecommunication systems⁴⁴. In order to improve functioning of the administrative and legal mechanism

⁴³ On Approval of Regulation on Passporting of Potentially Dangerous Objects: Order of Ministry of Emergency Situations and Civil Protection of Population from Consequences of Chornobyl Disaster dated 12/18/2000 No. 338. Official Gazette of Ukraine. 2001. No. 4. Art. 164.

⁴⁴ Krykun V.V. Informational and Analytical Support for Protection of Critical Infrastructure Objects in Ukraine. Law and Legislation. 2020. No. 1. P. 203–207.

for protection of critical infrastructure objects, it is necessary to fully introduce information and analytical support for the protection of critical infrastructure objects in the direction of creating a specialized information and telecommunication system for the protection of critical infrastructure objects, as well as the passporting of such objects.

CONCLUSIONS

According to the results of our own research, it was established that in the process of treating information during the administrative and legal regulation of the protection of critical infrastructure objects, the following directions are established: 1) information interaction between the subjects of protection of critical infrastructure objects; 2) dissemination of information taking into account the need to comply with the requirements of the principles of transparency and confidentiality; 3) exchange of information between individual subjects of critical infrastructure objects protection; 4) consultation with the public; 5) exchange of information within the framework of public and private interaction; 6) functioning of information, telecommunication and information and telecommunication systems.

But during the information treating with the aim of ensuring the proper protection of critical infrastructure objects in Ukraine, there are currently a number of problematic issues, namely: the lack of established interaction between the subjects of such protection; passporting of only a part of critical infrastructure objects; difficulties with balanced observance of the principles of publicity and confidentiality of the protection of critical infrastructure during the dissemination of information about the content of such protection; lack of a single mechanism for establishing the criticality category of a critical infrastructure object with its subsequent identification.

In order to solve the abovementioned problematic issues and improve the process of treating information during the administrative and legal settlement of protection of critical infrastructure objects in Ukraine, we suggest the creation of a specialized information and telecommunications system for protection of critical infrastructure objects and clarification of competence of individual law enforcement agencies, which should become the main users the specified system, as well as the passporting mechanism implementation for all such objects without exception. In addition, we believe that a necessary condition for the identification of a critical infrastructure object and its further inclusion in the relevant information and telecommunication systems is the establishment of the criticality level of the critical infrastructure object, the need to develop a

step-by-step algorithm for the passporting of all critical infrastructure objects without excluding them is substantiated.

ANNOTATION

The key directions of the information treatment process during the administrative and legal regulation of protection of the critical infrastructure objects are distinguished. The analysis of the indicated directions allowed to determine problematic issues related to the information treatment during the administrative and legal regulation of the of critical infrastructure objects protection: lack of established interaction of the subjects of such provision; passporting of only a part of critical infrastructure objects; difficulties with balanced observance of the principles of publicity and confidentiality of protection of the critical infrastructure objects during the dissemination of information about the content of such protection; lack of a single mechanism for establishing the criticality category of a critical infrastructure object with its subsequent identification. In this regard, the expediency of creating a specialized information and telecommunications system for the protection of critical infrastructure objects, as well as the implementation of a passporting mechanism for all such objects without exception, is argued.

REFERENCES:

1. Tax Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 02.12.2010 No. 2755-VI. Information of Verkhovna Rada of Ukraine. 2011. No. 13–14, No. 15–16, No. 17. Art. 112.
2. On Protection of Information in Information and Telecommunication Systems: Law of Ukraine dated 07.05.1994 No. 80/94-VR. Information of Verkhovna Rada of Ukraine. 1994. No. 31. Art. 286.
3. On Information: Law of Ukraine dated 02.10.1992 No. 2657-XII. Information of Verkhovna Rada of Ukraine. 1992. No. 48. P. 650.
4. About Basic Principles of Ensuring Cyber Security of Ukraine: Law of Ukraine dated October 5, 2017 No. 2163-VIII. Information of Verkhovna Rada of Ukraine. 2017. No. 45. P. 403.
5. On Decision of National Security and Defense Council of Ukraine dated December 29, 2016 «On Improving Measures Ensuring Protection of Critical Infrastructure objects»: Decree of President of Ukraine of January 16, 2017 No. 8/2017. Official Gazette of Ukraine. 2017. No. 8. P. 234.

6. On Approval of Concept of State Program of Information and Telecommunications Support of Law Enforcement Agencies Whose Activities are Related to Combating crime: Order of Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 19, 2007 No. 754-r. Official Gazette of Ukraine. 2007. No. 71. Art. 2686.

7. On Improvement of Measures Ensuring Protection of Critical Infrastructure Objects: Decision of National Security and Defense Council of Ukraine dated 12.29.2016. Official Gazette of Ukraine. 2017. No. 2. P. 32.

8. Some Issues of Unified State Information System in Field of Prevention and Counteraction Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated 07/22/2020 No. 627. Official Gazette of Ukraine. 2020. No. 61. P. 1976.

9. Some Issues of Critical Information Infrastructure Objects: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated 09.10.2020 No. 943. Government Courier. 2020. No. 205.

10. On Ensuring Public Participation in Formation and Implementation of State Policy: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 3, 2010 No. 996. Official Gazette of Ukraine. 2010. No. 84. P. 2945.

11. On Approval of General Requirements for Cyber Protection of Critical Infrastructure Objects: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated 06/19/2019 No. 518. Official Gazette of Ukraine. 2019. No. 50. P. 1697.

12. On Approval of Regulation on Unified Information System of Ministry of Internal Affairs and List of Its Priority Information Resources: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated 14.11.2018 No. 1024. Official Gazette of Ukraine. 2018. No. 98. Art. 3230.

13. On Approval of Regulation on Integrated Interdepartmental Information and Telecommunications System Regarding Control of Persons, Means of Transport and Goods Crossing State Border: Order of State Border Service of Ukraine Administration, State Customs Service of Ukraine, State Tax Administration of Ukraine, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine, Security Service of Ukraine, Foreign Intelligence Service of Ukraine dated 04.03.2008 No. 676. Official Gazette of Ukraine. 2008. No. 37. Art. 1249.

14. On Approval of Regulations on Information and Telecommunication System «Information Portal of National Police of

Ukraine»: Order of Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated August 3, 2017 No. 676. Official Gazette of Ukraine. 2017. No. 75. Art. 2306.

15. On Approval of Regulations on Information and Telecommunications Border Control System «Hart-1» of State Border Service of Ukraine: Order of Administration of State Border Service of Ukraine dated September 30, 2008 No. 810. Official Gazette of Ukraine. 2008. No. 87. Art. 2934.

16. On Approval of Regulation on Passporting of Potentially Dangerous Objects: Order of Ministry of Emergency Situations and Civil Protection from Consequences of Chornobyl Disaster dated 18.12.2000 No. 338. Official Gazette of Ukraine. 2001. No. 4. Art. 164.

17. On Approval of Procedure for Electronic Information Interaction of Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Ministry of Finance of Ukraine and Central Executive Authorities, Activities of which are directed and coordinated by Cabinet of Ministers of Ukraine through Minister of Internal Affairs of Ukraine and Minister of Finance of Ukraine: Order of Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Ministry of Finance of Ukraine of 05/13/2020 No. 386/208. Official Gazette of Ukraine. 2020. No. 39. P. 1292.

18. On Critical Infrastructure and Its Protection: Draft Law of Ukraine dated 05/27/2019 No. 10328 // Database «Legislation of Ukraine» / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=65996&pf35401=485673> (access date: 13.08.2022)

19. Valevskiy O.L. Conceptual Principles of State Policy Implementation in Conditions of Ukrainian Society Transformation: diss. ... doctor of sciences on state management: 25.00.01. Kyiv, 2010. 413 p.

20. Great Interpretive Dictionary of Modern Ukrainian Language (with add. supplement and CD) / comp. and head ed. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2009. 1736 p.

21. Groholskiy V.L. Management of Activities of Special Divisions of Ministry of Internal Affairs of Ukraine in Combat Organized Crime: diss. ... Doctor of Law Sciences: 12.00.07. Kharkiv, 2004. 427 p.

22. Denysiuk S.F. Public Control over Law Enforcement Activities in Ukraine: Administrative and Law Basics: dissertation. ... Doctor of Law Sciences: 12.00.07. Kyiv, 2010. 393 p.

23. Some Issues of Critical Information Infrastructure Objects: Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 9, 2020 No. 943. Government Courier. 2020. No. 205.

24. Dodonov A.G., Lande D.V., Kozhenevsky S.R., Putyatyn V.G. Computer Information Systems and Data Storage: Explanatory Dictionary. Kyiv: Phoenix; IPRY NAS of Ukraine, 2013. 554 p.

25. Zavalnyi M.V. Administrative and Legal Principles of Activity and Interaction of State and Non-state Law Enforcement Entities in Ukraine: dissertation. ... Doctor of Law Sciences: 12.00.07. Kharkiv, 2018. 408 p.

26. Law of Ukraine «On National Police»: scientific and practical commentary of Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv. National University of Internal Affairs; ed. doctor of Law Sciences, Assoc. V.V. Sokurenko; O.I. Bezpalova, K.Yu. Melnyk, O.O. Yukhno, etc.; foreword by. V.V. Sokurenko. Kharkiv, 2016. 408 p.

27. Krykun V.V. Informational and Analytical Support for Protection of Critical Infrastructure Objects in Ukraine. Law and Legislation. 2020. No. 1. P. 203–207. (Kyrgyz Republic)

28. Nosach A.V. Administrative and Legal Forms of Security Service of Ukraine Activities in Combating Terrorism: diss. ... Candidate of Law Sciences: 12.00.07. Sumy, 2017. 222 p.

29. Ostrovsky S.O. Administrative and Legal Principles of National Guard of Ukraine and Law Enforcement Agencies and Armed Forces of Ukraine Interaction: thesis. ... Candidate of Law Sciences: 12.00.07 Kyiv, 2018. 224 p.

30. Petrov E. V. Information as Civil and Legal Relations' Object: dissertation. ... Candidate of Law Sciences: 12.00.03. Kharkiv, 2003. 206 p.

31. Plishkin V. M. Internal Affairs Agencies' Management Theory: a textbook / edited by Ph.D. of Law Sciences, Yu.F. Kravchenko. Kyiv: National Academy of Internal Affairs of Ukraine, 1999. 702 p.

32. Pchelin V.B. Essence of Information Provision of Administrative Justice of Ukraine. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law. 2016. Issue 39. Vol. 2. P. 22–25.

33. Senyk S.V. Administrative and Legal Regulation of Activities of National Police of Ukraine in Sphere of Information Circulation with Limited Access: dissertation. ... Doctor of Philosophy: 081. Lviv, 2020. 240 p.

34. Skibytska L.I. Manager's Work Organization: Manual. Kyiv: Center for Educational Literature, 2010. 360 p.

35. Tkachuk T.Yu. Legal Provision of Information Security in Conditions of Ukraine's European Integration: diss. ... Doctor of Law Sciences: 12.00.07. Uzhhorod, 2019. 487 p.

36. Management of National Police Agencies of Ukraine: textbook / general ed. Doctor of Law Sciences, Assoc. V.V. Sokurenko; O.M. Bandurka, O.I. Bezpalova, O.V. Jafarova, etc.; foreword by V.V. Sokurenko; Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kharkiv, National University of Internal Affairs Kharkiv: Styl'na Typography, 2017. 580 p

37. Philosophical Encyclopaedic Dictionary / edited by: S.S. Averyntsev, E.A. Arab-Ogly, L. F. Ilyichev and others, 2nd ed. Moscow: Soviet Encyclopedia, 1989. 815 p.

38. Kharenko O.V. «Information» Concept in Legal Science and Legislation of Ukraine. Kyiv University of Law Gazette. 2014. No. 3. P. 119–124.

Information about the authors:

Brusakova Oksana,

Doctor of Legal Sciences, Professor,
Dean of the Faculty 6 of Kharkiv National University of Internal Affairs
27, L. Landau avenue, Kharkiv, 61000, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8616-0424>

Krykun Viacheslav,

Doctor in Law, Associate Professor,
Vice-rector of the Odessa State University of Internal Affairs
1, Uspenska str., Odessa, 65014, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1089-555X>

ПРАВОВІ СТИМУЛИ ВИСОКОЕФЕКТИВНОЇ ПРАЦІ ЯК ПРОБЛЕМА ТРУДОВОГО ПРАВА

Вакарюк Л. В.

ВСТУП

В умовах ринкової економіки успішний розвиток будь-якого підприємства, установи, організації не залежно від форми власності об'єктивно неможливий без використання сучасних прогресивних правових форм стимулів та стимулювання. Стимули є провідним соціально-правовим засобом ефективності праці, формування позитивної поведінки працівників, основою запровадження стимулюючого режиму для розвитку творчого характеру трудової діяльності, заінтересованості у результатах своєї праці. Завдяки стимулюванню в процесі правового регулювання трудових відносин підвищується цінність самого права, що відображається на культурі трудової діяльності, правосвідомості працівника в процесі праці. Оскільки стимулювання зачіпає саму юридичну сутність правового регулювання трудових відносин, то відповідно стимулювання трудової діяльності працівника заслуговує на належну увагу як з боку роботодавця, так і вітчизняного законодавця. Адже вирішення проблем, пов'язаних з підвищенням ролі людського фактору, формуванням з цією метою ефективної системи мотивів і стимулів, що спонукають працівників до високопродуктивної, ефективної праці, і її правове закріплення на державному та договірному (локальному) рівнях повинно бути визнано одним з найважливіших завдань правової політики.

Вихідним для розуміння правових стимулів у трудовому праві є принцип правового регулювання трудових відносин та інших безпосередньо пов'язаних з ними відносин, а саме свободи праці, включаючи право на працю, яку кожен собі вільно обирає чи на яку погоджується, право розпоряджатися своїми здібностями до праці, обирати професію, рід занять чи роботу (ст. 43 Конституції України, ст. 2 КЗпП). Таким чином, вказаним принципом визначається можливість та необхідність його реалізації через комплекс відповідних правових стимулів.

1. Сутність і місце «заохочень» та «пільг» у правовому стимулюванні працівників

Ми поділяємо думку, висловлену в юридичній літературі про те, що правовими стимулами в інформаційно-психологічному сенсі є саме певні засоби: заохочення, пільги, суб'єктивні права, законні інтереси та інше, але не юридичні норми, інститути, галузі, які містять в собі ці засоби¹. Правові стимули є тими способами, за допомогою яких, впливаючи на свідомість працівників, формується система їх цінностей, якостей, переконань, що створює для задоволення інтересів працівників (сторін трудових відносин) режим сприяння. При цьому в якості правових стимулів ми розглядаємо заохочення і пільги.

Важливим методом мотивації, який використовується для забезпечення трудової дисципліни є метод заохочення. Заохочення є тим стимулятором, який викликає у працівників найбільшу зацікавленість у підвищенні творчої і професійної ініціативи, створюючи при цьому режим найбільшого сприяння. Як зауважує А.В. Малько, заохочення є вельми оригінальним юридичним інструментом². Дійсно, заохочення є одним із дієвих правових стимулів, що дозволяють задовільнити різносторонні інтереси і потреби, впливаючи на волю і свідомість особи³. Як відомо, виникнення будь-якої потреби пов'язано з природою людини та її діяльністю. Людина за своєю природою є самодостатньою біосоціальною істотою. Природа наділила її правом на життя. А щоб жити, вона повинна харчуватися, а щоб мати харчі, вона повинна працювати, мати потребу у праці. Адже саме працею, активністю, трудовою діяльністю загалом створюються матеріальні і духовні блага. Матеріальні потреби є першоосновою існування людини, яких вона потребує не разово, а постійно. Саме в процесі трудової діяльності задовольняються різноманітні потреби як самої людини – виробника цих благ, так суспільства та держави в цілому. Для більшості людей можливості «заробити на життя» та отримати

¹ Мирошник С. В. Теория правового стимулирования автореф. дис. на соискание ученой степени ... докт. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история права и государства; история правовых учений. Ростов-на-Дону. 2003 С. 27. URL: <http://www.dissercat.com/content/teoriya-pravovogo-stimulirovaniya> (дата звернення: 26.07.2022)

² Малько А. В. Поощрение как правовое средство. Правоведение. 1996. № 3 (214). С. 27.

³ Типикина Е. В. Заслуга как основание для правового поощрения. М.: Юрлитинформ. 2010. С. 3.

доступ до суспільних благ та ресурсів пов'язані з оплатою за місцем роботи – основним механізмом перерозподілу багатства в економіці. Важливо, що саме право забезпечує нормативно ті умови, в яких і завдяки яким протікає людська діяльність і створюються матеріальні і духовні блага. «Будь-яка праця передбачає створення нових матеріальних та духовних благ, а також нових методів виробництва. Така праця має назву інноваційної, творчої праці»⁴. Тобто це творча, інтелектуальна праця людини, яка пов'язана зі створенням нового продукту виробництва чи створенням нового блага⁵. Відповідно така праця повинна стимулюватися різними методами і засобами, оскільки вона є важливим чинником розвитку суспільства.

У кожної людини є потреба у її визнанні. На реалізацію цієї потреби і спрямоване заохочення. Заохочення – це визнання заслуг працівника шляхом надання йому пільг, переваг, публічного надання пошани, підвищення його престижу. Використовуючи заохочення, можна отримати подвійний результат, привести колектив до конфліктів аж до його розпаду і, навпаки, об'єднати і згуртувати. В трудовому законодавстві широко використовується термін заохочення, хоча правове визначення цього поняття відсутнє. Більшість вчених, які досліджували дану проблему, визначають заохочення як один із видів правових стимулів і розглядають його в площині правового стимулювання⁶. В той же час, як підкреслює С. В. Мірошник, правові заохочення розуміють часом надто широко, стверджуючи, що вони охоплюють всі види правових стимулів⁷. Це пояснюється тим, що слово «заохотити» значить «стимулювати»⁸,

⁴ Економіка труда и социология труда: учебник для вузов. 7-е изд. доп. М.: Норма. 2000. С. 67-69.

⁵ Вахонева Т.М. Правовідносини з реалізації здібностей людини до продуктивної і творчої праці: монографія. Харків: У справі. 2017. С. 11.

⁶ Малько А. В. Поощрение как правовое средство. Правоведение. 1996. № 3 (214). С. 28; Киселева О. М. Поощрение как метод правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Саратов. 2000. С. 1-56, 73, 76; Баранов В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права / под ред. М. И. Байтина. Саратов, 1978. С. 84, 86.

⁷ Мірошник С. В. Теория правового стимулирования автореф. дис. на соискание ученой степени ... докт. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история права и государства; история правовых учений. Ростов-на-Дону. 2003. С. 27. URL: <http://www.dissercat.com/content/teoriya-pravovogo-stimulirovaniya> (дата звернення: 26.07.2022)

⁸ Типикина Е. В. Заслуга как основание для правового поощрения. М.: Юрлитинформ. 2010. С. 5.

хоча етимологія цього слова означає «те, що заохочує кого-небудь до чогось; нагорода, похвала»⁹. В чому ж виражається правове заохочення? Передусім – це засіб, що втілюючись у правові норми і норми-принципи через відповідні способи правового регулювання (метод), реалізується у стимулюючому режимі. Тобто, це не самі норми права, а втілення цих засобів у норми. Заохочення заздалегідь гарантує сприятливі наслідки. Правове заохочення, впливаючи на свідомість працівників, дозволяє задовільнити різноманітні потреби та інтереси не тільки працівників, а й роботодавців, є самим стимулом розвитку ефективності підприємства в цілому. Це свого роду засіб управління колективом працівників.

Трудове законодавство України не містить чіткого переліку підстав для застосування заходів заохочення. Підставою для застосування таких заохочень є зазвичай успіхи працівника в роботі (ст.ст. 48, 143, 144 КЗпП України). Деталізацію таких підстав містить ст. 145 КЗпП України, відповідно до якої працівникам, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки, надаються в першу чергу переваги та пільги в галузі соціально-культурного і житлово-побутового обслуговування (путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, поліпшення житлових умов, в просуванні по роботі і т. ін.)¹⁰. Аналогічні підстави заохочень працівників закріплені і в проекті Закону України «Про працю» від 11.01.2020 № 2708-1 (ст. 316, 317) – успіхи в роботі та сумлінне виконання трудових обов'язків, особливі трудові заслуги¹¹.

Заохочення – є позитивною санкцією норми права. Як справедливо зазначено в юридичній літературі, «будь-які обмеження в кінцевому рахунку служать бар'єрами для розвитку, в той час як правильно встановлені заохочення – джерелом»¹². У застосуванні

⁹ Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 3. С. 237. URL: http://ukrlit.org/slovnnyk/sloynyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (дата звернення: 25.07.2022)

¹⁰ Кодекс законів про працю: Закон УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII, додаток до № 50, ст. 375. Із змін. від 10.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 26.07.2022)

¹¹ Законопроект «Про працю» від 11.01.2020 № 2708-1 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI01127A.html (дата звернення: 25.07.2022)

¹² Богатырёва Н. Г. Заслуга – как основание поощрения. *Matters of Russian and International Law*. 2017, Vol. 7, Is. 4A. С. 224-232. URL: <http://publishing-vak.ru/file/archive-law-2017-4/23-bogatyreva.pdf> (дата звернення: 28.07.2022)

різного роду стимулювання праці працівників важливу роль відіграють економічні важелі. Адже чим більш ефективно працює підприємство, установа, тим більше і якісніше роботодавець застосовує різні види стимулювання праці. Чим вищий рівень розвитку економіки, тим вищий рівень розвитку суспільства, тим більш важелі застосування позитивних стимулів з боку законодавця. Заохочувальні норми на законодавчому рівні закладають основи для узгодження різних соціальних інтересів і наділені великим потенціалом до самореалізації. Ефективне застосування стимулювання перетворює взаємодію між працівником і роботодавцем в реальне соціальне партнерство, корисне суспільству в цілому. Воно спроможне вирішити і більш гострі питання, які стоять на порядку денному перед нашою державою: кардинальне реформування економіки і соціальної сфери, зменшення рівня безробіття та відповідно відтоку трудових мігрантів, в тому числі і висококваліфікованих працівників, за кордон. Шляхом виконання своїх функцій заохочувальними нормами також створюється корисне середовище для підтримки балансу інтересів сторін трудового договору. У зв'язку з цим виникає питання про забезпечення такого середовища правовими рамками – функціонування в цих рамках стимулюючого режиму причому на всіх рівнях правового регулювання трудових відносин як одного із засобів його ефективності. З цих позицій ми не можемо погодитися з думкою, висловленою в юридичній літературі, що «заохочувальні санкції є мірою державного заохочення за заслужену поведінку»¹³, оскільки заохочувальні санкції встановлюються не тільки на державному (централізованому) рівні, але й на договірному рівні у локальних актах підприємства, установи, організації.

Якщо розглядати трудову діяльність працівників підприємств, установ, організацій, які сумлінно виконують свої трудові обов'язки, покладені на них в силу трудового договору, то можна зробити висновок, що така трудова діяльність не є заслуженою, оскільки заслуженою вона стає при виконанні понаднормованих завдань, успіхів працівника в роботі. Як вірно зауважив В.М. Чхиквадзе, «правова активність не може бути зведена тільки до правомірної поведінки як дотримання правових норм. Вона передбачає більш

¹³ Дьяченко Е. В. Поощрения как позитивные санкции нормы права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Краснодар, 2011. С. 69.

високий рівень поведінки»¹⁴, трудової діяльності, високих показників у роботі. Заохочення повинно бути наслідком не добросовісного і точного виконання обов'язків, що взагалі-то є обов'язком суб'єктів права, а їх «перевиконанням»¹⁵. Підставою застосування заохочення до працівників є трудова діяльність, що призвела не просто до позитивного результату, а до досягнення високих результатів порівняно із звичайними, тобто заслугою. У зв'язку з цим, як підкреслюється у юридичній літературі, заохочення і заслужену поведінку необхідно розглядати в сукупності, оскільки дані категорії є взаємозалежними: без заслуженої поведінки заохочувальна санкція не знайде застосування і навпаки, при відсутності заохочувальних санкцій втрачається сенс заслуги¹⁶. З цих позицій поділяємо думку О.О. Барабаш про те, що заслуга і є тією причиною, яка зумовлює заохочення¹⁷. Заслуга як підстава заохочення пов'язана з необхідністю її суспільного визнання та юридичного закріплення. Своєю чергою прослідковується і зворотний зв'язок – заохочення надає суспільну значимість позитивній поведінці працівника, спонукає його до творчості, ініціативи, більшої сумлінності у виконанні своїх трудових обов'язків¹⁸.

Відповідно до ст. 146 КЗпП України за особливі трудові заслуги працівники представляються у вищі органи до заохочення, до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками і до присвоєння почесних звань і звання кращого працівника за даною професією. Таким чином, законодавець називає ще одну підставу для застосування заходів заохочення –

¹⁴ Чхиквадзе В. М. Социалистический гуманизм и права человека. М.: Наука, 1978. 303 с.

¹⁵ Малько А. В. Льготная и поощрительная правовая политика. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. С. 58.

¹⁶ Богатырёва Н. Г. Заслуга – как основание поощрения. *Matters of Russian and International Law*. 2017, Vol. 7, Is. 4A. С. 224-232. URL: <http://publishing-vak.ru/file/archive-law-2017-4/23-bogatyreva.pdf> (дата звернення: 28.07.2022); Гуцина Н. А. Поощрение в праве: теоретико-правовое исследование: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Санкт-Петербург, 2004. С. 58.

¹⁷ Барабаш О. О. Заслуга як підстава для заохочення у праві: загальна характеристика. Науковий вісник Ужгород. нац. університету, 2012. Серія Право. Випуск 19. № 1. С. 12.

¹⁸ Процевський О. І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ, 2014. С. 134.

особливі трудові заслуги працівника¹⁹. На рівні держави також встановлюються державні нагороди України для відзначення громадян за особисті заслуги перед Україною за видатні заслуги в розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною²⁰, пенсії за особливі заслуги перед Україною²¹. На регіональному рівні можуть присвоюватися почесні звання за особливі заслуги, наприклад, за заслуги перед містом. Як бачимо, аналіз законодавства ще раз показує взаємозв'язок правового заохочення з категорією заслуги. Закріплюючи юридично різного роду заслуги, необхідно дотримуватися принципу справедливості, адже саме вона «розкриває соціальну сторону трудового права, бо у центрі його впливу знаходиться людина, яка своєю працею створює матеріальні і духовні цінності, з її інтересами, потребами, а також її свобода²². Ці факти характеризують сутність трудового права, його цінність, антропологічну природу загалом.

В якості заохочувального засобу деякі автори також розглядають пільги²³. Проте пільги займають в праві своє власне місце. Заохочення і пільги – не співпадаючі категорії. За своєю сутністю правові стимули неоднакові. Одна справа – законні інтереси, інше – суб'єктивні права, третє – пільги, заохочення²⁴. Тому, вважаємо, що змішувати ці стимулюючі юридичні засоби не можна. Основна

¹⁹ Кодекс законів про працю: Закон УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII, додаток до № 50, ст. 375. Із змін. від 10.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 26.07.2022)

²⁰ Про державні нагороди України»: Закон України від 16.03.2000 р. № 1549-III із змін. від 02.04.2022 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1549-14> (дата звернення: 01.08.2022)

²¹ Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1767-III із змін. від 24.11.2021 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1767->(дата звернення: 01.08.2022); Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII із змін. від 07.05.2022/ Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 01.08.2022)

²² Процевський О. І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ, 2014. С. 134.

²³ Ведяхин В. М. Правовые стимулы: понятие и виды. Правоведение. 1992. № 1. С. 52.

²⁴ Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве: Теоретико-информационный аспект / Саратовская гос. академия права. Под ред. Матузова Н.И. Саратов: изд-во Саратовского ун-та., 1994. С. 50.

відмінність правових пільг від правових заохочень полягає в тому, що заохочення застосовується тільки за здійснення заслуги – це його фундаментальна ознака, чого не можна сказати про пільги, які, так само як і заохочення, пов'язані з наданням додаткових благ, частковим або повним звільненням від різного роду обтяжень, спрямовані на стимулювання соціально корисної діяльності, підвищення позитивної активності суб'єктів, що дозволяють їм повніше задовольнити свої інтереси²⁵. Пільги є своєрідним відхиленням від єдиних положень нормативного характеру та способом юридичної диференціації прав громадян, елементом їх спеціального правового статусу, механізмом доповнення основних прав суб'єкта специфічними можливостями юридичного характеру. Інтереси осіб, яким надаються пільги, ставляться вище таких самих, схожих інтересів осіб, які не мають права на пільгу, і держава, надаючи пільгу, підкреслює тим самим цю обставину²⁶.

Як зауважує Н.Б. Болотіна, трудовому праву властиві професійні (пов'язані зі службовим статусом особи чи видом її трудової діяльності) пільги²⁷. На думку С. М. Синчук, теорія професійних пільг може трактуватись дещо по-іншому. У зв'язку з цим, вчена розрізняє два види професійних пільг. Перші є об'єктом правового впливу норм трудового права: пов'язані із виконанням трудової функції працівника або надаються йому відповідно до законодавства про працю чи колективного договору під час дії трудового договору. За правовою приналежністю друга група є соціально-забезпечувальною. Відповідно до актів колективного або індивідуального договірної характеру зобов'язаним суб'єктом щодо соціальних професійних пільг є роботодавець²⁸. Як бачимо, застосування пільг не потребує відповідної заслуги, визначеної на

²⁵ Малько А. В. Поощрение как правовое средство. Правоведение. 1996. № 3 (214). С. 13.

²⁶ Синчук С. М. Правові ознаки соціальних пільг у праві соціального забезпечення. Держава і право. Випуск 56. С. 303. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64453/57-Sinchuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 01.08.2022)

²⁷ Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. К.: Знання, 2008. С. 523-528.

²⁸ Синчук С. М. Правові ознаки соціальних пільг у праві соціального забезпечення. Держава і право. Випуск 56. С. 302. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64453/57-Sinchuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 01.08.2022)

державному чи договірному рівні. Тому пільги встановлюються з метою урівноваження становища певних верств населення²⁹.

На сьогодні роботодавці суб'єктивно підходять до зазначеної проблеми, не наділяючи працівників, які мають заслуги заохоченнями та відповідними пільгами. Це пояснюється тією причиною, що законодавство не покладає на роботодавця такий обов'язок, це є лише його правом, що часто має суб'єктивний характер. Тому ми повністю погоджуємося з тезою про те, що норми, які покладають обов'язок заохочення, наділені більшою стимулюючою силою, ніж норми, що надають право на заохочення³⁰. Як відомо, законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами. Особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, селянських (фермерських) господарств, працівників підприємств з іноземними інвестиціями визначаються законодавством та їх статутами. При цьому гарантії щодо зайнятості, охорони праці, праці жінок, молоді, осіб з інвалідністю надаються в порядку, передбаченому законодавством про працю (ст. 3 КЗпП)³¹. В той же час відповідно до статті 9 КЗпП роботодавець в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів може встановлювати додаткові порівняно з законодавством трудові і соціально-побутові пільги для працівників. Велике значення при цьому надається договірному регулюванню у встановленні і застосуванні до працівників різного роду пільг, стимулів та переваг. В окремих випадках активність сторін соціально-трудова відносин щодо їх правових можливостей залежить від ряду умов та факторів. Додаткові трудові і соціально-трудова пільги зазвичай передбачаються, як ми вже зазначали, колективним договором – основним колективно-договірним (локальним) актом підприємства. Проте слід зауважити, що такі додаткові порівняно з чинним

²⁹ Нарыков В. В. Поощрение и наказание как парные юридические категории: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Саратов, 2003. С. 110.

³⁰ Галкин В. М. Система поощрений в советском уголовном праве. Советское государство и право. 1977. № 2. С. 92.

³¹ Кодекс законів про працю: Закон УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII, додаток до № 50, ст. 375. Із змін. від 10.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 26.07.2022) (дата звернення: 01.08.2022)

законодавством гарантії можуть передбачатись у колективному договорі, якщо зазвичай у підприємства, установи є в наявності кошти. Наприклад, за кошти роботодавця для працівників, зайнятих на роботах з важкими та шкідливими умовами праці, можуть додатково встановлюватись пільги і компенсації, не передбачені чинним законодавством (ч. 2 статті 9 Закону України «Про охорону праці»³²). Якщо кошти у роботодавця відсутні, то відповідно для таких працівників додаткові пільги і компенсації встановлюватися не будуть. Як бачимо, встановлення такого роду пільг на договірному рівні залежить від власних фінансових можливостей конкретного підприємства, установи, організації. Отже, встановлення на договірному рівні додаткових пільг, переваг матеріального характеру прямує залежить від економічного становища підприємства, установи.

2. Значення та роль договірних (локальних) норм у правовому забезпеченні стимулювання трудової діяльності працівників

У сучасних умовах господарювання, стимулювання є важливою функцією господарської влади, досить ефективним засобом забезпечення належної трудової поведінки працівників, трудової дисципліни на користь підтримки чинної організації системи внутрішнього трудового розпорядку, вимог, що пред'являються роботодавцем до учасників спільної договірної праці. Актуалізація стимулювання трудової діяльності працівників постає на порядку денному особливо у зв'язку з ринковими умовами господарювання та багатоукладним характером економіки, запровадженням принципу свободи праці людини-праці і її добровільної активної поведінки.

Крім того, зміни, що відбуваються в нашій державі в соціальній та економіко-правовій сфері, ставлять на порядок денний проблематику взаємовідносин працівника та роботодавця. Не менш актуальним продовжує залишатися питання формування трудової поведінки найманого працівника, взаємодії керівника з підлеглими йому працівниками. Розвиток ринкових відносин та договірних механізмів регулювання трудових відносин ставить проблему сумлінного виконавця – працівника. Керівник процесу найманої праці завжди буде зацікавлений у формуванні ефективного трудового колективу. Сучасні економічні відносини вимагають від

³² Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII в ред. від 16.06.2022 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2694-12> (дата звернення: 01.08.2022)

роботодавця системи знань у галузі управління персоналом, виховання найманих працівників, дотримання балансу інтересів у соціально-трудовій сфері. Важливим етапом у вирішенні цих завдань є формування системи засобів стимулювання, розробка умов та показників заохочення працівників у локальних нормативних правових актах, Положеннях про преміювання, стимулювання. В той же час, як свідчить практика, наявність ґрунтовно розроблених правил трудової поведінки та вимог до неї зовсім не забезпечує належного рівня їх дотримання. Вони можуть бути закріплені в належній формі, але тим не менш не застосовуватися керівництвом відповідних підприємств, установ, організацій. Отже, процес правового забезпечення стимулювання належної праці слід розглядати як систему, яка формує єдність правил трудової поведінки та їх дотримання в процесі праці. Простого встановлення правил трудової поведінки в організації недостатньо, без відповідних умов та показників заохочення.

Питання стимулювання праці тісно пов'язані з поняттям трудової дисципліни. Вчені-трудовики в різний історичний період по-різному підходили до визначення вказаного поняття. В найзагальнішому розумінні трудову дисципліну трактували як «суворий порядок поведінки, що визначає обов'язки учасників трудового процесу, з якого складається внутрішній трудовий розпорядок на підприємстві та в установі»³³. В свій час ряд авторів виділяли основну визначальну ознаку явища, а саме особливо підкреслювали у понятті трудової дисципліни «підпорядкування робітників та службовців встановленим правилам поведінки у процесі праці»³⁴. Більш ширше визначення трудової дисципліни було запропоновано Н.Г. Олександровим, який висловив думку щодо двоякого змісту поняття трудової дисципліни – дисципліни в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. «Під трудовою дисципліною в об'єктивному розумінні слід вважати сукупність правил поведінки, які вимагаються від осіб, що входять до особового складу працівників господарств (підприємств, установ), заснованих не на

³³ Советское трудовое право. Под. ред. Н.Г. Александрова. М.: Юрид. лит., 1965. С. 236.

³⁴ Сорок лет советского права. 1917-1957. Отв.ред. О.С. Иоффе. Т. 1. Л.: Издательство ЛГУ, 1957. С. 341; Пашков А.С. Советское трудовое право. Ленинград: Издво ЛГУ, 1966. С. 169; Ривин Г.С. Правовое регулирование дисциплины труда рабочих и служащих по советскому законодательству. М.: Юрид. лит. 1948. С. 105.

одноосібній праці. З цих правил складається внутрішній трудовий розпорядок зазначених господарств»³⁵. «У суб'єктивному змісті під дисципліною праці слід розуміти підпорядкування працівника встановленому у господарстві, підприємстві, установі розпорядку праці та, зокрема, підпорядкування вказівкам та контролю керівника процесу праці»³⁶. Подібне розуміння цієї правової категорії зустрічаємо і серед представників сучасної науки трудового права: «трудова дисципліна в її широкому значенні – це суспільно-правовий стан дотримання та належного виконання внутрішнього трудового розпорядку учасниками правовідносин з питань праці. При цьому, трудова дисципліна у такому значенні стосується, як правило, поведінки роботодавця та працівників»³⁷.

Інші вчені звертали увагу на моральну, етичну сторону трудової дисципліни, зокрема вважали, що «переважна більшість працівників вважає своїм моральним обов'язком перед суспільством дотримуватися дисципліни. Тому дисципліна, на думку більшості науковців того часу, була добровільною, яка дотримується працівниками свідомо, без загроз і насильства»³⁸. Цей елемент трудової дисципліни вчені ставили в основу, вважаючи, що вона характеризується насамперед «добровільним і свідомим виконанням працівниками покладених на них обов'язків»³⁹. Із дотриманням трудових обов'язків також пов'язують трудову дисципліну вчені і в наш час, зокрема визначаючи останню як «стан і рівень дотримання трудових обов'язків працівниками на конкретному підприємстві, в установі, організації»⁴⁰. «У вузькому значенні трудова дисципліна – це встановлений у роботодавця правовий стан (режим) належного

³⁵ Александров Н.Г. Советское трудовое право. М.: Юрид. лит., 1946. С. 5.

³⁶ Александров Н.Г. Трудовое правоотношение. М.: Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. С. 126.

³⁷ Трудове право України: підручник / за заг. ред. М. І. Іншина, В. Л. Костюка. 2-ге вид., стереот. Київ: Юрінком Інтер, Буква Закону, 2019. С. 344.

³⁸ Кафтановская А.М., Лившиц Р.З. Дисциплина труда в СССР. М.: Изд-во ВЦСПС Профиздат, 1959. С. 3-4.

³⁹ Панова Е.А. Советское право – орудие воспитания коммунистического отношения к труду. М.: Госюриздат, 1957. С. 31; Михайленко Н. Т. Трудовая дисциплина: теория и практика. Фрунзе.: Илим, 1987. С. 15.

⁴⁰ Трудове право: підручник / О. М. Ярошенко, С. М. Прилипка, А. М. Слюсар та ін.; за заг. ред. О.М. Ярошенка. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків: Право, 2017. С. 446. 560 с.

виконання працівниками покладених на них обов'язків за трудовим договором»⁴¹.

Визначення вказаного поняття відсутнє в главі Х «Трудова дисципліна» діючого КЗпП України, в якому лише перераховуються обов'язки працівників щодо «чесної і сумлінної праці, своєчасного і точного виконання розпоряджень роботодавця, додержання трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці, дбайливого ставлення до майна роботодавця, з яким укладено трудовий договір»⁴². В світлі реформування законодавства про працю доречно зауважити, що в більшості проектів Трудового кодексу їх розробники взагалі випускають визначення даної правової категорії, на відміну від Проекту № 2410, в якому трудова дисципліна визначалася як «обов'язкове для всіх працівників підпорядкування правилам поведінки, визначеним цим Кодексом, трудовим законодавством, колективним договором, угодою, правилами внутрішнього трудового розпорядку, нормативним актом роботодавця і трудовим договором»⁴³. На нашу думку, однією із дуже важливих рис трудової дисципліни є підпорядкування не тільки правилам поведінки працівників, а в тому числі й вказівкам та контролю керівника робіт. Адже ця риса дозволяє за сухою абстракцією побачити не лише теоретично, але практично важливий зв'язок трудової дисципліни з виробництвом, керуванням трудовою поведінкою працівника, ефективністю управління працею. Найважливіша роль в управлінні працею відводиться стимулюванню.

Проаналізувавши практики локального регулювання, можна виділити такі елементи стимулювання праці, які притаманні змісту відповідних локальних нормативних правових актів та органічно взаємопов'язані один з одним:

1) наявність системи норм (правил), що визначають умови заохочення працівників;

2) фактична поведінка суб'єктів, тобто дотримання ними встановлених показників стимулювання (своєчасність, якість);

⁴¹ Трудове право України: підручник / за заг. ред. М. І. Іншина, В. Л. Костюка. 2-ге вид., стереот. Київ: Юрінком Інтер, Буква Закону, 2019. С. 344.

⁴² Кодекс законів про працю: Закон УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII, додаток до № 50, ст. 375. Ст. 139. Із змін. від 10.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 01.08.2022)

⁴³ Проект Трудового кодексу України від 08.11.2019 № 2410. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DI00294A?an=1988>

3) забезпечення роботодавцем (його представниками) можливості дотримання внутрішнього трудового розпорядку в організації, досягнення працівниками показників та стимулювання.

Опосередкування стимулювання праці як правової категорії необхідне в інтересах підтримання правопорядку у трудових відносинах. Стимулювання необхідне не тільки роботодавцю, а й трудовому колективу, окремому працівнику для успішного виконання виробничих завдань, а відтак задоволення власних матеріальних та духовних потреб. Правові засоби забезпечення стимулювання праці певним чином «вбудовуються» в систему загальносоціальних та взаємодіють на рівні правової субсидіарності із відповідними можливостями інших галузей права.

Проведений вище аналіз стимулюючих правових засобів дозволяє зробити висновок проте, що правові стимули, як інформаційно-психологічні засоби, комбінуються певним чином у своїй дії на інтереси людей. Комбінації, що утворюються таким чином, є складовими частинами стимулюючого правового режиму, що створює сприятливі умови для задоволення конкретної групи інтересів. Для стимулюючого режиму характерним є те, що він за допомогою позитивних правових засобів дозволяє суб'єкту вибрати з усього різноманіття варіантів найоптимальніший, узгодити інтереси сторін фактичного відношення, порівнювати свою програму управління з правовою самореалізацією особистості. Правовий режим стимулювання формує зацікавленість суб'єкта у законослухняній поведінці. Саме стимулюючі засоби використовуються з метою спонукання до активної поведінки. Правовий режим стимулювання сприяє досягненню соціальної злагоди, дозволяючи суб'єкту діяти у межах чітко встановлених параметрів.

Значення стимулюючих засобів в правовому регулюванні трудових відносин дозволяє розглядати їх «як феномен, який спирається на всю систему людських цінностей і сам стверджує ці цінності»⁴⁴. Правовий стимул є спонукальним фактором до мотивації праці працівника та створює для задоволення власних його інтересів стимулюючий режим на підприємстві, установі, організації. Правові стимули завжди виражають позитивну правову мотивацію працівника. Так, А.В. Малько підкреслює, що найбільш загальні ознаки реалізації правових стимулів полягають в тому, що вони пов'язані зі сприятливими умовами для здійснення власних інтересів

⁴⁴ Гущина Н.А. Поощрение в праве: теоретико-правовое исследование: дис. ... докт. юрид. наук.12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Санкт-Петербург, 2004. С. 56.

особистості, оскільки виражаються в обіцянці надання цінностей... ; повідомляють про розширення обсягу можливостей, свободи, оскільки формами прояву правових стимулів виступають суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, заохочення, переваги тощо; виражають позитивну правову мотивацію; спрямовані на впорядковану зміну суспільних відносин, виконують функцію розвитку соціальних зв'язків. У цих ознаках, зазначає вчений, відображаються їх необхідність і соціальна цінність⁴⁵.

Саме на шляху стимулювання можна очікувати значних успіхів в трудовій діяльності працівників як виробників певних матеріальних і духовних благ. Саме стимулювання праці створює ті зовнішні рамки, в межах яких працівник може дотримуватися трудової дисципліни, не порушуючи режиму. Досліджуючи правові стимули в теоретичному аспекті С. В. Мірошник визначила їх як закріплену в нормі права публічну можливість особи задовольнити потреби і інтереси шляхом використання свого суб'єктивного права і (або) виконання юридичних обов'язків, а також отримати нагороду у вигляді різних матеріальних і інших благ як закономірний наслідок правомірної поведінки, що перевищує зазвичай пред'явлені вимоги⁴⁶. Проте навряд чи можна розглядати правові стимули лише як наслідок правомірної поведінки, оскільки метою їх є спонування та заохочення працівників до кращих результатів праці, творчої та професійної ініціативи, запровадження інноваційного характеру праці. З цією метою для працівників на підприємствах, установах, організаціях створюється режим найбільшого сприяння – стимулюючий режим праці.

В.М. Лебедев, розмежовуючи «правові засоби переконання, стимулювання та примусу (заходи захисту та юридичної відповідальності у трудовому праві)», зазначає, що « ... стимулювання характеризується наділенням суб'єкта додатковими (новими для нього) правоможливостями, тобто покращенням (збагаченням) його правового стану»⁴⁷. Воно, насамперед, полягає у

⁴⁵ Малько А.В. Правовое стимулирование: проблемы теории и практики. Правоведение. 1994. № 3. С. 10-22.

⁴⁶ Мірошник С. В. Теория правового стимулирования: автореф. дис. на соиск. ученой степ. докт. юрид. наук:12.00.01 – теория и история права и государства; история правовых учений. Ростов-на-Дону. 2003 С. 6-7. URL: <http://www.dissercat.com/content/teoriya-pravovogo-stimulirovaniya> (дата звернення: 19.08.2022)

⁴⁷ Лебедев В.М. Трудовое право: проблемы общей части. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997. С. 136.

застосуванні роботодавцем правових форм заохочення сумлінної праці як самостійного методу керівництва трудовим процесом, специфічного способу впливу на поведінку суб'єктів спільної підпорядкованої роботодавцю праці. Встановлення роботодавцем різних стимулів належної трудової поведінки для учасників спільної договірної праці є найефективнішим способом забезпечення трудової дисципліни. Механізм стимулювання якнайкраще виражений в системі рекомендаційних норм, до яких, перш за все, віднесено локальні норми, об'єктивовані у локальних нормативних правових актах організації. Сьогодні практика локального регулювання представляє різноманітність форм стимулювання належної поведінки працівників.

Стимулюванню творчої, інноваційної праці також повинні сприяти економічні чинники, оскільки «матеріальне стимулювання ґрунтується на основному економічному законі, який описує постійні людські потреби, на задоволення яких приходять блага. Суть полягає в тому, що людина, яка влаштовується на роботу має свої індивідуальні потреби, котрі вона планує задовольнити за допомогою оплати праці. Підприємство, у свою чергу, прагне підвищити свою результативність при найменших витратах і застосовує матеріальні стимули, ефективне використання яких у кінцевому результаті передбачає перевищення результатів виробництва над затратами. Зі сторони працівника результат також є виграним і, мотивуючи себе до продуктивнішої праці, він отримує окрім заробітної плати ще й різні доплати, надбавки, компенсації, премії чи інші матеріальні винагороди⁴⁸. Тому правові стимули є саме тими спонукальними факторами, які розкриваються в процесі організації, здійснення праці, підвищення її продуктивності, ефективності, створення сприятливих умов праці для відтворення потенціалу працівника, підвищення якості його праці. Правові стимули розглядаються як спонукання працівника до продуктивної праці, які створюють в процесі трудової діяльності для працівника режим сприяння для задоволення його інтересів та потреб. Правові стимули ґрунтуються на взаємній вигоді як працівника, так і роботодавця, позитивно-творчих засадах, свободі вибору.

Сьогодні в умовах досить жорсткої ринкової конкуренції мотивація трудової діяльності повинна бути спрямована на

⁴⁸ Овсюк Н.В. Мотивація та стимулювання праці: сутність понять та відображення їх в обліку. Інноваційна економіка. 4, 2014 [53]. С. 316. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/inek_2014_4_55.pdf (дата звернення: 05.08.2022)

формування двох типів стимулів у працівників – довгострокових та короткострокових. Короткострокові стимули спрямовані на стимулювання наявних станом на зараз конкретних завдань, проекту тощо. Довгострокові стимули навпаки більшою мірою мають бути спрямовані на досягнення загальних цілей працівника та роботодавця, а саме, що працівник може зробити в установі, організації, який його особистий внесок у її розвиток. Однак для успішної організації виробничої діяльності та підвищення ефективності праці працівників необхідно поєднувати застосування цих двох видів стимулів, що сприятиме постійній зацікавленості працівників у результатах своєї трудової діяльності. Крім того, формування короткострокових та довгострокових стимулів у працівників є особливо важливим в умовах, коли майже всі підприємства, установи, будують власну діяльність на основі розроблених перспективних стратегічних планів, що визначають їх подальший розвиток. Відповідно і сфера управління персоналом повинна орієнтувати працівників на подальшу продуктивну трудову діяльність. І тут постає важливе питання – як впливати на володільця здатності до праці, які важелі використовувати, щоб стимулювати його до кращої праці? Впливати як відомо з історії можна різними шляхами і тоді настають неоднакові наслідки праці. Мотивація праці має визначальне значення у досягненні високих показників праці, її якості, продуктивності, ефективності, виконанні завдань в першу чергу стратегічного змісту місії, цілей підприємства⁴⁹. Як зауважує Р. Назаришин, «мотивація – це складний, мало пізнаний процес формування мотивів праці, які змінюються залежно від кожної конкретної ситуації, на якій впливає значна кількість внутрішніх та зовнішніх чинників. Основна мета мотивації у практиці мотивованої діяльності – це застосування різних підходів до вирішення проблем праці та управління залежно від конкретної ситуації та у побудові ефективної системи мотивації і забезпеченні її стійкості трудових відносин⁵⁰.

Мотивація продуктивної, ефективної праці має складові, які зачіпають суб'єктивну і об'єктивну частини цього явища. Суб'єктивна частина мотивації стосується суб'єктів соціально-трудових правовідносин. Роботодавець намагається створити такі

⁴⁹ Процевський О.І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ, 2014. С. 58.

⁵⁰ Назаришин Р. Фундаментальні поняття мотиватики як науки про мотивацію праці. Україна: аспекти праці. № 3, 2013. С. 38-42.

умови праці, які б відображали різноманітні форми стимулювання усіх елементів трудової діяльності і впливали на свідомість працівника, спонукаючи його до покращення самої праці і її результатів. Як підкреслює О.І. Процевський, «мотивація праці впливає на свідомість працівника, хоча має на меті покращення праці і її результатів, покращення виконання делегованих їм обов'язків»⁵¹. За допомогою мотиваційних засобів можна усувати різні протиріччя і проблеми, що виникають в процесі роботи та взаємодії двох сторін трудових правовідносин. Мотивація по-різному впливає на людину в залежності від внутрішнього змісту її нахилів, інтересів, стимулів та стану зворотного зв'язку з боку діяльності людини. Функція мотивації полягає в тому, що вона впливає на трудовий колектив підприємства у формі спонукальних мотивів до ефективної праці, громадського впливу, колективних та індивідуальних заохочувальних заходів. Зазначені форми впливу активізують роботу суб'єктів управління, підвищують ефективність всієї системи управління підприємством, організацією⁵².

Щодо наукової класифікації стимулів трудової діяльності, то в юридичній та соціально-економічній літературі їх прийнято поділяти на матеріальні та нематеріальні. Така класифікація відображена і в національному законодавстві. На практиці найбільш розповсюдженим видом стимулювання є матеріальне стимулювання. Матеріальне стимулювання насамперед включає посадовий оклад працівників, а також можливості його збільшення. В сучасних умовах більшість людей орієнтовані на те, щоб «заробляти, а не отримувати», тобто, щоб розмір заробітної плати залежав від того, скільки працівник зробив для підприємства, організації. Велике значення для працівників також має прозорість і зрозумілість системи оплати праці та ще так звана «біла» заробітна плата, з усіма необхідними податковими відрахуваннями. Досить поширеною також є можливість участі працівників у прибутку підприємства – отримання певного відсотку від прибутку, дивідендів з акцій. Як зауважує О.Н. Горшкова «працівники сучасних великих підприємства найчастіше є його акціонерами, таким чином, вони

⁵¹ Процевський О.І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ, 2014. С. 60.

⁵² Топчєва Ю.В. Мотивація працівників як засіб забезпечення та зміцнення трудової дисципліни. Форум права. 2012. № 4. С. 908-910. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/FP_index.htm_2012_4_151.pdf (дата звернення: 19.08.2022)

стають зацікавленими у збільшенні прибутку підприємства, для того щоб і розмір їхнього особистого прибутку зріс»⁵³.

Отже, можна зробити висновок, що на сьогоднішній день матеріальні стимули є одним з важливих елементів системи мотивації праці, що дозволяють стимулювати діяльність працівників і впливати на ефективність їх праці. Тому слід розробити таку систему оплати праці та закріпити чіткий механізм безпосередньої реалізації стимулів у локальних актах підприємства, організації, щоб працівник був зацікавлений у підвищенні ефективності своєї діяльності, яка природно обумовлена специфікою підприємства. Звісно, реалізація матеріальних стимулів напряму залежить від наявності власних фінансових ресурсів у підприємств, організацій. У ринкових умовах господарювання роботодавець (його представники), як правило, договірним методом регламентує і стимулюючу частину оплати праці, використовуючи при цьому різноманітні прийоми, способи, що не суперечать чинному законодавству. Як ми вже зазначали, заохочувальні санкції встановлюються не тільки на державному (централізованому) рівні, але й на договірному рівні у локальних актах підприємства, установи, організації. Наприклад, Положення про умови оплати та стимулювання праці працівників Фонду соціального страхування України, що затверджене постановою правління Фонду соціального страхування України від 10 жовтня 2017 р. № 52 із змінами передбачає преміювання працівників Фонду, яке здійснюється з метою посилення матеріальної зацікавленості у своєчасному і сумлінному виконанні посадових обов'язків, підвищенні якості виконуваної роботи та рівня відповідальності за доручену ділянку роботи і здійснюється відповідно до їх особистого внеску в загальні результати роботи органу Фонду (4.1)⁵⁴. Зазвичай більшість таких заохочувальних норм втілюються у зміст колективних договорів як основного акту локального правового регулювання, наприклад Розділ I «Забезпечення права на працю та матеріальне стимулювання працюючих» Колективного договору ЧНУ імені Юрія Федьковича,

⁵³ Горшкова, О. Н. Система трудовой мотивации работников организации. Вестник Челябинского государственного университета. 2017. № 7. С. 35.

⁵⁴ Положення про умови оплати та стимулювання праці працівників Фонду соціального страхування України: Постанова правління Фонду соціального страхування України від 10.10.2017 р. № 52 із змін. від 25.02.2021 URL: <http://www.fssu.gov.ua/fse/control/main/uk/publish/article/950999;jsessionid=58E089662D79816432DC9C3FBBD30420> (дата звернення: 19.08.2022)

Положення про встановлення індивідуальних надбавок стимулюючого характеру до зарплати професорсько-викладацькому складу ЧНУ, Положення про порядок преміювання працівників ЧНУ імені Юрія Федьковича, Положення про надання щорічної грошової винагороди педагогічним працівникам ЧНУ імені Юрія Федьковича за сумлінну працю, зразкове виконання службових обов'язків⁵⁵.

Аналіз договірних (локальних) нормативно-правових актів, свідчить про те, що зазвичай відповідно до колективного договору після певного часового інтервалу (кожного кварталу, раз в півроку тощо) роботодавець, спільно з профкомом, розглядає питання про зміну (збільшення) заробітної плати, тарифних ставок та окладів, виходячи з фінансово-економічного стану підприємства, організації та зростання індексу споживчих цін. Матеріальне стимулювання трудової дисципліни спрямоване на створення безпосередньої залежності між кінцевими виробничими та комерційними результатами та величиною заробітної плати працівників. Тому розмір місячного посадового окладу працівника може додатково підвищуватися за ініціативи роботодавця при постійному, сумлінному виконанні ним своїх трудових обов'язків, дотриманні трудової дисципліни. Підвищення розміру заробітної плати відповідно може оформлятися додатковою угодою до трудового договору із конкретним працівником. Крім того, структура заробітної плати для працівників робітничих професій та для управлінського персоналу може різнитися. Також в положеннях про преміювання (стимулювання) можуть встановлюватися загальні для всіх працівників стимули та спеціальні стимули для певних груп працівників.

Доречно буде також наголосити на спільному недоліку багатьох положень про преміювання (стимулювання) працівників, а саме відсутності чітких показників для виплати премій, стимулюючих доплат тощо. Зазвичай показники стимулювання формуються у вигляді надто узагальнених виразів на кшталт «досягнення планових виробничих показників», «за сумлінне виконання трудових обов'язків». На нашу думку, встановлення чітких, конкретних показників для виплати стимулюючих надбавок, доплат, премій було би більш доречним як з точки зору управління працею, уникнення

⁵⁵ Колективний договір Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича на 2022-2025 роки, схвалений конференцією трудового колективу від 21 грудня 2021 р. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Yc7snvzBdvcoPDi1oJDBz2LYbwWLS65z/view> (дата звернення: 19.08.2022)

суб'єктивізму з боку керівника робіт при їх виплаті, так і формування індивідуальної мотивації працівника, «зарядженості» на продуктивну, високо ефективну працю. Наприклад, у Положенні про оплату праці та преміювання працівників можна встановити такі чіткі показники виплати щомісячної премії працівникам: 1) виконання робіт, відповідних спеціальності, кваліфікації відповідно до посадової інструкції; 2) оформлення документації (у тому числі товарного звіту) з дотриманням термінів та правильності; 3) ввічливість та коректність у поводженні з клієнтами; 4) контроль за чистотою приміщення; 5) ведення магазину супутніх товарів і т.д.

На сьогоднішній день для багатьох людей при виборі місця роботи все більшої актуальності набуває нематеріальне стимулювання (окремі автори ще називають його «духовне»). Протягом тривалого часу найбільш розповсюдженими видами нематеріального стимулювання були розміщення фотографії працівника на дошці пошани, вручення йому грамоти або листа подяки і т.п. Звичайно, перелічені види нематеріального стимулювання використовуються і сьогодні, в той же час широкого застосування набули такі прогресивні види як медичне страхування, оплата проїзду, корпоративний мобільний зв'язок, надання певних пільг та привілеїв, просування на більш відповідальну роботу тощо. Звісно роботодавець витрачає на це фінансові кошти, в свою чергу працівник отримує не гроші, а інші додаткові блага. Одним із потужних мотиваційних інструментів корисних як для працівника, так і роботодавця є навчання за рахунок компанії. Працівники можуть безкоштовно підвищити свою кваліфікацію, а роботодавець відповідно отримує більш кваліфікованих працівників, які готові виконувати більш складні завдання і тим самим підвищити успіх підприємства, організації на ринку праці.

Таким чином, сучасне правове регулювання стимулювання праці дає можливість інакше подивитися на місце та роль локальних норм у правовому забезпеченні найманої праці на рівні підприємств, установ, організацій. Це дозволяє зробити висновок, що локальна нормотворчість в сучасних умовах господарювання набула очевидні риси самостійності, що обмежується статтею 4, 9 КЗпП України. Локальні норми встановлюють та вдосконалюють внутрішній трудовий розпорядок, який відповідає інтересам трудового колективу, роботодавця, позитивно впливає на розвиток організації загалом. Крім того, локальні норми, закріплюючи як елемент норми

правовий стимул, є важливим фактором в забезпеченні трудової дисципліни. У зв'язку з цим, постає питання ефективності локальних нормативно-правових актів, яка напряду залежить від ступеня поінформованості працівників про їх наявність на підприємстві, в організації, їхнє ставлення до них та вплив на поведінку працівника під час здійснення ним трудової функції. Оскільки, як показує практика, більшість працівників, знаючи про наявність колективного договору, правил внутрішнього трудового розпорядку, посадових інструкцій, інструкцій з охорони праці та інструкцій щодо пожежної безпеки у своїх організаціях, не ознайомлені власне з їх змістом, що є істотним недоглядом роботодавця. Це питання є актуальним ще й в світлі прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників»⁵⁶ від 12 травня 2022 року, для виконання якого роботодавцям варто переглянути деякі кадрові алгоритми роботи, насамперед, пов'язані з формуванням вакансій, відбором кандидатів та підвищенням на роботі. Серед нових обов'язків роботодавця згідно із Законом – необхідність повідомлення працівників про колективний договір. Зокрема роботодавці тепер зобов'язані ознайомлювати працівників з колективним договором до початку роботи, а також протягом тижня після укладення нового договору або внесення змін. Також сторони, тобто і роботодавець, і профспілки повинні розмішувати текст договору та інформацію про хід його реалізації на своїх веб-сайтах.

ВИСНОВКИ

Таким чином, стимулювання в трудовому праві – це процес, спрямований на спонукання працівника до активізації і вдосконалення власної трудової діяльності за допомогою створення для даного суб'єкта «стимулюючого режиму», що сприяє задоволенню його потреб та інтересів. В процесі правового регулювання трудових відносин правові стимули (в тому числі і обмеження) шляхом поєднання та співвідношення у відповідному способі правового регулювання (державному, договірному) визначають за допомогою норми права характер і специфіку стимулюючого виду трудо-правового режиму. Виняткове значення

⁵⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників: Закон України від 12 травня 2022 року № 2253-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#Text> (дата звернення: 20.08.2022)

стимулюючих засобів в правовому регулюванні трудових відносин полягає в тому, що вони сприяють вдосконаленню особистості працівника, його професійному зростанню, новаторству та творчому підходу до праці. Наразі існує потреба не тільки законодавчого закріплення правових стимулів, але і їх активного впровадження в правозастосовну практику, реальні трудові відносини, а також створення необхідних економічних умов для їх ефективного застосування через систему пільг та заохочень. Оскільки однією із важливих проблем реалізації правових стимулів залишається їх декларативність, матеріальна незабезпеченість стимулювання праці. Реалізація заохочень, так само як і реалізація встановлених законом пільг, повинна передбачати джерела їх фінансування, особливо, коли мова йде про матеріальне стимулювання. Адже матеріальна складова стимулювання в сфері трудових правовідносин позитивним чином впливає на рівень та якість продуктивності й ефективності праці.

Неабияку роль у встановленні та вдосконаленні умов та показників стимулювання праці відіграють договірні (локальні) норми, що відповідають інтересам сторін трудового договору. Для того щоб правила трудової поведінки дотримувалися, вони мають стати нормою поведінки працівників, що можливо за умови обізнаності з ними як всього трудового колективу, так і окремих працівників. Знання працівниками правових способів стимулювання трудової дисципліни найбільш ефективним чином відобразиться на організації роботи трудового колективу в цілому.

АНОТАЦІЯ

Метою статті є з'ясування сутності правових стимулів у трудовому праві, розкриття їх значення та ролі як засобів ефективності правового регулювання трудових відносин. Висвітлюються наукові підходи до розуміння таких засобів правового стимулювання, як заохочення і пільги, представниками загальної теорії права та науки трудового права. Зазначається, що стимули є провідним соціально-правовим засобом ефективності праці, формування позитивної поведінки працівників, основою запровадження стимулюючого режиму для розвитку творчого характеру трудової діяльності, заінтересованості працівника у результатах своєї праці. Акцентується, що одним із важливих методів мотивації, який використовується для забезпечення трудової дисципліни є метод заохочення, який виступає саме тим стимулятором, який викликає у працівників найбільшу

зацікавленість у підвищенні творчої, професійної ініціативи. Правове заохочення, впливаючи на свідомість працівників, дозволяє задовільнити різноманітні потреби та інтереси не тільки працівників, а й роботодавців, є самим стимулом розвитку ефективності підприємства, організації в цілому. Наголошується, що заохочення і пільги – це не співпадаючі категорії, оскільки за своєю сутністю правові стимули неоднакові.

Зазначається, що сучасне правове регулювання у сфері праці дає можливість інакше подивитися на місце та роль договірних (локальних) норм у правовому забезпеченні найманої праці на рівні організації. На основі аналізу договірних (локальних) нормативно-правових актів окремих організацій зроблено висновок, що локальна нормотворчість в умовах ринкової економіки набула очевидних рис самостійності. Локальні норми на рівні організацій встановлюють та вдосконалюють умови та показники стимулювання праці, що відповідають інтересам роботодавця та працівника. Зроблено висновок, що стимулювання в трудовому праві являє собою процес, спрямований на спонукання працівника до активізації і вдосконалення власної трудової діяльності за допомогою створення для даного суб'єкта «стимулюючого режиму», що сприяє задоволенню його потреб та інтересів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров Н.Г. Советское трудовое право. М.: Юрид. лит., 1946. 350 с.
2. Александров Н.Г. Трудовое правоотношение. М.: Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 237 с.
3. Барабаш О. О. Заслуга як підстава для заохочення у праві: загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгород. нац. університету*, 2012. Серія Право. Випуск 19. № 1. С. 11-14.
4. Баранов В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права / под ред. М. И. Байтина. Саратов, 1978. 266 с.
5. Богатырёва Н. Г. Заслуга – как основание поощрения. *Matters of Russian and International Law*. 2017, Vol. 7, Is. 4A. С. 224-232. URL: <http://publishing-vak.ru/file/archive-law-2017-4/23-bogatyreva.pdf>
6. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. К.: Знання, 2008. 663 с.
7. Вахонева Т.М. Правовідносини з реалізації здібностей людини до продуктивної і творчої праці: монографія. Харків: У справі. 2017. 372 с.

8. Ведяхин В. М. Правовые стимулы: понятие и виды. *Правоведение*. 1992. № 1. С. 50-55.

9. Веселова Е.Р. Локальные нормы трудового права. Дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 Трудовое право. Право социального обеспечения. Томск, 2004. 205 с.

10. Галкин В. М. Система поощрений в советском уголовном праве. *Советское государство и право*. 1977. № 2. С. 91-96.

11. Горшкова, О. Н. Система трудовой мотивации работников организации. *Вестник Челябинского гос. ун-та*. 2017. № 7. С. 34-37.

12. Гуцина Н. А. Поощрение в праве: теоретико-правовое исследование: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Санкт-Петербург, 2004. 341 с.

13. Дьяченко Е. В. Поощрения как позитивные санкции нормы права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Краснодар, 2011. 234 с.

14. Экономика труда и социология труда: учебник для вузов. 7-е изд. доп. М.: Норма. 2000. 447 с.

15. Законопроект «Про працю» від 11.01.2020 № 2708-1 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI01127A.html

16. Кафтановская А.М., Лившиц Р.З. Дисциплина труда в СССР. М.: Изд-во ВЦСПС Профиздат, 1959. 527 с.

17. Киселева О. М. Поощрение как метод правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Саратов. 2000. 197 с.

18. Кодекс законів про працю: Закон УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII, додаток до № 50, ст.375. Из змін. від 10.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

19. Колективний договір Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича на 2022-2025 роки, схвалений конференцією трудового колективу від 21 грудня 2021 р. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Yc7snvzBdvcoPDi1oJDBz2LYbwWLS65z/view>

20. Лебедев В.М. Трудовое право: проблемы общей части. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997. С. 136.

21. Малько А. В. Льготная и поощрительная правовая политика. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 233 с.

22. Малько А. В. Поощрение как правовое средство. *Правоведение*. 1996. № 3 (214). С. 26-36.

23. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве: Теоретико-информационный аспект / Саратовская гос. академия права. Под ред. Матузова Н.И. Саратов: изд-во Саратовского ун-та., 1994. 182 с.

24. Малько А.В. Правовое стимулирование: проблемы теории и практики. *Правоведение*. 1994. № 3. С. 10-22.

25. Мирошник С. В. Теория правового стимулирования автореф. дис. на соискание ученой степени ... докт. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история права и государства; история правовых учений. Ростов-на-Дону. 2003. 40 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/teoriya-pravovogo-stimulirovaniya>

26. Михайленко Н. Т. Трудовая дисциплина: теория и практика. Фрунзе.: Илим, 1987. 178 с.

27. Назаришин Р. Фундаментальні поняття мотивації як науки про мотивацію праці. *Україна: аспекти праці*. № 3, 2013. С. 38-42.

28. Нарыков В. В. Поощрение и наказание как парные юридические категории: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Саратов, 2003. 222 с.

29. Овсяк Н.В. Мотивація та стимулювання праці: сутність понять та відображення їх в обліку. *Інноваційна економіка*. 4, 2014 [53]. С. 314-318. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/inek_2014_4_55.pdf

30. Панова Е.А. Советское право – орудие воспитания коммунистического отношения к труду. М.: Госюриздат, 1957. 356 с.

31. Пашков А.С. Советское трудовое право. Ленинград: Издво ЛГУ, 1966. 585 с.

32. Положення про умови оплати та стимулювання праці працівників Фонду соціального страхування України: Постанова правління Фонду соціального страхування України від 10.10.2017 р. № 52 із змін. від 25.02.2021 URL: <http://www.fssu.gov.ua/fse/control/main/uk/publish/article/950999;jsessionid=58E089662D79816432DC9C3FBBD30420>

33. Про державні нагороди України»: Закон України від 16.03.2000 р. № 1549-III із змін. від 02.04.2022 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1549-14>

34. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII в ред. від 16.06.2022 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>

35. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1767-III із змін. від 24.11.2021 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1767->

36. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII із змін. від 07.05.2022/ Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>

37. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників: Закон України від 12 травня 2022 року № 2253-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#Text>

38. Проект Трудового кодексу України від 08.11.2019 № 2410. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DI00294A?an=1988>

39. Процевський О. І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ, 2014. 260 с.

40. Синчук С. М. Правові ознаки соціальних пільг у праві соціального забезпечення. *Держава і право*. Випуск 56. С. 301-306. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64453/57-Sinchuk.pdf?sequence=1>

41. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 3. С. 237. URL: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh

42. Советское трудовое право. Под. ред. Н.Г. Александрова. М.: Юрид. лит., 1965. 487 с.

43. Сорок лет советского права. 1917-1957. Отв.ред. О.С. Иоффе. Т.1. Л.: Издательство ЛГУ, 1957. 746 с.

44. Типикина Е. В. Заслуга как основание для правового поощрения. М.: Юрлитинформ. 2010. 60 с.

45. Топчєєва Ю.В. Мотивація працівників як засіб забезпечення та зміцнення трудової дисципліни. *Форум права*. 2012. № 4. С. 908-910. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/FP_index.htm_2012_4_151.pdf

46. Трудове право України: підручник / за заг. ред. М. І. Іншина, В. Л. Костюка. 2-ге вид., стереот. Київ: Юрінком Інтер, Буква Закону, 2019. 600 с.

47. Трудове право: підручник / О. М. Ярошенко, С. М. Прилипко, А. М. Слюсар та ін.; за заг. ред. О.М. Ярошенка. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків: Право, 2017. 560 с.

48. Фахрутдинова Т.М. Внутренний трудовой распорядок организации (правовые вопросы). Дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.05 Трудовое право. Право социального обеспечения. Томск, 2006. 178 с.

49. Чхиквадзе В. М. Социалистический гуманизм и права человека. М.: Наука, 1978. 303 с.

Information about the author:
Vakariuk Liudmyla Vasylivna,

LL.D,

Associate Professor of the Department of Private Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine
19, Universytets'ka street, Chernivtsi, 58000, Ukraine

ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Ващинець І. І.

ВСТУП

Відшкодування збитків у договірних правовідносинах є традиційною проблемою вітчизняного права. На її наявність вказують як на теоретичному так і на практичному рівні¹. Одним із шляхів можливого вирішення цієї проблеми вбачається визначення у цивільному законодавстві чітких положень щодо обсягу відшкодування збитків у разі порушення договірних зобов'язань, а також установлення права кредитора на відшкодування таких збитків у разі порушення договору боржником. Оновлення вітчизняного цивільного законодавства, яке відбувається в даний час, видається слушним моментом удосконалення правового регулювання у цій сфері з урахуванням чинників і передумови такого оновлення, визначених у відповідній Концепції².

Питання відшкодування збитків досліджувалися у працях Л.М. Баранової, О.В. Дзери, О.С. Іоффе, І.С. Канзафарової, Т.С. Ківалової, В.М. Коссака, О.В. Кохановської, Т.Є. Крисань, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця, Р.А. Майданика, В.І. Новошицької, І.В. Подколзіна, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Є.О. Харитоновна, О.І. Харитонової, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишки, А.В. Янчука та інших. Водночас, недостатньо дослідженим є питання мети відшкодування збитків, зокрема за порушення договірних зобов'язань, а також залишаються дискусійними способи визначення обсягу збитків, що підлягають відшкодуванню за порушення

¹ Див., напр.: Зобов'язальне право: Теорія і практика: навч. посібник / за ред. О.В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 1998. С. 115; Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України / відп. ред. В.Г.Ротань. Х.: Фактор, 2010. Т. 2. С. 58; Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики. К.: Алерта, 2017. С. 272.

² Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 71-74.

договірних зобов'язань, та можливих шляхів вирішення цієї проблеми.

Метою даної роботи є аналіз поглядів на мету відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань у вітчизняному та іноземному цивільному праві, а також визначення можливих шляхів удосконалення правового регулювання відшкодування збитків у таких зобов'язаннях з урахуванням досвіду іноземних країн і положень міжнародних уніфікаційних документів у сфері приватного права.

1. Мета відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях

Загалом відшкодування збитків вважається універсальною мірою цивільно-правової відповідальності та найпоширенішим правовим наслідком порушення зобов'язання, який застосовується незалежно від спеціального застереження про це у договорі чи законі³. Проте у договірних зобов'язаннях відшкодування збитків важко назвати найпоширенішим наслідком порушення. Особливо це стосується випадків порушення договірних зобов'язань з передавання майна, де найпоширенішим наслідком порушення на практиці є стягнення неустойки. На відміну від цього, у разі порушення зобов'язання з оплати майна закон прямо передбачає право продавця вимагати оплати товару та сплати процентів за користування чужими грошовими коштами, що зазвичай і реалізується на практиці. Уявляється, що такий стан речей пов'язаний зі складністю доказування у справах про стягнення збитків, яка зумовлена, на наш погляд, недосконалістю вітчизняної правової конструкції відшкодування збитків, зокрема щодо їх обсягу.

Усталеним у вітчизняному цивільному праві є принцип повного відшкодування збитків, закріплений у частині другій статті 22 Цивільного кодексу України, згідно з яким збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Цей принцип успадкований з радянського права⁴ і по суті не ставився під сумнів ні тоді ні зараз. Загалом у вітчизняному цивільному праві під відшкодуванням збитків у повному обсязі розуміють відшкодування

³ Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х.: Право. 2011. Т. 2. С. 127.

⁴ Див., напр.: Иоффе О. С. Обязательственное право. М.: Юрид.лит., 1975. С. 102; Советское гражданское право: Учебник: в 2-х томах. / под ред. О.А.Красавчикова. М.: Высш. шк., 1985. Т. 1. С. 51.

потерпілому всієї вартості усіх видів збитків, передбачених законом та договором⁵. Прийнятий підхід до повного відшкодування збитків фактично зводиться до того, що збитки будуть вважатися відшкодованими у повному обсязі, якщо відшкодовані як реальні збитки так і упущена вигода⁶.

Видається, що для правильного розуміння цього принципу слід враховувати функції цивільно-правової відповідальності. Повне відшкодування збитків як міра цивільно-правової відповідальності повинно забезпечувати виконання притаманних останній функцій, зокрема, компенсаційної, яка вважається провідною⁷. Компенсаційна (компенсаторно-відновлювальна) функція відображає основну мету застосування заходів цивільно-правової відповідальності⁸. Такою метою є відновлення порушених суб'єктивних цивільних прав, а у разі неможливості такого відновлення – у компенсації (грошовій або майновій) негативних наслідків правопорушення⁹. При цьому у літературі висловлюється думка, що сутність компенсаційної функції полягає у відновленні стану, що існував до порушення суб'єктивного права, а у разі неможливості такого – грошового чи іншого відшкодування заподіяної шкоди¹⁰. Водночас у контексті договірних зобов'язань відмічається, що під захистом (поновленням) права у Цивільному кодексі розуміється поновлення майнового стану управненого суб'єкта, що погіршився внаслідок порушення зобов'язання боржником¹¹.

Наведені підходи до відшкодування збитків (шкоди) вказують на певне змішування мети застосування такого відшкодування у

⁵ Договірне право України. Загальна частина / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.; за ред.О.В.Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. С. 706.

⁶ Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Одеса, 2008. С. 15; Договірне право України. Загальна частина / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.; за ред.О.В.Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. С. 706; Янчук А.В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2011. С. 7.

⁷ Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України: підручник. К.: Істина, 2007. С. 447.

⁸ Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред.В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. Т. 1. С. 365.

⁹ Там само. С. 364-365.

¹⁰ Цивільне право України: Навч. посіб. / за ред. Р.О.Стефанчука. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. С. 82.

¹¹ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України / відп. ред. В.Г.Ротань. Х.: Фактор, 2010. Т. 2. С. 66.

договірних і недоговірних зобов'язаннях. Поновлення майнового стану потерпілої від цивільного правопорушення особи до попереднього стану, який існував до цивільного правопорушення, є характерним для недоговірних зобов'язань із заподіяння шкоди. Саме зобов'язання із заподіяння шкоди забезпечують відновлення майнового стану потерпілого в тому вигляді, в якому він перебував до правопорушення, до повного відшкодування¹². Однак для договірних зобов'язань такий підхід слід визнати недостатньо обґрунтованим.

Наприклад, у разі безпідставного непередання товару продавцем за договором купівлі-продажу, майновий стан покупця до і після порушення є тотожним, якщо договором передбачено оплату товару після його передання. Оскільки стан покупця не погіршився, то згідно з наведеною вище позицією його права не потребують захисту, а майновий стан – поновлення. Проте такий висновок очевидно суперечить фундаментальному принципу обов'язковості договору, закріпленому у статті 623 Цивільного кодексу України та відомому ще з римського права як «*pacta sunt servanda*». Заперечення необхідності поновлення прав покупця у наведеній ситуації нівелює правові наслідки укладення договору купівлі-продажу та обов'язковість виконання зобов'язання продавцем. Адже укладаючи договір, покупець правомірно розраховував на його виконання і отримання товару, який він планував використати у своїй виробничій, комерційній діяльності чи задоволення власних потреб. Внаслідок порушення зобов'язання продавцем він був позбавлений цього. Тому в разі відмови покупця від виконання зобов'язання в натурі, він має право на повне відшкодування збитків в обсязі, рівному різниці між договірною ціною непоставленого товару та ринковими цінами на аналогічний товар. Таким чином буде забезпечено належне досягнення мети компенсаційної функції у договірних зобов'язаннях, а саме – поновлення сторони договору, права якої порушено, до такого майнового стану, в якому вона б знаходилася, якби договір був належним чином виконаний.

Зазначена позиція не є новою. Вона висловлювалася у вітчизняній цивілістиці¹³, однак не набула поширення. Більше того, подібна позиція була відома також і радянському цивільному праву. Так, ще у 1950 році

¹² Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред.В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. Т. 2. С. 798-799.

¹³ Див., напр.: Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Одеса, 2008. С. 17.

радянські цивілісти Новицький і Лунц вказували на відмінність застосування принципу повного відшкодування збитків у зобов'язаннях з відшкодування шкоди від його застосування у договірних зобов'язаннях. На їхню думку, принцип повного відшкодування шкоди означає, що кредитор має право вимагати, а боржник зобов'язаний сплатити таку суму грошей, яка з економічної точки зору поставила б кредитора у становище, в якому останній знаходився б, якби зобов'язання було належним чином і в строк виконане; коли ж мова йде про відшкодування збитків за зобов'язаннями із заподіяння шкоди, то потерпілий – в силу цього принципу – має право, а заподіювач зобов'язаний сплатити таку суму грошей, яка поставила б потерпілого у таке становище з економічної точки зору, в якому він (потерпілий) знаходився б, якби не був вчинений даний делікт¹⁴. Наведена позиція не утвердилася у радянській науці цивільного права, як, власне, і в цивільному праві України. Водночас саме така позиція є панівною серед європейських цивілістів.

Відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язання у німецькому праві, значно полегшене після «Великої реформи 2001 року», здійснюється з урахуванням так званої «зацікавленості у виконанні» (*Erfüllungsinteresse*), що захищає інтерес кредитора отримати належне виконання зобов'язання. Як і до реформи, такий захист, у першу чергу, передбачає право кредитора отримати виконання у натурі. Однак коли воно є неможливим, або у разі невиконання чи неналежного виконання боржником зобов'язання після встановлення додаткового строку для цього, кредитор має право замінити виконання у натурі сплатою вартості такого виконання у грошовій формі. Метою відшкодування збитків у цьому випадку є поставити кредитора у настільки вигідне фінансове становище, в якому він би перебував, якби боржник виконав своє зобов'язання¹⁵.

З аналогічного правила виходить також і англійське право. Згідно з усталеною ще з середини XIX століття судовою практикою, якщо сторона зазнала збитків через порушення договору, вона, наскільки це можна зробити шляхом грошової виплати, має бути поставлена у таке становище щодо завданих збитків, ніби договір був виконаний¹⁶.

¹⁴ Новицький І.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. М., 1950. С. 365.

¹⁵ Basil S Markesinis, Hannes Unberath, Angus Johnston. The German Law of Contract. Hart Publishing, 2006. P. 479.

¹⁶ Chitty on Contracts (32nd ed.). Sweet & Maxwell, 2004. Para 26-001.

У Франції творці Кодексу Наполеона 1804 року вважали, що право кредитора на відшкодування збитків за невиконання договору, є наслідком дії договірної зобов'язання. Згідно з цією концепцією, боржник, якщо тільки він не вдався до обману, зобов'язаний надати кредитору еквівалент того, що останній очікував отримати за договором, а не покрити шкоду, яка була неправомірно завдана кредитору¹⁷. Пізніше у XIX столітті відбувся поступовий відхід від цієї концепції на користь теорії договірної відповідальності, за якою боржник повинен був відшкодувати шкоду, завдану невиконанням чи неналежним виконанням, у тому числі й простроченням, його договірних зобов'язань. Це призвело до певної деформації правового режиму договірної відповідальності, внаслідок чого французька доктрина навіть почала сприймати деякі положення англійського загального права. Відповіддю на такі зміни стали заклики відмовитися від «хибної» теорії договірної відповідальності, хоча цього так і не відбулося. У результаті урядовий законопроект щодо реформування цивільного законодавства Франції, прийнятий у 2016 році, містить певний відбиток розкритикованої теорії¹⁸.

Однак зазначені зміни не вплинули на визнання принципу повного відшкодування (*réparation intégrale*) у французькому цивільному праві та розуміння його мети. За цим принципом відшкодуванню підлягає шкода, завдана кредитору невиконанням договору, у всій її видовій багатоманітності: витрати, зроблені кредитором, втрати, яких він зазнав, неотримані доходи, моральна шкода тощо¹⁹. Внаслідок цього кредитор, що є потерпілим від невиконання договору, має бути поставлений у становище, в якому він би знаходився у разі правильного виконання договору²⁰.

Як бачимо, у праві зазначених країн мета відшкодування збитків у разі невиконання договірної зобов'язання прямо не зазначена у законодавстві, а утвердилася у доктрині або судовій практиці. У зв'язку з цим окремо слід відмітити «Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права» (надалі – Принципи європейського приватного права), розроблені двома

¹⁷ François Terré, Philippe Simler, Yves Lequette, François Chénéde. Les obligations. Éditions Dalloz, 2019. P. 887.

¹⁸ Ibid., p. 887-888.

¹⁹ Porchy-Simon, Stéphanie. Les obligations. Éditions Dalloz, 2016. P. 284.

²⁰ Cour de cassation, civile, 24 novembre 2015, n°13-22.386. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000031541951> (дата звернення 29.08.2022)

незалежними групами європейських науковців, які спеціалізуються у приватному і порівняльному праві та праві Європейського Союзу. Приватно-правові принципи, викладені у їхній роботі, стали результатом десятиліть наукових досліджень²¹. Сподівання робочих груп, що розроблені ними принципи є корисними не тільки для наукових і освітніх цілей, але й будуть використовуватися вищими судами та офіційними органами європейських країн, виправдалися. Зокрема, вони справили значний вплив на реформування цивільного права у східноєвропейських країнах-членах Європейського Союзу²².

Питанням зобов'язального права присвячена книга 3 «Зобов'язання і відповідні права» Принципів, розділ сьомий якої стосується стягнення збитків і процентів. Правило 3:702 «Загальний розмір збитків» у цілому відтворює вже згаданий підхід у німецькому, англійському і французькому праві: загальний розмір збитків за шкоду, завдану невиконанням зобов'язання становить таку суму, яка поставила б кредитора у становище, максимально наближене до того, в якому він би знаходився, якби зобов'язання було належним чином виконане. Ці збитки включають шкоду, заподіяну кредитору та вигоду, якої кредитор був позбавлений²³. Тотожний зміст має стаття 9:502 Принципів європейського контрактного права, відомих також під назвою Принципи Ландо²⁴.

Наведене свідчить про загалом уніфікований підхід європейського приватного права до визначення обсягу (розміру) збитків за порушення договірних зобов'язань. Причому подібність поглядів на дане питання виражає право країн, які належать до різних правових систем, що має місце досить нечасто, а також визнані європейські правники. Як зазначається у Концепції оновлення Цивільного кодексу України, міжнародні уніфікаційні документи, у тому числі й Принципи європейського приватного права та

²¹ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Sellier, European law publishers GmbH, Munich, 2009. P. 6.

²² Див., напри.: Varul, Paul. The Impact of Harmonisation of Private Law on the Reform of Civil Law in the New Member States. *The Foundations of European Private Law* / ed. Roger Brownsword, Hans W. Micklitz, Leone Niglia and Stephen Weatherill. London: Hart Publishing, 2011. P. 286-287.

²³ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Sellier, European law publishers GmbH, Munich, 2009. P. 250.

²⁴ Principles of European Contract Law (PECL). URL: <https://www.trans-lex.org/400200> (дата звернення 29.08.2022)

Принципи європейського контрактного права, повинні стати найсуттєвішим джерелом для українських фахівців у процесі рекодифікації ЦК України²⁵, так само як і законодавчий досвід Франції, Німеччини та нових членів ЄС²⁶. За таких обставин доцільним є внесення вказаного правила до Цивільного кодексу України для однозначного окреслення обсягу збитків, що відшкодовуються у разі порушення договору. Відповідне положення може бути частиною статті 623 Цивільного кодексу України, присвяченої відшкодуванню збитків, завданих порушенням зобов'язання.

2. Право кредитора на виконання зобов'язання за рахунок боржника

Проте включення зазначеного положення до цивільного законодавства саме по собі навряд чи вирішить проблему договірної відшкодування збитків. Уявляється, що для цього необхідно деталізувати право кредитора на відшкодування збитків у разі непередання йому майна боржником. У цьому контексті необхідно згадати статтю 621 Цивільного кодексу України, яка має назву «Виконання зобов'язання за рахунок боржника», однак передбачає право кредитора виконати власними силами чи доручити третій особі виконання тільки зобов'язань щодо надання послуг і здійснення робіт з подальшим відшкодуванням кредитору збитків за таке виконання. Зазначена стаття залишила поза межами регулювання право кредитора виконати за рахунок кредитора такий вид зобов'язання як передання майна, хоча ні теоретичних ні практичних перешкод для цього немає. Власне, жодних вагомих аргументів проти цього в юридичній літературі не зустрічається. Звичайно, йдеться про зобов'язання щодо передання речей, визначених родовими ознаками, адже невиконання зобов'язання щодо передання речі, визначеної індивідуальними ознаками, присвячена стаття 620 Цивільного кодексу України.

Надання кредитору права отримати від третьої особи виконання зобов'язання щодо передання речей, визначених родовими ознаками, з подальшим відшкодуванням збитків за таке виконання боржником відповідало б принципу реального виконання зобов'язання, та дало б можливість задовольнити потреби кредитора у необхідному йому

²⁵ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк». 2020. С. 72

²⁶ Там само, с. 73.

товарі, що не був йому переданий внаслідок порушення боржника. Кредитор таким чином буде поставлений у становище, в якому він би знаходився у разі належного виконання договірної зобов'язання боржником, що, як зазначалося, і є метою відшкодування. Однак найголовніше, таке законодавче положення чітко визначало б право кредитора вимагати відшкодування збитків у вигляді витрат, здійснених для отримання виконання третьою особою, що значно полегшило б стягнення таких збитків на практиці.

Наведений спосіб відшкодування збитків є добре відомим іноземному праву та широко застосовується за кордоном. Наприклад, стаття 1222 Цивільного кодексу Франції надає кредитуру так зване право на заміщення (*faculté de remplacement*), згідно з яким він уповноважений на отримання виконання від третьої особи протягом розумного строку та за розумну ціну. Цей спосіб захисту є особливо актуальним для випадків, коли виконання в натурі стало неможливим або коли кредитор не бажає отримувати виконання від боржника, оскільки, наприклад, не довіряє йому²⁷. Як відмічають французькі правники, загроза такого заміщення за рахунок боржника також слугує додатковим стимулом для належного виконання ним зобов'язання²⁸.

Німецьке право також передбачає можливість отримання непереданого боржником товару від третьої особи (*Deckungskauf*) відповідно до параграфів 280 (абзаци 1, 3) та 281 Німецького цивільного кодексу²⁹. Причому право кредитора на відшкодування збитків виникає не тільки при остаточному непереданні товару, але навіть у разі прострочення передання. Однак в останньому випадку кредитор буде мати право на відшкодування збитків у іншому обсязі, зокрема, у вигляді витрат на тимчасове користування товаром, отриманим на заміну до належного виконання зобов'язання боржником³⁰.

Польське право у питанні відшкодування збитків за неналежне виконання зобов'язання щодо передання майна йде ще далі. Згідно з

²⁷ Rowan, Solene. Remedies for Breach of Contract. Oxford University Press, 2012. P. 115.

²⁸ François Terré, Philippe Simler, Yves Lequette, François Chénéde. Les obligations. Éditions Dalloz, 2019. P. 1603.

²⁹ J. von Staudingers. Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen / Redaktor Michael Martinek. Sellier – de Gruyter, Berlin, 2008. S. 370.

³⁰ Ibid, s. 376.

параграфом 479 Цивільного кодексу Польщі, якщо предметом виконання є певна кількість речей, визначених родовими ознаками, кредитор може придбати таку саму кількість речей того ж виду не тільки у разі невиконання, а навіть у разі прострочення боржника. Кредитор також має право вимагати від боржника оплати вартості цих речей. При цьому в обох випадках кредитор зберігає право вимагати відшкодування збитків, завданих простроченням³¹.

Міжнародні документи з уніфікації приватного права вирішують питання заміщення непереданого за зобов'язанням майна з надзвичайною одноставністю. Правило 3:706 книги III Принципів європейського приватного права встановлює, що кредитор, який припинив договірні відносини повністю або частково згідно з розділом 5 і вчинив правочин на заміну протягом розумного часу та розумним способом, може, якщо він має право на відшкодування збитків, стягнути різницю між вартістю, що мала бути сплачена у припинених відносинах, та вартістю, що належить до сплати за правочином на заміну, а також будь-які інші збитки³². Практично тотожний зміст має стаття 9:506 Принципів європейського контрактного права³³.

Аналогічне право на відшкодування збитків послідовно визнається також і статтею 7.4.5 Принципів міжнародних комерційних контрактів UNIDROIT, причому у всіх редакціях – 1994³⁴, 2004³⁵, 2010³⁶ і 2016 рр.³⁷: якщо потерпіла сторона розірвала договір і вчинила правочин на заміщення у розумний строк і розумним способом, вона може стягнути різницю між договірною ціною і ціною правочину на заміщення, а також збитки за будь-яку іншу шкоду. Зазначена стаття отримала назву «Доказ шкоди у разі укладення правочину на заміщення». У коментарі до неї вказується,

³¹ Art.479, Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640160093> (дата звернення 29.08.2022).

³² Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Sellier, European law publishers GmbH, Munich, 2009. P. 251.

³³ Principles of European Contract Law (PECL). URL: <https://www.translex.org/400200> (дата звернення 29.08.2022).

³⁴ Art.7.4.5 Unidroit Principles 1994. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-1994/> (дата звернення 29.08.2022).

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

що Робоча група вважала за доцільне разом з загальним правилом, застосовним до доказу існування і розміру шкоди, установити також і презумпцію розміру збитків як визначеної різниці. Наявність такої презумпції може полегшити завдання потерпілої сторони щодо доказування збитків³⁸.

Стаття 7.4.5 Принципів міжнародних комерційних контрактів UNIDROIT кореспондується зі статтею 75 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року – ще одного важливого міжнародного документа, який, на відміну від Принципів, має обов’язковий характер. Формулювання цієї статті Конвенції пристосовано до договорів міжнародної купівлі-продажу товарів і встановлює наступне: якщо договір розірвано і якщо розумним чином і в розумний строк після розірвання покупець купив товар на заміну чи продавець перепродав товар, сторона, що вимагає відшкодування збитків, може стягнути різницю між договірною ціною й ціною, встановленою поза угодою, а також будь-які додаткові збитки, які можуть бути стягнуті на підставі статті 74³⁹.

Отже, як досвід країн континентальної правової системи так і міжнародні документи у сфері уніфікації приватного права однозначно вказують на доцільність запровадження у національному цивільному законодавстві права кредитора отримати виконання зобов’язання щодо передання майна від третьої особи у разі порушення такого зобов’язання боржником. Наявність такого положення не тільки сприятиме підвищенню захисту прав кредитора у договірних зобов’язаннях, але й буде спонукати боржника до належного виконання його зобов’язання. Водночас, це правило чітко визначить порядок обрахування збитків у разі порушення, що значно полегшить доказування розміру збитків на практиці, а також, що не менш важливо, зробить значно менш обтяжливим доказування кредитором необхідності укладення правочину для заміщення непереданого йому боржником майна.

Крім того, необхідно також звернути увагу на ту обставину, що Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів є частиною національного законодавства України з 1 лютого

³⁸ Comment to Art.7.4.5 Unidroit Principles 2016, p.278. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016/> (дата звернення 29.08.2022)

³⁹ Конвенція Організації Об’єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (укр/рос), стаття 75. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення 29.08.2022).

1991 року і застосовується до договорів купівлі-продажу, однією з сторін яких є нерезиденти. Таким чином у вітчизняному праві фактично існують два режими відшкодування збитків за порушення відповідних договірних зобов'язань – за участю нерезидентів, які врегульовані положеннями Конвенції, та усі інші. Навряд чи така ситуація є виправданою з точки зору загальних засад цивільного законодавства України, зокрема справедливості та розумності.

3. Відшкодування абстрактних збитків

З урахуванням останнього аргументу доцільно буде зробити наступний крок, який окреслений у статті 76 Конвенції: якщо договір розірвано і якщо є поточна ціна на даний товар, сторона, що вимагає відшкодування збитків, може, якщо вона не здійснила закупку чи перепродаж на підставі статті 75, вимагати різницю між ціною, встановленою в договорі, і поточною ціною на момент розірвання договору, а також відшкодування будь-яких додаткових збитків, які можуть бути стягнуті на підставі статті 74. Однак, якщо сторона, що вимагає відшкодування збитків, розірвала договір після прийняття товару, замість поточної ціни на момент розірвання договору застосовується поточна ціна на момент такого прийняття⁴⁰.

Як і попередня, стаття 76 Конвенції кореспондується з відповідним правилом Принципів UNIDROIT, яке стосується усіх договірних зобов'язань, а не тільки купівлі-продажу: якщо потерпіла сторона розірвала договір і не уклала правочин на заміщення, але існує поточна ціна на виконання, що було предметом договору, вона може стягнути різницю між договірною ціною і ціною, поточною на момент розірвання договору, а також відшкодування будь-яких додаткових збитків⁴¹. Аналогічними за змістом є правило 3:707 книги III Принципів європейського приватного права⁴² та стаття 9:507 Принципів європейського контрактного права⁴³. Наведені положення надають право кредитору не укладати правочин для заміщення непереданого боржником майна, а стягнути з останнього грошові кошти у вигляді різниці між договірною і ринковою ціною на майно,

⁴⁰ Ibid., стаття 76.

⁴¹ Art.7.4.6 Unidroit Principles 2016. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016/> (дата звернення 29.08.2022).

⁴² Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Sellier, European law publishers GmbH, Munich, 2009. P.251.

⁴³ Principles of European Contract Law (PECL). URL: <https://www.trans-lex.org/400200> (дата звернення 29.08.2022).

що є предметом договору. З точки зору зменшення розміру збитків така поведінка кредитора може бути виправданою, коли виконання зобов'язання після закінчення визначеного договором строку виконання пов'язане з надмірними транспортними витратами чи витратами на зберігання майна, що є предметом виконання.

Практика стягнення з порушника договору збитків у вигляді різниці між договірною і ринковою ціною на непоставлений товар є добре відомою законодавствам інших країн, де вона отримала назву «абстрактного методу обчислення збитків»⁴⁴, і звичною у міжнародній торгівлі. Так, німецькі суди виносять численні рішення у подібних ситуаціях, спираючись на цей метод⁴⁵. Аналогічно Верховний Суд Нідерландів вважає прийнятним абстрактний метод обчислення збитків, зокрема, при непоставці товару за визначеною ціною⁴⁶. Італійське право також надає можливість стягнути збитки у вигляді різниці між договірною і поточною ціною на момент розірвання договору навіть за відсутності укладеного правочину на заміщення непоставленого товару⁴⁷.

Цікавими є положення Данського Закону про продаж товарів 1906 р. (у редакції 2003 р.) щодо збитків. Згідно з розділом 24 Закону продавець товару, визначеного родовими ознаками, за загальним правилом несе відповідальність за прострочення поставки навіть за відсутності його вини. Якщо ж покупець розірвав договір, то за відсутності іншої шкоди, розмір збитків визначається як сума, на яку ціна товарів того ж виду і якості, що і визначені в договорі, перевищує договірну ціну на дату поставки. Покупцеві також надано право укласти договір на заміщення непоставленого товару з подальшим стягненням різниці у ціні з продавця⁴⁸.

Параграфи 68 і 69 Шведського Закону про купівлю-продаж 1990 р. подібні до статей 75 і 76 Конвенції ООН про договори

⁴⁴ Djakhongir Saidov. The Law of Damages in International Sales. Hart Publishing, 2008. P. 188.

⁴⁵ Basil S. Markesinis, Hannes Unberath, Angus Johnston. The German Law of Contract. Hart Publishing, 2006. P.481.

⁴⁶ The European Commission Report on damages claims for breaches of competition law in the Netherlands. P.10-11. URL: https://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/national_reports/netherlands_en.pdf (дата звернення 29.08.2022).

⁴⁷ Alpa Guido. Réflexions sur le dommage contractuel. Philologie, conceptualisme et problèmes d'harmonisation du droit. *Revue internationale de droit comparé*. 2011. Vol. 63. N°4. P. 779-780.

⁴⁸ Bent Iversen, Lars Lindenkrone Petersen, Morten Wegener. Danish Business Law. Copenhagen: DJØF Publishing, 2010. P. 216-217.

міжнародної купівлі-продажу товарів, які дозволяють як придбання товару на заміну непоставленого продавцем, так і стягнення абстрактних збитків у вигляді різниці між договірною ціною і звичайною ціною аналогічного товару на момент розірвання договору⁴⁹.

У країнах англо-американської правової системи правила обрахування абстрактних збитків також містяться у законодавчих актах. Зокрема, розділ 51(3) англійського Закону про продаж товарів 1979 р. вказує: якщо існує доступний ринок для відповідних товарів, розмір збитків повинен *prima facie* визначатися як різниця між договірною ціною і ринковою або поточною ціною товару у момент або моменти коли він повинен бути поставлений або (якщо такий момент не встановлений) у момент відмови поставляти товар⁵⁰. Подібне положення містить параграф 2-713 Уніфікованого комерційного кодексу США⁵¹.

Аналогічні правила визначення розміру збитків передбачені також у стандартних формах договорів, які розроблені міжнародними об'єднаннями торгівців сировинними товарами. Зокрема, відповідно до стандартних форм договорів, розроблених Федерацією асоціацій торгівлі олійними культурами, насінням і жирами (FOSFA), а також Міжнародною Асоціацією Торгівлі Зерном і Кормами (GAFTA) розмір збитків за порушення контракту визначається виходячи з різниці між контрактною ціною і фактичною або оціночною ринковою ціною на дату порушення⁵².

ВИСНОВКИ

У підсумку слід відмітити, що проблема відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань, яка існує у вітчизняному цивільному праві, має як теоретичний так і практичний аспект. Перший пов'язаний з недостатньо чітким визначенням мети відшкодування збитків за порушення договору, яка полягає у

⁴⁹ Köplag (1990:931), §§68, 69. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/koplag-1990931_sfs-1990-931 (дата звернення 29.08.2022).

⁵⁰ Section 51(3) of Sale of Goods Act 1979. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/54/section/51> (дата звернення 29.08.2022).

⁵¹ Para 2-713 of the Uniform Commercial Code. 2010-2011 Edition. Official Text and Comments. The American Law Institute National Conference of Commissioners on Uniform State Laws. West, 2010. P.185.

⁵² Див., напр.: GAFTA Contract No.48, Section 23. URL: https://www.gafta.com/write/MediaUploads/Contracts/2020/48_2020.pdf (дата звернення 29.08.2022).

поновленні сторони договору, права якої порушено, до такого майнового стану, в якому вона б знаходилася, якби договір був належним чином виконаний. Доктрина цивільного права, яка покликана досліджувати подібні питання, не виробила єдиної позиції у даному випадку. Тому доцільним вбачається скористатися іноземним досвідом і включити до статті 623 Цивільного кодексу України «Відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання» відповідне правило Принципів європейського приватного права та Принципів європейського контрактного права.

Що ж до вирішення досліджуваної проблеми у практичній площині, то одним з кроків у цьому напрямку може бути надання права кредитору вимагати відшкодування збитків у вигляді різниці між договірною і ринковою ціною майна, що не було передане боржником. При цьому фактичне придбання у третьої особи майна, що не було передане боржником за договором, слід залишити на розсуд кредитора, який повинен самостійно вирішувати доцільність такого придбання залежно від конкретних обставин з урахуванням необхідності вжиття заходів щодо зменшення розміру збитків. Тривалий і успішний досвід застосування відповідних правил у праві іноземних країн, а також позитивний досвід вітчизняної правозастосовчої практики аналогічних положень Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів свідчать, що включення відповідних положень до цивільного законодавства України підвищить рівень захисту прав суб'єктів договірних правовідносин та полегшить вирішення спорів про відшкодування збитків, завданих порушенням договору, судами і арбітражами.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена можливим шляхам вирішення проблеми відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань на практиці. Незважаючи на загальне визнання відшкодування збитків як універсальної міри цивільно-правової відповідальності у вітчизняному праві, зазначена проблема існує вже тривалий час. У статті висловлені пропозиції щодо її вирішення у теоретичній і практичній площині з урахуванням досвіду європейських країн і міжнародних уніфікаційних документів у сфері приватного права, як це передбачено Концепцією оновлення Цивільного кодексу України. Автор пропонує законодавчо закріпити мету відшкодування збитків за порушення договору, яка буде визначати обсяг збитків, що підлягають стягненню з боржника у договірних зобов'язаннях. Це створить підґрунтя для розширення сфери застосування статті 621

Цивільного кодексу України щодо отримання кредитором виконання договірних зобов'язань від третьої особи за рахунок боржника із закріпленням відповідного права кредитора у цивільному законодавстві, що створить презумпцію наявності збитків та буде слугувати доказом їх розміру. Вказується також на доцільність запровадження у вітчизняному цивільному праві абстрактного методу обчислення збитків, коли кредитором не укладено правочин на заміщення виконання зобов'язання, не виконаного боржником, з огляду на правила міжнародних документів з уніфікації приватного права, досвід європейських країн і вітчизняну практику застосування Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Alpa Guido. *Réflexions sur le dommage contractuel. Philologie, conceptualisme et problèmes d'harmonisation du droit. Revue internationale de droit comparé.* 2011. Vol. 63. N°4. P.759-780.
2. Basil S Markesinis, Hannes Unberath, Angus Johnston. *The German Law of Contract.* Hart Publishing, 2006. 1034 p.
3. Bent Iversen, Lars Lindenkrone Petersen, Morten Wegener. *Danish Business Law.* Copenhagen: DJØF Publishing, 2010. 582 p.
4. Chitty on Contracts (32nd ed.). Sweet & Maxwell, 2004. 3095 p.
5. Cour de cassation, civile, 24 novembre 2015, n°13-22.386. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000031541951> (дата звернення 29.08.2022)
6. Djakhongir Saidov. *The Law of Damages in International Sales.* Hart Publishing, 2008. 323 p.
7. François Terré, Philippe Simler, Yves Lequette, François Chénéde. *Les obligations.* Éditions Dalloz, 2019. 2032 p.
8. GAFTA Contract No.48. URL: https://www.gafta.com/write/MediaUploads/Contracts/2020/48_2020.pdf (дата звернення 29.08.2022).
9. J. von Staudingers. *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen / Redaktor Michael Martinek.* Sellier – de Gruyter, Berlin, 2008. 1204 s.
10. Köplag (1990:931), §§68, 69. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/koplag-1990931_sfs-1990-931 (дата звернення 29.08.2022).
11. Paul Varul. *The Impact of Harmonisation of Private Law on the Reform of Civil Law in the New Member States. The Foundations of European Private Law / ed. Roger Brownsword, Hans W. Micklitz, Leone Niglia and Stephen Weatherill.* London: Hart Publishing, 2011. 648 p.

12. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. Sellier, European law publishers GmbH, Munich, 2009. 650 p.

13. Principles of European Contract Law (PECL). URL: <https://www.trans-lex.org/400200> (дата звернення 29.08.2022).

14. Section 51(3) of Sale of Goods Act 1979. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/54/section/51> (дата звернення 29.08.2022).

15. Solène Rowan. Remedies for Breach of Contract. Oxford University Press, 2012. 292 p.

16. Stéphanie Porchy-Simon. Les obligations. Éditions Dalloz, 2016. 686 p.

17. The European Commission Report on damages claims for breaches of competition law in the Netherlands. URL: https://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/national_reports/netherlands_en.pdf (дата звернення 29.08.2022).

18. Unidroit Principles 1994. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-1994/> (дата звернення 29.08.2022).

19. Unidroit Principles 2004. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2004/> (дата звернення 29.08.2022).

20. Unidroit Principles 2010. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2010/> (дата звернення 29.08.2022).

21. Unidroit Principles 2016. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016/> (дата звернення 29.08.2022).

22. Uniform Commercial Code. 2010-2011 Edition. Official Text and Comments. The American Law Institute National Conference of Commissioners on Uniform State Laws. West, 2010. 2418 p.

23. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640160093> (дата звернення 29.08.2022).

24. Договірне право України. Загальна частина / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.; за ред. О.В.Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.

25. Зобов'язальне право: Теорія і практика: навч. посібник / за ред. О.В.Дзери. К.: Юрінком Інтер, 1998. 910 с.

26. Иоффе О.С. Обязательственное право. М.: Юрид.лит., 1975. 880 с.

27. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року (укр/рос). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text (дата звернення 29.08.2022).

28. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 148 с.

29. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики. К.: Алерта, 2017. 494 с.

30. Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Одеса, 2008. 19 с.

31. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України / відп. ред. В.Г.Ротань. Х.: Фактор, 2010. Т.2. 784 с.

32. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. М., 1950. 412 с.

33. Советское гражданское право: Учебник: в 2-х томах. / под ред. О.А.Красавчикова. М.: Высш. шк., 1985. Т.1. 544 с.

34. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України: підручник. К.: Істина, 2007. 816 с.

35. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. Т. 1. 656 с.

36. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х.: Право. 2011. Т. 2. 816 с.

37. Цивільне право України: Навч. посіб. / за ред. Р.О. Стефанчука. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. 448 с.

38. Янчук А.В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2011. 20 с.

Information about the author:

Vashchynets Ivan Ivanovych,

Candidate of Law Sciences,

Associate Professor at the Department of State

and Branch Legal Disciplines

Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine

7A, Dobrokhotova str., Kyiv, 03142, Ukraine

ОСВІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЯК СЛІДЧА (РОЗШУКОВА) ДІЯ

Гарасимів О. І., Миськів Д. М., Ряшко О. В.

ВСТУП

Стаття 2 КПК України проголошує, що одним із завдань кримінального провадження є охорона прав, свобод і законних інтересів його учасників. Метою юридичних гарантій є забезпечення реалізації цих прав та свобод, оскільки саме на стадії досудового розслідування відбуваються найбільш вагомні втручання в життя та права особи.

Однією зі слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні, що спрямована на отримання інформації та перевірку вже отриманих доказів є освідування особи, якому у КПК України відводиться дещо особливе місце. Погоджуємося з думкою, що освідування є одним із видів слідчого огляду, у якому об'єктом виступає тіло живої людини. Ця слідча (розшукова) дія є важливим джерелом отримання доказової інформації, однак під час її практичного застосування виникають деякі проблемні питання, що часом призводять до визнання недопустимості доказів, отриманих у результаті її проведення та виключення їх з процесу доказування.

Порядок, умови й правила освідування визначаються ст. 241 КПК України. Його проведення можливе за наявності фактичних та юридичних (правових) підстав. Під фактичними підставами прийняття рішення про проведення даної слідчої (розшукової) дії розуміють наявність у слідчого певної інформації, що на тілі особи (підозрюваного, потерпілого, свідка) можуть бути виявлені сліди кримінального правопорушення або особливі прикмети.

Юридичною підставою проведення освідування є постанова прокурора згідно ч. 2 ст. 241 КПК України, який виносить її як за власною ініціативою, так і за клопотанням слідчого. Виконання цієї постанови є обов'язковою для особи, яка підлягає освідуванню. У більшості випадків, зазвичай особа добровільно погоджується пройти освідування, але й непоодинокими є і категоричні відмови у його проходженні. У такому разі виникає необхідність його примусовому порядку (ч. 3 ст. 241 КПК

Для отримання дозволу на проведення освідування слідчому необхідно ініціювати перед прокурором відповідну постанову, що ускладнює процедуру, особливо в нічний час чи вихідні дні. Такі затримки призводять до втрати ефективності цієї слідчої дії або зводять її результативність нанівець, оскільки деякі сліди чи явища на тілі людини зберігаються нетривалий час (сліди ін'єкції, стан сп'яніння тощо) або можуть змінюватися чи зникати (піднігтьовий вміст, наявність сторонніх речовин), а її проведення без постанови прокурора є підставою для визнання доказу недопустимим¹.

1. Застосування примусу при проведенні освідування

Відомості про наявність на тілі особи відповідних слідів можуть міститися в різноманітних джерелах, але у будь-якому випадку такої інформації матеріалах провадження має бути достатньо для формування у слідчого впевненості про те, що на тілі особи можуть бути виявлені особливі прикмети або сліди кримінального правопорушення, які мають значення для встановлення обставин кримінального провадження. Специфіка освідування полягає у тому, що сам його процес неабияк зазіхає на тілесну недоторканність та особисту свободу особи, збільшує вірогідність розкриття інтимних подробиць її життя або виявлення ознак хвороби на тілі.

Дана слідча (розшукова) дія належить до групи nonverbálních. Основним методом під час її проведення є звичайне спостереження за допомогою органів зору. Для поліпшення умов спостереження можуть використовуватись різноманітні освітлювальні прилади та пристрої, збільшувальні прилади (лупа) та світлофільтри для відшукування на тілі людини дрібних та слабо контрастних слідів наркотичної речовини або речовин, які використовуються для виготовлення наркотиків. Як засіб інформаційного забезпечення розслідування, освідування є різновидом слідчого огляду. У зв'язку із цим слід визнати помилковим віднесення до завдань даної слідчої дії встановлення стану та інших властивостей організму людини, що мають значення для кримінального провадження².

Статтею 241 КПК України визначено, що освідуванню може бути підданий підозрюваний, свідок чи потерпілий, які зазвичай

¹ Василь Топчій, Наталія Карпенко. Заходи примусу для забезпечення освідування у кримінальному провадженні. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 4'2015. С. 158-165.

² Лук'янчиков Є. Д. Освідування-засіб інформаційного забезпечення розслідування злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків.

добровільно погоджуються на проведення освідчування. На практиці доволі часто мають місце випадки відмови зазначених осіб на участь у проведенні цієї слідчої (розшукової) дії, у зв'язку з чим виникає закономірне питання про можливість, допустимість та межі застосування примусу.

У КПК України законодавчо закріплена можливість примусового проведення освідчування. Щодо використання примусу, то його аж ніяк не слід розглядати лише у контексті застосування фізичного впливу або фізичної сили, оскільки, на наше глибоке переконання, це все ж таки крайній захід застосування кримінального процесуального примусу та лише у випадку, коли усі інші види переконання себе вичерпали. З метою недопущення, максимально небажаного, фізичного примусу (як для однієї, так і для іншої зі сторін) наполегливо рекомендуємо використати усі можливості для переконання особи надати згоду на добровільне проходження освідчування, намагатися вплинути психологічно, звернутися до її переконань, використавши при цьому силу інтелекту та емоцій.

Не викликає сумнівів, що сам факт добровільної згоди на проведення освідчування завдає освідчуваній особі найменше незручностей та непорозумінь як то з боку особистого сприйняття ситуації, так і з боку дотримання, щодо неї, етичних принципів. Зовсім інакше виглядає ситуація (звичайно ж вкрай несприятлива), коли особа заявляє про свою відмову щодо участі у проведенні освідчування. Але абсолютна патова ситуація виникає, коли особа починає чинити фізичний опір, який доводиться долати слідчому. Як у такому випадку визначити межі кримінального процесуального примусу, та головне, як їх не порушити? КПК України декларує заборону дій, що принижують честь та гідність особи або дій, які небезпечні для її здоров'я. Але будемо відверті, хіба сам факт застосування фізичного впливу, сам по собі, вже не принижує людську гідність?

Побоючись викликати певне обурення, дозволимо собі висловити думку щодо законодавчого закріплення застосування певних заходів фізичного впливу, попередивши про можливість їх застосування, надаючи особі право вибору та розуміння усвідомлення наслідків у разі відмови. Ніхто ж не заперечує, що під час затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, можуть застосовуватися заходи фізичного впливу, то чому детально не прописувати в КПК сутність фізичного примусу при проведенні освідчування. Цей крок, можливо був би не занадто популярним, але чесним по відношенню до потерпілого та й врешті решт самої ідеї

кримінального процесу – встановлення істини. КПК України сором'язливо заявляє про застосування примусу, у разі відмови від добровільного проходження освідчування, але ж ніяким чином не пояснюючи та не деталізуючи цю норму, віддаючи її розуміння та практичне втілення на власний розсуд слідчого.

Якщо ми говоримо про вірогідність застосування примусу щодо підозрюваного, то за наявності сукупності достовірних та належних доказів стосовно його причетності до вчинення кримінального правопорушення, то така можливість не викликає сумнівів та є цілком виправданою.

Вважаємо, що примусові дії здійснюються лише у випадку відмови особи (підозрюваного, потерпілого, свідка,) пройти освідчування добровільно. Зокрема, примус може супроводжуватися утриманням особи. При цьому, застосування заходів фізичного впливу (сили), спеціальних засобів можливо лише за наявності підстав, передбачених ст.ст. 43-45 Закону України «Про Національну поліцію»³

Щодо примусового освідчування потерпілого, то у слідчого мають бути законні підстави об'єктивно припускати та висувати версію щодо неправдивості його показань, лише у такому випадку, застосування примусу є цілком закономірним та дозволяє підтвердити або усунути сумніви, що виникли у слідчого. Освідчування потерпілого, навіть у разі його відмови, за певних обставин необхідне при розслідуванні зґвалтування, розбою, заподіяння тілесних ушкоджень та інших злочинів, особливо якщо є підозра на симуляцію або обмову з боку потерпілого, і підтвердити або спростувати твердження про сам факт злочину можливо шляхом його освідчування й огляду одягу.

У зв'язку із цим постає питання щодо допустимості застосування примусу. В першу чергу це стосується фізичного примусу, його меж і підстав до учасників процесу, які відмовляються від освідчування. Зазначених осіб можна поділити на дві групи: ті, що мають особистий інтерес у справі (підозрюваний, потерпілий) і особи, що не мають інтересу у справі (свідки). Перша група осіб також не однорідна. Підозрюваний (обвинувачений) у більшості випадків не заінтересований у встановленні істини у справі. У них менше бажання добровільно піддаватися освідчуванню, оскільки на їх тілі можуть бути виявлені сліди злочину або особливі прикмети, що мають значення для встановлення обставин вчиненого злочину.

³ Я. Ю. Конюшенко. Проблемні питання регламентації процесуального порядку проведення освідчування у кримінальному провадженні. Прикарпатський юридичний вісник. 2(23) Том 4. 2018. С. 276-278.

Потерпілі, як правило, заінтересовані у швидкому розкритті злочину і добровільно погоджуються на освідування. Проте, це не виключає випадків, коли потерпілі з різних обставин не бажають добровільно піддаватися освідуванню. освідування підозрюваних і обвинувачених може проводитись як у добровільному, так і в примусовому порядку. Позбавити слідчого і суд можливості виявляти на тілі підозрюваного особливі прикмети і сліди, захищаючи почуття їх сором'язливості, означає зробити неможливим встановлення істини у багатьох кримінальних провадженнях.

Окрему групу складають свідки. У більшості випадків вони не заінтересовані в результатах справи, але їх показання сприяють встановленню обставин злочину. Освідування такої особи, зазвичай, здійснюється для встановлення, що саме вона була свідком злочину, але це заперечує. Підозрювані або потерпілі можуть вказати на особу, яка спостерігала подію злочину і назвати особливі прикмети на оголених частинах тіла, які вони запам'ятали.

Також нез'ясованим є питання про огляд одягу, що є на освідуваній особі. Розглянемо ситуацію, коли під час освідування на одязі особи, що освідується, будуть виявлені сліди кримінального правопорушення чи особливі прикмети. У цьому разі законодавчим є огляд лише тіла особи, що підлягає освідуванню, а про одяг, що на особі, нічого не згадується. Тобто під час виявлення на одязі слідів кримінального правопорушення чи особливих прикмет слідчий, прокурор зобов'язаний звернутися з клопотанням до слідчого судді про тимчасовий доступ до речей, отримавши ухвалу, здійснити виїмку таких, а вже після цього провести огляд цього одягу. Описана процедура є надто тривалою, як виняток пропонуємо до завдань освідування підозрюваного, що вчинив умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання, додати огляд речей, що є на ньому. Якщо на одязі виявлено сліди кримінального правопорушення чи особливі прикмети, що потребує додаткового дослідження, одяг підлягає вилученню, про що вказується у протоколі. В подальшому слідчий, прокурор зобов'язаний невідкладно, але не пізніше 24 годин, з моменту проведення освідування, звернутися до слідчого судді з клопотанням про тимчасовий доступ до речей та документів, який проводиться відповідно до ст.ст. 159–166 КПК України⁴

Видається дискусійним судження про те, що судово-медичне освідування спрямоване на з'ясування причини й давності спричинення тілесних ушкоджень, ступеня їх тяжкості, природи

⁴ Кунтій А.І. Тактика проведення освідування підозрюваного у кримінальному провадженні про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. Науковий вісник ЛьвДУВС. 2/2014. С. 313.

анатомічних або фізіологічних аномалій. Вважаємо, що вирішення наведених питань є виключною прерогативою саме судово-медичної експертизи, оскільки вона передбачає можливість поглибленого дослідження з використанням сучасної діагностичної техніки, проведення необхідних дослідних дій. Освідування, навіть якщо воно й судово-медичне, в змозі лише констатувати наявність певних тілесних ушкоджень, анатомічних або фізіологічних аномалій, але не ступінь їх тяжкості чи природу походження⁵

Для провадження слідчого освідування не вимагається спеціальних медичних знань, натомість при провадженні судово-медичного освідування потрібні спеціальні знання в галузі медицини, оскільки вирішенню підлягають спеціальні питання. У свою чергу, судово-медичне освідування не слід ототожнювати із судово-медичною експертизою, що призначається і проводиться в порядку, передбаченому ст. 242 КПК України, результати якої оформляються висновком експерта.

Абсолютно зрозуміло, що у будь-якому випадку використання спеціальних знань у ході освідування є необхідною умовою його якісного проведення, оскільки лише фахівець в змозі правильно сформулювати думку щодо виявлених ушкоджень, можливої причини їх появи, обставин, за яких вони могли виникнути та навіть висунути припущення відносно місцезнаходження потерпілого та підозрюваного в момент вчинення кримінального правопорушення.

Застосовані до особи заходи примусу не повинні створювати загрозу її життю, здоров'ю або бути принизливими за характером. Застосування примусу (у тому числі і фізичного впливу) для проведення освідування здійснюється у виняткових випадках. Слідчий має застосувати усі можливі тактичні прийоми, щоб переконати особу добровільно пройти освідування та роз'яснити, що воно може бути проведено примусово. При цьому будь-якої диференціації, залежно від процесуального становища особи, не робиться. Якщо для встановлення особливих прикмет або слідів необхідно оглянути частини тіла людини, що закриті одягом, слідчий пропонує освідуваній особі роздягнутися повністю або зняти визначені предмети одягу⁶.

⁵ Одерій О.В. Освідування особи (теоретичний аспект). Проблеми кримінального процесуального законодавства та шляхи їх розв'язання : зб. матеріалів Всеукраїнської наук. – практ. конф. (м.Харків, 23 листоп. 2016 р.). Частина I. С. 18-20.

⁶ Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Застосування примусу в процесі освідування. Національний університет «Острозька академія», 2016. № 1(13).

2. Проблемні питання при проведенні освідування

Одним з багатьох недоліків статті 241 КПК України є наявність у ній таких оціночних категорій як «дії, що принижують честь і гідність особи», а також «зображення, демонстрація яких може розглядатися як образлива для освідуваної особи». Варто зауважити, що чинне законодавство не містить визначення понять «честь» та «гідність», а також не встановлює межі допустимої поведінки, яка б узгоджувалася з повагою до цих чеснот, забезпечувала їх непорушність та недоторканність (так само як і не містить чіткого переліку дій, що порушують честь та гідність інших осіб). Таким чином, застосувати на практиці положення статті 241 КПК України щодо заборони вчинення дій, які принижують честь і гідність особи – вкрай складно. Користуючись цим законодавчим недоліком, слідчі та прокурори часто можуть «не вбачати» у своїх діях, а також у діях інших учасників освідування приниження честі та гідності освідуваної особи, навіть якщо остання прямо заявляє про це⁷

Хочемо звернути свою увагу на ще один важливий момент законодавчого закріплення норми щодо можливості проведення огляду тіла людини до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Ми дотримуємося позиції щодо доцільності проведення освідування у невідкладних випадках до внесення відомостей до ЄРДР, яке матиме важливе практичне значення, особливо під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та у сфері службової діяльності, коли на тілі підозрюваного (частіше всього на руках) можуть бути сліди кримінального правопорушення (наркотичні засоби або сліди від помічених ідентифікованих засобів).

До внесення відомостей в ЄРДР для з'ясування наявності самого факту кримінального правопорушення доцільно проводити освідування у максимально коротший термін і щодо кримінальних правопорушень у сфері статевої свободи та недоторканості, адже сам факт вчинення дій сексуального характеру, пов'язаного з проникненням в тіло іншої людини, наявність особливих прикмет,

[Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n1/16lydvpo.pdf>.

⁷ Кучинська О.П., Щиголь О.В. Гарантії прав особи при проведенні освідування: сучасний стан, актуальні проблеми та шляхи їх вирішення. Науково-практичний журнал «Вісник кримінального судочинства». 2018. № 4. С. 57.

слідів на тілі особи встановити іншим чином, ніж проведенням огляду особи неможливо⁸

Ще однією проблемою, яка виникає на практиці є невирішене питання відносно огляду одягу особи, у якому вона перебувала, приміром під час затримання. З метою усунення цієї прогалини, О.М. Дуфенюк, А.І. Кунтій пропонують доповнити ст. 168 КПК України положенням про те, що тимчасове вилучення майна може здійснюватися також під час обшуку, огляду та освідчування⁹

На практиці проведення огляду і вилучення одягу, на якому виявлені сліди від кримінального правопорушення, у разі необхідності здійснюється під час огляду місця події. Однак, по-перше, огляд місця події має інше функціональне призначення, по-друге, місце події не завжди може співпадати з місцем, де може бути виявлена підозріла особа, яку необхідно примусово освідчувати. Таким чином, для ефективного розслідування кримінальних правопорушень у частині проведення правомірного огляду одягу особи потрібно внести зміни у норми кримінального процесуального законодавства. Зокрема, такі нормативні зміни доцільно внести у зміст ст. 241 КПК України, у якому передбачити можливість проведення огляду не лише тіла особи, а й одягу, у який одягнута особа.

Очевидно, що отримання бажаного кінцевого результату чи досягнення фінальної мети будь-якої процесуальної дії напряму залежить від якості та врахування всіх необхідних аспектів при підготовці до її проведення, а також позитивних результатів виконання проміжних завдань, що ведуть до поставленої мети. Так, практична сторона проведення всіх слідчих (розшукових) дій, визначених згідно з положеннями чинного кримінального процесуального законодавства, безумовно, розкривається через ряд почергових етапів, кожен з яких по своїй суті є невід'ємною передумовою реалізації визначеної мети та, зазвичай, має свої характерні особливості організаційно-технічного, тактичного спрямування.

У зв'язку з цим та беручи до уваги потреби практики, криміналістична наука розробила ряд загальних концептуальних положень щодо визначення структурних елементів процесу проведення даних дій. Досягнення мети та завдань, що стоять перед слідчим, прокурором чи іншим суб'єктом, уповноваженим

⁸ Лучко О.А. Проблемні питання освідчування у кримінальному провадженні. Порівняльно-аналітичне право. № 2. 2020. С. 203.

⁹ Дуфенюк О.М. Кунтій А.І. Правова регламентація проведення освідчування: проблеми та шляхи вирішення. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2015. № 4. С. 298-306. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Nvlduvs_2015_4_33. (дата звернення 17.06.2020).

проводити слідчу дію освідування, на нашу думку, також вимагає чіткого та поетапного підходу до їх вирішення, забезпечення, перш за все, належної підготовки до її проведення, а також визначення та використання специфічних тактичних прийомів їх реалізації. Вкрай важливим є своєчасне обрання належної моделі поведінки та оптимальних шляхів вирішення поставленого питання.

Отже, виходячи із норм КПК, безпосереднє проведення освідування як слідчої (розшукової) дії, незалежно від її мети, має проводити слідчий, прокурор. У певних випадках для участі у проведенні освідування може бути залучений судово-медичний експерт або лікар. Останні, на нашу думку, не проводять освідування як слідчу (розшукову) дію, а в перебігу її проведення здійснюють консультаційну або дієву допомогу слідчому, прокурору у виявленні, фіксації та вилученні доказової інформації. Залежно від необхідності використання судово-медичним експертом або лікарем певного обладнання або устаткування для здійснення певних дій щодо реалізації мети освідування, така слідча (розшукова) дія може бути проведена у відповідній медичній установі. Поряд з наведеними проблемами процесуального характеру, розглядувана слідча (розшукова) дія викликає на дискусію й у питаннях тактики її проведення¹⁰

На нашу думку, видалення усіх сторонніх осіб, які не мають відношення до слідчої дії, є необхідним організаційним заходом у разі поінформованості слідчого щодо наявності в освідуваної особи туберкульозу або навіть підозри на наявність вказаного захворювання. У такому випадку недоцільно залучати до проведення освідування понятих. Цілком доречно користуватися наданою законодавцем у ч. 7 ст. 223 КПК можливістю застосування безперервного відеозапису ходу проведення освідування. Крім того, слід враховувати, що в одному кабінеті слідчого підрозділу здебільшого працює не один слідчий, а два чи більше. Вони також у цей час можуть проводити слідчі (розшукові) дії за участі різної кількості осіб. Тому варто звертати увагу на те, щоб дотримувалась черговість проведення ними слідчих дій, оскільки наявність у освідуваної особи заразного туберкульозу може поставити під загрозу інфікування й інших сторонніх осіб та слідчих¹¹.

¹⁰ Волобуєва О.О. Розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: проблемно-дискусійні аспекти освідування. Правовий часопис Донбасу № 1 (62). 2018. С. 180.

¹¹ Почтова Є.С. Організаційно-тактичні заходи підготовки до проведення освідування в умовах ризику інфікування ВІЛ/СНІДОМ та/або туберкульозом

Щодо протоколу, як важливої складової процесуального закріплення проведення освідування, то в описовій частині протоколу слід зазначити умови його проведення – за добровільної згоди особи чи із застосуванням заходів процесуального примусу. В останньому випадку обов'язковим необхідно зазначити заходи переконання, що передували заходам примусу з метою уникнення звинувачень в перевищенні повноважень та їх зловживанням зі сторони слідчого чи прокурора.

Відповідно до частини 5 статті 241 КПК України, особі, освідування якої проводили примусово, надається копія протоколу цієї слідчої (розшукової) дії. Вбачається, що ця процесуальна норма спрямована, насамперед, на дотримання процесуальних прав особи, щодо якої освідування проведено із застосуванням заходів процесуального примусу та на можливість її оскарження.

Оскільки примусово освідувана особа має отримати копію протоколу освідування, було б цілком логічно також надати їй копію відеозапису проведення слідчої (розшукової) дії. Такий додатковий засіб фіксації, на відміну від протоколу, здатний наочно продемонструвати увесь спектр заходів переконання, які використав слідчий з метою уникнути освідування у примусовому порядку. Окрім цього, саме за допомогою відеозапису можливо відслідкувати, які саме дії було застосовано до особи, та наочно пересвідчитися у наявності або відсутності порушень її конституційних прав.

Переконані, що наявність додаткового засобу фіксації освідування, як у слідчого, так і у примусово освідуваної суттєво знизить вірогідність подання скарги на дії слідчого, у випадку приниження її честі та гідності при проведенні освідування, або недотримання меж освідування, які обґрунтовуються матеріалами кримінального провадження, а в разі надходження такої скарги полегшить її об'єктивний розгляд.

ВИСНОВКИ

Приходимо до висновків, що навіть в демократичному суспільстві діяльність державних органів не може бути повноцінною, якщо вона не має у своєму арсеналі різноманітних засобів впливу на поведінку кожного громадянина. Особливо це проявляється у боротьбі зі злочинністю та викритті злочинців. Саме тому, держава змушена вдаватися до примусу у випадках, коли громадянин не погоджується на обмеження його конституційного права, а без такого обмеження неможливо розкрити кримінальне правопорушення, відшкодувати

завдану ним шкоду, покарати винуватця та відновити справедливість.

Важливе місце в інформаційному забезпеченні розслідування належить слідчим (розшуковим) діям, які мають пошуково-пізнавальний характер, забезпечують виявлення, дослідження, фіксацію і вилучення слідів кримінального правопорушення та інформації обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Значне місце серед них відведено тим, за допомогою яких здійснюється дослідження матеріальних джерел інформації в процесі безпосереднього сприйняття з ними слідчого, неабияке місце серед яких займає освідування.

У ході нашого дослідження, ми прийшли до висновку, що одним з невирішених питань цієї проблематики є, обмежена стадією досудового розслідування, можливість проведення освідування. Потреби практики кримінального провадження зумовлюють правову регламентацію та реалізацію освідування не лише в процесі досудового розслідування, а й цілком виправдовують себе і до внесення відомостей до ЄРДР.

Крім того, недоліком змісту ч. 1 ст. 241 КПК України вважаємо обмеження щодо огляду винятково тіла особи. Вбачається логічним внести законодавчі зміни для закріплення можливості проведення огляду не лише безпосередньо тіла особи, а й одягу, у якому вона знаходилася.

Також вважаємо логічним визначити підстави та конкретні заходи фізичного впливу щодо примусового освідування підозрюваного, потерпілого та свідка, незважаючи на відмінності їх процесуального статусу, за умови наявності достовірних та допустимих доказів стосовно їх причетності до вчинення кримінального правопорушення або наявності інформації, що свідчить про неправдивість їх показань у випадках, коли всі можливі засоби їх переконання щодо необхідності проведення освідування було вичерпано.

АНОТАЦІЯ

У статті акцентується увага, що однією зі значимих слідчих (розшукових) дій в процесі досудового розслідування є освідування. Важливість цієї слідчої (розшукової) дії важко переоцінити.

Освідування дозволяє слідчому безпосередньо сприймати об'єкти з метою виявлення слідів кримінального правопорушення, особливих прикмет і з'ясування обставин події, важливих для кримінального провадження, скласти уявлення про механізм злочину

та особу злочинця, висувати слідчі версії та правильно визначати напрямки розслідування.

Наголошено, що порядок примусового освідування має бути вирішений не тільки на теоретичному рівні, а й знайти відображення в чинному КПК України.

Підкреслено, що застосування заходів фізичного впливу, повинно відбуватися лише у крайніх випадках та на умовах, передбачених чинним законодавством, за обов'язковою участю судмедексперта чи лікаря, у приміщенні експертного закладу або медичної установи із врученням освідуваній особі копії протоколу освідування відповідно до вимог ч. 5 ст. 241 КПК України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василь Топчій, Наталія Карпенко. Заходи примусу для забезпечення освідування у кримінальному провадженні. Науковий часопис Національної академії прокуратури України 4'2015. С. 158-165.

2. Лук'янчиков Є. Д. Освідування-засіб інформаційного забезпечення розслідування злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків. URL: <http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/handle/123456789/4295>

3. Я. Ю. Конюшенко. Проблемні питання регламентації процесуального порядку проведення освідування у кримінальному провадженні. Прикарпатський юридичний вісник. 2(23) Том 4. 2018. С. 276-278.

4. Кунтій А.І. Тактика проведення освідування підозрюваного у кримінальному провадженні про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. Науковий вісник ЛьвДУВС. 2/2014. С. 310-320.

5. Одерій О.В. Освідування особи (теоретичний аспект). Проблеми кримінального процесуального законодавства та шляхи їх розв'язання : зб. матеріалів Всеукраїнської наук. – практ. конф. (м. Харків, 23 листоп. 2016 р.). Частина І. С. 18-20.

6. Застосування примусу в процесі освідування / Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2016. № 1(13) : [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n1/16lydvpo.pdf>.

7. Кучинська О.П., Щиголь О.В. Гарантії прав особи при проведенні освідування: сучасний стан, актуальні проблеми та шляхи їх вирішення. Науково-практичний журнал «Вісник кримінального судочинства». 2018. № 4. С. 54-66.

8. Лучко О.А. Проблемні питання освідування у кримінальному провадженні. Порівняльно-аналітичне право. № 2. 2020. С. 202-204.

9. Дуфенюк О.М. Кунтій А.І. Правова регламентація проведення освідування: проблеми та шляхи вирішення. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2015. № 4. С. 298-306. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2015_4_33. (дата звернення 17.06.2020).

10. Волобуєва О.О. Розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: проблемно-дискусійні аспекти освідування. Правовий часопис Донбасу № 1 (62). 2018. С. 177-182.

11. Почтова Є.С. Організаційно-тактичні заходи підготовки до проведення освідування в умовах ризику інфікування ВІЛ/СНІДОМ та/або туберкульозом Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ. 2018. № 3 С. 150-155.

Information about authors:

Harasymiv Olena Ivanivna,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
and Criminalistics,
Lviv State University of Internal Affairs
26, Gorodok str., Lviv, 79007, Ukraine

Miskiv Dmytro Mykhailovych,

Doctor of Philosophy,
Professor at the Department of Criminal Procedure and Department
of Criminal Procedure and Criminalistics,
Lviv State University of Internal Affairs
26, Gorodok str., Lviv, 79007, Ukraine

Riashko Olena Vasylivna,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
and Criminalistics, Lviv State University of Internal Affairs
26, Gorodok str., Lviv, 79007, Ukraine

LEGAL ISSUES OF EPIDEMIC SAFETY DUE TO THE PANDEMIC COVID-19 AND THE WAR IN UKRAINE

Gutorova N. O., Zabuha Yu. Yu., Mykhailichenko T. O.

INTRODUCTION

The security sphere is vital for all society and individuals. Protecting national security is a priority for every state. National security is a broad concept with many components, including public health and epidemic safety. The state must take care of public health, including preventing diseases, injuries, disability, and death, promoting a healthy lifestyle, and preserving a healthy environment and living conditions for present and future generations¹. That is why epidemic safety occupies a special place in the structure of national security, which is based on the protection of public health, including outbreaks and further spread of infectious diseases by the state's territory.

The experience of fighting the COVID-19 pandemic has shown how vital epidemic safety is for each country. Furthermore, it is not just about saving the lives and health of millions of people. The economic crisis engulfed the whole world. At the same time, we had a crisis in the tourism sector, restricting access to proper and quality education and temporarily restricting freedom of movement. The restrictions on human rights and freedoms were significant, and many countries introduced them in violation of the law. With the increase in the number of mental and psychiatric diseases, the following problems of economic character are a partial list of the negative consequences of this pandemic. In order to prevent these consequences or reduce them to a minimum, the state must have a properly developed system of measures to contain the epidemic and pandemic. That is why they especially need proper legal regulation.

¹ Розробка та фінансування регіональних і місцевих програм громадського здоров'я : операційний посібник / Ляшко В., Півень Н., Брага М. та ін.. 62 с. URL: https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user90/Manual_Development%20and%20funding%20of%20regional%20and%20local%20public%20health%20programs_print_210x297%2B3mm.pdf

Today, there are three levels of legal regulation of epidemic safety as an element of national security:

- 1) legal regulation of the usual state of epidemic safety;
- 2) legal regulation of the state (mode) of the epidemic as a kind of emergency;
- 3) legal regulation of a state of emergency declared in connection with an epidemic (pandemic).

This study is devoted to issues that arise precisely at the last (third) level of legal regulation of epidemic safety, when, as a result of an epidemic or pandemic, the state must declare a state of emergency. In addition, Ukraine has a large-scale war, started by the Russian Federation on February 24, 2022, and martial law. These, as well as many other factors, indicate an even more significant deterioration in the country is already the somewhat unfavorable epidemic situation, which determines the relevance of the chosen topic.

1. Epidemic safety as a component of national security: changing vectors

Since the 17th-18th centuries, many countries have agreed that the state's primary goal was ensuring society's common good and security². An analysis of the Law «On the National Security of Ukraine» shows that the basis of the national security of our state is the protection of its national interests and the preservation of national values. At the same time, the national interests of Ukraine cover the vital interests of the individual, society, and the state. Their implementation ensures the state sovereignty of Ukraine, its progressive democratic development, as well as safe living conditions, and the well-being of its citizens³.

Ukrainian researchers often narrow down the range of components of the national security of Ukraine, bypassing epidemic safety in their

² Мартиненко В. В. Еволюція теоретичних підходів до визначення понять «національна безпека» та «економічна безпека». Концептуальні засади економічного і правового забезпечення безпеки держави в умовах євроінтеграції: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса-Черкаси, 28–29 квітня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 56.

³ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19>

studies⁴. During the COVID-19 pandemic, this issue was raised in Ukrainian scientific literature only in isolated cases. So, in the monograph of Vlasyuk A.S., «National Security of Ukraine: Evolution of Domestic Policy Problems,»⁵ as well as in the joint research «National Security of Ukraine (methodological aspects, state and development trends)»⁶, the importance of epidemic security as a component of overall national security was noted. However, given the chosen research subject, the authors do not adequately highlight the conceptual model of epidemic safety. In the joint research «Fundamentals of Biosafety (Environmental Component),» biosafety in general and epidemic safety, in particular, are recognized as national security priorities⁷, but this work is more concerned with non-legal problems of their functioning and provision.

⁴ Копанчук В. О. Екологічна безпека як складова національної безпеки України: сучасні концепції та підходи. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Державне управління*. 2020. № 2. С. 45-49 ; Матвієнкі С. , Воробець Н. Національна безпека в сучасній Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2019. Вип. 13. С. 104-110 ; Панченко О. А. Інформаційна безпека в контексті викликів і загроз національній безпеці. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 2 (45). С. 57-63 ; Пилипчук В., Дзьобань О. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 43-52 ; Подковенко Т. Національна безпека України: аксіологічний та правовий аспекти. *Актуальні проблеми правознавства*. № 1 (25)/2021. DOI:10.35774/app2021.01.011 С. 13. С. 11-18 ; Національна безпека держави: філософськоправовий і соціально-економічний аналіз : монографія / Бліхар В., Бліхар М., Копитко М. та ін. Хмельницький: Вид-во ХУУП ім. Л. Юзькова, 2021. 404 с. ; Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. 776 с. ; Фурашев В. М. Законодавче забезпечення інформаційної безпеки України. *Інформація і право : наук. журн*. 2014. № 1. С. 59-67. ; Чалапко В.В. Інформаційна безпека: до проблеми місця й ролі в системі національної безпеки. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр.* Харків : Право, 2021. № 4(51). С. 83-95.

⁵ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. Київ : НІСД, 2016. 528 с.

⁶ Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. для вищих навч. закладів / Н. Р. Нижник [та ін]. К. : Преса України, 2000. 304 с.

⁷ Основи біобезпеки (екологічний складник) : навч. посіб. / Л.П. Новосельська, Т.Г. Іващенко, В. П. Гандзюра, О.П. Кулінич ; за заг. наук. ред. д.б.н. О. І. Бондаря. К. : Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 180 с.

Moreover, the above developments have a tangible element of archaization of the provisions taken as a basis and the empirical base. In the doctoral thesis, the other researcher Klantz A.I. also deserves attention. The author revealed the crisis determinants of the functioning of healthcare and showed a potential threat to the state's national security. Among such threats, he includes economic, political threats, threats of an environmental crisis, and other threats, among which he singles out the danger of large-scale epidemics. However, it should be noted that, despite a deep analysis of public health, the author did not pay due attention to the danger of large-scale epidemics⁸.

The emergence of the coronavirus pandemic has become the impetus for new scientific research, in which biosecurity and epidemic safety has rightly become considered critical, independent elements of national security⁹.

If we turn to analyze the researchers of authors from countries outside the post-Soviet space, we can see a different approach to solving this issue. Unlike Ukrainian researchers, the analysis of the studies of W. Aldis, G. Cecchine, S. E. Davies, D. P. Fidler, J. G. Hodge, M. Moore, S. Peterson, A. T. Price-Smith, B. M. Popkin, D. P. Fidler,

⁸ Кланца А.І. Охорона здоров'я як структурна складова національної безпеки держави : дис. ... докт. наук з держ. управл. : 25.00.02. Київ, 2019. С. 484-485.

⁹ Андрощук Г. О. Національна безпека: охорона здоров'я, пандемія (COVID-19) і світова торгівля підробленими фармпрепаратами (ч. 1). *Наука, Технології, інновації*. 2021. N 1(17). С. 52-61 ; Андрощук Г. О. Національна безпека: охорона здоров'я, пандемія (COVID-19) і світова торгівля підробленими фармпрепаратами (ч. 2). *Наука, Технології, інновації*. 2021. N 2(18). С. 52-62 ; Величко М. В. Принципи біологічної безпеки та біологічного захисту як засади фундаментальної основи державної системи протидії біологічним загрозам національній безпеці України. *Юридична Україна*. 2021, № 2. С. 19-30. DOI 10.37749/2308-9636-2021-2(218)-3 ; Михайліченко Т. О. Епідемічна безпека як складова частина національної безпеки. *Реформування кримінального законодавства крізь призму історичного надбання* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 18 берез. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 82-85 ; Шевчук О.М. COVID-19 як загроза національній безпеці України (COVID-19 as a threat to the national security of Ukraine). *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1/2021 С. 210-213. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/51>

K. Weidenaar¹⁰, shows that they consider epidemic safety as an element of national security.

It seems that the issue of epidemiological safety is highly urgent, and the state must consider it when protecting national interests. So what are the challenges facing Ukraine today that confirm the thesis: «epidemic safety is a component of national security»?

1. Even before the start of the war, Ukraine was one of the countries with high rates of tuberculosis (TB). Only in 2021 was it possible not to cross the epidemic threshold (50 cases per 100,000 population). If in June 2021, 1,542 cases of TB were registered¹¹, then in June 2022 – 1,735 cases¹². This indicator is projected to grow. Ukraine had a challenging situation with the spread of HIV and other sexually transmitted diseases. According to recent data collected through the Dublin Declaration survey in 2022, an estimated 75% of the 244,900 people living with HIV in Ukraine were diagnosed, 62% were receiving antiretroviral treatment, and 58% were virally suppressed¹³. We should not forget about the COVID-

¹⁰ Aldis W. Health security as a public health concept: a critical analysis. *Health Policy and Planning*. vol. 23, No. 6, (2008), P. 369-375. ; David P Fidler. Public Health and National Security in the Global Age: Infectious Diseases, Bioterrorism, and Realpolitik. 35 *George Washington International Law Review* 787. 2003. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/416> ; James G. Hodge, Kim Weidenaar. Public Health Emergencies as Threats to National Security. *Journal Of National Security Law & Policy*. 2017. Vol. 9. P. 81-94. URL: https://jnsplp.com/wp-content/uploads/2017/04/Public_Health_Emergencies_as_Threats_to_National_Security_FINAL.pdf ; Susan Peterson. Epidemic Disease and National Security. *Security Studies*. 2002. 12(2). pp. 43-81 DOI:10.1080/09636410212120009 ; Andrew T. Price-Smith. The Health of Nations: Infectious Disease, Environmental Change, and Their Effects on National Security and Development. 1 *Pierce L. Rev.* 129. 2002. DOI:10.7551/mitpress/3454.001.0001 ; Barry M. Popkin. Is the Obesity Epidemic A National Security Issue Around The Globe? *Curr Opin Endocrinol Diabetes Obes.* 2011 Oct; 18(5). P. 328–331. doi:10.1097/MED.0b013e3283471c74

¹¹ Статистика ВІЛ і ТБ в Україні: червень 2021 р. 13.07.2021. Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України. URL: <https://phc.org.ua/news/statistika-vil-i-tb-v-ukraini-cherven-2021-roku>

¹² Статистика ВІЛ і ТБ в Україні: червень 2022 р. 11.07.2022. Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України. URL: <https://www.phc.org.ua/news/statistika-vil-i-tb-v-ukraini-cherven-2022-roku>

¹³ European Centre for Disease Prevention and Control. Operational considerations for the provision of the HIV continuum of care for refugees from Ukraine in the EU/EEA. 5 July 2022. Stockholm: ECDC; 2022. // URL: <https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/Operational-considerations-provision-HIV-care-for-Ukraine-refugees.pdf> (Дата звернення – 14 серпня 2022 р.)

19 pandemic, which is also raging in Ukraine. Thus, as of February 21, 2022, 5 regions of Ukraine had the red (highest) level of epidemic danger of the spread of the coronavirus disease, while another 4 received the yellow level (had an unfavorable epidemic situation)¹⁴. The monkeypox epidemic, which actively and rapidly began to spread worldwide, is also a cause for concern. The monkeypox outbreak has been declared a global health emergency by the WHO because more than 16,000 cases have now been reported from 75 countries¹⁵.

2. Ukraine has a large-scale war, which was started by the Russian Federation on February 24, 2022. Unfortunately, as a result of hostilities, some territories of Ukraine have been temporarily occupied. It should be noted that in these territories, the civilian population is limited in access to quality medical care (and sometimes wholly deprived of such access) due to the destruction of the medical infrastructure, the lack of medicines and medical devices, and the lack of medical personnel. First, this situation is expected to lead to interruption of treatment on TV, usually lasting about six months. In addition, it is unlikely that measures will be taken to identify new cases of morbidity. This situation will predictably lead to the growth of the TV epidemic in Ukraine, which was not overcome even before the start of the war. Second, people with HIV and other sexually transmitted infections will not receive antiretroviral therapy. This situation will negatively affect not only the health of these people but will also contribute to the further spread of this disease throughout the territory of our state. Another significant risk factor for spreading HIV and other sexually transmitted infections is sexual war crimes committed by Russian combatants in the occupied territories. Due to several factors, it is currently impossible to obtain complete statistics on such crimes. However, a sufficient number of reports about their commission are available in the media. The situation is further complicated because Russia, according to WHO, ranks first in Europe regarding the number of new HIV infections and has the highest rates of newly diagnosed HIV infections per 100 000 population – 40.8. In addition, the aggressor state does not cooperate with international organizations to exchange information on measures to control the spread of HIV / AIDS and does not

¹⁴ В Україні «червоними» залишається п'ять областей, «жовтих» – чотири. Укрінформ: Мультимедійна платформа іномовлення України
<https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3408290-v-ukraini-cervonimi-zalisautsa-pat-oblastej-zovtih-cotiri.html>

¹⁵ Plummer R. Monkeypox: WHO declares highest alert over outbreak. 23 July 2022. BBC News. URL: <https://www.bbc.com/news/health-62279436>

correctly treat patients with these diseases¹⁶. Given this, the risk of HIV infection from combatants of the Russian Federation increases significantly.

3. The so-called diseases of war accompany any war. At present, there are prerequisites in Ukraine for the worsening of the epidemic situation due to hostilities, a large number of wounded, the constant destruction of civilian infrastructure, including healthcare facilities, the virtual cessation of anti-epidemic restrictions, a decrease in attention to vaccination and its impossibility in the temporarily occupied territories, a large concentration of people in bomb shelters, places of general residence temporarily displaced poor-quality food. Predictably, the following infectious diseases are expected to spread: a) cholera, intestinal infection, typhoid fever; b) hepatitis and tetanus; c) COVID-19, the pandemic of which is fraught with new dangerous waves; d) the so-called vaccine-preventable diseases, in particular poliomyelitis, measles, diphtheria, mumps, and others¹⁷. Due to the significant number of domestic animals (dogs and cats) abandoned during the evacuation of the civilian population, as well as farm animals, outbreaks of rabies are also predicted.

It is worth recalling the attempts of the Russian Federation to convince the international community of the functioning of bio laboratories on the territory of Ukraine, where biological weapons are produced, and the issuance of Resolution No. 14 of April 26, 2022, by the Chief State Sanitary Doctor of Russia without any indication of the source of such information. At the same time, paragraph 5 of this Resolution states that departments of the Office of the Federal Service for Supervision of Consumer Rights Protection and Human Welfare that border Ukraine and Crimea should expand monitoring of cholera. In addition, additional measures should be taken to ensure the necessary stocks of diagnostics, reagent kits, reagents, medicines, and personal protective equipment¹⁸.

¹⁶ European Centre for Disease Prevention and Control/WHO Regional Office for Europe. HIV/AIDS surveillance in Europe 2021 – 2020 data. Stockholm: ECDC; 2021. URL: <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/hiv-aids-surveillance-europe-2021-2020-data>

¹⁷ Health Cluster Ukraine. Public Health Situation Analysis (PHSA). Last update – July 2022. // URL: <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/ukraine-public-health-situation-analysis-phsa-long-form-01-aug-2022-en?fbclid=IwAR027OnZyoBDOldSuzydxPdOme3XW8WdzT3549LyRcyeHAWVlx09fJPF9I>

¹⁸ О дополнительных мерах по профилактике холеры в Российской Федерации : постановление главного государственного санитарного врача РФ от 26.04.2022 г. № 14. URL: <https://www.garant.ru/hotlaw/federal/1541662/>

No less noticeable in this context are reports from the Russian-occupied Ukrainian city of Mariupol about the threat of the spread of cholera there¹⁹. Is this not an attempt at the primitive use of biological weapons against Ukrainians? At the moment, this is an unanswered question.

4. It is also noteworthy that since 2010, the Stockholm International Peace Research Institute yearbooks have included a separate chapter on security threats from biological materials.

Progressive in this aspect are the provisions of the Military Doctrine of Ukraine as amended on September 24, 2015, No. 555/2015, and the Military Security Strategy of Ukraine of March 25, 2021, No. 121/2021. Thus, in the Military Doctrine of Ukraine, among the military-political challenges that could develop into a threat of using military force against Ukraine, the proliferation of weapons of mass destruction was also mentioned²⁰. The Military Security Strategy states that at the global level, the main aspects of military security are the destruction of the international security system created after the Second World War. It is essential to increase the level of uncertainty and unpredictability of the security environment, which is characterized, in particular, by threats of emergencies, including those caused by epidemics and the spread of international terrorism and crime, the threat of the spread of weapons of mass destruction²¹. This approach is commendable since biological weapons are a type of weapon of mass destruction, and the latter uses infectious agents to spread infectious diseases. Biological weapons can operate precisely by infecting the population with pathogens and other biological agents, including viruses. Thus, these legal acts indirectly

¹⁹ Emergency in Ukraine : External Situation Report #16, published 30 June 2022. World Health Organization. 2022. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-EURO-2022-5152-44915-65208> ; Загородній М. У Маріуполі критична ситуація через масові поховання та відсутність питної води – головний лікар. *Українська правда*. 06.06.2022. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2022/06/6/248969/> ; Hunder M. Cholera and other diseases could kill thousands in Ukraine's Mariupol – mayor. June 10, 2022. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/cholera-other-diseases-could-kill-thousands-ukraines-mariupol-mayor-2022-06-10/>

²⁰ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : Указ Президента України; Доктрина від 24.09.2015 № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/555/2015>

²¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ Президента України; Стратегія від 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/121/2021>

indicate the need to ensure a safe level of epidemic well-being of the population.

The consequences of the spread of hazardous diseases can be clearly seen in connection with the COVID-19 pandemic.

Today, there is an urgent need to develop and implement a unified act that would legally regulate the system of anti-epidemic measures and would be aimed at reducing biological risks to an acceptable degree; consolidating and improvement of national legislation in the field of biosafety, its harmonization with EU standards and other international standards; coordination of interaction between central executive authorities, departments, agencies and services, local governments in emergencies associated with a biological threat.

Based on the previous, it should be noted that the current Ukrainian legislation indicates the need to include epidemic safety as an independent element in the components of the national security of Ukraine. The experience of recent years has clearly shown the need to change the vectors of attention: a prosperous state cannot exist without ensuring the proper level of public health, which, in turn, manifests itself through the epidemic well-being of the population.

2. Epidemic safety during the COVID-19 pandemic: international and Ukrainian experience of legal regulation

The COVID-19 pandemic has proved that the population's health is the key to the functioning of all vital areas and processes in every state. It includes all spheres, from the effective operation of state bodies to the state of the economy. It revealed significant consequences of the spread of hazardous infections and the lack of proper legal regulation to ensure society responds to the epidemic in emergency conditions and stabilizes it.

The world, faced with the rapid spread of coronavirus infection, began to try to curb it. First, on January 30, 2020, WHO declared the 2019-nCoV-2 coronavirus outbreak a public health emergency of international concern, and already on January 31, 2020, it issued the «Global Surveillance for human infection with novel coronavirus (2019-nCoV): interim guidance» to the Member States where it provided recommendations aimed at preventing an outbreak and the rapid spread of new infection in their territories²². After that, the WHO issued several other recommendations, which are periodically supplemented and

²² Global Surveillance for human infection with novel coronavirus (2019-nCoV): interim guidance, 31 January 2020. World Health Organization. Available at: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/330857>

adjusted, taking into account new information (for example, Global surveillance for COVID-19 caused by human infection with COVID-19 virus: interim guidance, 20.03.2020; Considerations in adjusting public health and social measures in the context of COVID-19: interim guidance, 04/16/2020; Public health surveillance for COVID-19: interim guidance, 08/07/2020, and others).

On March 11, 2020, a COVID-19 pandemic was declared. However, it should be noted that at that time, each state of the world was ready to fight this virus in different ways: some better, others worse; some states generally decided to develop collective immunity (for example, Sweden, Japan)²³.

At the same time, critical issues in the field of principles and basic principles of international cooperation on this issue became the subject of discussion by the UN General Assembly, after which several resolutions were adopted on combating the spread of COVID-19, such as: 1) Global solidarity to fight the coronavirus disease 2019 (COVID-19), 03.04.2020; 2) International cooperation to ensure global access to medicines, vaccines and medical equipment to face COVID-19, 20.04.2020; 3) Comprehensive and coordinated response to the coronavirus disease (COVID-19) pandemic, 11.09.2020; 4) United response against global health threats: combating COVID-19, 11.09.2020; 5) Special session of the General Assembly in response to the coronavirus disease (COVID-19) pandemic, 05.11.2020; 6) Strengthening national and international rapid response to the impact of the coronavirus disease (COVID-19) on women and girls, 16.12.2020; 7) Women and girls and the response to the coronavirus disease (COVID-19, 16.12.2020; 8) Strengthening of the coordination of emergency humanitarian assistance of the United Nations, 03.12.2021; 9) White Helmets Commission: participation of volunteers in the activities of the United Nations in the field of humanitarian relief, rehabilitation and technical cooperation for development, 03.12.2021; 10) Safety and security of humanitarian personnel and protection of United Nations personnel, 03.12.2021; 11) International cooperation on humanitarian assistance in the field of natural disasters, from relief to development, 03.12.2021; 12) Resolution № 2565, 26.02.2021, and others.

In turn, most states urgently strengthened state control over migration processes, imposed a ban on the export of medicines, medical supplies, and equipment, and restricted trade, tourism, and services to protect against the importation, outbreak, and spread of COVID-19, as well as

²³ Zabuha Yu. Yu., Mykhailichenko T.O., Rak S.V. Legal Regulation Of Epidemic Safety Under the Covid-19 Pandemic Conditions in Some Post-Soviet Countries and Poland. *Wiadomości Lekarskie*. 2020, № 73 (12 cz 2). P. 2759.

provide conditions and funds for prompt and high-quality response to their occurrence and spread, and others. Also, some countries have tightened administrative or criminal liability for violating the quarantine regime²⁴. Ukraine faced one of the most difficult situations due to the fact that at the time of the rapid spread of COVID-19, it did not have a functioning State Sanitary and Epidemiological Service. 26.02.2020 the post of Chief Sanitary and Epidemiological Doctor was restored in Ukraine. 03.03.2020 the first case was found, and since 10.03.2020 there has been a gradual increase in the number of new cases. After that 11.03.2020 the Cabinet of Ministers of Ukraine introduced quarantine from March 12. The Government 25.03.2020, due to the steady increase in the number of new cases, introduced a state of emergency throughout Ukraine, during which the authorities and civil protection services had to work in an enhanced mode and there was no provision for state intervention in the management of private companies or restrictions on the rights of citizens. 06.04.2020 due to the epidemic situation, new restrictive quarantine measures were introduced in Ukraine: a ban on visiting parks and recreation areas, mandatory wearing of masks in public places, persons over 60 years old were recommended to stay at home, which were subsequently extended until May 11 without mitigation. Subsequently, the Government presented a 5-stage plan for the country's quarantine. Finally, the quarantine rules in Ukraine have been changed: all regions were divided into green, yellow, orange and red zones, each of which provided for a different amount of quarantine restrictions (from 01.08.2020). Such measures, although difficult for society to accept, generally affected, in our view, the containment of the infection²⁵.

At the same time, it should be stated that in Ukraine, certain urgently adopted regulatory legal acts unbalanced their already imperfect system, and the establishment of restrictions on human rights and freedoms in certain aspects was unconstitutional and often did not comply with Ukraine's international obligations. Thus, several resolutions adopted on an emergency basis by the Cabinet of Ministers of Ukraine in the period from March to May 2020 to prevent the spread of the coronavirus COVID-19 on the territory of Ukraine unlawfully restricted certain rights and

²⁴ Zabuha Yu. Yu., Mykhailichenko T.O., Rak S.V. Legal Regulation Of Epidemic Safety Under the Covid-19 Pandemic Conditions in Some Post-Soviet Countries and Poland. *Wiadomości Lekarskie*. 2020, № 73 (12 cz 2). P. 2758.

²⁵ Zabuha Yu. Yu., Mykhailichenko T.O., Rak S.V. Legal Regulation Of Epidemic Safety Under the Covid-19 Pandemic Conditions in Some Post-Soviet Countries and Poland. *Wiadomości Lekarskie*, 2020, № 73 (12 cz 2). P. 2763.

freedoms of citizens. The Constitution of Ukraine allows the state to take such steps, but only in conditions of martial law or a state of emergency (Articles 41, 43, 64). However, on March 25, 2020, the Ukrainian government introduced a state of emergency throughout the country, which indicates the inadmissibility of the restrictions adopted by the authorities. This led to highly controversial law enforcement, as a result of which, on May 29, 2020, the Plenum of the Supreme Court appealed to the Constitutional Court of Ukraine with a submission on the constitutionality of establishing quarantine restrictions imposed by the Government and Parliament. As a result, the Plenum concluded that the essence and practical implementation of certain restrictions does not comply with the Constitution of Ukraine²⁶.

It should be noted that establishing restrictions on human rights and freedoms should also comply with the international obligations of Ukraine since the announcement of a pandemic and the adoption of restrictive measures by the relevant countries can be regarded as justified state interference in rights and freedoms. The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in Article 15 contains a mechanism for notifying the Secretary General of the Council of Europe of the legitimacy of further derogation from the state's obligations under the Convention. However, even the corresponding notification does not relieve the state of the obligation to take an extremely balanced attitude to the degree, duration and volume of such restrictions, given the need to maintain their compatibility with the provisions of the said Convention. Currently, there is no normative act in Ukraine linking the system of measures that the state can potentially take in cases of declaring a state of emergency or martial law with a system of guarantees, which are conventional obligations.

At the end of 2020, the Cabinet of Ministers of Ukraine adopted Resolution No. 1236, «On the establishment of quarantine and the

²⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»»: Рішення Конституційного суду України від 28.08.2020 № 10-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v010p710-20>

introduction of restrictive anti-epidemic measures in order to prevent the spread of acute respiratory disease COVID-19 caused by the SARS-CoV-2 coronavirus in Ukraine», which provides for measures that should be adhered to fight the pandemic. Although this Resolution before February 2022 had already been amended 38 times²⁷, it and the accompanying acts of Ukrainian legislation have allowed the government to take the situation under control. Continuing the policy of 4 zones on restrictive quarantine measures and actively introducing vaccination against coronavirus infection, authorities in 2021 generally managed to stabilize the epidemic situation in Ukraine.

However, since the beginning of active hostilities in Ukraine in February 2022, many people have been forced to spend hours and sometimes days in poorly ventilated shelters, often damp, cold, and generally unsuitable for an extended stay there. Neither the use of masks in such a situation nor the vaccination against coronavirus infection was discussed. To save as many people as possible without restricting their movement, the Ukrainian government initially changed the procedure for using a certificate confirming vaccination against acute respiratory disease COVID-19 (Resolution No. 229 of February 23, 2022)²⁸. Significant novelties were also introduced by the Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 369 and No. 372, dated March 26, 2022. In particular, during martial law, the division of regions into four quarantine zones was canceled, and consequently, the corresponding quarantine restrictive anti-epidemic measures were no longer applied. In addition, the mask regime has become not mandatory but only recommended²⁹. In general, as of August 10, 2022, Resolution No. 1236 has already been changed ten times since the beginning of active hostilities, most of which are aimed at easing restrictive measures. It seems that almost all quarantine restrictions have been lifted or suspended.

²⁷ Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Перелік від 09.12.2020 № 1236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1236-2020-%D0%BF>

²⁸ Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 р. № 1236 і від 29 червня 2021 р. № 677 : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 № 229. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/229-2022-%D0%BF>

²⁹ Карантинні заходи. МОЗ України. URL: <https://covid19.gov.ua/karantynni-zakhody>

How did this affect the epidemic situation? At the beginning of March 27, 2022, the red level of the epidemic danger of the spread of coronavirus in the Transcarpathian, Ivano-Frankivsk, Lugansk, Rivne, and Khmelnytsky regions was canceled. However, COVID-19 did not disappear; it continued to run. Why did the Cabinet of Ministers of Ukraine weaken quarantine measures? The reasons for this decision should be recognized as the state's inability to keep official statistics on the incidence of COVID-19, as well as to monitor compliance with anti-epidemic measures due to hostilities and the presence of temporarily occupied territories, and the population's ability to comply with them under martial law. In addition, the Ukrainian government refused to purchase new doses of the coronavirus vaccine, which means that the vast majority of the population did not have time to receive a booster dose of the coronavirus vaccine.

According to the WHO Wouldometer website, Ukraine has seen a traditional decrease in the number of patients since March 2022 and during the subsequent summer months, although the figures are lower than last year's figures during this period.³⁰ There may be several reasons for this. First of all, we can not be sure that this data regarding the incidence of coronavirus infection among Ukrainians is valid because:

a) part of the territories is still not under the control of Ukraine, and therefore, Ukrainian doctors do not fix the disease;

b) many people were forced to leave for other states; therefore, in case of their illness, they «fall into the statistical data» of foreign countries;

c) many people were forced to change their residence by moving to another region. Such persons do not always, being in a stressful and depressive state, take into account their state of health or go to medical institutions. As the Ministry of Health of Ukraine employees note, «people go to the doctor only when hospitalization is already required. Most cases of the disease are recorded in a conditionally safe area, where patients often go to the doctor»³¹;

d) the volume of testing for coronavirus infection has been significantly reduced.

³⁰ Coronavirus. Country Ukraine. URL: <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/ukraine/>

³¹ Коронавірус в Україні: у МОЗ заявили, що рівень захворюваності зростає, є летальні випадки. 10.08.2022. Слово і діло : аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/10/novyna/suspilstvo/koronavirus-ukrayini-moz-zavylyly-riven-zaxvoryuvanosti-zrostaye-ye-letalni-vypadky>

At the same time, the slowdown in vaccination rates and the continuation of hostilities increase the risk of a new wave of COVID-19 outbreaks. So, already on August 10, 2022, the Ministry of Health of Ukraine announced that the incidence rate is growing: over the past week (from August 1 to August 7, 2022), 3,893 new cases of infection were detected, which is 40% more than a week earlier (from July 25 to July 31, 2022). Fatal cases were also recorded during this period: 16 people died from complications of coronavirus, and a week earlier – 14 people³². At the same time, it should be noted that in July, the Ministry of Health, preparing for a new wave of the pandemic, allowed the introduction of a second booster dose of the vaccine for specific categories of people. This decision applies to people over 60, people with chronic medical conditions, and people aged 18-59 with medical conditions that increase the risk of severe COVID-19. During the same period, the United States transferred almost 500,000 doses of the coronavirus vaccine to Ukraine³³.

Particular attention should be paid to administrative and criminal liability for non-compliance with quarantine restrictions. At the beginning of the pandemic, these liabilities were considered essential to fighting against the spread of COVID-19 in Ukraine.

Administrative liability was introduced for such actions: the Codex about Administrative Offences of Ukraine was supplemented by Art. 44-3 «Violation of the Rules on Quarantine of People,» which imposed too severe penalties, and therefore, according to the analysis of the case law, in the vast majority of cases judges limited punishment to the announcement of oral remarks³⁴.

Criminal liability for the violation of sanitary and epidemiological norms (Art. 325 «Violation of Sanitary Rules and Norms for the Prevention of Infectious Diseases and Mass Poisoning» of the Criminal Code of Ukraine) has been strengthened by the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Aimed at Preventing

³² Коронавірус в Україні: у МОЗ заявили, що рівень захворюваності зростає, є летальні випадки. 10.08.2022. Слово і діло : аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/10/novyna/suspilstvo/koronavirus-ukrayini-moz-zayavyly-riven-zaxvoryuvanosti-zrostaye-ye-letalni-vypadky>

³³ США передали Україні майже 500 тисяч доз вакцини від коронавірусу. 25.07.2022. Слово і діло : аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/07/25/novyna/svit/ssha-peredaly-ukrayini-majzhe-500-tysyach-doz-vakcyny-koronavirusu>

³⁴ Zabuha Yu. Yu., Mykhailichenko T.O., Rak S.V. Legal Regulation Of Epidemic Safety Under the Covid-19 Pandemic Conditions in Some Post-Soviet Countries and Poland. *Wiadomości Lekarskie*. 2020, № 73 (12 cz 2), P. 2763.

the Occurrence and Spread of Coronavirus Disease (COVID-19)» № 530-IX. It was rightly negatively assessed by scientists (Yu.Yu. Zabuha, T.O. Mykhailichenko, S.V. Rak³⁵, O.O. Zhytnyi, V.V. Yemelianenko³⁶, Yu.A. Ponomarenko³⁷, Ye. Streltsov, L. Streltsov³⁸, and Yu.V. Filei³⁹, and others.). As evidenced by the analysis of judicial practice on the Unified State Register of Court Decisions portal, as of August 10, 2022, there are only two (!) convictions under Art. 325 of the Criminal Code refers to criminal liability for non-compliance with anti-epidemic measures⁴⁰.

It seems that strengthening administrative and criminal liability for violation of restrictive quarantine measures is not an effective means of curbing the spread of the disease among the population since «the preventive effect is not so much dependent on the severity of punishment, but rather on the inevitability of its application to the perpetrator as well as the attitude of the population to the quarantine restrictions and compliance in good faith.»⁴¹

³⁵ Zabuha Yu. Yu., Mykhailichenko T.O., Rak S.V. Legal Regulation Of Epidemic Safety Under the Covid-19 Pandemic Conditions in Some Post-Soviet Countries and Poland. *Wiadomości Lekarskie*. 2020, № 73 (12 cz 2). P. 2763.

³⁶ Zhytnyi Житний О. О., Смельяненко В. В. Проблеми дії у часі та просторі кримінально-правових засобів забезпечення епідемічної безпеки. *Правові засади епідемічної безпеки: виклики та перспективи* : матеріали інтернет-конференції (м. Полтава, 29 квіт. 2020 р.). Харків : Право, 2020. 316 с. С. 101-105.

³⁷ Пономаренко Ю. А. Про деякі законодавчі новели кримінальної відповідальності за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням. *Правові засади епідемічної безпеки: виклики та перспективи* : матеріали інтернет-конференції (м. Полтава, 29 квіт. 2020 р.). Харків : Право, 2020. 316 с. С. 237-240.

³⁸ Стрельцов Є., Стрельцов Л. Корона-вірус і кримінальне право: парадоксальність чи доречність їх спільного аналізу? *Юридичний вісник України*. 2020. № 16-17. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/koronavirus-i-kryminalne-pravo-paradoksalnist-chy-dorechnist-yih-spilnogo-analizu/>

³⁹ Філей Ю. В. Ефективність кримінально-правової санкції за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням (ст. 325 КК України). *Правові засади епідемічної безпеки: виклики та перспективи* : матеріали інтернет-конференції (м. Полтава, 29 квіт. 2020 р.). Харків : Право, 2020. 316 с. С. 288-290.

⁴⁰ See: Вирок Червонозаводського районного суду м. Харкова від 07.04.2021 р. у справі № 646/2261/21; Вирок Сумського районного суду Сумської області від 09.02.2021р. у справі № 587/164/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

⁴¹ Zabuha Yu. Yu., Mykhailichenko T.O., Rak S.V. Legal Regulation Of Epidemic Safety Under the Covid-19 Pandemic Conditions in Some Post-Soviet Countries and Poland. *Wiadomości Lekarskie*, 2020, № 73 (12 cz 2). P. 2766.

In general, we have to state that the current legal norms governing relations in the field of anti-epidemic security in Ukraine have not created an integral system. Lack of consistency creates problems in the legal support of counteracting the spread of hazardous infectious diseases and minimizing the negative consequences of epidemics in an emergency. In many cases, such regulation is fragmented, conflicting, and frequently changes. The absence of an algorithmically weighted mechanism for countering epidemic threats in the absence of a unified concept and a systematic approach significantly reduces the ability of the state to prevent infectious diseases and overcome the negative consequences of epidemics. In addition, the situation with COVID-19 has revealed many other shortcomings and gaps in the legal regulation of relations related to ensuring epidemic safety in Ukraine. So, according to A.S. Sidorenko, requires immediate improvement of the legal regulation of the work of medical workers during an epidemic, as well as ensuring their social protection⁴².

Another gap in legal regulation, the elimination of which is necessary for countering the epidemic, is the imperfect legal framework for regulating the production and circulation of medical devices (including protective suits, testing equipment, protective medical masks, and others), represented mainly by by-laws. There is no relevant special law today, and the Criminal Code of Ukraine does not provide for liability for the falsification of medical devices, which is a violation of the international legal obligations of Ukraine, which ratified the Council of Europe Convention on the counterfeiting of medical products and similar crimes involving threats to public health⁴³.

⁴² Сидоренко А.С. Загальні питання охорони праці медичних працівників в сучасних умовах. *Проблеми та стан дотримання і захисту прав людини в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 20-21 серпня 2021 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021. С. 73-76 ; Сидоренко А.С. Безпека праці медичних працівників в умовах поширення пандемії COVID-19 (аналіз практичних рекомендацій міжнародних організацій). *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В. С. Батиргареева (голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2021. Вип. 42. С. 60-66.

⁴³ Gutorova, N., Zhytnyi, O., Soloviov, O. Falsification of Medical Products: Criminal Law Mechanism Combating Threats to Public Health. *Wiadomości Lekarskie*. 2019, LXXII (5 (I)), P. 856-861 ; Болдарь Г.Є. Імплементация положень Конвенції Ради Європи про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я, у кримінальне законодавство України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021 № 53. С. 101-105 DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.53.20>

Such a situation with the legal support of anti-epidemic measures is unacceptable for a democratic, social and legal state since it contradicts international and national law norms. Therefore, there is an urgent need to develop and implement a unified legal regulation of the system of anti-epidemic measures aimed at managing risks and regulating the interaction of central executive authorities, departments, agencies, services, and local government in emergencies associated with the emergence of epidemic threats.

CONCLUSIONS

Based on the previous, the following conclusions must be drawn:

1) epidemic safety is an integral part of the national security of any state since it is based on the protection of such fundamental social values as human life and health;

2) the experience of combating the COVID-19 pandemic, both in Ukraine and in many other countries, has shown that the adoption of balanced, timely legal decisions by the state during an unfavorable epidemic situation allows for minimizing the harm done to the life and health of its citizens;

3) there is a need to revise Ukraine's national security paradigm. The COVID-19 pandemic, and subsequently a full-scale war, clearly demonstrated the need to create an effective mechanism to counter threats to public health, to overcome the biomedical, economic, social, humanitarian, and other consequences of the spread of hazardous infectious diseases;

4) Despite the COVID-19 pandemic and the war with the Russian Federation, which will further complicate the epidemic situation in Ukraine, there is still no regulation providing for a straightforward and well-coordinated mechanism for the actions of state authorities and local governments in cases of declaring a state of emergency in connection with the epidemic or a pandemic. It seems that it should spell out the actions of state authorities and local self-government to curb the spread of hazardous infectious diseases throughout Ukraine, both during an armed conflict and martial law. That is why one of the state's priorities is the development of such a normative act. An essential role in its creation should be played by thorough research in the field of epidemic safety, which should become the scientific basis for the creation of such an act;

5) This normative act should link the system of measures that the state can take in cases of declaring a state of emergency in connection with an epidemic or pandemic with the system of guarantees of human rights and

freedoms that constitute the Convention obligations of Ukraine. It should be noted that the regulatory legal acts urgently adopted in connection with the COVID-19 pandemic unbalanced the already imperfect system of legal regulation of epidemic safety, and the restrictions on human rights and freedoms established in them often did not comply with Ukraine's international obligations.

SUMMARY

This study is devoted to the legal regulation of measures taken by the state in the context of an epidemic or pandemic to stabilize an unfavorable epidemic situation. The place of epidemic safety in the structure of national security and its significance is considered. The factors that testify to the worsening of the epidemic situation during the armed conflict under martial law are analyzed. Attention was drawn to the fact that Ukraine has been experiencing this for several years in a row and, in all likelihood, will continue to experience the consequences of a pandemic and a full-scale Russian invasion. While the COVID-19 pandemic continues and a new wave is expected. An additional challenge is the threat of the spread of the so-called «diseases of war,» including vaccine-preventable ones, in particular diphtheria, tetanus, poliomyelitis, HIV/AIDS, tuberculosis, cholera, and others. As a result of the study, the urgent need to expand the components of the national security of Ukraine, the creation and adoption of a normative act providing for a clear and well-coordinated mechanism for the actions of state authorities and local self-government in cases of declaring a state of emergency in connection with an epidemic or pandemic has been proved.

REFERENCES:

1. Розробка та фінансування регіональних і місцевих програм громадського здоров'я : операційний посібник / Ляшко В., Півень Н., Брага М. та ін. 62 с. URL: https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user90/Manual_Development%20and%20funding%20of%20regional%20and%20local%20public%20health%20programs_print_210x297%2B3mm.pdf
2. Мартиненко В. В. Еволюція теоретичних підходів до визначення понять «національна безпека» та «економічна безпека». Концептуальні засади економічного і правового забезпечення безпеки держави в умовах євроінтеграції: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса-Черкаси, 28–29 квітня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 56–58.

3. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19>

4. Копанчук В. О. Екологічна безпека як складова національної безпеки України: сучасні концепції та підходи. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Державне управління*. 2020. N 2. С. 45-49.

5. Матвієнків С., Воробець Н. Національна безпека в сучасній Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2019. Вип. 13. С. 104-110.

6. Національна безпека держави: філософсько-правовий і соціально-економічний аналіз: монографія / Бліхар В., Бліхар М., Копитко М. та ін. Хмельницький: Вид-во ХУУП ім. Л. Юзькова, 2021. 404 с.

7. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Х. : Право, 2021. 776 с.

8. Панченко О. А. Інформаційна безпека в контексті викликів і загроз національній безпеці. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 2 (45). С. 57-63.

9. Пилипчук В., Дзьобань О. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 43-52.

10. Подковенко Т. Національна безпека України: аксіологічний та правовий аспекти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 1 (25). С. 11-18. DOI:10.35774/app2021.01.011.

11. Фурашев В. М. Законодавче забезпечення інформаційної безпеки України. *Інформація і право : наук. журн.* 2014. N 1. С. 59-67.

12. Чалапко В.В. Інформаційна безпека: до проблеми місця й ролі в системі національної безпеки. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр.* Харків : Право, 2021. № 4(51). С. 83-95.

13. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. Київ: НІСД, 2016. 528 с.

14. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. для вищих навч. закладів / Н.Р. Нижник [та ін]. К. : Преса України, 2000. 304 с.

15. Основи біобезпеки (екологічний складник) : навч. посіб. / Л.П. Новосельська, Т.Г. Івашенко, В.П. Гандзюра, О.П. Кулінич ; за заг. наук. ред. д.б.н. О.І. Бондаря. К. : Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 180 с.

16. Кланца А.І. Охорона здоров'я як структурна складова національної безпеки держави : дис. ... докт. наук з держ. управл. : 25.00.02. Київ, 2019. 571 с.

17. Андрощук Г. О. Національна безпека: охорона здоров'я, пандемія (COVID-19) і світова торгівля підробленими фармпрепаратами (ч. 1). *Наука, Технології, інновації*. 2021. N 1(17). С. 52-61.

18. Андрощук Г. О. Національна безпека: охорона здоров'я, пандемія (COVID-19) і світова торгівля підробленими фармпрепаратами (ч. 2). *Наука, Технології, інновації*. 2021. N 2(18). С. 52-62.

19. Величко М. В. Принципи біологічної безпеки та біологічного захисту як засади фундаментальної основи державної системи протидії біологічним загрозам національній безпеці України. *Юридична Україна*. 2021. № 2. С. 19-30. DOI 10.37749/2308-9636-2021-2(218)-3

20. Михайліченко Т. О. Епідемічна безпека як складова частина національної безпеки. Реформування кримінального законодавства кризь призму історичного надбання : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 18 берез. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 155 с. С. 82-85.

21. Шевчук О.М. COVID-19 як загроза національній безпеці України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 210-213. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/51>

22. W. Aldis. Health security as a public health concept: a critical analysis. *Health Policy and Planning*. 2008. vol. 23, No. 6. P. 369-375.

23. David P Fidler. Public Health and National Security in the Global Age: Infectious Diseases, Bioterrorism, and Realpolitik. *George Washington International Law Review*. 2003. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/416>

24. James G. Hodge, Kim Weidenaar. Public Health Emergencies as Threats to National Security. *Journal of National Security Law & Policy*. 2017. Vol. 9. P. 81-94. URL: https://jnsplp.com/wp-content/uploads/2017/04/Public_Health_Emergencies_as_Threats_to_National_Security_FINAL.pdf

25. Susan Peterson. Epidemic Disease and National Security. *Security Studies*. 2002. 12(2). P. 43-81 DOI:10.1080/09636410212120009

26. Andrew T. Price-Smith. The Health of Nations: Infectious Disease, Environmental Change, and Their Effects on National Security and Development. *Pierce L. Rev.* 129. 2002. DOI:10.7551/mitpress/3454.001.0001

27. Barry M. Popkin. Is the Obesity Epidemic A National Security Issue Around The Globe? *Curr Opin Endocrinol Diabetes Obes*. 2011 Oct; 18(5). P. 328–331. doi:10.1097/MED.0b013e3283471c74

28. Статистика ВІЛ і ТБ в Україні: червень 2021 р. 13.07.2021. Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України. URL: <https://phc.org.ua/news/statistika-vil-i-tb-v-ukraini-cherven-2021-roku>

29. Статистика ВІЛ і ТБ в Україні: червень 2022 р. 11.07.2022. Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України. URL: <https://www.phc.org.ua/news/statistika-vil-i-tb-v-ukraini-cherven-2022-roku>

30. European Centre for Disease Prevention and Control. Operational considerations for the provision of the HIV continuum of care for refugees from Ukraine in the EU/EEA. 5 July 2022. Stockholm: ECDC; 2022. // URL: <https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/Operational-considerations-provision-HIV-care-for-Ukraine-refugees.pdf>

31. В Україні «червоними» залишається п'ять областей, «жовтих» – чотири. Укрінформ: Мультимедійна платформа іномовлення України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3408290-v-ukraini-cervonimi-zalisautsa-pat-oblastej-zovtih-cotiri.html>

32. Plummer R. Monkeypox: WHO declares highest alert over outbreak. 23 July 2022. BBC News. URL: <https://www.bbc.com/news/health-62279436>

33. European Centre for Disease Prevention and Control/WHO Regional Office for Europe. HIV/AIDS surveillance in Europe 2021 – 2020 data. Stockholm: ECDC; 2021. URL: <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/hiv-aids-surveillance-europe-2021-2020-data>

34. Health Cluster Ukraine. Public Health Situation Analysis (PHSA). Last update – July 2022. URL: <https://www.humanitarianresponse.info/en/operations/ukraine/document/ukraine-public-health-situation-analysis-phsa-long-form-01-aug-2022-en?fbclid=IwAR027OnZyoBDOldSuzydxPdOme3XW8WdzT3549LyRcyeHA-WVlx09fJPF9I>

35. О дополнительных мерах по профилактике холеры в Российской Федерации : постановление главного государственного санитарного врача РФ от 26.04.2022 г. № 14. URL: <https://www.garant.ru/hotlaw/federal/1541662/>

36. Emergency in Ukraine: External Situation Report #16, published 30 June 2022. World Health Organization. 2022. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-EURO-2022-5152-44915-65208>

37. Загородній М. У Маріуполі критична ситуація через масові поховання та відсутність питної води – головний лікар. *Українська правда*. 06.06.2022. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2022/06/6/248969/>

38. Hunder M. Cholera and other diseases could kill thousands in Ukraine's Mariupol – mayor. June 10, 2022. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/cholera-other-diseases-could-kill-thousands-ukraines-mariupol-mayor-2022-06-10/>

39. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України; Доктрина від 24.09.2015 № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/555/2015>

40. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України; Стратегія від 25.03.2021 № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/121/2021>

41. Global Surveillance for human infection with novel coronavirus (2019-nCoV): interim guidance, 31 January 2020. World Health Organization. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/330857>

42. Zabuha Yu. Yu., Mykhailichenko T.O., Rak S.V. Legal Regulation Of Epidemic Safety Under the Covid-19 Pandemic Conditions in Some Post-Soviet Countries and Poland. *Wiadomości Lekarskie*. 2020. № 73 (12 cz 2). P. 2758-2767.

43. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»»: Рішення Конституційного суду України від 28.08.2020 № 10-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v010p710-20>

44. Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Перелік від 09.12.2020 № 1236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1236-2020-%D0%BF>

45. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 р. № 1236 і від 29 червня 2021 р. № 677 : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 № 229. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/229-2022-%D0%BF>

46. Карантинні заходи. МОЗ України. URL: <https://covid19.gov.ua/karantynni-zakhody>

47. Coronavirus. Country Ukraine. URL: <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/ukraine/>

48. Коронавірус в Україні: у МОЗ заявили, що рівень захворюваності зростає, є летальні випадки. 10.08.2022. Слово і діло : аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/10/novyna/suspilstvo/koronavirus-ukrayini-moz-zayavyly-riven-zaxvoryuvanosti-zrostaye-ye-letalni-vypadky>

49. США передали Україні майже 500 тисяч доз вакцини від коронавірусу. 25.07.2022. Слово і діло : аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/07/25/novyna/svit/ssha-peredaly-ukrayini-majzhe-500-tysyach-doz-vakcyny-koronavirusu>

50 Житний О.О., Ємельяненко В.В. Проблеми дії у часі та просторі кримінально-правових засобів забезпечення епідемічної безпеки. *Правові засади епідемічної безпеки: виклики та перспективи* : матеріали інтернет-конференції (м. Полтава, 29 квіт. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 101-105

51. Пономаренко Ю.А. Про деякі законодавчі новели кримінальної відповідальності за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням. *Правові засади епідемічної безпеки: виклики та перспективи* : матеріали інтернет-конференції (м. Полтава, 29 квіт. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 237-240.

53. Стрельцов Є., Стрельцов Л. Корона-вірус і кримінальне право: парадоксальність чи доречність їх спільного аналізу? *Юридичний вісник України*. 2020. № 16-17. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/koronavirus-i-kryminalne-pravo-paradoksalnist-chy-dorechnist-yih-spilnogo-analizu/>

54. Філей Ю.В. Ефективність кримінально-правової санкції за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням (ст. 325 КК України). *Правові засади епідемічної безпеки: виклики та перспективи* : матеріали інтернет-конференції (м. Полтава, 29 квіт. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 288-290.

55. Вирок Червонозаводського районного суду м. Харкова від 07.04.2021 р. у справі № 646/2261/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

56. Вирок Сумського районного суду Сумської області від 09.02.2021р. у справі № 587/164/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

57. Сидоренко А.С. Загальні питання охорони праці медичних працівників в сучасних умовах. *Проблеми та стан дотримання і захисту прав людини в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 20-21 серпня 2021 р.). Львів: Західно-українська організація «Центр правничих ініціатив», 2021.С. 73-76.

58. Сидоренко А.С. Безпека праці медичних працівників в умовах поширення пандемії COVID-19 (аналіз практичних рекомендацій міжнародних організацій). *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В. С. Батиргарєєва (голов. ред.) та ін. Харків : Право. 2021. Вип. 42. С. 60-66.

59. Gutorova, N., Zhytnyi, O., Soloviov, O. Falsification of Medical Products: Criminal Law Mechanism Combating Threats to Public Health. *Wiadomości Lekarskie*. 2019. LXXII (5 (I)). P. 856-861.

Information about the authors:

Gutorova Natalia Oleksandrivna,

Doctor of Law, Professor at the Department of Criminal Law and
Criminal Law Disciplines

Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University
5, Pershotravnevy avenue, Poltava, 36000, Ukraine

Zabuha Yuliia Yuriivna,

Ph.D. (Law), Assistant Professor at the Department of Criminal Law № 1
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska street, Kharkiv, 61024, Ukraine

Mykhailichenko Tetiana Oleksandrivna,

Ph.D. (Law), Associated Professor at the Department of Criminal Law and
Criminal Law Disciplines
Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University
5, Pershotravnevy avenue, Poltava, 36000, Ukraine

ПОНЯТТЯ «СТАЛИЙ РОЗВИТОК» В УКРАЇНІ ТА СВІТІ: ЗАГАЛЬНЕ ТА ЗАКОНОДАВЧЕ СПРИЙНЯТТЯ (НА ОСНОВІ ДАНИХ ДОДАТКУ GOOGLE TRENDS)

Казак Р. А.

ВСТУП

Соціальна користь від реалізації концепції *сталого розвитку* має формуватися на основі розуміння її природи та сутності терміна через правильний переклад, інтерпретацію та подальше сприйняття. Відсутність еквівалентного терміну *sustainable development* в українській мові ускладнює не лише переклад цієї мовної конструкції, а й її розуміння та осмислення як законодавцем, так і суспільством. На початку 2000-х років у Сполучених Штатах Америки стала досліджуватися ідея про те, що дані, які надає населення у інтернет-мережу, можна систематизувати та використати для здійснення прогнозування не лише у сфері економіки, торгівлі й маркетингу, визначаючи уподобання користувачів, а й у інших галузях. До недавнього часу, науковці гуманітарного спрямування, як-то у сфері права, не мали достатньої можливості використовувати та аналізувати у своїх дослідженнях ці поведінкові статистичні дані, напроतिвагу до досліджень з природничих наук. Але у період стрімкого розвитку технологій, для цієї мети почали використовуватися діджитал-можливості, які раніше були об'єктивно не доступні для досліджень у сфері юриспруденції.

Дослідники у сфері гуманітарних наук часто замислюються над тим, як можна вирішувати яка інтерпретація та дефініція краща за іншу¹? Часто такі рішення описуються як «суб'єктивні», напроतिвагу «об'єктивним» у природничих науках. Але, наразі, використання сучасних технологій дозволяє стверджувати і про подібну об'єктивність у соціальних науках, використовуючи інформацію, що залишає свій цифровий слід у новітньому програмному забезпеченні

¹ Sayer A., (1984) Method in social science: a realist approach, *Hutchinson London*, – 271 p.

(спеціальному додатку) Google Trends, який є відкритим для всіх користувачів інтернет-простору.

Актуальність дослідження підтверджується тим, що сучасний напрямок у сфері трансформації до сталого розвитку вимагає розуміння концепції та дефініцій у цій сфері. Шведські науковці Б.-О. Ліннер, В. Вібек (B.-O. Linnér, V. Wibeck, 2021) вбачають чотири рушійні сили до трансформацій, так звані драйвери до змін: технологічні інновації, політико-економічний перерозподіл, нові наративи та трансформаційне навчання². На думку вчених, наративи можна концептуалізувати не лише як втручання що змінює політичну практику, але й втручання на рівні зміни парадигми та сенсоворочності, тобто смислового розуміння. Саме аналіз та оцінка пошукових запитів у сфері сталого розвитку за допомогою сучасних технологій та веб-платформ може надати ілюстрацію зацікавленості населення у нових наративах, серед яких є і концепція sustainable development та її смислове розуміння.

1. Теоретичні та методологічні засади використання даних Google Trends для аналізу концепції сталого розвитку

Основною метою проведення аналізу даних у сфері сталого розвитку застосовуючи додаток Google Trends та порівняння пошукових запитів у за загальною та законодавчою категоріями, стало виявлення загального рівня обізнаності та зацікавленості у цій сфері в Україні та світі. Інтерпретація це те, що складно протестувати та перевірити³, але у той же час герменевтичні проблеми це ті, з якими ми постійно стикаємось у повсякденному житті⁴. Тому, для досягнення мети, окрім класичних *фундаментальних методів дослідження, герменевтики* та методології *смислового аналізу*⁵ (B.-O. Linnér, V. Wibeck, 2021) були використані специфічні, зважаючи на предмет дослідження та методики отримання інформації, а саме: «*data mining*». За визначенням науковців, data mining – це процес виявлення в «сирих»

² Linnér, BO., Wibeck, V. Drivers of sustainability transformations: leverage points, contexts and conjunctures. *Sustain Sci* 16, 889–900 (2021). <https://doi.org/10.1007/s11625-021-00957-4>

³ Sayer A., (1984) Method in social science: a realist approach, *Hutchinson London*, 271 p.

⁴ Giddens A. (1976) *New Rules of Sociological Method*, London, 196 p.

⁵ Wibeck V, Linnér B-O. Sense-making Analysis: A Framework for Multi-Strategy and Cross-Country Research. *International Journal of Qualitative Methods*. January 2021. doi:10.1177/1609406921998907

даних, раніше невідомих, нетривіальних, практично корисних і доступних інтерпретації знань, необхідних для прийняття рішень в різних сферах людської діяльності⁶, а за визначенням Срівастава Т. (Srivastava T., et al.) веб-майнінг – це застосування методів так званого видобутку даних для отримання знань із веб-даних, включаючи веб-документи, гіперпосилання між документами, журнали використання веб-сайтів, тощо⁷. За даними Міжнародного союзу електрозв'язку з оцінки користування інтернетом (ITU Estimate Individuals using the Internet 2005 – 2019) станом на 2019 р. 4,1 мільярда людей користуються Інтернетом, (що є збільшенням на 5,3% порівняно з 2018 р.), а у період з 2005 по 2019 рр. кількість користувачів Інтернету зростала в середньому на 10 відсотків щороку⁸. Це дає підставу стверджувати, що мільйони людей по всьому світу кожного дня здійснюють пошук в Інтернеті для отримання інформації, пов'язаною з багатьма сферами життя, а це, у свою чергу, робить веб-пошук цінним джерелом інформації для визначення колективних тенденцій суспільства. А саме, з появою методів data mining з'явилися дослідження стосовно збору нових даних про стан здоров'я завдяки поведінковому патерну пошуку інформації в Інтернеті (Ейзенбах, 2006⁹). Для визначення цього інформаційного поведінкового патерну найоптимальнішим джерелом виступила платформа Google Trends, яка вперше дозволила науковцям відстежувати появу нових захворювань завдяки даним пошукової системи Google (Пелат, Турбелін, та ін., 2009)¹⁰. Можливості пошукових баз є невичерпними, тому дані, які люди завантажують під час пошуку – є ґрунтовним джерелом статистичних даних. У широкому сенсі термін 'великі дані' науковці

⁶ Луньков, А. Д. Интеллектуальный анализ данных / А. Д. Луньков, А. В. Харламов // Саратовский национальный исследовательский университет. – [Электронный ресурс] Режим доступа : elibrary.sgu.ru/uch_lit/1141.pdf

⁷ Srivastava T., Desikan P., Kumar V. (2005) Web Mining – Concepts, Applications and Research Directions. In: Chu W., Young Lin T. (eds) Foundations and Advances in Data Mining. Studies in Fuzziness and Soft Computing, vol 180. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/11362197_10

⁸ ITU Estimate Individuals using the Internet, 2005-2019 – [Електронний ресурс]– Режим доступу – <https://itu.foleon.com/itu/measuring-digital-development/internet-use/>

⁹ Eysenbach G (2006) Infodemiology: tracking flu-related searches on the web for syndromic surveillance. *AMIA Annu Symp Proc.* 2006:244–8.

¹⁰ Pelat, C., Turbelin, C., Bar-Hen, A., Flahault, A., & Valleron, A. J. (2009). More diseases tracked by using Google Trends. *Emerging infectious diseases*, 15 (8), 1327.

визначають як соціально-економічний феномен, пов'язаний з появою технологічних можливостей аналізу величезних масивів даних, а у деяких сферах – весь світовий обсяг даних та вибірку з цього трансформаційного результату¹¹. ‘Великі дані’ відносяться до обсягу, різноманітності і швидкості структурованих і неструктурованих даних, вливаються через мережі в процесори і пристрої зберігання даних¹² (Преймербергер, 2011). Таким чином – це дані які знаходяться у світовій мережі інтернет, а конкретніше, у нашому випадку, – дані про пошукові запити користувачів мережі Google стосовно сталого розвитку. Ми погоджуємось з Федорченко С. у тому, що методологія великих даних передбачає важливий перехід дослідницьких оптиків від парадигм соціологічних оцінок до парадигми психометричних замісників¹³.

Серед інших методів дослідження необхідно зазначити загальнонауковий *емпіричний метод порівняння*, що дозволив порівняти пошукові запити в Україні та світі за декількома категоріями, а також провести *синхронне та діахронне порівняння* пошукових даних у сфері сталого розвитку – 1) порівняння кількості пошукових запитів окремо по Україні та окремо у світі протягом періоду 2004 – 2021 рр.; 2) порівняння кількості пошукових запитів в Україні з кількістю у світі в один проміжок часу, за двома окремими категоріями – загальний та законодавчий пошуки. Слід виокремити *емпірично-описувальний* метод, що застосовувався для проведення пізнавальної операції фіксації даних, та візуальний спосіб її реалізації (у вигляді таблиць). *Територіальними межами* дослідження став веб-простір у двох пошукових площинах – Україна та весь світ, а *хронологічними межами* – 2004–2021 рр., тобто з моменту початку обліку пошукових даних до останнього повного календарного року.

¹¹ Виктор Майер-Шенбергер, Кеннет Кукьер. (2014) Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живём, работаем и мыслим = Big Data. A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think / пер. с англ. Инны Гайдюк. – М.: Манн, Иванов, Фербер, 2014. – 240 с.

¹²Preimesberger, Ch. Hadoop, Yahoo, ‘Big Data’ Brighten BI Future – *EWeek*, August 15, 2011 – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<https://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=Hadoop,+Yahoo,+%27Big+Data%27+Brighten+BI+Future&ie=UTF-8&oe=UTF-8>

¹³ Федорченко, С. Н. (2018). Big Data и методологические возможности ресурса Google Trends для политологического исследования. *Журнал политических исследований*, 2 (4), р. 48-55.

Низка наших попередніх досліджень¹⁴ стосувалися проблематики використання законодавцем таких термінів, як «sustainable development» та «environmental sustainability», їх українського перекладу, а на основі аналізу їх вживання у нормативних й наукових джерелах, було доведено, що наразі не існує універсально узгодженого визначення цим термінам в українському законодавстві та практиці¹⁵. На нашу думку, це не може не відобразитися на якості використання юридичної техніки у законодавстві, так само як і на рівні правозастосування в Україні. Так, у колективній монографії «Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis»¹⁶, в розділі «Гене́за і сутність понять «сталий розвиток» та «екологічна сталість»» ми зазначили, що саме відсутність точного і правильного використання даного терміну, розуміння його суті, стає однією з перепон на шляху до гармонізації законодавства України та ЄС та його ефективної реалізації. А у дисертаційному дослідженні «Правова охорона біорізноманіття в Україні та ЄС у другій половині 20 ст.: історико-правове дослідження»¹⁷ (2017) зазначали про «помилки» термінології у нормативних актах України (при дослідженні та аналізі законодавства у сфері охорони біорізноманіття). Тоді нами було виділено ряд таких онтологічних проблем, таких як: (а) нечіткість термінологічної бази у цій сфері; (б) занадто неоднозначне вживання терміну «біорізноманіття» в різних контекстах; (в) необізнаність населення не тільки про конкретні проблеми біорізноманіття, але й відсутність уявлення про значення даного терміну. Виявити дані порушення стало можливим на основі аналізу та подальшого синтезу текстуальної форми зазначених актів. Але, постає питання – якщо український законодавець використовував не достатньо чітку юридичну техніку, то як і на

¹⁴ Казак Р., (2020) Огляд зарубіжних досліджень у сфері визначення проблем юридичної термінології// Impact of modernity on science and practice. Abstracts of XII international scientific and practical conference. *Edmonton, Canada*, pp. 74-77.

¹⁵ Казак Р. А. (2019) Гене́за і сутність понять «сталий розвиток» та «екологічна сталість». Різноманітність підходів до їх визначення в дослідженнях українських та зарубіжних науковців //Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis : *Collective monograph. Riga : Izdevniecība «Baltija Publishing»* т. 1 – 2019 , с. 103-118.

¹⁶ Казак Р. А. див.15.

¹⁷ Казак Р. А. (2017) Правові основи охорони біорізноманіття в Україні та Європейському Союзі у другій половині XX ст.: історико-правове дослідження : дис. – спец. 12.00. 01. Харків, 2017, 240 с.

якому рівні її розуміє пересічний український громадянин. До недавнього часу не існувало можливості відстежити цей рівень та рівень зацікавленості громадськості у проблемі сталого розвитку, окрім можливого проведення опитувань (які не можуть бути репрезентативними у повній мірі). Але наразі, для того щоб дізнатися рівень розуміння користувачів інтернет-простору стосовно будь-якого предмету, можна звернутися до ‘великих даних’¹⁸ та до інтелектуального аналізу даних «data mining». За визначенням Стефенса-Давидовица С. та Пабона А. (Stephens-Davidowitz, S., Pabon, A., 2017) найбільш цінним у big data є не їх розмір чи кількість, а той факт, що вони можуть запропонувати вам нові види інформації для дослідження, які раніше не збиралися¹⁹, саме тому, на думку дослідників, ця здатність – перша могутня особливість великих даних. Ми погоджуємось з вченими Косала Р. та Блокіль Г. (Kosala R., Blockeel H.) у тому, що маючи величезну кількість інформації, доступної в Інтернеті, Всесвітня павутина стала благодатною сферою для дослідження даних²⁰, а платформа Google Trends зробила ці дані згуртованими та офіційно відкритими.

Додаток Google Trends з’явився у 2006 році з метою демонстрації користувачам того, що найчастіше шукають у мережі – тобто для виявлення тренду (назва додатку саме і перекладається як «Гугл тренди»). За останні роки прикладне значення додатку розширилось, адже науковці різних галузей почали використовувати його дані для досліджень та публікувати результати у наукових журналах світу (Journal of Public Economics, Journal of Allergy and Clinical Immunology, et al), використовуючи отримані дані додатку для аналітики у різноманітних сферах, наприклад, – «Моніторинг вживання тютюну (окрім сигаретних виробів), за допомогою Google Trends»²¹, оцінки причин астми («Оцінка астми, спричиненої грозою,

¹⁸ Manyika, J. (2011). Big data: The next frontier for innovation, competition, and productivity, *McKinsey Global Institute* – <https://www.mckinsey.com/mgi/our-research/all-research#>

¹⁹ Stephens-Davidowitz, S., Pabon, A. (2017). Everybody lies: Big data, new data, and what the internet can tell us about who we really are. *New York: HarperCollins*. 352 p.

²⁰ Kosala R., Blockeel H. (2000) Web mining research: a survey. *SIGKDD Explor. Newsl.* 2, 1 (June, 2000), 1–15. DOI:<https://doi.org/10.1145/360402.360406>

²¹ Cavazos-Rehg, Patricia A., Melissa J. Krauss, et al. (2015), Monitoring of non-cigarette tobacco use using Google Trends. *Tobacco control* 24, no. 3, p. 249-255.

за допомогою Google Trends»²², політичні дослідження у сфері расової ворожнечі до кандидатів («Вартість расової ворожості до чорношкірого кандидата: дані на основі даних пошуку Google»²³) та інші соціологічні²⁴, економічні²⁵, медичні дослідження²⁶.

Не виключенням стає і можливість використання даних для дослідження у сфері гуманітарних, соціо-юридичних студій.

2. Демонстрація даних Google Trends веб-пошуку поняття «сталий розвиток» за загальною та законодавчою категоріями

Ми розглянемо веб-пошук поняття «сталий розвиток» в Україні з 2004 р. і до 2021 р. у двох категоріях, що можливо обрати серед варіацій категорій у додатку Google Trends – «загальна» та «законодавча і урядова». Кожен запит буде аналізуватися за двома показниками, які є доступними на цій платформі – 1. «Динаміка пошуку» та 2. «Схожі запити». Динаміка пошуку визначається у графіку від 0 до 100, де ці числа позначають рівень інтересу до теми по відношенню до найбільш високого показника в таблиці для певного регіону та періоду часу. А саме, 100 балів означають найвищий рівень популярності запиту, 50 балів – рівень популярності запиту, вдвічі менший в порівнянні з першим випадком, а 0 балів означає рівень, за яким недостатньо даних щодо означеного запиту. Динаміка пошуку може розглядатися впродовж останніх 5 років, 12 місяців, тижня, дня, доходячи до останньої години, чи з 2004 р. (тобто з моменту початку обліку таких даних). Для пошуку ми обрали термін «Сталий розвиток», локація – Україна, період – з 2004 року до 2021. Розглянемо отримані дані у «загальній»

²² Bousquet, Jean, Robyn E. O’Hehir, Josep M. Anto, Gennaro D’Amato, Ralph Mösges, Peter W. Hellings, Michiel Van Eerd, and Aziz Sheikh (2017) Assessment of thunderstorm-induced asthma using Google Trends. *Journal of Allergy and Clinical Immunology* 140, no. 3, p. 891-893

²³ Stephens-Davidowitz S., (2014) The cost of racial animus on a black candidate: Evidence using Google search data, *Journal of Public Economics*, Volume 118, p. 26-40, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2014.04.010>.

²⁴ Stephens-Davidowitz, S., Pabon, A. (2017). Everybody lies: Big data, new data, and what the internet can tell us about who we really are. *New York: HarperCollins*. 352 p.

²⁵ Preis T., Reith D. H., Stanley E. (2010) Complex dynamics of our economic life on different scales: insights from search engine query data // *Philosophical Transactions of the Royal Society A*– Vol. 368. – P. 5707–5719.

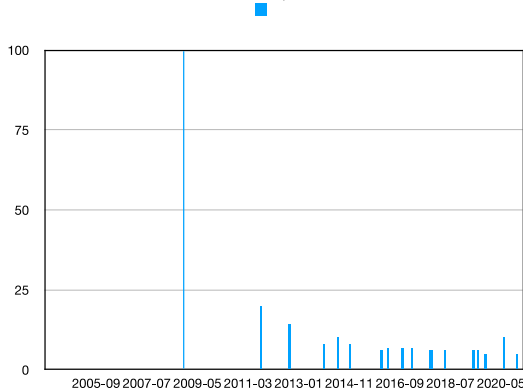
²⁶ Ginsberg J., Mohebbi M. H., Rajan S. Patel, et al. (2009) Detecting influenza epidemics using search engine query data, *Nature : journal*. Vol. 457., P. 1012–1014.

категорії (таб. 1) та за категорією пошуку «законодавча та урядова» (таб. 2).

Таблиця 1²⁷

Таблиця 2²⁸

Графік у законодавчій категорії показує, в цілому, однаково низький рівень пошуку, що не досягає показника у 25 пунктів, окрім

²⁷ Таб. 1 «Сталий розвиток», Україна, всі категорії)) – Платформа Google Trends – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://trends.google.com/trends/explore?date=all&geo=UA&q=%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA>

²⁸ Таб. 2 «Сталий розвиток», Україна, категорія «Законодавчі та урядові.») – Платформа Google Trends – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://trends.google.com/trends/explore?cat=19&date=all&geo=UA&q=%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA>

бухливого пошуку у 2009 р. (але такий стрибок ілюструє лише те, що такий пошук було здійснено у 2009 р. *уперше*.)

Більш важливою графою для дослідження є категорія «Схожі запити», що містить не лише суху кількісну статистику (кількість запитів користувачів, які виконували пошук по окремому запиту), а й інформаційні запити по окремим темам. Тобто, у категорії «Схожі запити» користувачі, які виконували пошук по окремому запиту (у нашому випадку це «Сталий розвиток»), також шукали інформацію по іншим схожим темам, що будуть зазначені нижче. Саме ці дані надають не сухі статистичні факти, а ‘думки’ користувачів. Вони поділяються на категорії «Топ» та «У тренді». Топ – це найбільш популярні теми; використовується стобальна шкала, де 100 – найпопулярніші теми, 50 – теми, які шукають в два рази рідше, ніж найпопулярніші, і далі по низхідній. Категорія «У тренді» застосовується у випадку, коли кількість запитів по найбільш топовим темам значно зросла з попереднього періоду часу. Написом «надпопулярні» відзначаються теми, кількість запитів по яким збільшилось (слід зазначити, що таке можливо в разі, якщо нові теми і пошук по ним раніше просто не виконувався). Отже, у нашому дослідженні, при запиті «Сталий розвиток» у графі «топ» та «надпопулярні» та відобразились чотори однакові пункти (часові та територіальні дані зазначеного пошуку – «01.01.2004 – 10.02.2021, Україна»):

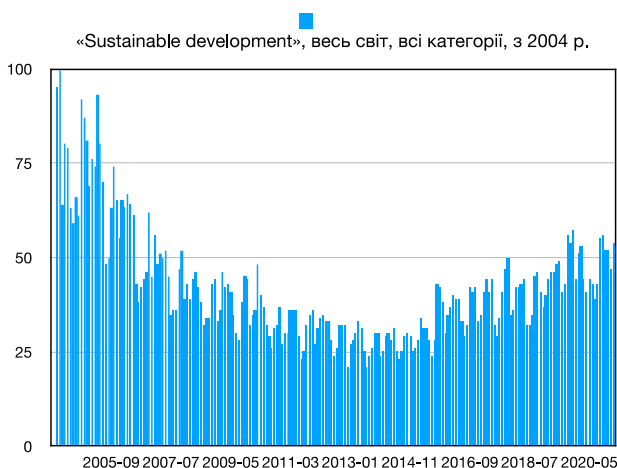
Таблиця 3

Сталий розвиток «01.01.2004 – 10.02.2021, Україна

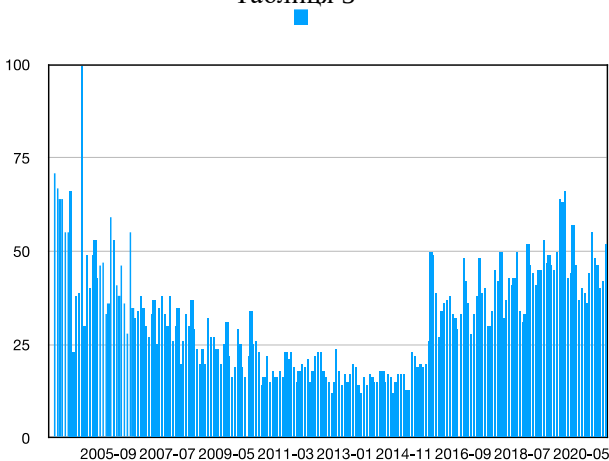
сталий розвиток це	100
сталий розвиток суспільства	51
сталий розвиток у днз	40
що таке сталий розвиток	30

При пошуку інформації по запиту «сталий розвиток» (sustainable development) по всьому світі спостерігаються відмінні від українського пошуку тенденції. Якщо в Україні показники пошуку залишались у середньому на однаковому рівні, то у світі за останні 5 років показники поступово зростали (від 57 б. у грудні 2015, до максимальних показників у 100 б., у жовтні 2020).

Таблиця 4²⁹

Таблиця 5³⁰

²⁹ Sustainable development, усі категорії, з 2004 – Платформа Google Trends – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://trends.google.com/trends/explore?date=all&q=Sustainable%20development>

³⁰ Sustainable development, категорія «Законодавчий та урядовий пошук», з 2004 Платформа Google Trends – [Електронний ресурс] – Режим доступу: Sustainable development, весь світ, Категорія Законодавчий та урядовий пошук <https://trends.google.com/trends/explore?cat=19&date=all&q=Sustainable%20development>

Найбільшим чином показники пошуку користувачів з усього світу від українських відрізняються у результатах за категорією «схожі запити» (таб. 6. sustainable development: (01.01.2004 – 10.02.2021, по всьому світу). Адже, у порівнянні, на першому місці знаходиться тема «sustainable development goals» («цілі сталого розвитку») та «sustainable goals» («сталі цілі») з показником 100 по обом цим пошукам, а запити «what sustainable development» та «what is sustainable development» («що таке сталий розвиток») займають лише третю та четверту сходинки з показниками 42 та 32, відповідно. Отже, користувачі інтернету по всьому світу більш обізнані у тому, *що* таке сталий розвиток та шукають саме конкретні цілі даної концепції, ніж українці, які шукають лише *визначення* сталого розвитку у найбільшій кількості випадків.

Таблиця 6

**Sustainable development:
(01.01.2004 – 10.02.2021, По всьому світу)**

sustainable goals	100
sustainable development goals	100
what sustainable development	42
what is sustainable development	32
what is development	31
un sustainable development	23
sustainability	22

ВИСНОВКИ

Зважаючи на можливості сучасних пошукових баз, можна дійти до висновку, що дані які люди завантажують під час пошуку – є ґрунтовним джерелом статистичних даних. Збереження сукупності цієї інформації на спеціальних веб-платформах (*i.e.* Google Trends) зробила її згуртованою та офіційно відкритою, перетворивши на джерело емпіричних даних. Проведений аналіз цих даних та порівняння пошукових запитів у додатку Google Trends стосовно проблематики сталого розвитку в Україні та в цілому у світі, надав підставу стверджувати про загальний низький рівень обізнаності та населення України у цій темі та необхідності зміни наративів та впровадження трансформаційного навчання³¹ у сфері сталого розвитку. Навчання, в

³¹ Linnér, B-O., Wibeck, V. (2021) Drivers of sustainability transformations: leverage points, contexts and conjunctures. *Sustain Sci* 16, 889–900 <https://doi.org/10.1007/s11625-021-00957-4> p. 896.

широкому сенсі, надає необхідні можливості для розширення розуміння сучасних суспільних проблем та розробки і впровадження заходів для їх вирішення. Освітні ініціативи мають варіюватися від інформаційних кампаній для громадськості, що покращують знання про зміни в навколишньому середовищі, до ініціатив, які сприяють розвитку шкільних та університетських систем навчання для підвищення загального рівня освіти. Порівняння динаміки пошуку «сталого розвитку» за категоріями законодавчого та урядового пошуку в Україні (таб. 2) та у світі (таб.4), дає підстави стверджувати про вкрай низький, не активний, стан пошукових запитів у юридичному (законодавчому) полі в Україні.

Вищезазначене підтверджує попередні висновки наших досліджень у сфері розуміння та використання концепції сталого розвитку правозастосовцями, а також актуалізує необхідність подальших досліджень у сфері забезпечення сталого розвитку в Україні.

АНОТАЦІЯ

Загальне уявлення про соціальну користь від реалізації концепції сталого розвитку має формуватися попередньо з розуміння її природи та сутності терміна через правильний переклад і сприйняття. Відсутність еквівалентного терміну *sustainable development* в українській мові ускладнює не лише переклад цієї мовної конструкції, а й її розуміння та осмислення як законодавцем, так і суспільством. Google Trends – це веб-додаток, який аналізує популярність пошукових запитів у пошуку Google у різних регіонах та на різних мовах. Цей інструмент було використано для емпіричного аналізу сприйняття концепції сталого розвитку в Україні та її порівняння зі світовими запитами у цій сфері. Результати веб-пошуку концепції сталого розвитку в Україні з 2004 по 2021 роки були проаналізовані у двох категоріях, обраних із варіацій Google – (1) загальний пошук та (2) законодавчий. Кожен пошук проаналізовано за двома індикаторами, які доступні на цій платформі: (1) динаміка пошуку, (2) подібний пошук. Аналіз цих даних та порівняння пошукових запитів у Google Trends щодо сталого розвитку в Україні ілюструє загальний низький рівень обізнаності та зацікавленості у цій темі та актуалізує необхідність подальших досліджень у сфері забезпечення сталого розвитку в Україні.

Примітка: дослідження проведено як частину проекту «Perception toward transformation to the sustainable development in the post-soviet states: case study of Ukraine» у рамках Mistra Geopolitics³² – дослідницької програми, яка вивчає динаміку геополітики, безпеку людини та зміни навколишнього середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Sayer A., (1984) *Method in social science: a realist approach*, Hutchinson London, – 271 p.
2. Linnér, BO., Wibeck, V. Drivers of sustainability transformations: leverage points, contexts and conjunctures. *Sustain Sci* 16, 889–900 (2021). <https://doi.org/10.1007/s11625-021-00957-4>
3. Giddens A. (1976) *New Rules of Sociological Method*, London, 196 p.
4. Wibeck V, Linnér B-O. Sense-making Analysis: A Framework for Multi-Strategy and Cross-Country Research. *International Journal of Qualitative Methods*. January 2021. doi:10.1177/1609406921998907
5. Луньков, А. Д. Интеллектуальный анализ данных / А. Д. Луньков, А. В. Харламов // Саратовский национальный исследовательский университет. – [Электронный ресурс] Режим доступа : elibrary.sgu.ru/uch_lit/1141.pdf
6. Srivastava T., Desikan P., Kumar V. (2005) Web Mining – Concepts, Applications and Research Directions. In: Chu W., Young Lin T. (eds) *Foundations and Advances in Data Mining*. Studies in Fuzziness and Soft Computing, vol 180. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/11362197_10
7. ITU Estimate Individuals using the Internet, 2005-2019 – [Електронний ресурс]– Режим доступу – <https://itu.foleon.com/itu/measuring-digital-development/internet-use/>
8. Eysenbach G. (2006) Infodemiology: tracking flu-related searches on the web for syndromic surveillance. *AMIA Annu Symp Proc*. 2006:244–8.
9. Pelat, C., Turbelin, C., Bar-Hen, A., Flahault, A., & Valleron, A. J. (2009). More diseases tracked by using Google Trends. *Emerging infectious diseases*, 15 (8), 1327.
10. Виктор Майер-Шенбергер, Кеннет Кукьер. (2014) Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живём, работаем и мыслим = Big Data. A Revolution That Will Transform How We Live,

³² What is Mistra geopolitics programme? Mistra Geopolitics [Електронний ресурс]– Режим доступу – <https://www.mistra-geopolitics.se/>

Work, and Think / пер. с англ. Инны Гайдюк. – М.: Манн, Иванов, Фербер, 2014. – 240 с

11. Preimesberger, Ch. Hadoop, Yahoo, 'Big Data' Brighten BI Future – *EWeek*, August 15, 2011 – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<https://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=Hadoop,+Yahoo,+%27Big+Data%27+Brighten+BI+Future&ie=UTF-8&oe=UTF-8>

12. Федорченко, С. Н. (2018). Big Data и методологические возможности ресурса Google Trends для политологического исследования. *Журнал политических исследований*, 2 (4), р. 48-55.

13. Казак Р., (2020) Огляд зарубіжних досліджень у сфері визначення проблем юридичної термінології// Impact of modernity on science and practice. Abstracts of XII international scientific and practical conference. *Edmonton, Canada*, pp. 74-77.

14. Казак Р. А. (2019) Генеза і сутність понять «сталій розвиток» та «екологічна сталість». Різноманітність підходів до їх визначення в дослідженнях українських та зарубіжних науковців //Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries: comparative analysis : *Collective monograph. Riga : Izdevniecība «Baltija Publishing»* т.1 – 2019 , с. 103-118.

15. Казак Р. А. (2017) Правові основи охорони біорізноманіття в Україні та Європейському Союзі у другій половині ХХ ст.: історико-правове дослідження : дис. – спец. 12.00. 01. Харків, 2017, 240 с.

16. Manyika, J. (2011). Big data: The next frontier for innovation, competition, and productivity, *McKinsey Global Institute* – <https://www.mckinsey.com/mgi/our-research/all-research#>

17. Stephens-Davidowitz, S., Pabon, A. (2017). Everybody lies: Big data, new data, and what the internet can tell us about who we really are. *New York: HarperCollins*. 352 p.

18. Kosala R., Blockeel H. (2000) Web mining research: a survey. *SIGKDD Explor. Newsl.* 2, 1 (June, 2000), 1–15. DOI:<https://doi.org/10.1145/360402.360406>

19. Cavazos-Rehg, Patricia A., Melissa J. Krauss, et al. (2015), Monitoring of non-cigarette tobacco use using Google Trends. *Tobacco control* 24, no. 3, p. 249-255.

20. Bousquet, Jean, Robyn E. O’Hehir, Josep M. Anto, et al. (2017) Assessment of thunderstorm-induced asthma using Google Trends. *Journal of Allergy and Clinical Immunology* 140, no. 3, p. 891-899

21. Stephens-Davidowitz S., (2014) The cost of racial animus on a black candidate: Evidence using Google search data, *Journal of Public*

Economics, Volume 118, p. 26-40, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2014.04.010>

22. Preis T., Reith D. H., Stanley E. (2010) Complex dynamics of our economic life on different scales: insights from search engine query data // *Philosophical Transactions of the Royal Society A*– Vol. 368. – P. 5707–5719.

23. Ginsberg J., Mohebbi M. H., Rajan S. Patel, et al. (2009) Detecting influenza epidemics using search engine query data, *Nature : journal*. Vol. 457., P. 1012–1014

24. Таб. 1 «Сталий розвиток», Україна, всі категорії— Платформа Google Trends – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://trends.google.com/trends/explore?date=all&geo=UA&q=%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA>

25. Таб. 2 «Сталий розвиток», Україна, категорія «Законодавчі та урядові.») – Платформа Google Trends – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://trends.google.com/trends/explore?cat=19&date=all&geo=UA&q=%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA>

26. Таб. 3. Sustainable development, усі категорії, з 2004 – Платформа Google Trends – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://trends.google.com/trends/explore?date=all&q=Sustainable%20development>

27. Таб. 4 Sustainable development, категорія «Законодавчий та урядовий пошук», з 2004 Платформа Google Trends – [Електронний ресурс] – Режим доступу: Sustainable development, весь світ, Категорія Законодавчий та урядовий пошук

<https://trends.google.com/trends/explore?cat=19&date=all&q=Sustainable%20development>

Information about the author:

Kazak Rinata Alimivna,

PhD in Legal History,

Visiting Researcher of TEMA-M Department,

Linköping University, Sweden

Assistant Professor at the Department of Legal and State

History of Ukraine and Foreign Countries

Yaroslav Mudryi National Law University,

77, Pushkinska str., Kharkiv, 61000, Ukraine

ОСОБЛИВОСТІ КРАЄВОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ГАЛИЧИНИ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ІМПЕРІЇ

Карпічков В. О.

ВСТУП

Адміністративний устрій західноукраїнських земель кінця XVIII – початку XX століття досі викликає підвищений інтерес серед вітчизняних науковців, зокрема істориків права. Що не є дивним, адже окреслений період ознаменувався багатьма історичними подіями, які неминуче наклали відбиток на життя західноукраїнських земель і збагатили славетну історію українського народу новим політико-правовим досвідом.

Метою дослідження є комплексний історико-правовий аналіз організації краєвого управління та особливостей адміністративного устрою Галичини у складі Австрійської (а пізніше й Австро-Угорської) імперії на основі систематизації та узагальнення інформації з різних історичних джерел, пам'яток права, історико-правових досліджень українських і зарубіжних вчених.

Окремим питанням дослідження особливостей краєвого управління в Галичині присвячені праці відомих українських вчених В.С. Кульчицького, Р.В. Петріва, М.М. Лозинського, В.К. Осечинського та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних істориків права. Не дивлячись на чималу кількість існуючих наукових досліджень, багато наукових праць розкривають питання доволі фрагментарно, лишаючи поза увагою багато важливих питань організації краєвого управління західноукраїнських земель.

Адміністративний устрій Галичини у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії змінювався впродовж всього часу існування держави, що було зумовлено політичними, економічними, міжнародними та іншими чинниками. Тому досліджувати адміністративний устрій Галицького краю варто від моменту приєднання цієї території і до самого розпаду австрійської держави. Весь процес еволюції адміністративного устрою Галичини умовно можна поділити на два досить тривалі історичні періоди – від першого розподілу земель Речі Посполитої до революції 1848 року і

після революції 1848 року, коли Австрія перетворилася на капіталістичну країну, а з 1867 року – у дуалістичну Австро-Угорську монархію та до її розпаду у 1918 році.

1. Адміністративно-територіальний устрій Галичини та органи краєвого управління до 1848 року

Колишня територія Галицько-Волинської держави увійшла до складу Австрії ще наприкінці XVIII ст. в результаті розподілу земель Речі Посполитої, що відбувся у 1772 році. Відтак, австрійський уряд з'єднав етнічні українські землі з частиною польських і утворив окремий коронний край з промовистою назвою «Королівство Галичини та Володимирщини з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським». Формально до Австрії тоді були приєднані територія Руського воєводства з Замістим, Белзьке, окраїни Подільського та Волинського, південна частина Краківського і Сандомирського, а також окраїни Люблинського воєводств¹.

Політика австрійського уряду мала відвертий колоніальний характер і була спрямована на те, щоб приєднані території стали сировинним придатком до промислових районів великої імперії. Оскільки створення кардинально нової системи краєвого управління в Галичині вимагало багато зусиль, часу і грошей, то на перших етапах там діяла тимчасова військова адміністрація. Попри свою гучну офіційну назву, Королівство Галичини і Лодомерії мало статус типової губернії Австрійської імперії. З 1770 року Галичиною управляв уповноважений адміністратор провінції Й.-Т. де Шондро, а на місцях влада перейшла до командувачів окремими корпусами австрійської армії. Сам же процес адміністративної перебудови краю розтягнувся на століття, впродовж яких австрійська влада крок за кроком позбавляла українські землі атрибутів їхньої колишньої державності.

Певний час в Галичині на місцях ще продовжували виконувати свої функції деякі польські посадовці. Проте, цісарським декретом від 16 жовтня 1772 року в Галичині були ліквідовані усі попередні органи влади і була ведена загальноприйнята в Австрії централізована система краєвого управління (щоправда польська адміністрація на

¹ Czynności dzieł z sejmu, który w Królestwach Galicji i Lodomerii na dniu... zgromadził się i trwał do dnia.... Lwów, 1821-1845. 200 s. C. 18.

Галичині була повністю ліквідована лише у 1783 році². Того ж року в Галичині було проведено низку адміністративно-територіальних реформ, результатом яких став поділ краю на округи (циркули). За імператорським розпорядженням 12 листопада 1773 року у Відні була створена спеціальна Галицька придворна канцелярія, яка безпосередньо підпорядковувалась імператорові та займалась втіленням австрійської політики на приєднаній території. Однак, пізніше Галицька придворна канцелярія була ліквідована, а її справи перейшли до відання Об'єднаної придворної чесько-австрійської канцелярії, яка відала ними до 1848 року.

3 травня 1773 року Галицька придворна канцелярія видала інструкцію, що містила норми щодо адміністративної перебудови краю. Наприкінці 1773 року Королівство Галичини і Лодомерії було поділено на шість циркулів (округів) і 59 дистриктів, кожному з яких був присвоєний власний порядковий номер. Перший циркул – Львівський, включав дистрикти з центрами у Раві, Городку, Жовкві, Бібрці, Золочеві, Бродах, Зборові, Тереховлі, Бережанах. Центрами дистриктів другого – Галицького циркулу були Жидачів, Галич, Монастирська, Будзанів, Долина, Тисмениця, Тлумач, Снятин, Чортків, Надвірна, Уторопи, Делятин, Косів. Резиденція третього – Белзького циркулу містилася у Замості. Центрами дистриктів у ньому були Уланів, Гурай, Замость, Любачів, Грубешів, Ляшчів, Угнів і Витків. Четвертий, Самбірський циркул включав дистриктні міста: Дубечко, Ярослав, Сянок, Ліско, Перемишль, Бісковіце, Дрогобич, Стрий і ще два, назви яких у документах не зазначались. До п'ятого, Велицького циркулу, входили дистриктні міста: Бяла, Мисленіце, Величка, Бохня, Живець, Йорданів, Дембно, Новий Тарг, Новий Сонч. Резиденція шостого – Пльзенського циркулу містилася у Жешові. В цьому окрузі центрами дистриктів були Баранів, Домброва, Жешів, Колбушова, Пжеворськ, Пльзень, Ланьцут, Беч, Дукла та Кросно. Однак, керівники вищезазначених дистриктів не змогли ефективно здійснювати управління ввіреними їм територіями через складний адміністративний поділ краю, що вимагав від посадовців більшого управлінського досвіду, а також чималих коштів на утримання їх апарату³.

² *Edicta et mandata universalis Regnis Galiciae et Lodomeriae ... Lemberg, 1772-1804. 900 s* Бальтазар Гакет і Україна: Статті і матеріали / Авт.-упоряд. М.А. Вальо. Львів, 1997. 152 с. С. 132.

³ *Edicta et mandata universalis Regnis Galiciae et Lodomeriae ... Lemberg, 1772-1804. 900 s*. С. 130.

Пізніше, у 1774 році територія Галичини знову була переподілена на 19 округів: Бохнінський, Бережанський, Жовківський, Жешувський, Заліщицький, Замойський, Коломийський, Перемишльський, Золочівський, Ясельський, Симбірський, Саноцький, Сандецький, Стрийський, Мисленицький, Львівський, Тарновський, Тернопільський, Чернівецький⁴. У зв'язку з новим адміністративним поділом краю змінився і штат окружного управління, що налічував від 10 до 12 чиновників і складався зі старости, його заступника, 3-4-х окружних комісарів, практиканта, секретаря, 3-х канцеляристів, нотаря та 2-х кур'єрів. Староста не мав конкретно встановленого терміну служби і призначався та звільнявся з посади за потреби імператором або міністром внутрішніх справ Австрії. Решту місцевих посадовців призначав та звільняв з посади староста. Основне його завдання полягало в придушенні будь-яких проявів незадоволення австрійським пануванням, а в його підпорядкуванні знаходилась жандармерія та окремі військові частини (якщо такі перебували на території округу)⁵. Староста ніс особисту відповідальність за все, що відбувалося на підвладній йому території. Австрійська влада практикувала переведення старост через кілька років служби до іншого округу, що забезпечувало отримання останніми управлінського досвіду. Кожен документ, що надсилався з округу, обов'язково мав бути підписаний старостою⁶.

Загалом повноваження окружних установ можна поділити на п'ять основних груп. До першої групи належали демографічні питання краю. До другої – військові питання, зокрема нагляд за квартируванням і набором до війська, нагляд за діяльністю підлеглих органів у цій сфері, контроль за дисципліною у війську, попередження дезертирства, а також нагляд за поведінкою вояків, які перебували у відпустці. До третьої – економічні питання, такі як регулювання землеробства, торгівлі, промислів, ремесел, сухопутних і водних шляхів сполучення. До четвертої відносились повноваження у сфері фінансів, передусім, що стосувались дій окружної влади щодо розподілу та збору податків, мита, видачі дозволів для виїзду за кордон, тощо. П'ята група охоплювала політичні повноваження,

⁴ Provinzial-Gesetzsammlung des Königreichs Galizien und Lodomerien. Lemberg, 1827-1846. 1032 s. C. 36.

⁵ Edicta et mandata universalia Regnis Galiciae et Lodomeriae ... Lemberg, 1772-1804. 900 s. C. 137.

⁶ Czynności dzieł z sejmu, który w Królestwach Galicji i Lodomerii na dniu... zgromadził się i trwał do dnia.... Lwów, 1821-1845. 200 s. C. 50.

зокрема нагляд за церквою та духовенством, публікація нормативних актів імператорського уряду, контроль за дотриманням правопорядку, санітарією, ринками, контроль за освітянськими справами, вирішення конфліктів між селянами і поміщиками, а також пов'язане з цим апеляційне судочинство⁷.

З 1774 по 1849 рік Галичину очолював губернатор, якого призначав та звільняв з посади імператор. Губернатор вважався фактичним управителем краю, а до його компетенції належало відання всіма справами, окрім фінансових. Щотижня він мав подавати уряду детальні звіти про виконану роботу. При губернаторові також діяв інститут радників, однак важливі питання губернатор він міг вирішувати самостійно. На посаду губернатора призначалися виключно австрійці. Першим губернатором Галичини був австрійський дипломат граф А. Перген, який отримав надзвичайні повноваження і розпочав подальшу розбудову краю⁸.

Під керівництвом губернатора діяло губернське правління до складу якого входили: сам губернатор, 2 придворні радники та 17 радників. Галицьке Губернське правління підпорядковувалося безпосередньо Галицькій надвірній канцелярії у Відні, тому перебувало під постійним контролем з боку австрійського уряду. Структурно Губернське бюро спершу складалося з окремих відділів: журналу протоколів, реєстрації актів, експедиції, службових перекладачів, тощо. Пізніше воно складалось із самого губернатора, директора губернського бюро (президента) і придворних радників. Спочатку губернське правління виконувало адміністративно-поліцейські функції. Однак, у 1801 році була видана спеціальна інструкція, згідно з якою Галицьке Губернське правління мало виконувати доручення Галицької придворної канцелярії та складати про це детальні звіти. До відання Галицького Губернського правління належало: контроль за справами церков, дотриманням звичаїв, нагляд за майном і безпекою підданих, управління державним майном, стягнення податків, забезпечення виконання законів та інших правових актів. Питання, що були не врегульовані законом Губернське правління самостійно не вирішувало, а направляло мотивовані висновки до Галицької придворної

⁷ Czynności dzieł z sejmu, który w Królestwach Galicji i Lodomerii na dniu... zgromadził się i trwał do dnia.... Lwów, 1821-1845. 200 s. C. 50

⁸ Edicta et mandata universalia Regnis Galicie et Lodomeriae ... Lemberg, 1772-1804. 900 s. C. 331-332.

канцелярії, яка вже представляла їх на розгляд імператорові⁹. Отримавши з Відня будь-яке розпорядження, Губернське правління мало якомога швидше ввести його у дію. Якщо це була норма загальнодержавного характеру, то вона надходила одразу до губернії вже у надрукованому вигляді або ж у формі, готовій до друку у Львові. Норма місцевого характеру, написана від руки, надсилалася до губернії, де її вже друкували німецькою і польською мовами. Якщо надіслана норма стосувалася церковних справ, то губернія пересилала її не округам, а безпосередньо єпископам. Норми, які видавала губернська влада, називалися циркулярами, або окружними листами. Їх підписував губернатор і один із радників¹⁰.

У містах – адміністративних центрах повноваження міського самоврядування обмежували окружні управління, які очолювали старости. До штату окружного управління входило від 10-ти до 15-ти осіб: 5-7 окружних комісарів, протоколіст, бухгалтер, реєстратор, 3 канцеляристи, 6-9 драгунів (посильних на конях). З 1805 року з'являються так звані камеральні управління, що контролювали господарську діяльність у містах. До їх складу входили бургомістри, посесори, касири, контролери та інші посадовці¹¹.

Після приєднання Галичини до Австрії постало питання у створенні там нового станово-представницького органу. Польські сеймики, через які галицька шляхта раніше активно впливала на хід публічних справ, суперечили устрою Австрійської імперії, тому їх було ліквідовано. Після чого, Цісарським патентом від 13 червня 1775 року у Львові був створений Галицький становий сейм. Створення Галицького сейму мало свідчити про використання владою Австрії демократичних методів в управлінні підвладними територіями і привернути на свій бік шляхетську верхівку Галичини. Однак, створений орган діяв радше як дорадчий орган при губернаторові та мав досить незначні повноваження. До складу Сейму входили чотири стани краю: вище духовенство, магнати, лицарі (князі, графи та барони), а також депутати від королівських міст. Після 1788 року Сейм взагалі не скликали. Лише у 1815 році на

⁹ Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. / В.С. Кульчицький. Львів, 1966. 68 с. С. 41.

¹⁰ Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В.С. Кульчицький. Львів, 1958. 30 с. С. 15.

¹¹ Петрів Р.В. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850). / Р.В. Петрів. Івано-Франківськ, 1993. 282 с. С. 165.

конгресі у Відні було підтверджено, що піддані Королівства Галичини і Лодомерії мають обов'язково мати власний станowo-представницький орган. У зв'язку з цим імператор Франц І патентом від 14 квітня 1817 року відновив Станову конституцію для Королівства Галичини і Лодомерії, а тим самим і діяльність Галицького сейму¹². Виконавчим органом сейму, згідно з імператорським патентом від 1817 року, став обраний Сеймом Становий (Крайовий) комітет, який мав діяти на постійній основі та складався з 7 членів. Структурно Комітет налічував чотири відділи: у справах шкіл, управління справами, суспільних прибутків і шляхетських метрик. До складу комітету входили по два представники від духовенства, магнатів, лицарів та один – від міщан Львова. Становий комітет також отримав скромний службовий персонал та архів. Імператорський патент від 14 квітня 1817 року більш детально окреслював коло повноважень сейму: виконання вказівок губернської та центральної влади; стягнення і розподіл визначених урядом податків; управління власним фондом; збирання за дозволом губернської влади внесків для потреб краю; призначення станових посадових осіб; затвердження станових звань; провадження шляхетської метрики. Сейм також отримав право делегувати представників до імператора, але лише за попереднім дозволом Придворної канцелярії¹³.

У 1815 році відбулись чергові адміністративно-територіальні перетворення, внаслідок яких територію Галичини було поділена на такі округи: Бохенський, Вадовицький, Жешівський, Новосончський, Сяноцький, Тарнівський, Ясельський, Бережанський, Жовківський, Золочівський, Коло-мийський, Львівський, Перемишльський, Самбірський, Станіславівський, Стрийський, Тернопільський і Чортківський. Територію перших семи округів населяли здебільшого поляки і вона офіційно називалася Західною Галичиною (з центром у Кракові), на території решти округів проживали в основному етнічні українці та називалась вона Східною Галичиною (з центром у Львові). Такий поділ Галицького краю проіснував до середини XIX ст.

¹² Петрів Р.В. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850). / Р.В. Петрів. Івано-Франківськ, 1993. 282 с. С. 204.

¹³ Петрів Р.В. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850). / Р.В. Петрів. Івано-Франківськ, 1993. 282 с. С. 215.

2. Зміни в адміністративному устрої Галичини та в системі краєвого управління після 1848 року

Цілком очікувано, що революція 1848 року, також відома в історії як «Весна народів», призвела до тимчасового падіння абсолютизму в Австрії, що спричинило певні зміни й на західноукраїнських землях. Цього ж року у Галичині юридично було ліквідовано кріпацтво та обов'язкові феодалні повинності для селян. Хвиля буржуазно-демократичних перетворень також сприяла реорганізації абсолютистської монархії в конституційну та появи нових органів краєвого управління. Так, у 1849 році в Галичині, замість колишнього губерньського правління, було створено намісництво¹⁴.

В той період територія Галичини знову тоді була переподілена на 74 повіти (староства) та на гміни (сільські громади) на чолі з війтами. На чолі кожного коронного краю стояв намісник, який призначався імператором. На відміну від попередніх органів краєвого управління (в яких певною мірою все ще зберігався принцип колегіальності в управлінні) намісник вважався одноосібним управителем краю і був підлеглий імператору та міністру внутрішніх справ Австрії. Він представляв імператора в крайових сеймах і на різноманітних урочистостях, йому належала влада по всіх питаннях, які відносились до компетенції міністерств внутрішніх справ, культури та освіти, землеробства, фінансів і торгівлі. Намісник мав наглядати за пресою, спілками, зборами, готувати списки виборців, оголошувати про результати виборів, призначати чиновників на адміністративні посади, а в його підпорядкуванні знаходилась поліція, крайові та повітові правління і міські управи. Майже всі галицькі намісники були магнатами польського походження та доволі упереджено ставилися до української частини населення краю. Першим намісником Галичини був польський магнат А. Голуховський, а останній – австрійський генерал-полковник К. Гуйн¹⁵.

Крайові установи, які знаходились у віданні намісника, називалися намісництвом і поділялися на департаменти. Діяльність цих органів регулювалася законом від 1853 року (із змінами і доповненнями від 19 травня 1868 року). До компетенції намісництва належало: підтримання поміщицького правопорядку, поліцейський нагляд, питання освіти, релігійних культів, торгівлі, промисловості, сільського господарства та будівництва. До складу Галицького

¹⁴ Лозинський М.М. Поділ Галичини / М. Лозинський. Львів, 1913. 15 с. С. 10.

¹⁵ Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В.К. Осечинський. Львів, 1954. 184 с. С. 126.

намісництва в різні часи входило від 9-ти до 17-ти департаментів. У 1908 році департаменти об'єднали та розділили на 4 відділи, на чолі яких стояли віце-президенти, або радники двору. Перший відділ (1-6 департаменти) вирішував організаційні, поліцейські, общинні та військові питання. Другий (7-10 департаменти) займався санітарними і технічними справами. Третій (11-14 департаменти) вирішував питання релігійних культів і завідував учбовими закладами, науковими установами та товариствами. Четвертий відділ (з 15-17 департаменти) займався питаннями промисловості і крайової культури. Окремо діяв президіальний департамент, який здійснював нагляд за всіма нижчестоящими органами місцевої влади, поліцією та жандармерією, призначав службовців, проводив вибори до рейхсрату, сейму і повітових рад, клопотав перед імператором про надання різного роду допомоги, керував боротьбою зі стихійними лихами, брав участь у вирішенні питань адміністративно-територіального устрою, тощо. У 1912 році кількість департаментів збільшилась до 37¹⁶¹⁷.

Галицькому намісництву підпорядковувались крайова фінансова дирекція, яка була створена у 1850 році та крайова шкільна рада, яку утворили у 1867 році. Обидві ці установи підпорядковувалась наміснику, але фактично управлялась його заступниками¹⁸.

Намісництву також підпорядковувалися усі начальники повітів (старости), які призначалися міністром внутрішніх справ Австрії, але без зазначення конкретного повіту в який вони направлялися, оскільки це питання вирішував сам намісник. Компетенція повітових старост визначалася розпорядженням від 1853 року. Старости були наділені доволі широкими повноваженнями у вирішенні різноманітних господарських і адміністративних питань, а в їх підпорядкуванні знаходилася жандармерія. У разі потреби старости також могли використовувати військові частини, які розташовувались на території повіту. З 1867 року повітовим

¹⁶ Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В.К. Осечинський. Львів, 1954. 184 с. С. 110.

¹⁷ Кульчицький В.С., Бойко І.Й., Мікула О.І., Настасяк І.Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини / Кульчицький В.С. Львів, 2002. 82 с. С. 45.

¹⁸ Петрів Р.В. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850). / Р.В. Петрів. Івано-Франківськ, 1993. 282 с. С. 236.

старостам стали підпорядковуватися повітові фінансові дирекції, створені для стягнення податків з місцевого населення.

Управління ввіреною територією староста здійснював разом з повітовою радою та повітовим комітетом, які виступали вищестоящими інстанціями для всіх громад і поміщиків на території повіту. Повітові ради діяли в деяких повітах на основі закону від 1866 року про повітову репрезентацію та виборчої ординації. Повітова рада обиралась на 6 років і складалася з 26-ти депутатів (переважно польської національності). До повітової ради входили представники від поміщицьких маєтків, промисловців і купців, які сплачували щонайменше 100 крон державного податку, а також представники від міських і сільських громад. До відання повітових рад належали питання переважно господарського характеру: ремонт шляхів сполучення, боротьба з падіжем худоби і з шкідниками, піклування про місцеву торгівлю та промисловість, освіту, здоров'я, тощо. Повітова рада не мала примусової влади і діяла через повітового старосту. Рішення повітових рад у багатьох питаннях вимагати затвердження вищестоящих органів місцевої влади. Основними доходами, якими розпоряджались повітові ради були додатки до податків.

Виконавчим органом Повітової ради був повітовий виділ, який складався з голови (повітового старости), заступника голови, 6-ти членів і їх заступників. Цілком очевидно, що головами в повітових радах, зазвичай, були польські поміщики. Офіційною мовою повітових рад і їх виділів була польська. Органи повітового самоврядування підлягали суворому контролю зі сторони австрійської влади. До прикладу, повітовий староста міг призупинити виконання будь-яких рішень повітової ради у зв'язку з їх недоцільністю, або ж невідповідністю закону. Намісник також мав право розпуску повітових рад. Щоправда, останні могли оскаржити свій розпуск перед міністерством, однак подача скарги не припиняла виконання рішення про їх розпуск.

Коли, у 1861 році Галичина отримала автономію, задля того, щоб зміцнити імператорську владу, 26 лютого того ж року австрійський уряд видав Крайовий статут і сеймову виборчу ординацію для Королівства Галичини і Лодомерії з великим князівством Краківським. До компетенції Галицької автономії належало управління майном краю, культурні справи, народне та фахове шкільництво, організація громад і повітів, оренда та міліорація ґрунтів, впорядкування ґрунтових книг, будова крайових шляхів і

крайових залізниць, шпиталів, тощо. Згідно зі статутом, законодавчі функції мав виконувати Галицький крайовий сейм, а адміністративні – обраний сеймом крайовий виділ і підпорядковані йому нижчестоячі органи місцевого самоврядування. Законодавча ініціатива належала намісництву, крайовому виділу та членам сейму. Намісництво мало підготовляти та направляти на розгляд до сейму різні законопроекти¹⁹.

Цей період також ознаменувався тим, що населення Галичини отримало право делегувати своїх представників до першого австрійського парламенту. Галичина на той час навіть мала найчисельніше представництво у рейхстазі з поміж усіх інших провінцій монархії – аж 38 депутатів, що свідчило про політичну активність населення краю. Проте, більшість депутатів були польського походження і відстоювали політику ополячення. Порядок роботи Галицького сейму та його компетенція закріплювалась Крайовим статутом 1861 року, а згодом і Тимчасовим регламентом 1865 року. Галицький крайовий сейм був однопалатним і підпорядковувався центральній владі Австрії. Постанови цього органу вимагали обов'язкової санкції імператора, який скликав і закривав сейм, а також в будь-який час міг розпустити його та призначити нові вибори. Сейм здійснював нагляд за повітовими, міськими та сільськими органами, рішення яких досить часто вимагали його затвердження. Щороку сейм схвалював бюджет краю. Однак, бюджетні повноження сейму в основному зводилися до накладання додатків до безпосередніх державних податків, що були ледь не єдиним джерелом доходів, якими він опікувся і нерідко вони вдвоє перевищували суму основного податку. Для підготовки питань, які виносилися на обговорення та розгляд сейму, з числа депутатів створювалися постійні комісії, яких наприкінці XIX ст. було 12-ть (адміністративна, банкова, бюджетна, гірнична, гмінна, крайового господарства, промислова, петиційна, санітарна, шкільна, шляхова, юридична), а на початку XX ст. були додатково створені ще кілька (дисциплінарна, залізнична, податкова і спільна комісії). Членів комісій налічувалось від 6-ти до 23-х. Головування та голосування на засіданнях сейму проводив крайовий маршалок, або його заступник, які призначалися імператором з-поміж кандидатів, запропонованих намісником. Крайовим маршалком, як правило, був

¹⁹ Кульчицький В.С., Бойко І.Й., Мікула О.І., Настасяк І.Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини / Кульчицький В.С. Львів, 2002. 82 с. С. 45.

представник польських магнатів, а його заступником – львівський митрополит. За весь час змінилося 12-ть маршалків²⁰. Намісник та урядові комісари також брали участь у роботі сейму. Окрім господарських і законодавчих питань, сейм формально мав здійснювати контроль за діяльністю намісника. Слід зазначити, що самі вибори до Галицького крайового сейму мали класовий характер і були нерівними для окремих груп населення. Так, усі виборці поділялися на 4 курії, кожна з яких окремо обирала депутатів строком на 6 років. До першої курії належали великі землевласники, які сплачували щонайменше 200 крон податків на рік. До другої курії належала торгово-промислова буржуазія, яка об'єднувала 3 торгово-промислові палати у Львові, Кракові та Бродях. Перша налічувала 48 членів, друга – 38, а третя – 30, які обирали всього лише 3 депутати. До третьої курії входила велика міська буржуазія. Виборчим правом по цій курії користувалися особи, які мали відповідну освіту або ж займали певні посади (службовці, вчителі, адвокати та духовенство). Четверту курію складало сільське населення краю і, навідміну від попередніх трьох курій, які обирали депутатів безпосередньо, четверта курія робила це двоступенєво: на 500 виборців обирався один (зазвичай представник шляхти, сільського духовенства або інтелігенції), який вже мав право голосувати за кандидата. До цієї курії входили селяни, які сплачували не менше 8 крон податку. Українська частина населення могла вибирати депутатів тільки до четвертої курії²². Виборчого права були позбавлені міські робітники та сільська біднота. Голосування відбувалось відкрито, що надавало можливості для зловживань шляхом підкупу та терору з боку адміністративного апарату. Депутатів обирали на 6 років. Окрім обраних депутатів, до складу сейму входили ще вірилісти, які не обирались населенням, а входили до законодавчого органу, оскільки займають певну посаду. До таких належали правлячі архієпископи, єпископи трьох католицьких обрядів (4 римо-католики, один вірмено-католик, 3 греко-католики), а також ректори університетів у Львові та Кракові. Президію сейму

²⁰ Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В.К. Осечинський. Львів, 1954. 184 с. С. 155.

²¹ Кульчицький В.С., Бойко І.Й., Мікула О.І., Настасяк І.Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини / Кульчицький В.С. Львів, 2002. 82 с. С. 66.

²² Лозинський М.М. Автономія країв в австрійській конституції / М.М. Лозинський. Львів, 1912. 62 с. С. 48.

(маршала і віцемаршала) призначав імператор на час всієї каденції. Депутати користувалися недоторканістю. Українське представництво у сеймі коливалось від 30 до 49 депутатів. Перед самою Першою світовою війною було змінено виборчу ординацію до сейму і утворено в ньому дві курії – польську та українську, однак початок війни перешкодив реалізації цього. Офіційною мовою сейму була польська, але українські члени сойму все ж таки мали право користуватися українською, як усно так і письмово²³.

Виконавчим органом Галицького краєвого сейму і одночасно його мандатною комісією був Крайовий комітет, що складався з маршалка та шести членів, які обиралися самим сеймом з-поміж депутатів строком на 6 років. Для кожного члена Крайового комітету на той самий строк обирався його заступник. Очевидно, що до складу комітету входили переважно поміщики та представники великої польської буржуазії. Члени крайового комітету очолювали 6 департаментів і за допомогою апарату посадовців керували роботою відділів, бюро та комісій. Перший департамент займався питаннями загальних і ощадних кас, другий – справами господарства та промисловості, третій – освітою та релігією, четвертий – будівництвом доріг і мостів, п'ятий – лікарнями, а шостий – фондами для інвалідів війни, а також справами жандармерії. Діяльність Крайового комітету регулювалася Крайовим статутом від 1861 року і прийнятою у 1890 році відповідною інструкцією. Члени Крайового віділу несли відповідальність перед самим Крайовим віділом, а також Крайовим сеймом. Склад Крайового комітету дещо змінився у 1914 році і повинен був складатися з 8 членів. Маршалок призначав собі двох заступників – поляка і українця, а сам не брав участі в голосуванні при вирішенні справ, за винятком тих випадків, коли голоси розподілялися порівну²⁴. В такому разі маршалок мав право призупинити виконання будь-якого рішення комітету під приводом його суперечності закону або загальному благу та передати його на вирішення імператору. Крайовий комітет також мав контролювати діяльність нижчих органів місцевої влади та самоврядування, а також виконувати доручення Крайового сейму і готувати різноманітні законопроекти.

²³ Лозинський М.М. Утворення українського коронного краю в Австрії / М.М. Лозинський. Львів, 1915. 75 с. С. 57.

²⁴ Кульчицький В.С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування (1772–1918) // В.С. Кульчицький. Проблеми правознавства. Вип. 19. Київ, 1971. С. 42–50. С. 47.

У 1862 році виходить загальнодержавний закон про місцеве самоврядування, а на його основі, у 1866 році з'являється й галицький крайовий закон про громадян, яким було створено правові основи самоуправління в Галичині. Територія Галичини тоді поділялася на циркули на чолі з окружними старостами. До компетенції старост відносились адміністративні та поліцейські функції, нагляд за торгівлею і промисловістю, призов до війська, тощо. До складу окружного адміністративного апарату входили: старости, 3-4 комісари, 2 кур'єри. На державну службу призначалися здебільшого німецькі та чеські чиновники, а на керівні посади лише ті з них, хто мав досвід роботи в австрійському державному апараті.

У 1867 році абсолютна Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну конституційну Австро-Угорську монархію, що зумовило зміни у державній організації, однак в управлінні окремими її адміністративними одиницями суттєвих змін не відбулося. Намісництво в Галичині, майже в незмінному вигляді, проіснувало до самого розпаду імперії Габсбургів, тобто до 1918 року.

14 лютого 1914 року був прийнятий проект нового виборчого законодавства, який мав ввести загальне пряме виборче право і таємне голосування з поділом на 6 курій, однак через початок Першої світової війни він так і не був втілений в життя. Галицький крайовий сейм виконував здебільшого декоративну функцію при наміснику. В національному відношенні депутати галицького сейму були здебільшого поляками. У 1876 року в сеймі було всього 14 українців, у 1910 році – 21, а 1913 році – 31, що не дозволяло українцям впливати на прийняття сеймом рішень²⁵.

Зрозуміло, що впродовж всього часу перебування Галичини у складі Австрійської імперії зміни відбувались не лише на центральному рівні кравого управління, а й на місцевому рівні, зокрема міського і сільського самоврядування. Однак, враховуючи специфічний та складний характер побудови низової влади в Галичині, це буде становити предмет окремого дослідження.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження можна зробити висновок, що система краєвого управління Галичиною, як і власне її статус, змінювались впродовж всього часу існування Австрійської держави. Загалом, процес еволюції адміністративного устрою Галичини

²⁵ Цьольнер Е. Історія Австрії / Е. Цьольнер. Львів, 2001. 706 с. С. 430.

умовно можна поділити на два досить тривалі історичні періоди – від першого розподілу земель Речі Посполитої до революції 1848 року і після революції 1848 року, коли Австрія перетворилася на капіталістичну країну, а з 1867 року – у дуалістичну Австро-Угорську монархію та до її розпаду у 1918 році. На перших етапах в Галичині діяла тимчасова військова адміністрація, потім – Губернське правління на чолі з губернатором і, зрештою, – Намісництво на чолі з намісником імператора. Пізніше Галичина отримала автономію у складі Австрійської імперії. Однак, процес адміністративної розбудови краю розтягнувся на століття і супроводжувався періодичними адміністративно-територіальними перетвореннями та реорганізацією апарату краєвого управління, що відобразилось не лише на особливостях діяльності органів місцевого управління, але й на житті всього населення Галичини.

АНОТАЦІЯ

Присвячено історико-правовому дослідженню організації краєвого управління та аналізу адміністративного устрою Галичини у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії з кінця XVIII – до початку XX століття.

Встановлено, що система краєвого управління Галичиною та її адміністративний устрій змінювались впродовж всього часу існування Австрійської держави, що було пов'язано із адміністративною розбудовою краю і періодичними адміністративно-територіальними реформами, які проводила австрійська влада. Загалом, процес еволюції адміністративного устрою Галичини умовно можна поділити на два досить тривалі історичні періоди – від першого розподілу земель Речі Посполитої до революції 1848 року і після революції 1848 року, коли Австрія перетворилася на капіталістичну країну, а з 1867 року – у дуалістичну Австро-Угорську монархію та до її розпаду у 1918 році.

Проаналізовано, що на перших етапах в Галичині діяла тимчасова влада та військова адміністрація, потім – Губернське правління на чолі з губернатором і, зрештою, – Намісництво на чолі з намісником імператора, яке проіснувало майже у незмінному вигляді до останніх днів імперії. З часом Галична отримала свій становий сейм і автономію у складі Австрійської імперії. Адміністративна розбудова Галицького краю розтягнулась на століття і супроводжувалась періодичними адміністративно-територіальними перетвореннями та реорганізацією апарату краєвого управління, що відобразилось не

лише на діяльності органів місцевої влади, але й на житті всього населення Галичини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Czynności dzieł z sejmu, który w Królestwach Galicji i Lodomerii na dniu... zgromadził się i trwał do dnia.... Lwów, 1821-1845. 200 s.
2. Edicta et mandata universalis Regnis Galicie et Lodomeriae ... Lemberg, 1772-1804. 900 s.
3. Provinzial-Gesetzsammlung des Königreichs Galizien und Lodomerien. Lemberg, 1827-1846. 1032 s.
4. Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. / В.С. Кульчицький. Львів, 1966. 68 с.
5. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В.С. Кульчицький. Львів, 1958. 30 с.
6. Петрів Р.В. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850). / Р.В. Петрів. Івано-Франківськ, 1993. 282 с.
7. Лозинський М.М. Поділ Галичини / М. Лозинський. Львів, 1913. 15 с.
8. Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В.К. Осечинський. Львів, 1954. 184 с.
9. Кульчицький В.С., Бойко І.Й., Мікула О.І., Настасяк І.Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини / Кульчицький В.С. Львів, 2002. 82 с.
10. Лозинський М.М. Автономія країв в австрійській конституції / М.М. Лозинський. Львів, 1912. 62 с.
11. Лозинський М.М. Утворення українського коронного краю в Австрії / М.М. Лозинський. Львів, 1915. 75 с.
12. Кульчицький В.С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування (1772–1918) // В.С. Кульчицький. Проблеми правознавства. Вип. 19. Київ, 1971. С. 42-50.
13. Цольнер Е. Історія Австрії / Е. Цольнер. Львів, 2001. 706 с.

Information about the authors:

Karpichkov Vitaliy Oleksandrovich,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor at the Department
of Theory and History of Law and the State of the Institute of Law
of Taras Shevchenko Kyiv National University
60, Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ДІЯЛЬНОСТІ БАНКІВСЬКОЇ УСТАНОВИ ЯК СУБ'ЄКТА ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Колб О. Г., Колб Р. О., Конопельський В. Я.

ВСТУП

Як показують результати наукових досліджень та практика суспільної діяльності, надзвичайно важливе значення та вагому роль у процесі їх удосконалення і підвищення ефективності відіграють чітко визначені на теоретичному, правовому та прикладному рівнях відповідні категорії, поняття, дефініції (від лат. *definition* – короткий опис будь-якого поняття)¹ тощо.

Саме з цих міркувань і було поставлено зазначене питання в якості окремого завдання у даній науковій розробці, враховуючи при цьому, що досі на доктринальному рівні поняття «банківська установа як суб'єкт запобігання кримінальним правопорушенням» не сформульовано², що, як встановлено в ході цього наукового пошуку, не тільки знижує рівень запобіжної діяльності у банківській сфері України, але й не дозволяє належним чином взаємодіяти з іншими суб'єктами кримінологічної профілактики (зокрема, правоохоронними органами) та негативно впливає на реалізацію Національним банком України координуючих функцій з означеної проблематики.

1. Виникнення передумов проблеми та її формулювання

Як показали результати вивчення кримінологічної літератури, банківські установи віднесені до частково спеціалізованих (напівспеціалізованих) органів запобігання кримінальним правопорушенням, тобто до таких суб'єктів кримінологічної

¹ Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва: Мартин, 2010. 704 с.

² Колб Р. О. Про проблеми визначення статусу банків України як суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави*: матеріали XIII міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 31 березня 2021 р.). Одеса: ОДУВС, 2021. С. 213-215.

профілактики, які у межах своїх основних завдань мають спеціально виокремлену функцію щодо недопущення вчиненню у відповідній сфері суспільних відносин протиправних діянь³.

Так, у п. 30 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Національний банк України» з цього приводу зазначено, що ця установа, поряд з визначеною у ст. 6 даного Закону основною функцією у своїй діяльності, виконує й інші функції, як от: здійснює державне регулювання та нагляд у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення за банками і філіями іноземних банків, страховиками (перестраховиками) брокерами, кредитними спілками, ломбардами, іншими фінансовими установами, реєстрацію чи ліцензування яких здійснює Національний банк, операторами поштового зв'язку, які надають платіжні послуги та/або послуги поштового переказу, та/або здійснюють валютні операції, операторами платіжних систем, філіями або представництвами іноземних суб'єктів господарської діяльності, які надають фінансові послуги на території України, іншим юридичним особам, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами, але надають окремі фінансові послуги⁴.

Виходячи з отриманих результатів дослідження, сформульовано авторське поняття «банківська установа як суб'єкт запобігання кримінальним правопорушенням», а також здійснено аналіз системоутворюючих ознак, що складають його зміст.

Як показали результати вивчення нормативно-правових актів, що регулюють банківську сферу, про запобіжний характер діяльності, зокрема, Національного банку України, свідчить також зміст як основної, так й інших функцій, що закріплені в ст. 6 Закону України «Про Національний банк України», зокрема такі пункти ч.1 даної правової норми, у яких ведеться мова про те, що ця установа:

а) встановляє правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів та майна (п. 4);

б) здійснює державне регулювання на платіжному ринку тощо (п. 6);

³ Кримінологія: навч. посібник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2009. 312 с.

⁴ Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238.

- в) контролює створення засобів захисту інформації про банківську діяльність та діяльність на платіжному ринку (п. 7);
- г) інші тому подібні функції.

2. Аналіз існуючих методів вирішення проблеми та формулювання завдання і шляхів його вирішення

Виходячи з результатів аналізу та змісту емпіричних матеріалів, варто констатувати, що питання про визнання банківських установ, включаючи й Національний банк України, суб'єктами запобігання кримінальним правопорушенням є логічним та необхідним, з огляду існуючих у галузі банківської діяльності на сьогодні проблем кримінологічного характеру.

Більш того, враховуючи отримані у ході даного дослідження результати, можна сформулювати наступне поняття «банківська установа як суб'єкт запобігання кримінальним правопорушенням», а саме – це: визначена на нормативно-правовому рівні діяльність цих учасників суспільних відносин, що виникають у зазначеній галузі їх функціонування у зв'язку з реалізацією ними статутних завдань і повноважень, з дотриманням конституційних та інших законодавчо встановлених принципів, з метою недопущення та протидії вчинення суспільно-небезпечних діянь, які спрямовані на об'єкти банківської охорони, та нейтралізації, блокування, усунення тощо детермінант, що їх породжують і обумовлюють, а також корелюють протиправну поведінку винних осіб.

Таким чином, до системоутворюючих ознак, що складають зміст і сутність сформульованого поняття, необхідно віднести наступні із них:

1. Це визначена на нормативно-правовому рівні запобіжна діяльність банків в Україні.

Такими правовими джерелами з означених питань є:

1). Конституція України, відповідно до вимог ч. 2 ст. 19 якої органи державної влади (у цій роботі – це Національний банк України та інші банківські установи), а також їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Як з цього приводу зазначено в ст. 2 Закону України «Про Національний банк України», вказана установа є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і

принципи організації якого визначаються Конституцією України, цим Законом та іншими законами України⁵.

У свою чергу, в ст. 8 Основного закону України закріплено положення про те, що в нашій державі визнається і діє принцип верховенства права, а Конституція України має найвищу юридичну силу. При цьому закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Більш того, на підставі узагальнення судових рішень з означеної проблематики, Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 01 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» у пункті 2 констатував, що суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції України і у всіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії⁶.

Поряд з цим варто мати на увазі, що, у Конституції України, як встановлено на доктринальному рівні, на жаль, немає норм, які б прямо визначали обов'язки держави (у даному випадку – Національного банку України та банківських установ) та її органів щодо запобігання кримінальним правопорушенням⁷.

Проте Основний закон України містить ряд статей, аналіз яких дає змогу стверджувати, що банки вправі, а, в окремих випадках, зобов'язані вживати необхідні заходи у межах своїх повноважень щодо недопущення та протидії протиправним діянням у банківській сфері.

2). Закони України, що регулюють банківську діяльність у нашій державі.

У першу чергу, мова ведеться про Закон України «Про Національний банк України», у ст. ст. 6, 7 якого серед функцій його діяльності визначена й та, що стосується запобігання цією та іншими банківськими установами вчиненню кримінальних правопорушень з

⁵ Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238.

⁶ Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: постановою Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9. *Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах* / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 136-141.

⁷ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

тих чи інших питань, що виникають у даній галузі суспільних відносин⁸.

Крім цього, завдання щодо недопущення вчиненню та протидії суспільно небезпечним посяганням на правові об'єкти банківської охорони визначені й в інших законах (Закон України «Про банки та банківську діяльність»⁹; «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»¹⁰; «Про державне регулювання ринків капіталу та товарних ринків»¹¹; інші.

3). Інші нормативно-правові акти (рішення Національного банку України; Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, Президента України, Ради Національної безпеки і оборони, ін.).

При цьому варто зазначити, що відповідно до положень ст. 2 Закону України «Про Національний банк України» вищезазначені підзаконні правові джерела не відносяться до правової основи діяльності Національного банку¹².

2. Суб'єктами запобіжної діяльності у банківській сфері є всі, без винятку, зазначені установи.

Такий висновок ґрунтується на положеннях тих законів, що регулюють діяльність банківської системи України. Зокрема, у ст. 1 Закону України «Про банки і банківську діяльність» зазначено, що метою даного Закону є правове забезпечення захисту законних інтересів вкладників та інших клієнтів банків, сталого розвитку і стабільності банківської системи, а також створення сприятливих

⁸ Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238.

⁹ Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

¹⁰ Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06 грудня 2019 року № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 25. Ст. 171

¹¹ Про державне регулювання ринків капіталу та товарних ринків: Закон України від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 51. Ст. 292

¹² Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238

умов для розвитку економіки і належного конкурентного середовища на фінансовому ринку¹³.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що у змісті мети банківської діяльності закладені й відповідні елементи й запобігання цими установами вчиненню різноманітних правопорушень, включаючи й кримінального характеру, у вказаній сфері суспільних відносин.

Крім того, як це витікає із змісту ст. 4 даного Закону, банк може самостійно визначити напрями своєї діяльності, а отже, й здійснювати у зв'язку з цим запобіжну діяльність.

Та, попри все, запобіжні функції для всієї банківської системи чітко встановлені у Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму»¹⁴.

У такому ж контексті сформульовано зміст запобігання банківськими установами кримінальним правопорушенням¹⁵.

3. Запобіжна діяльність банків в Україні обумовлена їх статутними завданнями і повноваженнями.

Такий підхід відображений, зокрема, у ст. ст. 6, 7 Закону України «Про Національний банк України» та у ст. 9 Закону України «Про банки і банківську діяльність», у якій зазначено, що банківський нагляд здійснюється з метою обмеження ризиків, на які наражається банк внаслідок участі у банківській групі, а в п. п. 11, 12 ч. 1 ст. 16 – про те, що у Статуті будь-якого банку мають бути положення про аудиторську перевірку цієї установи та про внутрішній аудит банку, що, знову ж таки, свідчить про запобіжний напрям діяльності у банківській системі.

4. Діяльність банківських установ щодо запобігання кримінальним правопорушенням ґрунтується на дотриманні при цьому конституційних та інших законодавчо встановлених принципів.

¹³ Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30

¹⁴ Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06 грудня 2019 року № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 25. Ст. 171

¹⁵ Про державне регулювання ринків капіталу та товарних ринків: Закон України від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 51. Ст. 292

У теорії права під принципом розуміється (від лат. *principium* – первісне, визначальне; те, від чого виходить все інше¹⁶) засада, вихідне положення будь-якого явища¹⁷.

При цьому, залежно від сфери дії принципів (у цій роботі – галузі банківської діяльності) у межах системи права вони поділяються на: загальні, міжгалузеві, галузеві, а також на принципи підгалузей та інститутів права, а певні принципи у силу їх особливої значущості для права – називаються в науці основоположними, тобто є найбільш важливими та фундаментальними засадами, на яких ґрунтується право як загальнообов’язковий соціальний регулятор¹⁸.

Виходячи з результатів аналізу змісту нормативно-правових актів, що стосуються запобігання кримінальним правопорушенням з боку банківських установ України, можна стверджувати, що ця діяльність базується на всіх зазначених вище принципах. Зокрема, у ст. 67 Закону України «Про банки і банківську діяльність» зазначено, що професійне судження при здійсненні банківського нагляду формується з урахуванням таких принципів:

а) рівноцінної сутності та форми (оцінка правочинів, операцій, обставин та подій з точки зору їх суті та форми);

б) співрозмірності (пропорційності) урахування обставин та умов конкретної ситуації, щодо якої оформлюється професійне судження та приймається відповідне рішення (зокрема, розмір банку, складність, обсяг, види, характер здійснюваних ним операцій, організаційна структура банку, особливості діяльності банку як системно важливого (за наявністю такого статусу), діяльність банківської групи, до складу якої входить банк, фінансовий стан банку та власників істотної участі в ньому);

в) обґрунтованого сумніву (здійснення додаткової /поглибленої перевірки) аналізу правочинів, операцій, обставин та/або подій, щодо яких формується професійне судження та приймається відповідне рішення, за наявності обґрунтованого сумніву щодо них);

¹⁶ Великий тлумачний словник української мови (укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.

¹⁷ Теорія держави і права: підруч. для студ. вищ. навч. закл., О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін., за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

¹⁸ Там само.

г) комплексного аналізу (дослідження всіх обставин та умов конкретної ситуації при формуванні професійного судження та прийнятті відповідного рішення)¹⁹.

5. Метою діяльності банківських установ як суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням є недопущення та протидія вчиненню цих суспільно небезпечних і караних діянь.

У науковій літературі діяльність по недопущенню кримінальних правопорушень називають профілактикою випередження²⁰, під якою розуміють такий вид запобіжної діяльності спеціалізованих суб'єктів, що спрямована на недопущення виникнення і поширення кримінологічних явищ і процесів у суспільному житті²¹.

Якщо зазначений теоретичний підхід застосувати у контексті запобіжної діяльності у банківській сфері України, то мова має вестись про забезпечення цими установами охорони банківських об'єктів від протиправних посягань на етапі формування кримінальної мотивації (так званої ранньої профілактики) (на стадії виникнення кримінальних правопорушень, що закріплені в ст. ст. 14-15 КК України (готування до кримінального правопорушення або замах на його вчинення))²².

Як з цього приводу слушно зробив висновок А. П. Закалюк, профілактика випередження вбачається саме в тому, що вона дає обґрунтування для своєчасної, як правило, до прийняття останніх у формі закону, суспільно доцільної фахової корективи їх змісту, спрямованої на усунення сумнівних або суперечливих норм, і тим самим запобігає негативним наслідкам впровадження законів у життя у вигляді створення сприятливих умов для вчинення кримінальних правопорушень²³.

Прикладом впровадження на практиці профілактики випередження є реалізація ідеї кримінологічної експертизи

¹⁹ Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30

²⁰ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. академія України, 2011. 120 с.

²¹ Там само.

²² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

²³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Ін Юре, 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с.

законопроектів в Україні²⁴. У свою чергу, прикладом застосування даного виду кримінологічної профілактики у банківській сфері є закріплення в Законі України «Про Національний банк України» ст. 68 «Публікації», відповідно до змісту якої з метою забезпечення гласності з питань банківській діяльності та статистики платіжного балансу ця установа публікує на сторінках офіційного Інтернет-представництва Нацбанку ту чи іншу визначену інформацію, у тому числі запобіжного характеру, а, згідно п. 8 ч. 1 ст. 7 цього ж Закону, здійснює банківське регулювання та нагляд на індивідуальній та консолідованій основі²⁵, тобто реалізує таким чином заходи ранньої профілактики щодо недопущення (випередження) вчинення кримінальних правопорушень у зазначеній галузі суспільних відносин.

Поряд з цим, термін «протидія» (дія на дію) використовується як на нормативно-правовому рівні, так і на практиці для відтворення загального впливу на злочинність, але, як обґрунтовано доведено у кримінології, цей термін лише однобічно (у формі «супротиву») відображає останній та не містить однозначного відображення поняття «запобігання кримінальним правопорушенням», тобто не може вживатися як такий, що за сутністю тотожний поняттю «запобігання», навіть коли він вживається у широкому значенні²⁶.

Саме з таких міркувань, як видається, у Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму» вжито як перший, так і другий терміни.

У той самий час, є група науковців (зокрема, О. М. Бандурка та Л. М. Давиденко), які переконані, що поняття «протидія кримінальним правопорушенням» складається з двох взаємозв'язаних елементів, а саме – з:

а) кримінально-правового аспекту, під яким вони розуміють діяльність державних органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян щодо виявлення, розкриття та розслідування

²⁴ Орлов Ю. В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення: монографія. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримінальчепедержвидав», 2010. 266 с.

²⁵ Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238.

²⁶ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

вчинених кримінальних правопорушень, притягненню винуватих осіб до передбачуваної законом відповідальності, застосування до них заходів кримінально-правового впливу;

б) діяльності по запобіганню кримінальним правопорушенням²⁷.

Такий підхід, враховуючи численні наукові розробки з означеної проблематики²⁸, останнім часом все частіше знаходить своє відображення й на законодавчому рівні. Так, у Законі України «Про Національну поліцію», серед її завдань відсутнє запобігання кримінальним правопорушенням, натомість, є таке із них, як протидія цим суспільно небезпечним діям (ст. 2)²⁹.

Знову ж таки, враховуючи дискусійність даного питання, а також те, що це не відноситься до завдань цієї наукової розробки, у ній мова все таки ведеться як у контексті запобігання, так і протидії кримінальним правопорушенням у сфері банківської діяльності.

Зазначена позиція ґрунтується не тільки на змісті законодавчих актів, що регулюють вказану галузь суспільних відносин, але й на інших нормативно-правових актів (наприклад, на положеннях Закону України «Про запобігання корупції»³⁰, які є дотичними до досліджуваної у цій роботі проблематики (предмета наукового пошуку).

Крім цього, додатковим аргументом з цього приводу виступають положення чинного КК України, у ч. 1 ст. 1 та ч. 2 ст. 50 якого закріплено як завдання даного Кодексу, так і мета покарання у виді запобігання кримінальним правопорушенням³¹.

Саме з цих міркувань вжито у даній роботі у сформульованому понятті слова «запобігання» та «протидія».

6. Запобіжна діяльність банківських установ стосується лише суспільно небезпечних караних діянь.

²⁷ Бандурко А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. 368 с.

²⁸ Давиденко Л. М., Бандурко О. О. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы: монография. Харьков: Изд-во Нац. ун-т внутр. дел, 2005. 302 с.

²⁹ Про Національну поліцію: Закон України від 02 липня 2015 № 580-VIII. URL: zakon.rada.gov.ua.

³⁰ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.

³¹ Кримінальний кодекс України: прийнятий 05 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 11 КК України, суспільна небезпека відноситься до однієї із системоутворюючих ознак змісту поняття кримінального правопорушення.

У наукових джерелах під суспільною небезпекою розуміють об'єктивну здатність кримінального правопорушення заподіювати або створювати загрозу заподіяння шкоди суспільним відносинам, які є об'єктами кримінально-правової охорони³².

Виходячи з цього, у зазначеній науковій роботі у якості предмета дослідження не розглядаються дисциплінарні проступки працівників банків України та адміністративно-правові делікти (від лат. *delictum* – незаконна дія)³³, а також інші правопорушення, включаючи й ті, що вчиняються клієнтами цих установ (наприклад, несвоєчасна оплата банківських відсотків за отриманий кредит), а лише кримінальні правопорушення, що мали місце у вказаній галузі суспільних відносин.

У той самий час, вжите у даному понятті слово «караність» відображає діалектичний взаємозв'язок двох інститутів кримінального права – злочину та покарання, які є нерозривними та такими, без яких не настає кримінальна відповідальність (ст. ст. 2, 11 та розділи X-XV Загальної частини КК України)³⁴.

7. Змістом запобіжної діяльності банківських установ є об'єкти їх правової охорони.

У кримінології під об'єктами кримінологічного запобігання розуміють явища, процеси, прояви їхньої активізації, щодо яких спрямовується вказана діяльність³⁵. При цьому варто зазначити, що визначення об'єктів запобігання кримінальним правопорушенням, як доведено на доктринальному рівні, не може бути схематичним, а потребує конкретного аналізу та виявлення тих об'єктів, які більш виразно проявились під час аналізу причин і умов вчинення певної

³² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернед, 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

³³ Булько А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва: Мартин, 2010. 704 с.

³⁴ Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид., переробл. і доповнене. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2013. 768 с.

³⁵ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

категорії кримінальних правопорушень (у даній науковій роботі – у сфері банківської діяльності)³⁶.

Цей теоретико-прикладний висновок у повній мірі стосується й об'єктів правової охорони у банківській системі України. Зокрема, як встановлено в ході даного дослідження, зазначені об'єкти закріплені у законодавчих та інших нормативно-правових актах, що регулюють відносини у вказаній галузі суспільної діяльності. Так, зокрема, у Законі України «Про банки і банківську діяльність» до таких віднесені наступні об'єкти:

- 1) законні інтереси вкладників та інших клієнтів банків;
- 2) сталий розвиток і стабільність банківської системи;
- 3) діяльність щодо створення сприятливих умов для розвитку економіки;
- 4) діяльність щодо створення належного конкурентного середовища на фінансовому ринку (ст. 1 даного Закону)³⁷;
- 5) банківська діяльність, тобто процес щодо залучення у вклади грошових коштів фізичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб (ст. 2 цього Закону);
- 6) діяльність щодо надання фінансових послуг та державного регулювання ринків фінансових послуг³⁸;
- 7) діяльність на ринках капіталу та організованих товарних ринках³⁹;
- 8) інші об'єкти, мова про які ведеться у законодавчих актах України з питань банківської діяльності.

Поряд з цим, варто зазначити, що важливу роль у змісті об'єкта правової охорони у банківській системі відіграє й предмет їх діяльності та кримінально-правового захисту об'єктів, що закріплені у розділі VII «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК України та безпосередньо стосуються банківської галузі суспільних відносин. Так, у всіх

³⁶ Там само.

³⁷ Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

³⁸ Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12 липня 2001 р. № 2664-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 1. Ст. 1.

³⁹ Про державне регулювання ринків капіталу та товарних ринків: Закон України від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 51. Ст. 292.

складах кримінальних правопорушень, що посягають на банківську діяльність, обов'язковим та необхідним їх елементом для встановлення підстав кримінальної відповідальності є предмет цих суспільно небезпечних діянь, а саме – кошти фізичних чи їх юридичних осіб у готівковій формі, платіжні карти, документи тощо, що стосуються банківської діяльності.

При цьому в ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» під коштами розуміють гроші у національній або іноземній валюті чи їх еквівалент⁴⁰.

Саме предмет кримінального правопорушення, який є змістовним елементом банківської правової охорони, виступає додатковим доказом того, що банківську установу на всіх рівнях (доктринальному, нормативно-правовому, організаційно-управлінському тощо) необхідно досліджувати не стільки як об'єкт відповідної суспільної діяльності, скільки як суб'єкт запобігання кримінальним правопорушенням у даній галузі суспільних відносин.

Більш того, закріплення у законодавчих актах з питань банківської діяльності в Україні інших видів предметів їх безпосередньої правової охорони також підтверджує зазначений висновок.

Зокрема, у ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» закріплені такі аналоги грошей, як предметів кримінальних посягань: «іноземний капітал», «банківський кредит», «банківський платіжний інструмент», «банківські рахунки», «вклад (депозит)», «власний капітал»; т. ін.⁴¹.

8. Запобіжна діяльність банківських установ спрямована на нейтралізацію, блокування, усунення тощо детермінант, що породжують, обумовлюють та корелюють вчинення кримінальних правопорушень у цій галузі суспільних відносин.

У кримінології процес спричинення, обумовлення та кореляції протиправної поведінки особи, яка проявилась у факті вчинення кримінального правопорушення, називають детермінацією злочинності⁴².

Як з цього приводу зробили висновок деякі науковці, у найзагальнішому значенні поняття детермінації відображає

⁴⁰ Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

⁴¹ Там само.

⁴² Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

діалектичну суттєву властивість реального буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ і процесів⁴³.

У свій час (і це є актуальним і у сьогоднішні) Н. Ф. Кузнецова до системи кримінальної детермінації запропонувала включити три основні елементи:

а) причини, тобто явища (системи), які породжують або продукують інші явища (системи) – наслідки;

б) умови – різноманітні явища, процеси, обставини, що сприяють або створюють можливість виникнення та прояву причини, яка породжує наслідки;

в) корелянти – такий зв'язок між подіями, явищами, процесами, за якого зміна одних явищ супроводжується (не спричинюється чи обумовлюється) зміною других⁴⁴.

3. Теоретико-прикладні заходи, спрямовані на підвищення ефективності використання потенційних можливостей банків у запобіганні злочинності

Виходячи з отриманих в ході даного дослідження результатів, необхідно зазначити, що виводячи нове теоретичне визначення, слід у всіх випадках враховувати ті теоретичні підходи, які можна завжди взяти за основу при визначенні детермінації кримінальних правопорушень, зокрема й у сфері банківської діяльності, а, в кінцевому підсумку, – використати їх як одну із системоутворюючих ознак тієї чи іншої дефініції, що й було використано у цій роботі при формулюванні поняття «банківська установа як суб'єкт запобігання кримінальним правопорушенням».

Щодо інших слів, вжитих у сформульованій дефініції, то вони теж мають своє семантичне походження, а також прикладне значення у змісті запобіжної діяльності у банківській системі будь-якої держави. Зокрема, у тлумачних словниках під нейтралізацією (фр. *neutralization*, від лат. *neutralis* – не належний ні тому, ні іншому), розуміють послаблення впливу кого-небудь або чого-небудь⁴⁵.

⁴³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

⁴⁴ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. Москва: Юрид. Литература, 1984. 186 с.

⁴⁵ Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва: Мартин, 2010. 704 с.

Саме тому, у контексті досліджуваної у цій науковій роботі проблематики, нейтралізація означає усунення детермінант, що спричиняють та обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень у банківській сфері. Так, у ст. 48 Закону України «Про банки і банківську діяльність» встановлені обмеження щодо діяльності банків, а саме – цим установам забороняється здійснювати ризикову діяльність, що загрожує інтересам вкладників чи інших кредиторів банку.

При цьому перелік ознак, наявність яких є підставою для висновку Національного банку України про здійснення банком ризикової діяльності, що загрожує інтересам вкладників чи інших кредиторів банку, визначається нормативно-правовим актом Національного банку України та оприлюднюється у встановленому законом порядку⁴⁶.

У свою чергу, у ч. 2 ст. 42 КК України з цього приводу зазначено, що ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Отже, враховуючи, що зазначена норма КК має бланкетний характер, тобто відсилає ознаки кримінального правопорушення до іншої галузі права⁴⁷, правомірність вчинення діяння, пов'язаного з ризиком у банківській сфері, а, отже, підстави кримінальної відповідальності (ст. 2 КК) у всіх випадках визначаються нормативно-правовими актами Національного банку України, який таким чином здійснює нейтралізацію детермінант, що спричиняють та обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень у вказаній галузі суспільних відносин.

У свою чергу, вжите у понятті «банківська установа як суб'єкт запобігання кримінальним правопорушенням» слово «блокування» (від нім. *hlokieren*, фр. *hloquer*) означає не допускання розповсюдження чого-небудь⁴⁸, зокрема, збитків, які стали наслідком протиправної діяльності у банківській сфері. Так, відповідно до

⁴⁶ Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

⁴⁷ Кримінальне право України. Загальна частина. Альбом схем: навч. посіб. Київ: Алерта, 2015. 212 с.

⁴⁸ Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва: Мартин, 2010. 704 с.

положень ст. 45 «Внутрішній кредит банку» Закону України «Про банки і банківську діяльність», на підрозділ внутрішнього аудиту банку покладена така функція, як: виявлення та перевищення повноважень посадовими особами банку і виникнення конфлікту інтересів⁴⁹.

У такому ж контексті сформульовано і зміст ст. 9 «Банківський нагляд на консолідованій основі» цього ж Закону, а саме – відповідно до п. 2 цієї норми, Національний банк України має право встановлювати вимоги до банківської групи та/або підгруп банківської групи на консолідованій та субконсолідованій основі щодо розроблення планів забезпечення безперервної діяльності, фінансування в кризових ситуаціях, відновлення діяльності⁵⁰.

Щодо іншого вжитого у зазначеному вище понятті слова «усунення», то у даній роботі воно має такий зміст – це діяльність щодо ліквідації, припинення, зникнення тощо детермінант, що спричиняють та обумовлюють вчинення кримінальних правопорушень у банківській сфері⁵¹.

Зокрема, як це витікає із змісту ст. 19-1 «Підстави для відмови у видачі банківської ліцензії» Закону України «Про банки і банківську діяльність», Національний банк України має право відмовити у видачі такої ліцензії юридичній особі у разі, якщо організація корпоративного управління, системи управління ризиками, юридичної особи, яка має намір здійснювати банківську діяльність, не відповідає обсягам та складності видів діяльності, які ця юридична особа має намір здійснювати як банк зі стратегією та/або бізнес-планом (п. 5-1 ч. 1)⁵².

Ще більш предметно з цього приводу зазначено в главі 14-1 (ст. ст. 73, 74) «Заходи впливу» вказаного вище Закону⁵³.

⁴⁹ Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Великий тлумачний словник української мови (укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.

⁵² Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

⁵³ Там само.

ВИСНОВКИ

Так у цілому можна уявити теоретико-прикладну модель сформульованого у цій науковій роботі поняття «банківська установа як суб'єкт запобігання кримінальним правопорушенням».

Поряд з цим, безсумнівним у зв'язку з цим є висновок про те, що для того, щоб впровадити її у банківську діяльність України, та підвищити з цього приводу рівень ефективності запобігання кримінальним правопорушенням у зазначеній сфері суспільних відносин, необхідно здійснити комплекс науково обґрунтованих заходів.

Зокрема, виходячи з того, що відповідно вимог ст. 2 Закону України «Про Національний банк України», ця державна установа має особливий правовий статус у банківській системі нашої держави, а згідно ст. ст. 6, 7 – виконує функції організаційного, координуючого, контрольного та наглядового змісту, логічно було б надати Нацбанку право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України, шляхом внесення відповідного доповнення у ст. 93 Конституції України.

Таким чином, сформульоване у даній науковій розробці поняття «банківська установа як суб'єкт запобігання кримінальним правопорушенням» не тільки дає можливість збагатити, але й ліквідувати відповідну теоретичну прогалину у науці, зокрема в кримінології, з означеного питання. У цьому, власне, й виражається його теоретична цінність.

У свою чергу, практичне значення виведеного у цій науковій роботі поняття полягає у тому, що у ньому визначені основні перспективні напрями удосконалення правових, організаційних та інших засад кримінологічної профілактики та розширені у зв'язку з цим межі знань щодо суб'єктів їх реалізації на практиці, що, натомість, дає можливість оцінити запобіжну діяльність банків з практичної (прикладної) точки зору⁵⁴.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено аналіз змісту діяльності банківської установи в якості суб'єкта запобігання кримінальним правопорушенням.

⁵⁴ Колб Р. О., Копотун І. М. Щодо поняття запобігання злочинності та класифікаційних критеріїв запобіжних заходів. Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті із законом, крізь призму правових реформ: зб. матеріалів Х міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 листопада 2017 р.). Київ: Ін-т крим.-викон. служби; ФОП Кандиба Т.П., 2017. С. 43-45.

З'ясовано сутність соціально-правової природи даного виду профілактики та розроблені науково обґрунтовані заходи щодо удосконалення правового механізму з означених питань, враховуючи відсутність відповідних правових категорій і понять у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва: Мартин, 2010. 704 с.

2. Колб Р. О. Про проблеми визначення статусу банків України як суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави*: матеріали XIII міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 31 березня 2021 р.). Одеса: ОДУВС, 2021. С. 213-215.

3. Кримінологія: навч. посібник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2009. 312 с.

4. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238.

5. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238.

6. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9. *Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах* / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 136-141.

7. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

8. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238.

9. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

10. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон

України від 06 грудня 2019 року № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 25. Ст. 171

11. Про державне регулювання ринків капіталу та товарних ринків: Закон України від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 51. Ст. 292

12. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238

13. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30

14. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06 грудня 2019 року № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 25. Ст. 171.

15. Про державне регулювання ринків капіталу та товарних ринків: Закон України від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 51. Ст. 292

16. Великий тлумачний словник української мови (укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.

17. Теорія держави і права: підруч. для студ. вищ. навч. закл., О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін., за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

18. Там само.

19. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30

20. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. академія України, 2011. 120 с.

21. Там само.

22. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

23. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Ін Юре, 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с.

24. Орлов Ю. В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення:

монографія. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримінальчепедержвидав», 2010. 266 с.

25. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238.

26. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

27. Бандурко А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. 368 с.

28. Давыденко Л. М., Бандурка О. О. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы: монография. Харьков: Изд-во Нац. ун-т внутр. дел, 2005. 302 с.

29. Про Національну поліцію: Закон України від 02 липня 2015 № 580-VIII. URL: zakon.rada.gov.ua.

30. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.

31. Кримінальний кодекс України: прийнятий 05 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.

32. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернед, 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

33. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва: Мартин, 2010. 704 с.

34. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид., переробл. і доповнене. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2013. 768 с.

35. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

36. Там само.

37. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

38. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12 липня 2001 р. № 2664-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 1. Ст. 1.

39. Про державне регулювання ринків капіталу та товарних ринків: Закон України від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 51. Ст. 292.

40. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

41. Там само.

42. Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

43. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

44. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. Москва: Юрид. Литература, 1984. 186 с.

45. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва: Мартин, 2010. 704 с.

46. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

47. Кримінальне право України. Загальна частина. Альбом схем: навч. посіб. Київ: Алерта, 2015. 212 с.

48. Булыко А. Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва: Мартин, 2010. 704 с.

49. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

50. Там само.

51. Великий тлумачний словник української мови (укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.

52. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 5-6. Ст. 30.

53. Там само.

54. Колб Р. О., Копотун І. М. Щодо поняття запобігання злочинності та класифікаційних критеріїв запобіжних заходів. Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті із

законом, крізь призму правових реформ: зб. матеріалів X міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 листопада 2017 р.). Київ: Ін-т крим.-викон. служби; ФОП Кандиба Т.П., 2017. С. 43-45.

Information about the authors:

Kolb Oleksandr Hryhorovych,

Doctor of Legal Sciences, Professor,
Honored Lawyer of Ukraine,
Professor at the Department of Criminal Law and Procedure
Lviv Polytechnic National University
12, Stepana Bandery str., Lviv, 79000, Ukraine

Kolb Roksolana Olehivna,

Candidate of Law,
Specialist JSC CB «Privatbank»
32a/13, Sobornosti Ave., Lutsk, 43026, Ukraine

Konopelskyi Viktor Yaroslavovych,

Doctor of Legal Sciences, Professor,
Head of the Department of Criminal Law and Criminology
Odessa State University of Internal Affairs
1, Uspenska str., Odesa, 65000, Ukraine

ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ ЗАСОБАМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Комарницька І. І.

ВСТУП

На сьогодні держава з розвинутою економікою потребує ефективної системи щодо забезпечення своєї фінансово-економічної безпеки задля задоволення її інтересів і потреб суб'єктів господарювання. Фінансово-економічна система держави має бути забезпечена системою правових гарантій, які спрямовані на ефективне її функціонування. Серед головних гарантій функціонування фінансово-економічної системи держави є засоби профілактики правопорушень фінансово-економічного характеру.

Адміністративно-правові засоби щодо профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері становлять систему правових явищ, які дозволяють суб'єктам фінансового контролю держави, правоохоронним та іншим державним органам, представникам громадськості сприяти протидії щодо правопорушень фінансово-економічного характеру, виявляти причини, умови деліктної поведінки та їх наслідки у фінансово-економічній сфері, нейтралізувати усі чинники, які негативно впливають на діяльність учасників фінансово-економічних відносин, щодо спонукання їх до вчинення податкових, бюджетних правопорушень, фінансових правопорушень у митній сфері, правопорушень у банківській сфері, правопорушень, що посягають на функціонування промисловості, торгівлі, сільськогосподарського господарства, будівництва й використання паливно-енергетичних ресурсів, громадського харчування, надання послуг, здійснення підприємницької діяльності, володіння, користування й розпорядження майном та ін.

В умовах сучасної євроінтеграції адміністративно-правові засоби щодо профілактики правопорушень зазнають певної трансформації, що стосується впровадження концепції адміністративно-деліктних відносин, таких, як утвердження пріоритету прав людини та визначення їх орієнтиром правового регулювання цих відносин, вкорінення принципів верховенства права й презумпції

невинуватості, визначення кола осіб як потенційних суб'єктів вчинення адміністративних деліктів, як фізичних так, і юридичних осіб, врахування каральної, попереджувальної чи виховної мети, як потреби досягнення при визначенні міри покарання.

Сьогодні удосконалення потребують засоби-регулятори, такі, як: норми, положення чинного адміністративного законодавства, адміністративно-правові акти загальної та індивідуальної дії, які визначають адміністративно-правові засади щодо попередження і припинення деліктної поведінки у фінансово-економічній сфері, так і дієві засоби: правотворчість, правозастосування у фінансово-економічній сфері. Також держава повинна переосмислити значення виховного та мотиваційного аспектів щодо профілактики адміністративних правопорушень у фінансово-економічній сфері й посилити систему профілактичного впливу з урахуванням усіх цих аспектів.

Зміцнення й підвищення ефективності адміністративних засобів профілактики правопорушень фінансово-економічного характеру пов'язано із подоланням існуючих сучасних проблем у фінансово-економічній сфері та зумовлюють деліктну поведінку фінансово-економічного характеру.

У загальному сучасні засоби профілактичного впливу мають слугувати вирішенню проблем фінансово-економічного характеру, зміцненню фінансово-економічної системи та фінансової безпеки держави. Державі необхідно переглянути систему існуючого чинного законодавства щодо подолання економічних та правових проблем, налагодження механізмів запобігання загрозам економічного характеру, посилити боротьбу з існуючою корупцією та проступками економічного характеру.

Отже, надзвичайно важливим лишається не тільки теоретичне осмислення змісту економічної безпеки будь-якого рівня, а й прикладення зусиль щодо приведення інституцій в економічній сфері до європейських рівнів.

1. Делікти фінансово-економічного характеру

Сьогодні національній фінансово-економічній безпеці держави створюється реальна загроза, недоліки фінансово-економічного законодавства, незавершеність реформування законодавства у фінансово-кредитній сфері; відсутність у державі потрібного золотовалютного та алмазного запасу для стабільності економіки; проблеми в інвестиційній діяльності; підвищення рівня «тіньової»

економіки та ухилення від сплати податків; недоліки у бюджетній системі та надмірний дефіцит Державного бюджету; інфляційні процеси; виведення валютних коштів та капіталу підприємств за кордон; вплив на курс національної валюти; проблеми управління державним майном тощо¹.

О. Ладюк визначає складові фінансової безпеки держави, серед яких виділяє бюджетну, боргову, грошово-кредитну, валютну, інвестиційну та банківського і небанківського фінансового сектору й ідентифікує низку проблем можливих загроз у наведених сферах. Серед особливо проблемних відзначено вітчизняну систему контролю за надходженнями та видатками бюджетних коштів; помилки планування державного бюджету; виділено недоліки регулювання на законодавчому рівні процедури формування, використання, обслуговування та погашення державного боргу; неврегульованість оцінки щодо ефективності кредитних ресурсів; проблеми планування та регулювання державної валютної, грошово-кредитної політики; незабезпеченість ліквідності банківських активів та кредитоспроможності суб'єктів господарювання; недоліки у функціонуванні банківських та небанківських установ та визначено їх невідповідність до міжнародних стандартів та ін².

Серед соціальних та економічних чинників, які зумовлюють делікти фінансово-економічного характеру А. Ключко визначено наступні: наслідки соціальної та економічної кризи в державі; проблеми у банківській системі та невідповідності ринкової економіки вимогам ЄС; недостатність фінансової спроможності суб'єктів господарювання та домогосподарств; девальвацію національної грошової одиниці; недоліки діяльності та взаємодії фінансових й правоохоронних інституцій³.

Отже, слід зазначити, що українською державою розроблялися програмні документи, що націлені на профілактику та усунення

¹ Мозолук Т. М. Тенденції протидії митним правопорушенням у світовій практиці. Економіка та митно-правові відносини. 2019. Вип. 11-12. – 436 С. 74-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eccuslerel_2019_11-12_12. ; Яромій І. В. Адміністративно-правовий механізм запобігання та протидії порушенням митних правил в Україні.: дис. ... канд. юридич. наук: 12.00.07. Дніпро, 2018. 197 с.

² Ладюк О. Д. Фінансова безпека: характеристика складників. Ефективна економіка. 2016. № 11. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5280>.

³ Ключко А. М. Теоретико-прикладні засади протидії злочинам у сфері банківської діяльності в Україні. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2020. С. 262-263.

проблем та загроз у фінансово-економічній сфері й можливих деліктів, що з ними пов'язані.

Слід згадати перший програмний документ у цій сфері – Указ Президента України «Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки від 28 квітня 2004 р. № 493/2004, де визначалися важливі завдання, що спрямовані на посилення економічної безпеки держави. Серед основних завдань відзначалися вирішення проблем, що були завдані економічною кризою, гарантування державної фінансової безпеки, правового регулювання бюджетної сфери, посилення безпеки та розвиток власного потенціалу в енергетичній сфері, зменшення імпорту сільськогосподарської продукції, яка може вироблятися в Україні та ін⁴.

Не менш важливе значення мала Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105, де Президентом України особлива увага була присвячена посиленню захисту права власності, оптимізації податкового навантаження, удосконаленню нормативно-правових актів щодо регуляторного та корпоративного управління, обмеження тіньової сфери господарювання, монополізму і недобросовісної конкуренції.

Указом Президента України 26 травня 2015 р. було введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України», а з часом, указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» та сама стратегія під назвою «Безпека людини – безпека країни». Останнім програмним документом було доповнено перелік загроз, про які згадувалося у попередніх програмних документах, та водночас змінено акценти уваги держави в економіко-правовій сфері. Зокрема, особливу увагу держави приділено посиленню дерегуляції та зменшенню податкового та іншого навантаження на бізнес-структури; реформування земельних відносин, обліку земель,

⁴ Гаруст Ю. В., Мельник В. І. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект: монографія. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2019. с. 275-276. Стратегія економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки: Стратегія від 28 квітня 2004 р. № 493/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493%D0%B0/2004>.

відносин, що стосуються обігу земель сільськогосподарського призначення, розвитку агропромислового комплексу; диверсифікації джерел постачання енергоносіїв⁵.

Різноманіття стратегічних та програмних документів, у змісті яких дублюється схожий перелік проблем фінансово-економічного характеру, засвідчує певну недосконалість правового забезпечення фінансово-економічної сфери, недосконалість існуючих у державі механізмів економіко-правового забезпечення фінансової сфери. Наявність й невирішеність зазначених проблем стає основним чинником, який сприяє деліктній поведінці усіх учасників фінансово-економічних відносин у державі, полегшує вчинення адміністративних правопорушень фінансово-економічного характеру.

Головною проблемою профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері вважається відсутність основного законодавчого акта, який визначав би зміст профілактичної діяльності та формував нормативну основу щодо діяльності органів публічного управління у фінансово-економічній сфері.

Сьогодні існує потреба щодо покращення нормативно-правової бази організації й реалізації профілактики адміністративних деліктів. Подолання існуючих проблем може стати прийняття Закону про профілактичну діяльність або Концепції державної політики в сфері профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері. Програмного документа профілактики деліктів у загальному та фінансово-економічних проступків в нашій державі досі відсутній. До 2015 року чинною була Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень⁶, проте наразі аналогічного документу в державі не прийнято, що негативно впливає на сферу профілактики означених деліктів.

Ухвалення аналогічного документа є досить потрібним. Існування кризових процесів в державі, що пов'язані із соціально-економічною сферою, збільшують деліктні прояви, зумовлюють погіршення економічної ситуації, формування нових форм та способів скоєння

⁵ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: указ Президента України 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

⁶ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 № 1209-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D1%80>.

фінансово-економічних проступків. Подолання даних проблем вимагає чітко спланованої діяльності держави у коротко- та середньо-строковій перспективі, що неможливо без прийняття відповідної Концепції.

Говорячи про державну концепцію профілактики адміністративних правопорушень, відзначається потреба визначення векторів удосконалення законодавства, покращення правоохоронної та судової систем, морально-етичного стану представників правоохоронних структур, які реалізують профілактичні заходи, шляхів підвищення вимог до працівників правоохоронних органів, визначення механізмів визначення рівня деліктності та механізмів щодо його зменшення, викорінення, покращення податкової та митної політики, координація профілактичних заходів із правоохоронними органами інших держав, удосконалення ресурсного та технічного забезпечення профілактики деліктів, обґрунтованості профілактичних заходів та ін⁷.

Заслуговує на увагу твердження У. Русанюк щодо потреби врахування під час розробки нормативно-правових актів профілактики адміністративних правопорушень специфіки певної сфери суспільних відносин, до якої справляється профілактичний вплив. Науковець наголошує на врахуванні специфіки певних юридичних засад, цілей, різновидів та механізмів профілактичної роботи стосовно деліктів, які вчинені посадовими особами органів публічного управління⁸.

Це саме стосується правопорушень в системі органів публічного управління у фінансово-економічній сфері.

Як приклад, наводиться Положення про профілактику правопорушень, що пов'язані зі здійсненням професійної діяльності працівниками митної служби України, що затверджене Наказом Державної митної служби України від 24 травня 2004 р. № 380. Даним документом визначено специфіку профілактичної діяльності в системі митних органів держави. Там окреслено специфіку завдань та об'єктів профілактичного впливу та визначено підрозділи, які реалізують профілактичні заходи, форми, методи й інше.

⁷ Шульга Є.В. Адміністративно-деліктні відносини в Україні в умовах Євроінтеграції автореф. дис. докт. юрид. наук. 12.00.07. Дніпро, 2018. С. 29– 30.

⁸ Русанюк У. Я. Профілактика адміністративних правопорушень посадових осіб органів публічного управління: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Львів, 2020, С. 108-109.

Це, один з нормативно-правових актів, у якому повністю деталізовано механізм профілактичного впливу на групу суб'єктів публічного управління, діяльність, яких може завдати певної шкоди фінансово-економічній сфері України.

Прийняття аналогічних документів у бюджетній, податковій, банківській та інших сферах, в яких має бути окреслено специфіку профілактичного впливу на посадових осіб органів публічного управління, представників юридичних осіб у фінансово-економічних сферах, діяльність яких пов'язана з ризиками вчинення деліктів із використанням службового становища, з огляду на корупційний вплив, є досить актуальною.

Нагальним завданням є ідентифікація системи профілактичних заходів, що були б ефективними саме для конкретної сфери суспільно-економічних відносин.

Різноманіття деліктів у фінансово-економічній сфері, які потребують широкого кола засобів протидії, дедалі стає ширшим у залученні до профілактики фінансових правопорушень суб'єктів господарювання, громадських організацій й громадян вимагає переосмислення існуючої системи адміністративно-правових засобів протидії деліктам у фінансовій сфері.

2. Проблеми та перспективи підвищення ефективності профілактичного впливу у фінансово-економічній сфері

Українськими вченими наголошується, що підвищення ефективності щодо профілактичного впливу у фінансово-економічній сфері залежить від вдосконалення планування взаємодії між правоохоронними й контролюючими органами та ін.

В якості доцільних наводиться формування і впровадження спільних програм боротьби з деліктними проявами, узгоджених пропозицій щодо профілактики проступків, зокрема які стосуються індивідуальної та загальної профілактичної діяльності, єдиного комплексу заходів профілактики, націлених на нейтралізацію чинників, які зумовлюють посягання на фінансово-економічні правовідносини; налагодження взаємного інформаційного обміну щодо виявлених у процесі реалізації компетенції причин й умов вчинення деліктів, узгодження переліку інформації, визначення порядку та безпосереднє здійснення оперативного обміну якою є важливим з огляду на завдання профілактики деліктів у фінансово-економічній сфері, проблем профілактичної роботи; спільне формування й внесення до органів публічного управління різних

рівнів пропозицій щодо усунення причин та умов вчинення деліктів, формування інтегрованої бази інформації, що стосується протидії правопорушенням.

Усунення проблем профілактики правопорушень у фінансовій сфері можливе при покращенні методичних, кадрових та інформаційних засад щодо організації й реалізації державного фінансового контролю, впровадження ІТ-технологій у роботу органів публічного управління щодо формування умов виконання ними їх функціональних завдань, визначення й аналізу ризиків функціонування, порядку обміну інформацією між Державною податковою службою України, Державною казначейською службою України, Держфінмоніторингом та іншими суб'єктами у фінансовій сфері, налагодження доступу до баз інформації щодо результатів контрольних заходів; діджиталізації процесів у діяльності контролюючих служб для створення умов щодо ефективного виконання ними завдань та функцій⁹.

Важливим напрямом взаємодії суб'єктів профілактики фінансових правопорушень є взаємний обмін інформацією. Даний обмін має бути структурованим, системним і стосуватися правовідносин, які формують фінансово-економічну сферу. Створення єдиних баз даних, інформаційних систем, до яких мали б доступ контролюючі органи, що володіють контрольно-наглядовими функціями у фінансово-економічній сфері.

Посилення профілактики фінансово-економічних правопорушень пов'язують зі створенням Бюро економічної безпеки, що набуде функцій центрального органу виконавчої влади, який буде реалізувати державну політику із питань виявлення, запобігання, розслідування та розкриття правопорушень у сфері фінансової діяльності, що прямо чи опосередковано можуть заподіяти шкоду публічному інтересу у фінансово-економічній сфері¹⁰.

Серед головних аспектів ефективності профілактичної роботи Є. Шульга особливу увагу приділяє правомірності застосування заходів профілактики, безкомпромісності їх реалізації, систематичності

⁹ Стратегічні цілі діяльності. URL: <http://dkrs.kmu.gov.ua/kru/uk/publish/article/163468>

¹⁰ Куцкір Г. М. Засада недоторканності права власності: поняття, зміст і реалізація у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Одеса, 2015. 20 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2107/%d0%9a%d1%83%d1%86%d0%ba%d1%96%d1%80%20%d0%93.%20%d0%9c.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

реалізації, організаційно-правовій підтримці та спрямованості на отримання результату¹¹.

У якості числових орієнтирів ефективності профілактики деліктів вченими пропонується визначати величини за зразком: максимальна, середня та низька. Певна категорія обирається з огляду на досягнення визначених завдань, термінів, матеріально-технічних витрат, необхідність подальшого корегування, зміни тактики або виконавців. Критеріями ефективності, на думку Є. Шульги, має стати рівень правомірної поведінки, що зумовлює методи та види заходів, які слід залучити, діапазон охоплення заходами профілактики осіб та негативних чинників, оперативність реагування на інформацію про делікти, стан протиправної діяльності на об'єктах профілактики.

В аспекті цього дослідження слід також згадати слушне твердження У. Русанюк щодо сучасної потреби залучення потенціалу автоматизованих інформаційних систем і техніко-програмних засобів з метою ідентифікації як самих деліктів у фінансово-економічній сфері, так і причин і умов їх вчинення, їхнє використання може стати запорукою покращення реалізації формально-логічного контролю у фінансово-економічній сфері¹². За його допомогою виникає змога проведення автоматизованої перевірки електронних відомостей з метою виявлення факторів, що зумовлюють деліктні діяння, причин, умов їхнього вчинення, встановлення недостовірності даних, невідповідності рішень владних інституцій завдяки інформаційному обміну органів публічного управління.

Проведення заходів контролю-співставлення дозволяє порівнювати і обробляти інформацію в автоматичному режимі, зіставляти задекларовані дані, внесені у електронні системи публічних інституцій.

Потенціал інформаційних систем та техніко-програмних засобів слід максимально використати у ході організації та реалізації профілактики деліктів фінансово-економічного характеру.

Прикладом інформатизації економічних процесів, що служать вагомим механізмом протидії правопорушенням у фінансовій сфері, є застосування системи ProZorro, яка використовує новітні методи,

¹¹ Шульга Є.В. Адміністративно-деліктні відносини в Україні в умовах Євроінтеграції автореф. дис. докт. юрид. наук. 12.00.07. Дніпро, 2018. С. 28.

¹² Русанюк У. Я. Профілактика адміністративних правопорушень посадових осіб органів публічного управління: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Львів, 2020, С. 108-109.

які дають змогу бюджетним установам та суб'єктам господарювання здійснювати управління електронними засобами основних етапів закупівельного циклу.

Дана система є інструментом адміністрування маркетингових досліджень, процедури придбання, розміщення замовлень, поставки та їхньої оплати, процедури бюджетування і планування закупівель. Починаючи з 01 серпня 2016 р., застосування системи електронних публічних закупівель ProZorro набуло обов'язкового характеру для органів публічного управління¹³.

Використовувана в Україні системи електронних публічних закупівель ProZorro є схожою на системи, які використовуються у європейських державах.

Зокрема, у Німеччині адміністрування державних закупівель здійснюється з використанням централізованої моделі закупівель, що реалізується із застосуванням платформи E-Vergafe. Її застосування є обов'язкове для федеральних відомств. Натомість приватними інституціями реалізуються закупівлі зі залученням спеціальної організації «Форум держзамовлення». Цією організацією аналізуються наявні тенденції щодо державних закупівель зі залученням органів публічного управління¹⁴.

Прикладом активного використання потенціалу автоматизованих інформаційних систем для виявлення правопорушень в системі ProZorro стало використання «ризик-індикаторів», що допомагають без залучення людських ресурсів обробляти великий об'єм інформації, отриманої з відкритих даних про закупівлі. Системою фіксуються випадки, коли алгоритм законного перебігу закупівлі є порушеним, тим самим спрацьовує система індикаторів ризику¹⁵.

¹³ Нога К. О., Войтко С. В. Функціонування системи електронних державних закупівель: недоліки, проблеми та міжнародний досвід. Актуальні проблеми економіки та управління: збірник наукових праць молодих вчених. 2018. Вип. 12. <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/24599>

¹⁴ Чабан В. Електронні державні закупівлі: на шляху до інтеграції з ЄС. Юридична Газета. 2015. № 52 (498). С. 22. URL: <https://yurgazeta.com/publications/practice/inshe/elektronni-derzhavni-zakupivli-nashlyahudo-integraciyi-z-es.html>.

¹⁵ Звіт команди програми інноваційних проєктів Трансперенсі Інтернешнл Україна в межах проєкту USAID / UK aid «Прозорість та підзвітність у державному управлінні та послугах / TAPAS». URL: <https://tiukraine.org/wp-content/uploads/2020/07/Derzhaudytsluzhba-v-publichnyhzakupivlyah-chy-efektyvni-monitoryngy-1.pdf>

Це своєрідні критерії, параметри, що дозволяють в автоматичному режимі ідентифікувати процедуру закупівель, що має ознаки порушення вимог законодавства про публічні закупівлі. Найвні позначення «червоних прапорців» та «ризик-індикаторів».

Перші вказують на вчинений делікт (як приклад, порушення строків оприлюднення даних про закупівлі), а другі про потенційне правопорушення (як приклад, замовником було відхилено заявки усіх учасників торгів, за винятком того, який переміг). Завданням цієї системи є з одного боку – визначити можливість вчинення делікту в окремо взятому випадку, а з іншого – гарантувати моніторинг максимально широкого переліку взаємовідносин в процесі закупівель.

Для розрахунку індикаторів використовується ризик-система, що функціонує на основі спеціального програмного забезпечення, що функціонує на основі алгоритмів розрахунків за певними шаблонами (параметрами)¹⁶.

Особливою сферою адміністрування фінансово-економічних відносин, що підлягає реформуванню в сучасних умовах, є реалізація заходів державного фінансового контролю. Ця діяльність реалізується за допомогою заходів інспектування, перевірки, державного фінансового аудиту, моніторингу закупівель.

Її удосконалення стає запорукою гарантування якості адміністрування фінансово-економічної сфери, пріоритету захисту прав суб'єктів господарювання у відносинах з контролюючими органами. Важливим залишається покращення діяльності контролюючих органів у фінансовій сфері, забезпечення якості доказової бази в ході притягнення органами державного фінансового контролю до адміністративної відповідальності, тощо¹⁷.

Вагоме значення для профілактики адміністративних правопорушень у фінансово-економічній сфері має удосконалення процедур щодо професійної підготовки і підвищення кваліфікації фахівців органів публічного управління у фінансовій сфері.

Це умова підтримання високого рівня професіоналізму, компетентності, ефективності реалізації посадовими особами своїх обов'язків. Особливої уваги заслуговує покращення професійної підготовки працівників з апробацією індивідуального підходу до її

¹⁶ Про затвердження Методики визначення автоматичних індикаторів ризиків, їх переліку та порядку застосування: наказ Міністерства фінансів України 28 жовтня 2020 р. № 647. Офіційний вісник України. 2021. № 2. С. 235.

¹⁷ Стратегічні цілі діяльності. URL: <http://dkrs.kmu.gov.ua/kru/uk/publish/article/163468>.

здійснення, удосконалення порядку оцінювання результатів роботи службовців, залучення молодих фахівців та їх мотивація.

Застосування вищенаведених заходів повинно підвищити професіоналізм посадових осіб для нейтралізації потенційних ризиків у фінансово-економічній сфері, і підвищити якість виконання ними їхніх завдань та зменшити кількість проступків, що ними вчиняються.

Загалом можна згрупувати основні проблеми профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері засобами адміністративного права у кілька блоків:

1. недоліки сучасної фінансово-економічної системи, різноманіття ризиків щодо забезпечення фінансово-економічної безпеки держави, динамічність їх змін;

2. недосконалість нормативно-правової основи здійснення профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері, відсутність уніфікованих нормативно-правових актів, що визначали б особливості правових засад, завдань, видів і порядку ведення профілактичної роботи щодо фінансово-економічних деліктів;

3. недоліки функціонування суб'єктів профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері, координації, узгодження їх профілактичної діяльності, комунікаційних зв'язків з органами державної влади, місцевого самоврядування, контролюючими та правоохоронними органами; недостатнє залучення до профілактики таких правопорушень представників суб'єктів господарювання, громадських організацій та громадян. Недостатньо регламентованими у чинному законодавстві є повноваження суб'єктів профілактичного впливу на фінансово-економічну сферу, зокрема й повноваження Бюро економічної безпеки України щодо профілактики таких адміністративних деліктів;

4. відсутність належного рівня діджиталізації процесів профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері, інформаційного забезпечення процесу державного фінансового контролю, впровадження сучасних ІТ-рішень в діяльність органів державного фінансового контролю, тощо. Розуміння потреб посилення в Україні процесів діджиталізації профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері, інформаційного забезпечення процесу державного фінансового контролю, впровадження ІТ-рішень в діяльність органів державного фінансового контролю є і серед громадян, і серед посадових осіб.

Отже, основні шляхи подолання проблем профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері мають стосуватися формування правових гарантій фінансово-економічної системи держави, що спрямовані на забезпечення її ефективного функціонування, сучасних нормативно-правових інструментів, як правових явищ, які дозволяють суб'єктам фінансового контролю, правоохоронним та іншим органам, представникам громадськості протидіяти правопорушенням фінансово-економічного характеру, удосконалення діяльності таких суб'єктів через налагодження взаємодії, обміну інформацією, апробації уніфікованого комплексу профілактичних заходів задля нейтралізації причин і умов, що сприяють вчиненню посягань на фінансово-економічну систему, системи контролю за їх реалізацією, впровадження сучасних ІТ-рішень в діяльність органів державного фінансового контролю для ідентифікації, аналізу та оцінки ризиків діяльності публічних органів у фінансово-економічній сфері, удосконалення правового статусу Бюро економічної безпеки України та розширення його можливостей щодо профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері.

Таким чином, подолання проблеми профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері є процесом, що потребує об'єднання зусиль органів публічного управління, суб'єктів господарювання, громадських організацій та громадян.

Це тривалий процес, що потребує ретельного стратегічного планування та координації зусиль різних суб'єктів.

З огляду на зазначене, цілком виправданим видається прийняття Стратегії запобігання правопорушенням у фінансово-економічній сфері, як програмного документу, що визначить завдання, напрями профілактичного впливу, розподіл повноважень органів публічного управління у цій сфері, способи їх взаємодії та шляхи залучення громадськості до цього процесу, фінансові ресурси для втілення таких завдань.

Сьогодні відбувається втілення якісних змін чинного законодавства та практики функціонування профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері. Реалізація цього процесу потребує адаптації іноземного досвіду та комплексного підходу до вирішення наявних проблем.

Удосконалення профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері в сучасних умовах потребують засоби-регулятори, зокрема норми, положення чинного адміністративного законодавства,

адміністративно-правові акти загальної та індивідуальної дії, що визначають правові засади попередження та припинення деліктної поведінки у фінансово-економічній сфері, так і дієві засоби, зокрема правотворчість, правозастосування у фінансово-економічній сфері, здатні нейтралізувати чинники, що негативно впливають на діяльність учасників фінансово-економічних відносин, спонукають їх до вчинення податкових, бюджетних правопорушень, правопорушення щодо банківської сфери, фінансових проступків митного характеру, правопорушень, які посягають на встановлений порядок функціонування промисловості, здійснення будівництва та використання паливно-енергетичних ресурсів, торгівлі, громадського харчування, надання послуг та здійснення підприємницької діяльності, володіння, користування та розпорядження майном, зайняття сільськогосподарською діяльністю.

Вирішенню проблем профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері повинно слугувати прийняття низки нормативно-правових актів, серед яких Закон України «Про профілактику правопорушень в Україні» та Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері на найближчих п'ять років. Прийняття Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері на наступні п'ять років дало б змогу конкретизувати систему засобів, способів профілактики правопорушень фінансово-економічного характеру та суб'єктів її реалізації в нових соціально-економічних та політичних умовах, з огляду на ризики та загрози нового типу. У цьому програмному документі держава повинна ідентифікувати основні ризики та загрози фінансово-економічного характеру, особливо нові, пов'язані з розвитком економіки, науково-технічним прогресом та комп'ютеризацією більшості фінансово-економічних процесів, визначити суб'єктів профілактичного впливу, засоби його здійснення, шляхи та способи нейтралізації причин вчинення цих деліктів. Також на часі прийняття закону України «Про профілактику правопорушень в Україні», в якому б не лише окреслювалася система заходів охорони пріоритетних сфер суспільних відносин від протиправних посягань, але й принципи та способи їх здійснення, система чинників, які зумовлюють цю діяльність, окреслювалися б правові засади загальної та індивідуальної профілактики таких деліктів. Особлива увага в цьому нормативно-правовому акті повинна приділятися суб'єктам профілактичного впливу, їх

завданням, правам та обов'язкам, формам та методам взаємодії, порядку реалізації їх повноважень та способам залучення громадськості до профілактичної роботи. Також на часі розробка відомчих документів щодо профілактики правопорушень, що вчиняються посадовими особами у фінансово-економічній сфері. Прийняття таких відомих документів у податковій, бюджетній, банківській та інших сферах, в яких би було окреслено специфіку профілактичного впливу на посадових осіб органів публічного управління, уповноважених представників юридичних осіб в цих сферах, діяльність яких пов'язана з ризиками вчинення деліктів з використанням службового становища, з огляду на корупційний вплив, є вкрай актуальною. Нагальним завданням є ідентифікація системи профілактичних заходів, що були б ефективними саме для конкретної сфери суспільно-економічних відносин.

ВИСНОВКИ

Шляхи подолання окреслених проблем профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері повинні стосуватися формування правових гарантій фінансово-економічної системи держави, спрямованих на забезпечення її ефективного функціонування, формування сучасних нормативно-правових інструментів, як правових явищ, що дозволяють суб'єктам фінансового контролю, правоохоронним та іншим органам, представникам громадськості протидіяти правопорушенням фінансово-економічного характеру, удосконалення діяльності таких суб'єктів через налагодження належного рівня взаємодії, обміну інформацією, апробації уніфікованого комплексу профілактичних заходів задля нейтралізації причин і умов, що сприяють вчиненню посягань на фінансово-економічну систему, системи контролю за їх реалізацією, впровадження сучасних ІТ-рішень в діяльність органів державного фінансового контролю для ідентифікації, аналізу та оцінки ризиків діяльності публічних органів у фінансово-економічній сфері, удосконалення правового статусу Бюро економічної безпеки України та розширення його можливостей щодо профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері.

Удосконалення потребує практична діяльність органів публічного управління, які організовують та реалізують заходи профілактики деліктів фінансово-економічної сфери. Зокрема, важливим є удосконалення нормативного визначення та практичної діяльності контролюючих органів, посилення державного фінансового

контролю щодо ризикових сфер, розвитку електронної взаємодії, покращення регламентації механізмів проведення заходів експертно-аналітичного характеру.

Особливо важливим є залучення потенціалу автоматизованих інформаційних систем і технічних програмних засобів з метою ідентифікації як самих деліктів у фінансово-економічній сфері, так і причин і умов їх вчинення.

АНОТАЦІЯ

Представлено наукове підґрунтя дослідження профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері засобами адміністративного права. Визначено зміст системи правопорушень у фінансово-економічній сфері в Україні та різновиди деліктів, які її формують.

Окреслено сучасні проблеми профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері та шляхи їх подолання, напрями використання іноземного досвіду задля їхнього подолання. З'ясовано поняття та особливості профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері та адміністративно-правові засади її реалізації.

Обґрунтовано потребу удосконалення діяльності суб'єктів профілактики правопорушень у фінансово-економічній сфері через налагодження належного рівня взаємодії, обміну інформацією, апробації уніфікованого комплексу профілактичних заходів задля нейтралізації причин і умов, що сприяють вчиненню посягань на фінансово-економічну систему, системи контролю за їх реалізацією, впровадження сучасних ІТ-рішень у діяльність органів державного фінансового контролю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мозолюк Т. М. Тенденції протидії митним правопорушенням у світовій практиці. Економіка та митно-правові відносини. 2019. Вип. 11-12. – 436 С. 74-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eccuslerel_2019_11-12_12.

2. Яромій І. В. Адміністративно-правовий механізм запобігання та протидії порушенням митних правил в Україні.: дис. ... канд. юридич. наук: 12.00.07. Дніпро, 2018. 197 с.

3. Ладюк О. Д. Фінансова безпека: характеристика складників. Ефективна економіка. 2016. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5280>.

4. Ключко А. М. Теоретико-прикладні засади протидії злочинам у сфері банківської діяльності в Україні. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2020. 563 с.

5. Гаруст Ю. В., Мельник В. І. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект: монографія. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2019. 256 с.

6. Стратегія економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки: Стратегія від 28 квітня 2004 р. № 493/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493%D0%B0/2004>.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: указ Президента України 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

8. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 № 1209-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D1%80>.

9. Русанюк У. Я. Профілактика адміністративних правопорушень посадових осіб органів публічного управління: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Львів, 2020, 257 с.

10. Стратегічні цілі діяльності. URL: <http://dkrs.kmu.gov.ua/kru/uk/publish/article/163468>.

11. Куцкір Г. М. Засада недоторканності права власності: поняття, зміст і реалізація у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Одеса, 2015. 20 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2107/%d0%9a%d1%83%d1%86%d0%ba%d1%96%d1%80%20%d0%93.%20%d0%9c.pdf?sequence=1&isAllowed=1>.

12. Шульга Є.В. Адміністративно-деліктні відносини в Україні в умовах Євроінтеграції автореф. дис. докт. юрид. наук. 12.00.07. Дніпро, 2018. 38 с.

13. Чабан В. Електронні державні закупівлі: на шляху до інтеграції з ЄС. Юридична Газета. 2015. № 52 (498). С. 22–23. URL: <https://yurgazeta.com/publications/practice/inshe/elektronni-derzhavni-zakupivli-na-shlyahudo-integraciyi-z-es.html>.

14. Звіт команди програми інноваційних проєктів Трансперенсі Інтернешнл Україна в межах проєкту USAID / UK aid «Прозорість та

підзвітність у державному управлінні та послугах / TAPAS». URL: <https://tiukraine.org/wp-content/uploads/2020/07/Derzhadytsluzhba-v-publichnyh zakupivlyah-chy-efektyvni-monitoryngy-1.pdf>

15. Про затвердження Методики визначення автоматичних індикаторів ризиків, їх переліку та порядку застосування: наказ Міністерства фінансів України 28 жовтня 2020 р. № 647. Офіційний вісник України. 2021. № 2. С. 235.

16. Стратегічні цілі діяльності. URL: <http://dkrs.kmu.gov.ua/kru/uk/publish/article/163468>.

Information about the authors:

Komarnytska Iryna Ivanovna,

Doctor of Legal Sciences,

Associate Professor at the Department of Civil Law and Procedure,

Educational and Scientific Institute of Law and Psychology

and Innovative Education

Lviv Polytechnic National University

12, Stepana Bandery str., Lviv, 79000, Ukraine

НАЦІОУТВОРЕННЯ ТА ПРАВО: ЗДОБУТКИ ТА ПРОБЛЕМИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Корж І. Ф., Бірюк Л. І., Корж Т. І.

ВСТУП

Актуальним для України є питання щодо належного забезпечення національної безпеки. Зазначене можна розглядати через призму утворення та функціонування української нації в умовах глобалізації, в рамках якої передбачається інтеграція усіх суспільств в цілісне світове співтовариство, що відкриває ще один вимір націй. Поява у світі різних націй, які ґрунтуються на власній історії та успішному досвіді інтеграцій народів та етносів на підставі свого проекту, у свою чергу можуть бути проектом, своєрідним механізмом для утворення української нації.

Відображенням зрілості українського суспільства є його спроможність використовувати різноманітні, сучасні ресурси та механізми для власного розвитку, використовувати досвід інших країн для створення та розбудови української нації. З огляду на зазначене, актуальним і невідкладним для української науки є розкриття підстав та доцільності застосування в національному законодавстві застарілих термінів. Зазначене стосується сфери націоутворення, обґрунтування рудиментності і недоцільності подальшого використання цих термінів в українському законодавстві.

Мова йде про формалізацію у перші роки незалежності таких термінів, як: «національності», «національні меншини», «національні групи», які нині продовжують вживатися в законодавстві України, насамперед в Конституції України. Саме вжиття зазначених термінів в повсякденному житті, неоднозначне розуміння їхнього змісту широкими верстами населення слугує перепорою для консолідації етносів України в єдиний Український народ, а в подальшому у такий політико-правовий інститут, як українська нація. Зазначені недоліки, у свою чергу, слугують перепорою до належної консолідації суспільства у питанні забезпечення національної безпеки.

Такий стан речей вимагає переосмислення сутності згаданих рудиментних термінів і необхідності заміни їх на сучасні, які більш повно і об'єктивно можуть розкрити зміст процесів націоконсолідуючого характеру та, на нашу думку, сприяють утворенню сучасної української нації.

Таким чином є доцільним напрацювання та запропонування нових шляхів та механізмів удосконалення процесу українського націоутворення та забезпечення національної безпеки України, застосування термінів, які мають об'єктивний характер, як то: «етноси», «державоутворюючий народ», «корінні народи», тобто у відповідності до французької моделі націоутворення, що потребує внесення відповідних змін до національного законодавства.

1. Етнологія та правові механізми

У системі гуманітарних дисциплін особливе місце належить етнології (етнографії) – науці, в центрі досліджень якої перебувають етноси, їх культура і побут. Без цієї науки не можна пізнати сучасне людство та його історію. Термін «етнологія» походить від поєднання двох грецьких слів: *ethnos* – рій, зграя, група, плем'я, народ і *logos* – вчення, наука, судження¹. Можна було б навести не один десяток визначень предмета етнології. Але потреби у цьому немає, бо вже після Другої світової війни в країнах Західної Європи і Америки терміном етнологія позначали теоретичне народознавство. Французький етнолог-структураліст К.Леві-Строс, користуючись терміном антропологія, наголошував, що система народознавства включає етнографію, етнологію й антропологію, що не є окремими дисциплінами, а лише послідовними етапами наукового дослідження й пізнання.

Сьогодні термін етнологія є загальновизнаним. Але наведені означення предмета етнології як науки дуже неоднозначні чи суперечливі, громіздкі чи невинувато стислі, занадто загальні чи надміру конкретні. У більшості з них за основний предмет етнології беруться етноси, їх культурно-побутова специфіка й етногенез.

Як зазначає М. Тиводар², на сьогодні науці під назвою «етнологія» належить особливе місце в системі наук. Лише вона дає змогу зрозуміти, що людство являє собою сукупність етносів з їх культурою, побутом, етногенезом та історією. Осмислення проблем

¹ Пиводар М. Етнологія: Навч. посібн. Львів: Світ, 2004. С. 7.

² Пиводар М. Етнологія: Навч. посібн. Львів: Світ, 2004. С. 3-5.

етнічної строкатості людства набуло особливого сенсу, бо пов'язане не лише з пізнавальними інтересами і практичними завданнями, а й з теоретичними узагальненнями. Вся історія людства беззаперечно засвідчує, що групова, соціально-класова і політична самоідентифікації не є такими сталими і виразними, як етнічна. Етнічна самоідентифікація зачіпає дуже глибокі особисті почуття, які допомагають людині уникнути знеособлення і деградації, переводять особистий пошук на рівень значущості і поваги до свого етнічного «я». Це означає, що феномен етнічності проникає в усі сфери суспільного і політичного життя, визначає характер і хід соціально-політичного розвитку етносів.

Етнологія незаперечно довела, що етноси як дуже складні соціально-біологічні міжпоколінні людські спільноти можуть існувати і функціонувати цілком самостійно навіть в умовах повної територіальної, історико-культурної та політичної ізоляції. Це свідчить, що етноси є цілком самодостатніми людськими спільнотами, на відміну від соціальних груп і класів, які не можуть існувати і функціонувати поза межами етносів.

Завоювання упродовж XX ст. багатьма етносами державної незалежності, перетворення їх у державотворчі і державо-відповідальні засвідчило, що вони вступили у принципово новий етап свого етнонаціонального розвитку. Виникнення нових держав підтвердило широкомасштабність етнічних процесів у нових державотворчих етносів, що охопили всі сфери їх буття. Вибух етнонаціональної активності вимагав не лише осмислення цих процесів, а й відповідної соціальної, правової, політичної і культурної практичної політики. А це дуже потрібно, бо у кожного етносу своя батьківщина, історична пам'ять, культурно-побутові традиції та соціально-політична практика.

На цьому ґрунті й формувалось оригінальне й неповторне обличчя кожного етносу. Етнічні форми буття найкраще проявляються у внутрішній єдності культури. Саме через неї проявляється колективний феномен однакового світобачення і світосприйняття, однакової поведінки у різних чи схожих ситуаціях членів одного етносу. Тому вивчення сутності економічних явищ, історичних, культурно-побутових та політичних реалій у всіх проявах інтеграційних і дезінтеграційних процесів не лише вимагає обов'язкового і першочергового врахування життєдіяльності етносів, а й відкриває шлях до пізнання історичного розвитку людства.

Існують різні визначення терміну «етнос»: «Етнос» (від.етно...) – спільнота, у яку люди об'єднані уявленнями про спільне походження та наявністю культурної спільності – мови, звичаїв, міфів, епосу³; (від грецьк. ἔθνος – плем'я, народ) – стала група людей, що історично склалася, усвідомлює свою єдність поза економічним, соціальним, політичним та конфесійним поділом та має спільні етнічно маркуючі ознаки. За значенням є близьким до поняття «народ» у його буденному розумінні⁴; (від грец. ethnos – народ, група, плем'я) – стійка, історично сформована на певній території спільність людей – плем'я, народність, нація, що мають спільні риси, усталені особливості культури та психічного складу, а також усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень (самосвідомість), фіксовані у етнімі⁵; (суспільство, група, народ) – історично сформована стійка спільність людей – плем'я, народність, нація. Етнос виступає як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом етнічно однорідних шлюбів і передавання новому поколінню мови, культури, традицій, етнічних орієнтацій тощо⁶; історично сформована на певній території стійка спільнота людей (плем'я, народність, нація, народ), що володіють спільними рисами та стабільними особливостями культури, мови, психологічного складу, а також усвідомленням своїх інтересів і цілей, своєї єдності, відмінності від інших подібних утворень самосвідомістю та історичною пам'яттю, а також має соціальну цілісність і оригінальний стереотип поведінки⁷ тощо.

Розвиток етносів можна прослідити через «етногенез», під яким розуміється сукупність соціально-історичних, духовно-культурних процесів та природних чинників, що зумовлюють виникнення, становлення і розвиток етносу. В широкому розумінні етногенез є

³ Етнос. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18071

⁴ Етнос. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Etnos

⁵ Етнос. Історія України. URL: <https://histua.com/slovnik/e/etnos>

⁶ Етнос. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%C5%F2%ED%EE%F1>

⁷ Етнос. Словник. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81>

процесом історичного походження та буття етнічних груп, пов'язаний з розвитком виду *Homo sapiens*⁸.

Як зазначається в наукових дослідженнях⁹, сутність і зміст націй можна розкрити лише через історичний розвиток етносів. Поза етноісторичним розвитком не вдається визначити ті етнічні риси, які відіграли вирішальну роль у консолідації етнічних спільнот у нації. Серед націоконсолідуючих рис звичайно називають мову, традиції і звичаї, морально-історичні цінності, соціально-побутовий уклад, психологічні установки, що передаються від покоління до покоління. Принцип історизму дає змогу побачити джерела і перспективи розвитку етносів і досягнення ними рівня нації.

Між етносами і націями існують лише відносні відмінності. Етнос на донаціональному рівні проявляється як своєрідна сумарна цінність різних складових в обмеженому економічному, політичному і культурно-побутовому просторі з усталеними внутрішніми взаємозв'язками і обмеженими зовнішніми зв'язками. На національному рівні розвитку етнос вже виступає як цілісність, що всебічно інтегрувалась у соціально-політичну систему суспільства. Визначальним показником у даному випадку виступає рівень політичної інтеграції в громадянське правове чи тоталітарне суспільство.

Це переконує, що націю слід розглядати як особливий стан етносу, що історично сформувався при наявності певних об'єктивних і суб'єктивних умов політичної, соціальної, культурної і духовної консолідації. До об'єктивних умов слід віднести соціальні інститути і зв'язки, центральні і регіональні державні інститути, розвинуті економічні відносини, що інтегрують життєдіяльність членів етносу. До суб'єктивних умов належить усе духовне життя, в якому найвиразніше проявляється етнонаціональна самосвідомість, поведінкові стереотипи, психологічна єдність і таке інше.

Більшість учених виходить з того, що в нації не можна відокремити етнічне від соціального і політичного, що нації визначаються характером етнокультурної специфіки домінуючих етнічних спільнот. Так, англійський етнополітолог А.Сміт вважає, що нація поєднує в собі етнічний принцип, територіальний компонент і політичну спільноту, тобто має глибокі корені на різних рівнях історичної реальності і поєднує громадянство з етнічною

⁸ Етнос. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18071

⁹ Пиводар М. Етнологія: Навч. посібн. Львів: Світ, 2004. С. 147-148.

належністю і територією. Американський політолог К.Енлоу підкреслює, що етнічність є найбільш цінним компонентом держави і нації, а для німецького філософа А.Козінга нація – «це діалектична єдність економічних, соціальних, політичних, ідеологічних та етнічних факторів».

Різноманітні тлумачення терміну нація та їх еволюція ускладнили можливість формулювання його універсального значення. Ще й нині воно змінюється залежно від різних зовнішніх чинників. Нині у літературі існує кілька тлумачень поняття «нація». Для одних нація – це щось одвічне, біологічне, для других – тільки історичне і соціальне, для третіх – щось містичне, недоступне для пізнання, для четвертих – ірраціональне, що заважає поступальному розвитку людства.

Як зазначає С. Г. Кара-Мурза¹⁰, поняття нація набуло важливого значення для життя і самосвідомості народів, особливо великих держав. В уявленні, що притаманно формаційному підходу, нація є вища стадія розвитку етнічних спільнот, що відповідає умовам індустріального суспільства.

Наведемо значення терміну «нація»: (від лат. *natio* – рід, плем'я) – спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей¹¹. Нині найпопулярнішим стало етнологічне (в працях окремих українських дослідників його називають етніцистським – (від англ. *ethnicity*) тлумачення нації, яке розглядає її як особливий стан соціально-економічного, національно-культурного і політичного розвитку етносу, що пов'язаний з розвитком національної свідомості, творенням його державності, національно-державних символів і атрибутів, національної культури¹²¹.

Таким чином існують різні теорії щодо поняття «нація»: політична; психологічна; культурологічна; історико-економічна; етнічна. Усі вони в основу націогенези ставлять відповідно політичний, психологічний, культурологічний, економічний або

¹⁰ Корж І. Мова й нація як важливі чинники безпеки держави. *Вісн.* 2009. № 13. С. 37–39.

¹¹ Нація. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsiia

¹² Пиводар М. Етнологія: Навч. посібн. Львів: Світ, 2004. С. 74

етнічний чинник. Під націогенезом (від лат. *natio* – народ і ...генез) розуміється процес формування нації як соціального цілого, єдиного організму, суб'єкта активності політичної. Серед загальних рис нації виділяють мовні, культурні, територіальні, економічні, соціальні, соціально-психологічні й політичні характеристики, жодна з яких не може бути абсолютною чи домінантною. Значимість тієї чи інших з наведених ознак визначається умовами формування конкретної нації, особливостями її історичного становлення. У реальності немає групи соціальної, яку можна б узяти за абсолют для порівняння з іншими національними спільнотами. Кожна з існуючих націй проходить свій шлях розвитку.

Нині домінують два головні, принципові підходи до формування нації: нація як громадянство, як колективний суверенітет, що базується на спільній політичній участі, тобто державницьке розуміння нації. Це – французька модель. І нація як етнічність, тобто спільнота тих, кого поєднує спільна мова, історія або культурна ідентичність, тобто етнічне розуміння нації. Це – німецька модель.

В етносоціології в науковому обігу вживається ще один термін «народ». Якщо не враховувати радянські підходи до визначення цього терміну, то під терміном «народ» (з точки зору його об'ємності), мають на увазі «всі етноси-автохтони (корінні), традиційні діаспорні спільноти та натуралізовані новітні етнофори-іммігранти країни», до яких ще додають і усі етноси не автохтони. Тобто – це форма національної та етнічної єдності (нація, народність, іноді плем'я)¹³; це населення держави, що утворює єдину спільність незалежно від кількості національних спільнот, які в ній існують¹⁴.

В нинішніх умовах важливого значення в націоутворенні належить праву – універсальному механізму регулювання процесу утворення націй. Загальновідома теза «право народу на самовизначення», яка пов'язана з ім'ям американського президента Вудро Вільсона, набула актуальності після Другої світової війни, і особливо з активізацією антиколоніального руху. В другій половині ХХ ст. впливові міжнародні організації ухвалили низку актів з метою узгодити інтереси представників як національних меншин, так і більшості. Деякі з них ухвалено на рівні ООН, вони стосуються всіх країн – членів цього всесвітнього форуму, а також регіональні,

¹³ Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / наук. ред. Л.І. Андрієвський. Київ : Аконіт, 2005. Т.2. С. 300.

¹⁴ Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю.С.Шемшученко та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 2002. Т.4. С. 46.

переважно континентальні, ухвалені державами Європи, Америки, Азії або Африки. До перших належить Статут ООН, відповідно до п. 2 ст. 1 якого держави-учасниці зобов'язалися розвивати дружні відносини між націями на підставі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також уживати інших заходів для зміцнення загального миру¹⁵.

Крім того, загальноновизнані правила та принципи цивілізованого самовизначення націй і народів закріплено в Резолюції ООН «Право народів і націй на самовизначення» (1952)¹⁶; Міжнародній конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (1948)¹⁷; Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам (1960)¹⁸; Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року¹⁹; Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965)²⁰; Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (1970)²¹; Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права

¹⁵ Статут Організації Об'єднаних Націй / Верховна Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010

¹⁶ Резолюція ООН «Право народів і націй на самовизначення» № 637 (VII) від 16.12.1952 р. URL: [file:///C:/Users/garri6126/Downloads/A_RES_637\(VII\)\[A\]-RU.pdf](file:///C:/Users/garri6126/Downloads/A_RES_637(VII)[A]-RU.pdf)

¹⁷ Міжнародна конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 09.12.1948 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

¹⁸ Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам від 14.12.1960 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_280#Text

¹⁹ Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text

²⁰ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 07.03.1966 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

²¹ Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text

(1966)²²; Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966)²³ тощо.

Право нації на самовизначення в сучасному розумінні можна розглядати як «суверенне право нації, незалежно від її чисельності, рівня розвитку та інших характеристик, на вільне відокремлення від інших народів (націй) та утворення власної суверенної держави; право нації вирішувати свою долю, визначати форму державності, входити до складу іншої держави. Це право не зводиться тільки до відокремлення і створення самостійної держави й тим паче не означає обов'язковості такого кроку особливо в період могутніх інтеграційних процесів. Реалізація права народів (націй) на самовизначення, безперечно, є певною загрозою територіальній цілісності держави, але ця загроза стає тим більшою, тим реальнішою, чим менше ця держава поважатиме права людини, кожного народу, що живе на цій території, в умовах повної свободи, тобто цілком самостійно, без втручання третіх сил визначати свій внутрішній та зовнішній статус. Також заперечення такого права орієнтує на пошук штучного сепаратизму і тим самим стимулює його. Відмова від самовизначення аж до відокремлення зовні нібито сприяє збереженню цілісності багатонаціональної держави, але насправді працює в протилежному напрямі, маючи дезінтеграційну тенденцію²⁴.

Право нації на самовизначення в сучасних умовах слід реалізовувати за умов гарантування та реального забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини, недопущення її дискримінації за будь-якими ознаками, дотримання принципу верховенства права та філософсько-правової доктрини переважання загальнолюдських цінностей над інтересами держави, усебічного сприяння діяльності інститутів громадянського суспільства з метою захисту населення від свавілля влади та громадського контролю за суворим дотриманням законів усіма державними органами й організаціями. У галузі зовнішньої політики реалізація права нації на власну державність

²² Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

²³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

²⁴ Клименко О.А. Право на самовизначення націй (народів) чи сепаратизм? URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3424/%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. С. 56.

зумовлена прийняттям і дотриманням загальновизнаних міжнародним правом норм поведінки щодо інших держав²⁵.

2. Проблеми етнічної ідентифікації та етнічної стратифікації в Україні: правові шляхи їх вирішення

В Україні, окрім зазначених вище, формально вживаються і інші терміни із зазначеної сфери: національні групи; національності; етнічні групи; національні меншини тощо. Вжиття такої різноманітності термінів, на нашу думку, не лише не сприяло консолідації усіх етносів України в один великий Український народ та в політико-правове об'єднання, яким має бути Українська нація, а навіть навпаки, посилило етнічне розшарування в Україні, що негативно сказалося на питанні забезпечення національної безпеки. Дійшло до створення парадоксальних ситуацій, за яких громадяни України, народившись в Україні, маючи паспорти громадян України, демонстративно відтотожнюють себе від України, відносячи себе не до Української, а до іншого виду нації – російської, угорської тощо.

Цими громадянами в повсякденному житті демонстративно ігнорується українські мова, культура, освіта, історія тощо, і віддається пріоритет відповідним критеріям свого етнічного походження, тим самим поглиблюючи розкол українського суспільства за відповідними інтересами і створюючи загрози національній безпеці. Значну підтримку цим громадянам у зазначеному, насамперед у духовній сфері, надається представниками духовенства Православної церкви Московського патріархату, що в цілому загострює політичну ситуацію у державі, посилює сепаратистські тенденції в тому, чи іншому регіоні України.

Як зазначає відомий публіцист, письменник і журналіст В. Портніков, в Україні є сотні тисяч, навіть мільйони людей, яким взагалі байдуже, хто вони. Тому якщо ми хочемо, щоб Україна була цивілізованою, демократичною європейською державою, то першим і останнім завданням цієї країни є захист ідентичності, щоб люди, які тут живуть не сумнівалися, що вони українці і для них важливими є мова, україномовне телебачення, україномовне радіо, тяжіння до власного культурного світу²⁶.

²⁵ Гультай М. М., Федоренко Т.О. Право нації на самовизначення: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Київ. 2018. № 1 (106). С. 20-21.

²⁶ Територія, де українська ідентичність не переможе, стане частиною Росії. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=92033>

В кінці кінців, багаторічні зусилля правлячого режиму Російської Федерації, який взяв на озброєння неонацистську ідеологію «руського мира» (рашизм), були направлені на розкол української спільноти за етнічно-культурним походженням, на протиставлення народів та етнічних груп України один одному, насамперед підштовхуючи етнічних росіян, а також угорців окремих регіонів до сепаратистських устремлінь, призвели до загальновідомих подій 2014 року в Луганській та Донецькій областях, а згодом і до прямої збройної агресії проти України у 2022 році.

Таким чином, в Україні має місце рудиментна етнічна стратифікація. Для розуміння і визначення цього поняття можна привести слова Пителима Сорокіна: «Соціальна стратифікація – це диференціація деякої даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираження в існуванні вищих і нижчих шарів. Її основа і сутність – у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язку, наявності і відсутності соціальних цінностей, влади і впливи серед членів того чи іншого співтовариства. Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні і численні. Однак все їхнє різноманіття може бути зведене до трьох основних форм: економічна, політична і професійна стратифікації. Як правило, усі вони тісно переплетені. Соціальна стратифікація – це постійна характеристика будь-якого організованого суспільства»²⁷.

Таким чином етнічна стратифікація є різновидом соціальної і полягає в нерівності між етносами в різних її формах. Наприклад, в колишньому СРСР етнос росіян мав різного роду преференції і переваги перед іншими етносами, і цей етнос домінував практично в усіх сферах життєдіяльності. Росіянам віддавалися переваги у партійному, професійному тощо кадровому зростанні. Російській мові надавалася перевага у навчанні середньої та вищої школи, викладачам предметів російською мовою запроваджувалися відповідні надбавки тощо, російські пісні та культура домінували на радіо і телебаченні. На базі російського етносу було заплановано і впроваджувалося в життя ідеологічне завдання по створенню нового етноутворення «радянський народ», в основу якого було покладено переважно усе російське, і лише розпад СРСР зруйнував зазначений процес.

²⁷ Стратифікація як структуровані нерівності між різними групами людей. Соціологія. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/sociology/12614/>

Однією із головних причин, на нашу думку, породження згаданих негативних фактів є те, що до цього часу і в Конституції України, і в національному законодавстві, і в політикумі, і в повсякденному житті українського суспільства домінують рудиментні, экс-радянські наративи про співіснування різних національностей, національних меншин. Якщо брати до уваги колишній СРСР, то подібний наратив можна було б сприймати як реальне і належне. На той час СРСР фактично був своєрідною конфедерацією: складався з 15 республік, які мали формальні ознаки держав, дві з яких на рівні з самим СРСР – Україна і Білорусь, були засновниками ООН. Ці республіки склалися з одноіменних народів – національностей. Тобто, відповідні народи формально мали свою державність і національність, що відповідало положенням критеріїв про нації.

Саме зазначений підхід був взятий в основу при формуванні правових актів України «Декларації про державний суверенітет України», а також при прийнятті «Конституції України». В них використовуються такі терміни, як: «громадяни України всіх національностей»; «всі національності»; «національні групи»; «національні меншини»; «національні мови»; «всі народи» тощо. Тобто, тим самим були створені передумови для нинішнього неоднозначного трактування понять «український народ», «нація», а також довільне вживання термінів «етнос», «етнічна меншина», «національна меншина», «етнонаціональна меншина», теорія «єдиного українського етносу» тощо²⁸.

Цілком зрозуміло, що на етапі відновлення незалежності України, коли в Україні проживали представники різних національностей колишніх республік СРСР, зазначене було можливо і доцільним для формування Українського народу та створення української нації. Однак, пройшло вже більше тридцяти років від цих подій, а за цей період фактично нічого не змінилося. Уже за інших історичних обставин, що склалися в Україні, на державному рівні продовжують рудиментно вживатися ті ж штампи, що і на початку незалежності. Народилися і вирости цілі покоління громадян України, які мають національний український паспорт, українське громадянство, однак не вважають себе українцями, а ідентифікують себе представниками інших націй, хоча ними не являються, бо відповідних зв'язків (політичних, територіальних, юридичних тощо) з націями

²⁸ Етносоціологія: довідник / Нац. пед.ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій, Центр етноглобалістики. Київ: Вид. НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. 205 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yevtukh_Volodymyr/Etnotsotsiologhiia_dovidnyk.pdf. С. 31-32.

відповідних країн не мають, крім належності до одномовної групи (росіяни, білоруси, поляки, угорці, румуни тощо).

Зазначене не може в подальшому мати місце в Україні, і цю ситуацію потрібно змінювати. Такі громадяни України мають мати правовий статус представників відповідних етносів, національних груп в Україні, оскільки вони не можуть бути націями і народами (за виключенням корінних народів), як це і зазначено в Декларації прав національностей в Україні²⁹, так як вони не мають зазначених вище відповідних зв'язків з одномовними націями тих чи інших країн. Саме зазначене вище заважає створенню в Україні такої спільноти як Український народ, що має поєднувати в собі усіх представників народів та етносів, а в подальшому утворити політико-правову спільність – українську націю, що є найвищим рівнем розвитку етносів і народів на відповідній території. Саме за такої спільності може забезпечуватися її подальший всебічний розвиток та забезпечуватися її безпека, тобто національна безпека.

Нині в Україні зроблено певні кроки у цьому напрямку, тобто задля сприяння консолідації та розвитку української нації, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів на законодавчому рівні визнано три народи України автохтонними (корінними) – кримських татар, кримчаків і караїмів³⁰, що відповідає положенням Віденської декларації та Програмі дій, прийнятих на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 року, Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів від 13 вересня 2007 року. Разом з державоутворюючим українським етносом, згадані автохтонні народи є невід'ємними складовими Українського народу та української нації, до яких відносять себе і більшість представників інших етносів – росіян, білорусів, поляків, словаків, молдован, румунів тощо.

Як зазначає Л.Залізник, «нація – це вища форма розвитку етносу, що проявляється в національній державі. Іншими словами, нація – це одержавлений етнос. У сучасному світі народ здатен нормально розвиватися лише в формі нації, тобто у власній державі»³¹.

²⁹ Декларація прав національностей України від 01.11.1991 р. № 1771-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text>

³⁰ Про корінні народи України : Закон України від 01.07.2021 р. № 1616-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 38. Ст. 319.

³¹ А. Залізник. *Стародавня історія України*. 2-ге вид. доповн. Київ : Темпора, 2019. С. 583-584.

Подальший розвиток українського суспільства, Українського народу та української нації, належне забезпечення національної безпеки неможливі без внесення відповідних змін до національного законодавства. Насамперед зазначене стосується Конституції України³², а також прийнятих на її основі законів. В цих документах потрібно відійти від минулих штампів про національності, і вживати терміни, які відповідають нинішнім реаліям, тобто термін «народи України», що включає в себе етнічних українців і представників корінних народів, а також представників усіх етносів, що населяють Україну: росіян, білорусів, поляків, угорців, румунів, молдован, євреїв, грузинів, вірмен, ромів тощо.

Як негативний приклад зазначеної проблеми можна навести поведінку українських біженців у Німеччині³³. Як розповідають німці, біженці до них приїхали з різним баченням ситуації. Багато є російськомовних або таких, хто просто скористався ситуацією. Також є іноземці-біженці з України. У недільне кафе приходять родина лікарів із Палестини. Чоловік має українське громадянство, вже майже 40 років прожив в Україні. Дружина з українським видом на проживання і двоє малих синів, які спілкуються українською.

Це – контраст на фоні російськомовних українців, яких навіть війна не переконала перейти на українську. Прикро, коли багато наших громадян через мову вперто підтримують міф про «адін народ». Через це образ українців спотворюється до малороса.

Волонтерам із діаспори це справедливо наболіло. Через такий підхід сходять нанівець зусилля донести німецькому суспільству, що українці – інші, і мова наша – інша, і народ ми – кращий, розумний, працьовитий, миролюбний. Усі українці за кордоном є обличчям держави, її послами, носіями культури і традицій. Від їхньої самоідентифікації і поведінки залежить суспільна думка.

Таким чином лише за умови, коли представники зазначених етносів будуть вважати себе невід’ємною складовою Українського народу, є можливим створення найвищого політико-правового утворення – української нації, тобто за політичним (французьким) принципом, і коли кожен представник такої української нації буде вважати Україну своєю Вітчизною, ототожнювати себе з нею, її любити, тоді можна з упевненістю стверджувати, що такий

³² Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

³³ Юлія Климчук. По біженцях за кордоном судять про Україну. URL: <https://www.zvyagel.com.ua/?p=151236>.

громадянин буде готовий за необхідності виступити на захист своєї Вітчизни, забезпечувати належну національну безпеку.

ВИСНОВКИ

Терміни етнічного характеру, такі як «національності», «національні меншини», «національні групи», що нині вживаються в законодавстві України, не лише не містять в собі націоконсолідуючих характеристик, а навіть спричиняють певну шкоду життєво необхідним націоутворюючим процесам в Україні, не сприяють консолідації її народів в Український народ та українську націю, а також не сприяє забезпеченню національної безпеки.

Тим самим, ускладнюється, гальмується процес націоутворення внаслідок невизначеності та суперечності у визначенні його мети і засобів її досягнення.

Суттєвим є також те, настільки активно частина громадян, що прямо чи опосередковано беруть участь у процесі розбудови нації, сприймають її як духовну цінність і високу мету, яка, однак, часто є прагматичною, як умову й інструмент досягнення власного життєвого успіху, матеріального благополуччя, і яка індиферентна до всього, що стосується національного питання.

Необхідним процесом для виправлення даної ситуації в Україні, на нашу думку, є переосмислення сутності згаданих рудиментних термінів і заміна їх на сучасні та ефективні, які за своїм змістом більш повно і об'єктивно можуть розкрити характер процесів націоконсолідуючого типу та сприяють утворенню сучасної української нації. Таким підходом може бути заміна в Конституції України та в національному законодавстві згаданих вище рудиментних термінів на терміни більш об'єктивного, змістовного характеру, як то: «етноси», «українська нація», «корінні народи», тобто у відповідності до французької моделі, за якої нація визначається за громадянством, як колективний суверенітет, що базується на спільній політичній участі, тобто виховання і затвердження державницького розуміння нації, що притаманно більшості розвинutih країн світу.

АНОТАЦІЯ

Хід історії і події сьогодення показують, що одною із важливих невирішених проблем України є питання становлення та функціонування української нації, її життєздатності в сучасних умовах. Із зазначеною проблемою системно пов'язана така сучасна, гостра проблема, як питання належного забезпечення національної

безпеки України, тобто здійснення захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз, що в цілому має забезпечити сталий розвиток українського суспільства зокрема і країни в цілому.

Згадані дві проблеми у своїй діалектичній єдності є складовими однієї комплексної проблеми – проблеми подальшого існування Українського народу та його політико-правового утворення держави України. Зазначене підтверджується нинішніми волюнтаристськими, войовничими, цинічними діями такого агресора, яким є Російська Федерація. Український народ нині шляхом героїчного спротиву збройній агресії, відповідних втрат і здобутків на практиці доказує своє природне право на існування та подальший свій розвиток. Українці різного етнічного походження, згуртувавшись в одне ціле, героїчно дають достойну відсіч ворогу, діють як одне ціле, як одна нація. Саме таким способом у свій час латиноамериканські народи сформувалися як нації у процесі боротьби проти іспанської корони (1810 – 1826 рр.).

Поряд з об'єктивно-політичним процесом утворення націй шляхом згуртування проти спільного ворога, важливого значення набуває правова формалізація критеріїв нації, що вимагає належного і прагматичного підходу до цього процесу. Питанню утворення націй в різних аспектах приділялася увага багатьма українськими науковцями, як то: Аза Л.; Арбеніна В.; Бочковський О.; Галушко К.; Євтух В.; Касьянов Г.; Кісла Г.; Липа Ю.; Лісовий Б.; Нельга О.; Петров В.; Степико М.; Хмелько В.; Терешкович П. та інші.

В Україні, після здобуття нею незалежності, у цьому процесі превалював рудиментний радянський підхід щодо формалізації основних критеріїв визначення нації, що, як показала практика, не лише не сприяло консолідації суспільства в одну націю, а навпаки, за підривної діяльності Російської Федерації загострив поділ суспільства за етнічною ознакою. З огляду на зазначене є необхідність у корегуванні дефініційних, правових і нормотворчих підходів щодо розуміння та розбудови української нації в сучасних умовах.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу стану процесу націоутворення в Україні, а також у дослідженні причин настання нинішніх негативних наслідків зазначеного. Напрацювання та запропонування шляхів та механізмів удосконалення згаданих процесів дозволить належно забезпечити національну безпеку України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пиводар М. Етнологія: Навч. посібн. Львів: Світ, 2004. 624 с.
2. Етнос. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18071 (дата звернення: 02.08.2022).
3. Етнос. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Etnos (дата звернення: 03.08.2022).
4. Етнос. Історія України. URL: <https://histua.com/slovník/e/etnos> (дата звернення: 04.08.2022).
5. Етнос. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%C5%F2%ED%EE%F1> (дата звернення: 05.08.2022).
6. Етнос. Словник. Портал української мови та культури. URL: <https://slovník.ua/index.php?swrd=%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81> (дата звернення: 05.08.2022).
7. Корж І. Мова й нація як важливі чинники безпеки держави. *Вісн.* 2009. № 13. С. 37–39.
8. Нація. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsiia (дата звернення: 06.08.2022).
9. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / наук. ред. Л.І. Андрієвський. Київ : Аконіт, 2005. Т. 2. 927 с.
10. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю.С.Шемшученко та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 2002. Т.4. 720 с.
11. Статут Організації Об'єднаних Націй / Верховна Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 08.08.2022).
12. Резолюція ООН «Право народів і націй на самовизначення» № 637 (VII) від 16.12.1952 р. URL: [file:///C:/Users/garri6126/Downloads/A_RES_637\(VII\)\[A\]-RU.pdf](file:///C:/Users/garri6126/Downloads/A_RES_637(VII)[A]-RU.pdf) (дата звернення: 08.08.2022).
13. Міжнародна конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 09.12.1948 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 08.08.2022).
14. Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам від 14.12.1960 р. / Верховна Рада України. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_280#Text (дата звернення: 08.08.2022).

15. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text (дата звернення: 08.08.2022).

16. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 07.03.1966 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 08.08.2022).

17. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text (дата звернення: 08.08.2022).

18. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 08.08.2022).

19. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 08.08.2022).

20. Клименко О.А. Право на самовизначення націй (народів) чи сепаратизм? URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/3424/%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 08.08.2022).

21. Гультай М. М., Федоренко Т.О. Право нації на самовизначення: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Київ. 2018. № 1 (106). С. 13-25.

22. Територія, де українська ідентичність не переможе, стане частиною Росії. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=92033> (дата звернення: 09.08.2022).

23. Стратифікація як структуровані нерівності між різними групами людей. Соціологія. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/sociology/12614/> (дата звернення: 08.08.2022).

24. Етносоціологія: довідник / Нац. пед.ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій, Центр етноглобалістики. Київ: Вид. НПУ імені М.П.Драгоманова,

2011. 205 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yevtukh_Volodymyr/Etnosotsiologhiia_dovidnyk.pdf (дата звернення: 08.08.2022).

25. Декларація прав національностей України від 01.11.1991 р. № 1771-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text> (дата звернення: 12.08.2022).

26. Про корінні народи України : Закон України від 01.07.2021 р. № 1616-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України. 2021. № 38. Ст. 319.*

27. А. Залізник. *Стародавня історія України. 2-ге вид. доповн. Київ : Темпора, 2019. 640 с.*

28. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.*

29. Юлія Климчук. По біженцях за кордоном судять про Україну. URL: <https://www.zvyagel.com.ua/?p=151236> (дата звернення: 16.08.2022).

Information about the authors:

Korzh Ihor Fedorovich,

Doctor of Laws, Senior Research Fellow Employee, Deputy Head of the Research Center Electronic Parliament and Legal Information, State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
4, Nestorovskiy lane, Kyiv, 04053, Ukraine

Biriuk Larysa Ivanivna,

First Deputy Head of the Secretariat of the Constitutional Court of Ukraine
14, Zhylianska Str., Kyiv, 01033, Ukraine

Korzh Tetiana Igorivna,

Postgraduate, State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine»
4, Nestorovskiy lane, Kyiv, 04053, Ukraine

НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ (ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Надьон В. В.

ВСТУП

Доступ до правосуддя – один з основоположних елементів демократії та верховенства закону. Він передбачає здатність кожного захищати свої права відповідно до стандартів прав людини та пов'язаний з рядом найважливіших прав, таких як право на справедливий судовий розгляд, заснований на прийнятій Радою Європи Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹ (стаття 6). Йдеться про права на доступ до суду, справедливий судовий розгляд і дотримання розумних строків судочинства, а також про право захищати себе особисто, або вдаватися до консультацій, захисту та представлення своїх інтересів іншими особами. Дія цієї статті має поширюватися на всіх громадян, незалежно від їх фінансового положення. (стаття 6).

У зв'язку з цим Рада Європи рекомендувала своїм членам вжити всіх необхідних заходів, щоб ніякі фінансові чинники не перешкождали справедливому судовому розгляду, особливо для соціально-незахищених груп громадян. До таких заходів входить й розвиток відповідної системи безоплатної юридичної допомоги. Така система не тільки забезпечує громадянам доступ до юридичної допомоги, а й сприяє розвитку правової грамотності, кращої обізнаності про свої права та більш ефективному їх захисту. Вона також може сприяти ефективному здійсненню правосуддя, забезпечуючи представлення інтересів сторін і, тим самим, скорочуючи за часом судовий процес.

У відповідності до статті 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»² усім суб'єктам правовідносин гарантується захист їх прав і свобод та законних інтересів незалежним і неупередженим

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

² Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 56. Стор. 9. Стаття 1935, код акта 82460/2016

судом, утвореним відповідно до закону. В основу забезпечення справедливого доступу до правосуддя покладено принцип рівності, який, як справедливо відзначає О. В. Лемак, розглядається у контексті гарантії однакового масштабу доступу до судового захисту незалежно від його диференціації, з огляду на недопущення різного ставлення за однакових чи подібних обставин, що посягає на сутність змісту права на судовий захист³.

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»⁴, правова допомога – це надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. Як і всі інші соціальні потреби людини, потреба у правовій допомозі виникає тоді, коли її задоволення є засобом реалізації будь-якого конкретного інтересу. Це дозволяє припустити, що реалізація інтересів іншої особи і є той основний процес, по відношенню до якого правова допомога носить «допоміжний» характер.

Специфічним для правової допомоги є те, що реалізація інтересів відбувається в правовій сфері, в суспільних відносинах, що входять у предмет правового регулювання. Відносини між людьми та іншими суб'єктами регулюються з приводу конкретних благ. Право не впливає на конкретні блага. Закон, встановлюючи конкретні дозволи та заборони, надає одному суб'єкту конкретні права, а іншому встановлює його обов'язки. Закріплення права на благо свідчить про регуляцію та охорону правовідносин, які складаються щодо нього правовими нормами, що опосередковує можливість захисту даного блага юридичними способами у випадку його порушення.

Різноманітні, опосередковані правом, економічні, політичні, духовні та інші інтереси конкретної особи задовольняються шляхом здійснення наданих законом можливостей – прав, свобод, законних інтересів, призначення яких якраз і полягає в наданні особам можливості вибору певних життєвих благ, в яких вони зацікавлені. При цьому інтереси однієї особи можуть не збігатися, суперечити, конфліктувати з інтересами іншої особи, групи осіб, суспільства та держави у цілому. Звідси правова допомога є сприяння реалізації

³ Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.В. Лемак; Ужгород. нац. ун-т; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. С. 10.

⁴ Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

індивідуальних інтересів (виражених у формі прав, свобод, законних інтересів) іншої особи в проблемній правовій ситуації.

Конституцією України⁵ проголошено, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Право на безоплатну правову допомогу – це можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу, а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу у випадках, передбачених Законом України «Про надання безоплатної правової допомоги» (ст.3). Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав (ст. 59 Конституції України).

Учасники цивільних правовідносин за наявності передбачених законом підстав (юридичних фактів) стають носіями прав та обов'язків. Однак перед цим потрібно, щоб відповідні особи були здатні до участі в тих чи інших цивільних правовідносинах. Іншими словами, для володіння правами та обов'язками необхідно бути правосуб'єктом, мати юридичну здатність до участі в цивільних правовідносинах. Від правосуб'єктності залежить: 1) можливість надання правової допомоги певними суб'єктами, на яких відповідно до закону, покладається обов'язок надання (відповідно до їх кваліфікації) послуг юридичного характеру, та 2) можливість звернення фізичних та юридичних осіб (правосуб'єктних) за правовою допомогою юридичного характеру до спеціалістів у певній галузі права.

Отже, правова допомога, як сприяння реалізації прав, свобод, законних інтересів суб'єкта, отримання задоволення його інтересів пов'язані з поняттям правосуб'єктності.

1. Загальні положення про правосуб'єктність

Інститут правосуб'єктності є одним з найважливіших у цивільному праві. У свій час О. С. Иоффе висловлював думку, що «правосуб'єктність» – це інститут цивільного права нарівні з договором, правом власності⁶. У галузі цивільного законодавства, Я. Р. Веберс зазначав, що інститут правосуб'єктності, утворює не

⁵ Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

⁶ Иоффе О. С. Об основных вопросах советского гражданского права. Вопросы советского права. *Ученые записки Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова*. Л., 1953. Вып. 4. С. 3–74.

лише норми, якими безпосередньо регламентується цивільна правоздатність та дієздатність громадянина, але й норми окремих інститутів, що стосуються здатності громадянина бути суб'єктом у конкретних правовідносинах⁷. Це питання визначено і у міжнародних документах про права людини (ст. 6 Загальної декларації прав людини⁸, ст. 16 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права⁹), в яких проголошується, що кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності. Конституція України розвиває цю тезу, зазначаючи, що всі громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією України, законами чи міжнародними договорами. Загальна декларація зазначає В. М. Ігнатенко, не лише закріплює вимогу визнання правосуб'єктності людини як члена людської сім'ї, а й наповнює її конкретним змістом, фіксуючи певний стандарт цивільних прав, які мають забезпечуватись державами, членами ООН¹⁰.

Термін «правосуб'єктність» використовується в теорії права для характеристики особи як суб'єкта права¹¹. Визнання особи суб'єктом цивільного права означає наділення її цивільною правосуб'єктністю. Виникнення, зміна та припинення правосуб'єктності пов'язується

⁷ Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве: моногр. Рига: Зинатне, 1976. С. 27.

⁸ Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. *Офіц. вісн. України*. 2008. № 93. Ст. 3103.

⁹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: від 16.12.1966 р. // Законодавство України: база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

¹⁰ Ігнатенко В. М. Поняття правосуб'єктності громадян по цивільному праву. Права людини і правова держава (До 50-ої річниці Загальної декларації прав людини): Тези доп. та наук. повідомлень наук. конф. проф.-викл. складу, 10-11 грудня 1998 р. Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998. С. 104.

¹¹ Лисенко С. Л., Копейчикова В.В. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 277; Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. 2-ге вид. Київ: Алерта, 2010. С. 397.

законодавцем з фактами безпосереднього життя, оскільки їм надається зазначене правове значення. ЦК України, на жаль, не містить чіткого визначення правосуб'єктності. У теорії під правосуб'єктністю прийнято розуміти здатність особи бути учасником цивільних правовідносин.

Аналіз законодавства та практики дає можливість виокремити три основні моделі правосуб'єктності:

- загальну;
- спеціальну;
- універсальну.

Загальна правосуб'єктність – це здатність осіб приватного права (фізичних та юридичних осіб) бути учасниками цивільних правовідносин. Загальна правосуб'єктність характерна для фізичних осіб (які досягли 18 років, та осіб, які досягли 16 років і працюють за трудовим договором), а також неповнолітньої особи (з 16 років), записаної матір'ю або батьком дитини (ч. 1 ст. 35 ЦК України). Тобто у цьому випадку фізична особа – це учасник цивільних правовідносин, носій прав та обов'язків, якому надана можливість самостійного звернення за правовою допомогою до компетентних осіб у галузі права.

Спеціальна правосуб'єктність – це здатність певних осіб відповідно до закону бути учасниками цивільних правовідносин. Спеціальна правосуб'єктність властива певним видам юридичних осіб; суб'єктам за галузевою приналежністю (наприклад, трудова правосуб'єктність), а також характерна для учасників публічного права (ч. 2 ст. 2 ЦК України). Особливість цієї моделі полягає в тому, що до конкретно визначених суб'єктів застосовуються конкретно визначені права та обов'язки, передбачені законом. Так, наприклад, підприємницькі товариства, які займаються виключними видами підприємницької діяльності (наприклад, страховою, банківською, туристичною), не можуть займатися жодними іншими видами діяльності; стаття 7 Закону України «Про інститути спільного інвестування»¹² визначає корпоративний інвестиційний фонд, який створюється у формі акціонерного товариства і провадить виключно діяльність зі спільного інвестування. Отже, при визначенні спеціальної правосуб'єктності визначається спеціальний спектр суб'єктивних прав та обов'язків, які покладаються на певну категорію осіб відповідно до установчих документів, а також

¹² Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05.07.2012 № 5080-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text>

відповідно до норм чинного законодавства. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»¹³, адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного згідно із Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. Саме додержання всіх зазначених вище вимог наділяють адвокатів спеціальною правосуб'єктністю.

Універсальна правосуб'єктність застосовується до всіх учасників цивільних правовідносин. Наприклад, ч. 1 ст. 26 Конституції України встановлює правила, згідно з якими іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими ж правами та обов'язками, що й громадяни України. Одним з таких прав є звернення за правовою допомогою (первинною або вторинною), до певних фахівців права.

Отже, універсальна правосуб'єктність характерна всім учасникам цивільних відносин, передбачених ст. 2 ЦК. У свою чергу, загальна правосуб'єктність характерна фізичним та юридичним особам приватного права (ч. 1 ст. 2 ЦК).

Слід зазначити, що в літературі приділяється увага й галузевій правосуб'єктності як окремому елементу правосуб'єктності, тобто визнання особи потенційним суб'єктом прав та обов'язків, що встановлюються нормами певної галузі права¹⁴. Так, В. Ф. Яковлев зазначав, що оскільки правосуб'єктність – явище правове, то коріння її особливостей з окремих галузей права слід шукати в матеріальних відносинах, що опосередковуються тією чи іншою галуззю. Безперечно також і те, що галузева правосуб'єктність у своїх специфічних рисах відображає особливості галузевого методу регулювання, бо останній являє собою спосіб впливу галузі права на поведінку людей, організацію правових зв'язків учасників регульованих відносин, у тому числі і спосіб конструювання спільного, вихідного положення суб'єктів певної галузі права. У цьому аспекті слід зазначити, що завдяки галузевій

¹³ Про адвокату та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

¹⁴ Лазор Л. Правос регулювання правосуб'єктності у сфері трудового права в ринкових умовах. *Право України*. 2010. № 12. С. 108.

правосуб'єктності вирішується й питання щодо звернення за правовою допомогою до спеціаліста саме з певної галузі права, наприклад, адвоката, який спеціалізується по трудовим, земельним, сімейним тощо спорам.

Кожна галузь визначає коло суб'єктів і за допомогою правосуб'єктності вказує на те, якими правами та обов'язками вони можуть володіти та якою поведінкою викликати до життя ці права та обов'язки, тобто яка поведінка суб'єктів є юридично значущою.

Визначаючи належне значення галузевої правосуб'єктності, слід водночас враховувати виникнення та існування так званих «комплексних», «змішаних» інститутів права. Вони є результатом регламентації певних суспільних відносин нормами різних галузей права. Автори, які виокремлюють комплексні інститути, зазначають, що питання з приводу комплексних інститутів особливо актуальне для цивільного права, оскільки регульовані ними відносини, зокрема майнові, одночасно можуть бути предметом регламентації нормами різних галузей права. У зв'язку з цим заслуговують на підтримку позиції С. С. Бичкової, Г. В. Чурпіти, що представництво інтересів осіб, які беруть участь у справі, професійними захисниками (адвокатами) є комплексним інститутом цивільного процесуального права, що об'єднує в собі правові норми різної галузевої приналежності¹⁵. Принцип професіоналізму як засада надання кваліфікованої

правової допомоги у цивільному процесі має, так би мовити, галузеве «забарвлення». Останнє полягає у галузевому розмаїтті правосуб'єктності адвоката виходячи з різноманітності його процесуальних прав та обов'язків залежно від виду судочинства, в якому здійснюється професійна діяльність адвоката¹⁶.

З точки зору правосуб'єктності зазначав Я. Р. Веберс, комплексний інститут набуває теоретичного та практичного значення саме як інститут, що поєднує в собі норми різних галузей права, причому норми, що стосуються саме регламентації здатності осіб бути суб'єктами прав та обов'язків (тобто коли комплексний

¹⁵Бичкова С. С., А. В. Чурпита. Адвокат как участник гражданских процессуальных правоотношений. *Гражданско-процессуальная мысль* : междунар. сб. науч. ст. / редкол.: В. В. Комаров и др. Киев : Алерта, 2015. Вып. 4 : Адвокатура. С. 23.

¹⁶Шпак М. В. Принцип професіоналізму як засада надання кваліфікованої правової допомоги адвокатом у цивільному процесі. Вісник Національної академії правових наук України № 1 (88) 2017. С. 212.

інститут розглядається як спільний інститут декількох галузей права). Якби комплексний інститут був інститутом виключно якої-небудь однієї галузі права, то правосуб'єктність у цілому була б врегульована нормами цієї галузі¹⁷.

Таким чином, проблема правосуб'єктності у зв'язку з комплексними інститутами права виникає саме в тому випадку, коли особа одночасно виступає як суб'єкт тих самих суспільних відносин, урегульованих нормами різних галузей права, тобто коли, можна вести мову про поєднання «різногалузевої правосуб'єктності» і вона стосується тих самих осіб у межах конкретних відносин. Наприклад, договірні відносини в трудовому праві регулюються в сукупності з нормами цивільного та трудового законодавства; земельні правовідносини регулюються в сукупності з нормами цивільного та земельного законодавства; господарські правовідносини – разом з нормами цивільного та господарського законодавства тощо. На думку Ю. О. Пундор, правосуб'єктність як властивість бути суб'єктом права не виникає стихійно. Ця властивість, є творінням об'єктивного права. І тільки за допомогою законодавчо закріплених норм можливе встановлення і надання специфічної якості (правосуб'єктності), що дає змогу особі або організації бути суб'єктом права¹⁸.

У комплексному інституті відбувається нібито поєднання різної галузевої правосуб'єктності, оскільки суб'єктний склад певних конкретних правовідносин регулюється та визначається нормами різних галузей права. Наприклад, при укладенні трудового договору права та обов'язки сторін визначаються нормами цивільного та трудового законодавства.

Отже, залежно від галузевої приналежності на учасників правовідносин будуть покладатися права та обов'язки тієї галузі права, до якої саме належать такі суб'єкти та об'єкти цивільних правовідносин.

Серед рис, які характеризують правову категорію «правосуб'єктності», у юридичній літературі виділяють: 1) безперервний характер правосуб'єктності; 2) забезпеченість матеріальними та юридичними гарантіями з боку держави;

¹⁷ Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве: моногр. Рига: Зинатне, 1976. С. 31.

¹⁸ Пундо Ю, О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. № 1. 2013. С. 60.

3) виникнення у повному обсязі на підставі сукупності передбачених нормативно-правовими актами юридичних фактів; 4) нерозривний зв'язок із суб'єктом.

Правосуб'єктність має свою структуру. Її становлять гарантовані законом можливості бути носієм прав та обов'язків, набувати їх, користуватися ними та виконувати їх. Найчастіше правосуб'єктність визначають через категорію «здатність», і слід наголосити, що ця категорія найбільш чітко відображає специфіку змісту правосуб'єктності. У ній знаходять вираження і особливості соціальних властивостей суб'єктів права (наприклад їх волездатності), і міра гарантованих (закріплених) законом можливостей. Як зазначається у літературі, правові можливості, що становлять структуру правосуб'єктності, внутрішньо диференціюються за функціональною роллю на групи, що мають свої правові форми. З них найбільшому теоретичному аналізу піддаються право– і дієздатність. За словами Я. Р. Веберса, правоздатність та дієздатність, виявляючи здатність громадянина бути суб'єктом права, зумовлюють його правосуб'єктність¹⁹.

На наш погляд, недостатньо для розкриття структури правосуб'єктності застосовувати дворівневу структуру, більш переконливою є тривірнева структура, яка складається з:

- правоздатності;
- дієздатності;
- деліктоздатності.

Слід зазначити, що в зарубіжному, зокрема у англо-американському праві розмежування правоздатності та дієздатності не проводиться. Основна увага приділяється змістовним компонентам правосуб'єктності, які виокремлені практикою. У законодавстві Англії та США правоздатність та дієздатність визначають одним терміном «правова здатність» (legal capacity). Хоча в літературі та на практиці використовують термін «пасивна правова здатність» (passive capacity), що відповідає поняттю правоздатності, і «активна правова здатність» (active capacity), що відповідає дієздатності. У Франції також немає чіткого розмежування між правоздатністю та дієздатністю. У статті 3 Цивільного кодексу Франції (Кодексу Наполеона) застосовується термін «сарасіте», під яким розуміють правоздатність та

¹⁹ Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве: моногр. Рига: Зинатне, 1976. С. 34.

дієздатність²⁰. Водночас у Німецькому цивільному уложенні (НЦУ) для позначення правоздатності та дієздатності використовуються три терміни: «правоздатність» (Rechtsfahigkeit), «дієздатність» (Geschftsfahigkeit), «деліктоздатність» (Deliktsfahigkeit)²¹. Доктриною цивільного права, як правило, підтримується трирівнева структура правосуб'єктності.

Провідним елементом, ядром цивільної правосуб'єктності є правоздатність. *Правоздатність* – це здатність особи мати цивільні права та обов'язки (ч. 1 ст. 25 ЦК України). Визначальним у понятті правоздатності є «право», а не «здатність». Від особи не потрібно ніяких особливих «здібностей», щоб бути визнаною правоздатною. Саме тому всі без винятку громадяни, незалежно від будь-яких чинників соціального, фізичного або психічного характеру, визнаються правоздатними, і з моменту народження на всіх поширюється дія закону. Отже, правоздатний будь-хто, кожен суб'єкт права, оскільки перебуває у сфері його дії. На думку, Я. Р. Веберса, правоздатність є необхідною основою правоволодіння, виникнення та існування правосуб'єктності, оскільки означає здатність бути суб'єктом прав та обов'язків взагалі²².

Умовно цивільну правоздатність можна поділити на два види:

- загальна цивільна правоздатність – здатність особи мати права та обов'язки, які передбачені Конституцією України та іншими законами, поширюються на всіх осіб без винятку та виникають з моменту народження (ч. 2 ст. 25 ЦК України). Наприклад, права: на житло (ст. 47 Конституції України), на свободу пересування (ст. 33 Конституції України), на свободу думки і слова (ст. 34 Конституції України), на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України); обов'язки: не завдавати шкоди природі (ст. 66 Конституції України), сплачувати податки і збори (ст. 67 Конституції України) та ін.;
- спеціальна цивільна правоздатність – здатність особи мати окремі цивільні права та обов'язки з досягненням відповідного віку (ч. 3 ст. 25 ЦК України). Наприклад, ч.1 ст. 31 ЦК України встановлює право малолітньої особи самостійно вчиняти дрібні

²⁰ Гражданский кодекс (Кодекс Наполеона) 1804 г. http://pnu.edu.ru/ru/faculties/full_time/uf/iogip/study/studentsbooks/histsources2/igp_zio49.

²¹ Германское гражданское уложение 1896 г. <http://opokar.peterlife.ru/history-pravo/Index65.htm>.

²² Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве: моногр. Рига: Зинатне, 1976. С. 24.

побутові правочини; у ст. 32 ЦК України передбачені права неповнолітніх, а саме: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності та ін.

На думку В. І. Борисової, «всі непідприємницькі товариства і установи наділені спеціальною правоздатністю, зміст якої визначається метою їх діяльності, передбаченою у статуті чи іншому установчому документі. А при здійсненні ними підприємницької діяльності виникає немов «змішана» правоздатність. Вона не тотожна спеціальній, тому що з'являються додаткові суб'єктивні права, але її не можна характеризувати і як загальну, бо вона буде обмежена певними рамками»²³. Суб'єкти, які компетентні надавати правову допомогу наділяються спеціальною правоздатністю.

О. Й. Пергамент стверджує, що правоздатність виражає одну з істотних сторін правосуб'єктності, її статичну сторону. За загальноприйнятим визначенням вона являє собою здатність особи мати права та обов'язки або, іншими словами, міру можливостей правоволодіння²⁴. Сутність правоздатності полягає в тому, що вона служить юридичною формою розподілу та закріплення за конкретною категорією суб'єктів загального обсягу прав та обов'язків. Міра та зміст можливостей правоволодіння перебуває у прямій залежності від того, хто виступає суб'єктом права – фізична особа, юридична особа або держава. Деякі автори проводять диференціацію таких можливостей за ознакою їх спрямованості залежно від задоволення певних потреб та інтересів: а) можливість мати майно у власності; б) володіти особистими немайновими благами та забезпечувати немайнові інтереси; в) бути носієм прав та обов'язків як учасника цивільного обороту; г) володіти засобами захисту своїх прав та обов'язків; д) нести абсолютні обов'язки. Певною мірою ця диференціація є типовою, придатною для розгляду категорії правоздатності будь-якої особи.

Правосуб'єктність, що розкривається у статичній частині, має свою динамічну сторону. Особам відповідно надаються правові можливості набувати права та обов'язки, користуватися ними, здійснювати їх, тобто можливості

²³ Борисова В. І. До проблеми правосуб'єктності юридичної особи. Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. Харків: Нац. юрид. акад. України. 2000. Вип. 43. С. 37.

²⁴ Пергамент А. И. К вопросу о правовом положении несовершеннолетних. *Ученые записки Всесоюз. ин-та юрид. наук.* М., 1955. Вып. 3. С. 5.

правонабуття, правокористування і праворозпорядження. Ця категорія гарантованих законом можливостей є найбільш загальною мірою дозволеної і належної поведінки та передбачає певні способи та засоби досягнення юридично значущого результату. Якщо можливості правоволодіння вказують на ті права та обов'язки, які може мати суб'єкт, то можливості правоздійснення визначають способи і засоби реалізації прав та обов'язків.

Безперечним, однак, є той факт, що особа, яка не має дієздатності та деліктоздатності, володіючи лише цивільною правоздатністю, може проте брати участь і дійсно бере участь у цивільних правовідносинах як носій прав та обов'язків. Якщо правосуб'єктність означає визнання особи можливим носієм прав та обов'язків, то із цього випливає, що для визнання особи правосуб'єктною досить наділення її цивільною правоздатністю. У цьому розумінні поняття правосуб'єктності та цивільної правоздатності збігаються.

Цивільна правоздатність містить у собі дві нерозривно пов'язані можливості особи: виступати як і правоволодіючий, і як зобов'язаний суб'єкт. Але на перший план за своїм значенням у системі цивільно-правового регулювання висувається саме можливість правоволодіння, оскільки вона вирішальною мірою розкриває результативність механізму цивільно-правового регулювання і наділяє осіб цивільною правоздатністю. Особа вступає у цивільні правовідносини саме тому, що таким шляхом набуває права як засобу задоволення свого інтересу. Зрозуміло, її праву відповідає обов'язок іншої особи, яка одночасно є носієм і прав, подібно до того, як перша особа має і обов'язки, без яких не могла б бути управомоченою. Обов'язок тут має не самостійне значення, а є засобом встановлення та реалізації суб'єктивних прав, зворотною стороною яких вона є.

Для порівняння звернемося до правоздатності в іншій галузі права, наприклад, у кримінальному праві ядро кримінальної правосуб'єктності громадян становить не правоздатність, а деліктоздатність. Зрозуміло, правосуб'єктність і в кримінальному праві означає «здатність» осіб до участі в кримінальних правовідносинах як носіїв прав та обов'язків. Але акцент правових можливостей тут зовсім інший: центр тяжіння перенесений на можливість притягнення особи до відповідальності за вчинення забороненого діяння, а не на набуття правових засобів задоволення інтересів особи. У цьому й проявляються основні відмінності між

двома галузевими правоздатностями, що відображають особливості предмета та методу цивільного і кримінального права.

Оскільки зміст цивільної правосуб'єктності не може бути розкрито повною мірою без урахування дієздатності, остання повинна бути визнана її структурним елементом.

Цивільною дієздатністю фізичної особи є здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ч. 1 ст. 30 ЦК України). Визначальною в цьому понятті є «здатність діяти» самостійно, активно, мати власну позицію, адекватно оцінювати свої (і чужі) дії та їх наслідки. Це можливо за наявності достатнього рівня свідомості та волі. Особи, що не досягли необхідного рівня свідомості (за віком) або втратили її (психічно хворі), не здатні власними діями набувати прав, обов'язків та нести відповідальність. Цивільна правосуб'єктність означає, отже, не лише можливість особи бути носієм прав та обов'язків, але й бути таким за своєю волею, внаслідок чого цивільні права виникають, насамперед, не як «даровані» зверху, а як набуті суб'єктом на підставі закону²⁵.

Додатково іншим змістом пропонує наповнити правосуб'єктність О. О. Красавчиков, який виділяє трансдієздатність (тобто реалізацію можливостей суб'єкта діями інших осіб) як відносно самостійний елемент правосуб'єктності поряд з дієздатністю. Як елемент її змісту він розглядає здатність малолітніх своїми діями покладати обов'язок щодо відшкодування шкоди на батьків і здатність батьків набувати зазначеного обов'язку у результаті дій малолітніх²⁶. Із цим положенням не можна погодитися, оскільки сам малолітній не володіє здатністю своїми діями покладати обов'язок на батьків щодо відшкодування шкоди, оскільки цей обов'язок автоматично на них покладається відповідно до норм чинного законодавства. Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 1178 ЦК шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює

²⁵ Братусь С. Н. О предмете советского гражданского права. *Советское государство и право*. 1940. № 1. С. 46.

²⁶ Советское гражданское право: учеб. / под ред. О. А. Красавчикова. Изд. 2-е. М.: Высш. шк., 1972. Т. 1. С. 58-60.

виховання малолітньої особи. Отже, такий обов'язок на батьків покладає законодавець, а не малолітня особа.

У свою чергу науковцями пропонується використовувати як самостійний елемент й субсидіарну дієздатність. Т. І. Ілларионова зазначає, що дієздатність такого різновиду – явище складне, охоплює і елемент власне дієздатності управомоченої особи, а саме її здатність своїми діями створювати права та обов'язки для інших суб'єктів, і правові можливості правоздійснення того суб'єкта, в інтересах якого управомочений діє. У найбільш загальному вигляді субсидіарна дієздатність може бути визначена як здатність управомочених осіб реалізовувати можливості правоздійснення, що належать іншим суб'єктам, в інтересах останніх. Особливість субсидіарної дієздатності полягає в тому, що в її формі поєднуються правові можливості двох суб'єктів. Остання обставина дозволяє виокремити її як відносно самостійний елемент дієздатності²⁷.

Зазначивши додаткові елементи, що були запропоновані О. О. Красавчиковим і Т. І. Ілларионовою, слід зауважити, що, на наш погляд, це досить цікаві пропозиції, з якими, проте, важко погодитися. Так, представники недієздатних осіб не «заповнюють» свідомість та волю останніх, а виступають у конкретних відносинах як суб'єкти права в інтересах недієздатних. Недієздатній особі немає необхідності «займати» чужу дієздатність, оскільки закон наділяє правами та обов'язками інших осіб для задоволення потреб та охорони інтересів недієздатних. Наприклад, батьки, опікуни пред'являють позови на захист інтересів недієздатних відповідно до тих прав та обов'язків, які надані саме цим особам. Таким чином, учасниками (суб'єктами) визначених (конкретних) відносин є представники.

Слід зупинитися ще на одній цікавій проблемі визначення специфіки дієздатності. Деякі учені пропонують розглядати земельну дієздатність як різновид дієздатності²⁸. Так, В. Яницький

²⁷ Илларионова Т. И. Структура гражданской правосубъектности. Межвуз. сб. науч. тр. / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 62.

²⁸ Гузеват М. О. Цивільно-правові форми організації і діяльності фермерського господарства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012; Яницький В. Земельна правоздатність громадян. Право України. 2006. № 11; Коцюба О. П. Особисте землекористування громадян. К.: Урожай, 1984; Долинська М. С. Фермерське господарство України: землекористування, порядок створення, діяльності та припинення діяльності. Х.: Страйд, 2005.

зазначає, що земельна дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати прав та обов'язків, які пов'язані із землею як об'єктом земельних правовідносин. Виникнення земельної дієздатності, як і цивільної дієздатності, залежить від віку фізичної особи і стану її здоров'я. Земельна дієздатність громадянина може бути обмежена за тих обставин та умов, що і цивільна дієздатність²⁹. До характерних ознак земельної дієздатності відносять специфічні особливості, пов'язані з використанням, збереженням, охороною землі, особливо в сільському господарстві. Разом з цим О. Коцюба зазначає, що поняття земельної дієздатності значно вужче, ніж поняття загальної цивільної дієздатності, оскільки вказує тільки на істотні особливості правосуб'єктності у земельних відносинах. Тобто порівняння земельної дієздатності з цивільною є невдалим, оскільки це дві непорівняльні величини³⁰. У свою чергу М. С. Долинська розглядає земельну дієздатність як здатність повнолітнього громадянина України своїми діями набувати не лише цивільних прав та обов'язків, а й мати права і створювати для себе обов'язки саме з використання та охорони земель. При цьому зміст земельної дієздатності визначається такими основними ознаками, як повноліття, громадянство України, наявність цивільної дієздатності, бажання та можливість працювати на землі, використовуючи її як основний засіб виробництва у сільському господарстві України³¹.

Розглянувши запропоновані визначення земельної дієздатності, доходимо висновку, що більш обґрунтовано віднести її до спеціальної правосуб'єктності, а не визначати як окремий різновид дієздатності, тому що дієздатність – це загальна категорія (ст. 34 ЦК), яка застосовується до всіх можливих суб'єктів правовідносин (ст. 2 ЦК) і притаманна переважно цивільному праву.

До структурних елементів цивільної правосуб'єктності відносять і деліктоздатність, яка визначається як здатність особи нести цивільно-правову відповідальність за вчинене нею правопорушення. При цьому деякі учені включають її в правосуб'єктність не прямо, а

²⁹ Яницький В. Земельна правоздатність громадян. Право України. 2006. № 11. С. 98.

³⁰ Коцюба О. П. Особисте землекористування громадян. К.: Урожай, 1984. С. 21.

³¹ Долинська М. С. Фермерське господарство України: землекористування, порядок створення, діяльності та припинення діяльності. Х.: Страйд, 2005. С. 47.

через дієздатність³². Інші, навпаки, вважають деліктоздатність самостійним елементом правосуб'єктності, що існує поряд з право– і дієздатністю³³. Так, В. Ф. Яковлев зазначає, що деліктоздатність – це поєднання двох функцій: бути носієм відповідних прав та обов'язків і створювати їх своїми діями. Інакше кажучи, це правосуб'єктність у сфері відносин, що виникають внаслідок протиправної поведінки³⁴.

На нашу думку, деліктоздатність – це, по-перше, самостійний структурний елемент правосуб'єктності; по-друге, це здатність особи самостійно нести відповідальність за вчинене нею правопорушення (якщо таке сталося). Це визначення слід визнати достатньо повним. У ньому синтезуються й здатність особи нести особливого роду обов'язки, які є формою цивільно-правової відповідальності, і здатність власними діями виконувати їх. Зовсім не випадково автори, які досліджували деліктоздатність у рамках дієздатності, підкреслювали, що вона має коріння з правоздатності. Зв'язок цей, однак, ще більш тісний. Якщо правоздатність, тобто здатність мати права і нести обов'язки, не пов'язується з волездатністю, а момент її виникнення не залежить від ступеня останньої, то здатність нести обов'язки, що можуть бути передумовою відповідальності, ставиться в пряму залежність від ступеня волездатності особи.

Сутність деліктоздатності виявляється у наступному. Держава, наділяючи особу різного роду правовими засобами, залишає за собою (або делегує іншим суб'єктам) можливість припиняти випадки протиправної поведінки й впливати на правопорушника. Подібна можливість у цивільному праві не безмежна, вона обумовлена ступенем волездатності тієї чи іншої категорії осіб, рівнем їх майнової самостійності, загальним обсягом їх правоздатності та дієздатності. Певні умови слугують найбільш загальною передумовою ефективності впливу на правопорушника. Саме ця межа можливого ефективного впливу на суб'єкта за порушення заходів дозволеного і належного, визначених загальним обсягом правоздатності та дієздатності, закріплюється в деліктоздатності.

³² Советское гражданское право: учеб. / под ред. О. А. Красавчикова. Изд. 2-е. М.: Высш. шк., 1972. Т. 1. С. 85-86.

³³ Илларионова Т. И. Структура гражданской правосубъектности. Межвуз. сб. науч. тр. / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 62-63.

³⁴ Яковлев В. Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность. Межвуз. сб. науч. тр. / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 37.

Безпосередній зміст деліктоздатності становлять соціально й економічно забезпечені можливості особи нести покладені на неї заходи відповідальності. Обсяг її вимірюється всією сукупністю заходів впливу, покладання яких передбачено законом.

Слід зазначити, що у цивільному праві існує інститут покладання на суб'єкта обов'язку з несення несприятливих наслідків за правопорушення інших осіб. Мета його – найбільш повно гарантувати відновлення порушених прав потерпілого (кредитора). Правовою передумовою несення таких обов'язків є не деліктоздатність суб'єкта, а його правоздатність і дієздатність³⁵. Можливість брати на себе обов'язки, які виникають із неправомірних дій інших осіб, виконання яких закон обмежує певними правовими формами (гарантія, порука тощо), становить елемент змісту права – та дієздатності. Цей інститут, за невеликим винятком, виступає формою перенесення (делегування) на особу прав потерпілого (кредитора) щодо покладання на винну сторону заходів відповідальності.

Таким чином, цивільно-правова відповідальність може покладатися не тільки за схемою «своє правопорушення – своя відповідальність», але й стосовно інших: «свої дії – чужа відповідальність», «чужі дії – своя відповідальність».

Визнання особи недієздатною не означає визнання її і неделіктоздатною. Така обставина супроводжується лише зменшенням деліктоздатності у вигляді звільнення особи від обов'язку відшкодування недоговірної шкоди. Але якщо, наприклад, особа, визнана недієздатною, незаконно заволодіває чужим майном і безпідставно його утримує, вона стає зобов'язаною повернути (діями опікуна) майно власнику.

Особливість цивільної деліктоздатності полягає не лише в тому, що вона посідає одне з головних місць у правосуб'єктності. Дозвільна спрямованість цивільно-правового регулювання виявляє себе й в самому її характері. Встановлення цивільної деліктоздатності переслідує мету забезпечення інтересів осіб, потерпілих від правопорушення. Деліктоздатна особа в такому разі несе обов'язок зазнавати застосування різних санкцій, що забезпечують захист інтересів потерпілої особи, з яких лише окремі є заходами відповідальності.

³⁵ Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: моногр. Х.: Право, 2017. 392 с.

Правосуб'єктність означає, з одного боку, наділення суб'єктів певними соціально-правовими здатностями, а з іншого – встановлення їх меж, кордонів. У всіх випадках закон, визнаючи особу правосуб'єктною, вказує, в чому саме проявляється її правосуб'єктність.

Правосуб'єктність абстрактна за своїм змістом лише в тому розумінні, що вона сама по собі не складається з конкретних суб'єктивних прав та обов'язків, а включає лише здатність бути їх носієм, є передумовою їх виникнення у такої особи. Зрозуміло, визнання особи здатною до участі хоча б в якомусь вузькому колі правовідносин означає оголошення її правосуб'єктною. І все-таки вона не може бути правосуб'єктною взагалі, її правові можливості завжди чітко визначені. З позиції закону неважко встановити, чи діє особа в межах своєї правосуб'єктності, чи вийшла за її межі. В останньому випадку настають відповідні негативні наслідки. Так, наприклад, правочин, вчинений юридичною особою, що виходить за межі її правосуб'єктності, визнається недійсним.

Н. В. Васева визначала цивільну деліктоздатність як елемент відповідної правосуб'єктності, суть якої полягає в тому, що суб'єкт цивільного права в межах, передбачених законом, має юридичну здатність нести цивільно-правову відповідальність незалежно від того, про яку відповідальність йде мова – договірну чи недоговірну³⁶. Цивільна правосуб'єктність спрямована на упорядкування відносин особи з іншою особою. За характером вона є відносно статичною, конкретною – правовим зв'язком між особою і державою, абстрактною – відносно інших осіб. За змістом являє собою комплекс належних особі формальних правових можливостей щодо набуття, володіння та розпорядження правами та обов'язками³⁷.

Отже, правосуб'єктність – це здатність особи бути учасником цивільних правовідносин, а саме здійснювати дозволені суб'єктивні цивільні права та виконувати належним чином покладені суб'єктивні цивільні обов'язки.

³⁶ Васева Н. В. Гражданская деликтоспособность и антисоциальные сделки. Правовые проблемы гражданской правосубъектности. Свердлов. гос. ун-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 76-77.

³⁷ Мезрин Б. Н. Место гражданской правосубъектности в механизме правового регулирования. Правовые проблемы гражданской правосубъектности Свердлов. гос. ун-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 52.

2. Поняття та правова природа надання юридичної (правової допомоги)

У вузькому значенні, юридична допомога – це професійна, організована (інституціоналізована) правова діяльність.

У широкому сенсі термін «юридична допомога» охоплює правове сприяння, здійснюване як юристом професіоналом, так і непрофесіоналами – буденна правова взаємодопомога. У понятійному ж значенні, юридична допомога – це частина сформованої системи «надання правових послуг відповідно до потреб суспільства», вид професійної діяльності юриста, реалізації його посадової або статусної ролі. На думку С. С. Бичкової, А. В. Чурпіти, доцільним є допуск в якості процесуальних представників не тільки адвокатів, варто допускати в якості процесуальних представників й інших осіб, які відповідають встановленим Законом вимогам³⁸. З такою думкою слід погодитися. Так, наприклад, представники органу опіки та піклування можуть і представляють інтереси певних категорій осіб (недієздатних, осіб з обмеженою дієздатністю, малолітніх, неповнолітніх). Професійна юридична (правова) допомога може мати як неорганізований, неформальний, спонтанний характер (наприклад, порада друга – професійного юриста), так і надаватися соціальними інститутами, спеціально для цього створеними (адвокатурою, нотаріатом тощо).

Конституційне право кожного на отримання кваліфікованої правової допомоги вимагає певного рівня її організованої системи формальних, офіційних соціальних інститутів юридичної допомоги, більш-менш деталізованого правового регулювання відносин, що виникають у сфері її надання.

Предметом правової допомоги є ті складові проблемної правової ситуації, вплив на які здатне перетворити (подолати або запобігти) її з метою задоволення інтересів одержувача. В якості предметів правової допомоги можуть виступати правова діяльність суб'єкта отримання юридичної допомоги та правова діяльність інших соціальних суб'єктів. Оскільки проблемна правова ситуація може виникати в особи до здійснення зовнішньо вираженої діяльності та виникнення реальних правових відносин, предметом правової допомоги в цьому випадку будуть інтелектуальні та вольові

³⁸ Бычкова С. С., Чурпита А. В. Адвокат как участник гражданских процессуальных правоотношений. *Гражданско-процессуальная мысль: междунар. сб. науч. ст. / редкол.: В. В. Комаров и др.* Киев: Алерта, 2015. Вып. 4: Адвокатура. С. 22–30.

компоненти її правової свідомості. Проблемна правова ситуація вирішується в даному випадку шляхом формування правових знань і навичок, готовності до юридично грамотної правової поведінки або утриманню від вчинення юридично значущих дій.

Правові послуги відносяться до об'єктів цивільних прав тільки в тому випадку, коли вони є об'єктами зобов'язального права. Об'єкт цивільного зобов'язання може бути реалізований суб'єктом зобов'язальних правовідносин у двох формах:

- активна форма, вчинення визначеного договором дія;
- пасивна форма, утримання від визначених договором дій.

Відповідно до даної класифікації послуга є об'єктом зобов'язального права першої категорії, оскільки при здійсненні послуги предмет цивільно-правового зобов'язання може бути реалізований тільки в активній формі за допомогою вчинення будь-якої дії.

Правовідносини, які виникають з приводу надання та здійснення таких благ між послугодавцем і послугоодержувачем містять в собі комплекс як фактичних, так і юридичних дій.

Надання правової допомоги носить виключно правомірний характер. Засоби юридичної допомоги повинні бути правовими, законними, на користь клієнта, а не проти нього.

Мета правової допомоги може бути визначена як максимально повна реалізація індивідуальних інтересів (прав, свобод, законних інтересів) конкретного одержувача. Вона зберігає свою сталість у всіх її видах та відображає загальну спрямованість діяльності суб'єкта надання, але в той же час конкретизується стосовно кожного індивідуального випадку.

Правова допомога характеризується спрямованістю на досягнення правового результату. Спрямованість на правовий результат підкреслює, по-перше, той факт, що передбачуваний та фактичний результати правової допомоги можуть і не збігатися; по-друге, що досягнення планованого правового результату не завжди може бути гарантовано.

Таким чином, правова допомога характеризується наступними ознаками: 1) відображає правове явище, яке характеризується універсальністю як у функціональному (вона супроводжує, у всякому разі з позицій розумності повинна супроводжувати, будь-яку діяльність у сфері права), так і в історичному плані (існує в більш-менш розвиненому вигляді з тих пір, як існує право); 2) право на юридичну допомогу входить в якості елемента у загальний правовий статус особи; 3) має широку міжгалузеву нормативно-

правову основу, що зачіпає практично всі галузі сучасного українського права; 4) в організаційно-правовому та економічному сенсі являє собою цілу галузь професійної діяльності юристів як в Україні, так і в усьому світі; 5) «правова допомога» як поняття, що відображає різновид правової діяльності, на рівних взаємодіє з поняттями, які традиційно входять у предмет загальної теорії права, такими як «застосування права», «суб'єктивне права», «суб'єктивний обов'язок», «охорона», «захист прав», «правосвідомість» тощо. Все це свідчить про комплексний характер визначеної категорії.

Отже, правова допомога – це вид професійної діяльності спеціалістів (адвокатів, нотаріусів тощо) у певній галузі права.

3. Щодо надання правової допомоги адвокатами

З часів здобуття Україною незалежності адвокатура як важливий інститут правової системи держави перебуває у стані постійного реформування. На долю української адвокатури випало чимало випробувань, адже законодавство стосовно неї постійно видозмінювалося, а її становлення та розвиток завжди залежали від особливостей становлення самої держави та специфіки її механізмів управління³⁹.

У світі велика увага приділяється кваліфікованій юридичній допомозі населенню, яка, у свою чергу, неможлива без адвокатури. Ефективність юридичної допомоги населенню адвокатурою залежить від багатьох факторів, ключовими з яких є стан законності та правової культури правозастосування, взаємини адвокатури з правоохоронними органами держави, професійний рівень та незалежність адвокатів. Потреба отримання юридичної допомоги виникає постійно. Практично у всіх сферах життєдіяльності потрібно знати та застосовувати ті чи інші правові норми.

Відповідно до п. 5 ч. I Додатку до Резолюції (78) 8 Комітету міністрів Ради Європи про юридичну допомогу та консультації від 02.03.1978 р., закріплено, що юридична допомога завжди повинна здійснюватися особою, яка має право практикувати в якості адвоката відповідно до юридичних норм конкретної держави. Участь адвоката може бути як у разі, коли система юридичної допомоги передбачає це, так і у випадках, коли: а) сторони повинні бути представлені адвокатом у судовому органі конкретної держави відповідно до закону; б) є визначення з боку органу, який правомочний розглядати

³⁹ Святоцька В. О. Адвокатура України у світлі євроінтеграційних прагнень. *Право України*. 2015. № 10. С. 105–112.

питання про надання юридичної допомоги того, що послуги адвоката є необхідними з огляду на конкретні обставини справи⁴⁰.

Таким чином, нині у будь-якій сфері життя людині може знадобитися кваліфікована юридична допомога фахівця. Найважливішою формою надання такої допомоги є адвокатура, адже саме на неї покладено навантаження щодо надання юридичної допомоги.

Адвокатська діяльність у будь-яких видах правової допомоги – це діяльність професіонала, який пройшов жорсткий відбір на набуття статусу адвоката, це діяльність, методично оснащена наукою про адвокатуру, нарешті, це діяльність, контрольована органами адвокатської спільноти. Відповідно до Правил про адвокатську етику, важаючи на суспільну значущість і складність професійних обов'язків адвоката, від нього вимагається високий рівень професійної підготовки, ґрунтовне знання чинного законодавства, практики його застосування, опанування тактики, методів і прийомів адвокатської діяльності, ораторського мистецтва. Адвокат має постійно підвищувати свій професійний рівень та кваліфікацію, володіти достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві⁴¹. Від професійної юридичної допомоги слід відрізняти непрофесійну юридичну допомогу. На жаль, в практиці є непоодинокі випадки, коли клієнту надана непрофесійна, неякісна правова допомога. Під поняттям «непрофесійна юридична практика» у доктрині розуміється практика, яка здійснюється без дотримання основоположних принципів (чесність, компетентність та сумлінність).

Важливим моментом надання юридичної допомоги громадянам адвокатом є збереження конфіденційності інформації, її нерозголошення. У цьому випадку адвокатська таємниця є особливою ознакою, відмінною особливістю адвокатської діяльності і полягає у прояві незалежності адвоката та необхідною умовою реалізації ним найважливіших професійних функцій судового представництва та захисту.

⁴⁰ Резолюція (78) 8 Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації: Міжнар. док. № (78) 8 від 02.03.1978 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_132.

⁴¹ Правила адвокатської етики : затверджені установчим з'їздом адвокатів України 17.11.2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/n0003418-12/para4#n4>.

Таким чином, надання правової допомоги адвокатом – це професійна діяльність спеціаліста у певній галузі права, яка побудована на принципах законності, добросовісності, справедливості та розумності. Давши згоду захищати клієнта, адвокат зобов'язаний застосувати всі необхідні правові дії, які б привели до позитивного результату.

ВИСНОВКИ

Суб'єкт права може здійснювати свої права самостійно, а в певних передбачених законом випадках може звертатися за правовою допомогою до фахівців у певній галузі права. У цьому аспекті зроблено наголос на тому, що якщо фізична або юридична особа має повну правосуб'єктність, то вона самостійно вирішує питання щодо звернення за правовою допомогою або відповідно її надання. Тобто особа здійснює суб'єктивне цивільне право щодо залучення певних осіб для реалізації своїх прав та виконанні своїх обов'язків. Якщо мову вести про осіб з обмеженою цивільною дієздатністю, то відповідно до законодавства, в певних передбачених випадках, вони можуть самостійно здійснювати свої права, а за бажанням можуть звернутися і за правовою допомогою. Щодо недієздатних осіб, то цим особам в обов'язковому порядку призначається правова допомога для вирішення всіх питань пов'язаних із здійсненням ними суб'єктивних прав та виконанні суб'єктивних обов'язків.

Зазвичай права, свободи, законні інтереси право– дієздатного суб'єкта реалізується в ході його цілеспрямованої вольової правової діяльності. Юридична допомога виступає за сприяння здійсненню цієї правової діяльності.

Отже, правова допомога особам, які у правовому відношенні «персонально бездіяльні», можливо розглядати як сприяння правової діяльності інших осіб – опікунів (піклувальників) недієздатних, малолітніх, неповнолітніх, тощо щодо реалізації прав, свобод, законних інтересів осіб, які не мають повної дієздатності, або сприяння реалізації їх прав, свобод, законних інтересів безпосередньо, минаючи діяльність законних представників таких осіб.

Правова допомога характеризується наступними ознаками: 1) відображає правове явище, яке характеризується універсальністю як у функціональному (вона супроводжує, у всякому разі з позицій розумності повинна супроводжувати, будь-яку діяльність у сфері права), так і в історичному плані (існує в більш-менш розвиненому вигляді з тих пір, як існує право); 2) право на юридичну допомогу

входить в якості елемента у загальний правовий статус особи; 3) має широку міжгалузеву нормативно-правову основу, що зачіпає практично всі галузі сучасного українського права; 4) в організаційно-правовому та економічному сенсі являє собою цілу галузь професійної діяльності юристів як в Україні, так і в усьому світі; 5) «правова допомога» як поняття, що відображає різновид правової діяльності, на рівних взаємодіє з поняттями, які традиційно входять у предмет загальної теорії права, такими як «застосування права», «суб'єктивне права», «суб'єктивний обов'язок», «охорона», «захист прав», «правосвідомість» тощо. Все це свідчить про комплексний характер визначеної категорії.

Надання правової допомоги адвокатом – це професійна діяльність спеціаліста у певній галузі права, яка побудована на принципах законності, добросовісності, справедливості та розумності.

АНОТАЦІЯ

На сьогодні актуальним є правовідносини з надання правової допомоги професійними фахівцями у певній галузі права (адвокатами). Держава захищає права осіб щодо звернення у певних передбачених законом випадках за професійною юридичною (правовою) допомогою, а саме надає можливість певним категорія осіб отримати безоплатну правову допомогу. Цей позитивний момент впливає і на громадян, які почуваються більш захищеними у правовому полі, і на судовий процес. Не випадково, з 2019 року підлягає реформуванню інститут адвокатури. Одним із напрямів цієї реформи було започатковано правило щодо надання правової допомоги виключно адвокатами, які підтвердили належним чином рівень своєї професійної підготовки та які склали присягу.

У цій роботі приділено увагу загальним проблемним аспектам надання правової допомоги, проаналізовано теоретичний та практичний аспект.

Визначено, що правосуб'єктність, як основний елемент, який має вирішальне значення для виникнення правовідносин між клінтом і адвокатом як здатність особи бути учасником цивільних правовідносин, а саме здійснювати дозволені суб'єктивні цивільні права та виконувати належним чином покладені суб'єктивні цивільні обов'язки.

Запропоновано поняття правової допомоги як вид професійної діяльності спеціалістів (адвокатів, нотаріусів тощо) у певній галузі права та визначені характерні ознаки.

Виокремлено, що надання правової допомоги адвокатом – це професійна діяльність спеціаліста у певній галузі права, яка побудована на принципах законності, добросовісності, справедливості та розумності. Давши згоду захищати клієнта, адвокат зобов'язаний застосувати всі необхідні правові дії, які б привели до позитивного результату.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 56. Стор. 9. Стаття 1935, код акта 82460/2016
3. Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.В. Лемак; Ужгород. нац. ун-т; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 20 с.
4. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
5. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Иоффе О. С. Об основных вопросах советского гражданского права. *Вопросы советского права*. Ученые записки Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Л., 1953. Вып. 4. С. 3–74.
7. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве: моногр. Рига: Зинатне, 1976. С. 27.
8. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. Офіц. вісн. України. 2008. № 93. Ст. 3103.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: від 16.12.1966 р. // Законодавство України: база даних / Верхов. Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043
10. Ігнатенко В. М. Поняття правосуб'єктності громадян по цивільному праву. Права людини і правова держава (До 50-ої річниці Загальної декларації прав людини): Тези доп. та наук. повідомлень наук. конф. проф.-викл. складу, 10-11 грудня 1998 р. Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998. С. 103-105.

11. Лисенко С. Л., Копейчикова В.В. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003.

12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. 2-ге вид. Київ: Алерта, 2010.

13. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05.07.2012 № 5080-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text>

14. Про адвокату та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

15. Лазор Л. Правове регулювання правосуб'єктності у сфері трудового права в ринкових умовах. *Право України*. 2010. № 12. С. 106-112.

16. Бычкова С. С., А. В. Чурпита. Адвокат как участник гражданских процессуальных правоотношений. *Цивилистическая процессуальная мысль : междунар. сб. науч. ст. / редкол.: В. В. Комаров и др. Киев : Алерта, 2015. Вып. 4 : Адвокатура. С. 22-30.*

17. Шпак М. В. Принцип професіоналізму як засада надання кваліфікованої правової допомоги адвокатом у цивільному процесі. *Вісник Національної академії правових наук України* № 1 (88) 2017. С. 211-219.

18. Веберс Я. Р. Правосуб'єктность граждан в советском гражданском и семейном праве: моногр. Рига: Зинатне, 1976.

19. Пундо Ю. О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. № 1. 2013. С. 60.

20. Гражданский кодекс (Кодекс Наполеона) 1804 г. http://pnu.edu.ru/ru/faculties/full_time/uf/iogip/study/studentsbooks/histources2/igpzio49.

21. Германское гражданское уложение 1896 г. <http://opokar.peterlife.ru/history-pravo/Index65.htm>.

22. Борисова В. І. До проблеми правосуб'єктності юридичної особи. Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. Харків: Нац. юрид. акад. України. 2000. Вип. 43. С. 35-38.

23. Пергамент А. И. К вопросу о правовом положении несовершеннолетних. *Ученые записки Всесоюзн. ин-та юрид. наук*. М., 1955. Вып. 3. С. 3-17.

24. Братусь С. Н. О предмете советского гражданского права. *Советское государство и право*. 1940. № 1. С. 43-51.

25. Советское гражданское право: учеб. / под ред. О. А. Красавчикова. Изд. 2-е. М.: Высш. шк., 1972. Т. 1. 360 с.

26. Илларионова Т. И. Структура гражданской правосубъектности. Межвуз. сб. науч. тр. / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 61-71.

27. Гузеват М. О. Цивільно-правові форми організації і діяльності фермерського господарства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012. 20 с.

28. Яницький В. Земельна правоздатність громадян. *Право України*. 2006. № 11. С. 95-103.

29. Коцюба О. П. Особисте землекористування громадян. К.: Урожай, 1984.

30. Долинська М. С. Фермерське господарство України: землекористування, порядок створення, діяльності та припинення діяльності. Х.: Страйд, 2005. 221 с.

31. Илларионова Т. И. Структура гражданской правосубъектности. Межвуз. сб. науч. тр. / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 62-63.

32. Яковлев В. Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность. Межвуз. сб. науч. тр. / Свердлов. юрид. ин-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 35-42.

33. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: моногр. Х.: Право, 2017. 392 с.

34. Васева Н. В. Гражданская деликтоспособность и антисоциальные сделки. Правовые проблемы гражданской правосубъектности. Свердлов. гос. ун-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 76-77.

35. Мезрин Б. Н. Место гражданской правосубъектности в механизме правового регулирования. Правовые проблемы гражданской правосубъектности Свердлов. гос. ун-т. Свердловск, 1978. Вып. 62: Правовые проблемы гражданской правосубъектности. С. 52.

36. Резолюція (78) 8 Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації: Міжнар. док. № (78) 8 від 02.03.1978 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_132.

37. Правила адвокатської етики : затверджені установчим з'їздом адвокатів України 17.11.2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/n0003418-12/paran4#n4>.

38. Святоцька В. О. Адвокатура України у світлі євроінтеграційних прагнень. Право України. 2015. № 10. С. 105–112.

Information about the author:

Nadon Viktoriia Valentynivna,

Doctor of Law, Professor at the Department of Civil Law No. 2

Yaroslav Mudryi National Law University
77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

МІСЦЕ ТА РОЛЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВНИЧОЇ НАУКИ УКРАЇНИ

Нікітін А. А.

ВСТУП

Отримання Україною статусу країни-кандидата на членство в Європейському Союзі заклали новий шляху фундаментальних змін. Зближення з країнами ЄС стало підставою для прийняття Україною нових зобов'язань, і в першу чергу приведення національного законодавства у відповідність до законодавства країн-членів ЄС, впровадження в практику застосування ефективного захисту прав свобод та інтересів конкретної особи та суспільства в цілому, з метою утвердження впевненої позиції України на світовій арені як демократичної та правової держави.

Статтею 3 Конституції України задекларовано статус України як соціальної держави, де людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю, а тому органи державної влади повинні забезпечувати ефективний механізм захисту порушених та (або) невизнаних прав і законних інтересів людини і громадянина.

Судочинство у цілому світі формує враження про рівень демократичності державної влади в країні та показує рівень довіри суспільства до неї. Саме тому якість кримінального процесу та прийнятих судових рішень мають виняткове значення. Кожна особа в Україні має право на законне, справедливе, неупереджене правосуддя та оскарження незаконних дій чи бездіяльності органів державної влади.¹

¹ Jurisprudence and fundamentals of legal behaviour in modern civil society (Правознавство та основи правової поведінки в сучасному громадянському суспільстві): collective monograph / V.M. Halunko, K.M. Hlynyanaya, Ye.O. Kharytonov, O.I. Kharytonova, Z.R. Kisil, P.P. Latkovskiy, P.S. Liutikov, S.V. Mazurenko, O.O. Shkuta, Tertyshnyk V.M., O.V. Todoshak, O.M. Zaiets – Lviv-Torun : Liha-Pres, 2019. – 200 p. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-168-1/129-145>

Саме норми кримінально-процесуального законодавства мають виняткове значення у процесі реалізації права особи на законне, справедливе, неупереджене, об'єктивне та прозоре правосуддя². Євроінтеграційний вектор розвитку України зумовлює необхідність гармонізації українського кримінального процесуального законодавства до законодавства Європейського Союзу.

1. Становлення та розвиток кримінального процесуального законодавства України в процесі реформування сучасної правничої науки

За справедливим твердженням Л. Лобойко забезпечення ефективності кримінальної процесуальної діяльності являється одним із елементів функціонального призначення якості кримінального процесуального закону³. Його висока якість завжди залишалася принциповою умовою ефективної реалізації кримінально-процесуальної політики держави.

З дня проголошення Україною незалежності гостро постало питання оновлення національного законодавства. Науковці неодноразово наголошували на тому, що КПК України 1960 р., який проіснував більше двадцяти років періоду української незалежності, насправді не відповідав вимогам часу і потребам регулювання суспільно-правових відносин у кримінально-процесуальній сфері.

Кримінальне процесуальне законодавство постійно перебуває в процесі свого реформування та розвитку, у зв'язку з чим найбільше змін і доповнень до КПК 1960 р. було внесено саме після проголошення незалежності України.

Так, Законом України від 15 грудня 1992 р. з КПК було вилучено поняття «соціалістичний», назву «УРСР» змінено на «Україна», вилучено посилання на Основи кримінального судочинства СРСР і союзне законодавство.

² Halunko Vira, Shkuta Oleh, Predmestnikov Oleh, Petrenko Nataliia, Holenko Nina. (2021) International experience in assessing the effectiveness of law enforcement agencies in crime prevention (Зарубіжний досвід оцінки ефективності правоохоронних органів у сфері запобігання злочинності) *Cuestiones Políticas*. Vol. 39 № ° 68 (enero-junio 2021). P. 343-355. Emerging Sources Citation Index (ESCI) Web of Science DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3968.21>

³ Л. Лобойко Якість кримінально-процесуального закону – запорука його ефективної реалізації». Актуальні проблеми вдосконалення кримінально-процесуального законодавства: Всеукраїнська науково-практична конференція. Національний університет Одеська юридична академія. Одеса. Україна 2017

Законом від 19 грудня 1992 р. «Про адвокатуру», а в подальшому ст. 45–48 КПК України значно розширено права адвоката у кримінальному судочинстві, змінено і пріоритети завдань кримінального судочинства в цілому (ст. 2 КПК України).

Вперше визначено завдання «охорони прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Посилено процесуальний контроль суду за діями органів дізнання та досудового слідства. Законодавчо закріплено обов'язок в усіх випадках затримання особи обов'язково повідомляти родичів або близьких затриманого. Стало можливим оскаржити рішення слідчого, органу дізнання, прокурора про відмову в порушенні чи закритті кримінальної справи та ін.⁴

Прийняття 28 червня 1996 року Конституції України заклало початок глобальних перетворень не лише у сфері кримінальної юстиції, а й в цілому у правовій системі держави. Саме Конституцією України були сформовані основні концептуальні підходи для подальших змін у кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві, описано нову систему судоустрою країни, яка повинна була запрацювати не пізніше п'яти років з моменту його прийняття⁵, розпочато розробку нової судової реформи.

Проте лише 21 червня 2001-го, за декілька днів до закінчення дії Перехідних положень Конституції України Верховна Рада України прийняла низку законів, якими й була запроваджена так звана «мала судова реформа». В ході таких масштабних реформаційних процесів були внесені зміни і до КПК 1960 року, завдяки яким в кодексі з'явилися статті щодо змагальності та диспозитивності, судових доручень, уточнювався порядок обрання запобіжних заходів, процедура апеляційного та касаційного провадження, запроваджено перегляд судових рішень у порядку виключного провадження тощо. Фактично в ході «малої судової реформи» в кримінальному процесі було запроваджено сучасну модель судоустрою в сфері кримінальної юстиції, яка, хоч і дещо видозмінена, але все ж таки отримала своє подальше законодавче закріплення і в КПК 2012 року.

Варто констатувати, що всі зміни, які вносилися до КПК 1960 року не могли повністю приховати архаїчність та «радянське

⁴ Савонюк Р. Кримінально-процесуальний кодекс України: змістовна характеристика та еволюція розвитку // Кримська світлиця. – 20.01.2012. – № 3.

⁵ Конституція України Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

минуле» даного нормативно-правового акту, його складну та інколи нелогічну структуру, що також вказувало на необхідність більш кардинальних змін нормативного забезпечення кримінальної процесуальної діяльності.

На необхідність ухвалення нового Кримінального процесуального кодексу неодноразово вказували також як національні, так і міжнародні експерти, а тому робота зі створення такого документу, тією чи іншою мірою тривала із самого початку проголошення Україною незалежності.

В Концепції реформування кримінальної юстиції, затвердженій Указом Президента України 8 квітня 2008 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів», передбачено, що закінчення процедури розроблення та прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України є однією з умов виконання зобов'язань, узятих нашою державою перед Радою Європи⁶.

За весь час всього на експертизу до Ради Європи було подано 4 законопроекти КПК України (2004, 2007, 2009 та 2011 років), у зв'язку з чим можна зробити висновок, що робота над створенням нового Кримінального процесуального кодексу дійсно проводилася, хоча й була не дуже результативною.

Так, 27 серпня 2008 року було затверджено план заходів щодо реалізації Концепції реформування кримінальної юстиції⁷, яким було встановлено чіткий строк розробки нового Кримінального процесуального кодексу України – вересень 2008 року, проте лише в 2009 році все ж таки на громадське обговорення було винесено проект нового Кримінального процесуального кодексу, розробленого робочою групою Міністерства юстиції спільно з

⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» Указ Президента України; Концепція від 08.04.2008 № 311/2008 Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text>

⁷ Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування кримінальної юстиції України Розпорядження Кабінету Міністрів України; План, Заходи від 27.08.2008 № 1153-р Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2008-%D1%80#Text>

Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права при Президентові України⁸.

Проте, 17 серпня 2010 року Указом Президента України № 701/2014 знову було створено Робочу групу з питань реформування кримінального судочинства, яка все ж таки розробила новий проект КПК України.

13 квітня 2012 року, багаторічні наукові та практичні заклики щодо необхідності комплексного науково-обґрунтованого підходу до підготовки та ухвалення нового КПК з метою увідповіднення його вимогам сьогодення, з урахуванням законодавства Європейського Союзу та міжнародних спрямованих на захист прав людини, були реалізовані законодавцем у формі прийнятого Кримінального процесуального кодексу України, який вступив у дію 19 листопада 2012 року.

У КПК України 2012 року кримінальний процес отримав свою якісно нову форму, порівняно з КПК 1960 року. У ньому відображено положення, раніше не відомі кримінально-процесуальному законодавству України.

Так, наприклад, в ст. 9 КПК 2012 року вперше на рівні закону вказувалася необхідність враховувати практику Європейського суду з прав людини в процесі застосування кримінального процесуального законодавства. Були введені абсолютно нові інститути, наприклад, інститут угод у кримінальному процесі, який ставив за мету спрощення кримінального процесу та можливість застосування медіації в процесі розслідування, розгляду і вирішення кримінальних правопорушень. Статтею 45 КПК України чітко встановлено, що захисником у кримінальному провадженні може бути виключно адвокат, тим самим заборонивши здійснювати захист «фахівцям у галузі права». З'явилася окрема глава «Засади кримінального провадження», вперше законодавець закріпив 22 загальні засади, відповідно до яких має здійснюватися кримінальне судочинство; немає стадії порушення кримінальної справи, стадії дізнання і досудового слідства об'єднані в одну – досудове розслідування, яка розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань; запроваджено нову форму діяльності прокурора – нагляд у формі процесуального керівництва; з'явилися нові суб'єкти кримінального

⁸ Еволюція кримінального процесуального законодавства за роки незалежності України. Режим доступу: URL: http://old.loga.gov.ua/oda/ter/justice/news/2009/10/22/news_11236.html?template=33

провадження (слідчий суддя, суд присяжних), запроваджений інститут угод і ін. Структурно кодекс складається з 615 статей, двох прикінцевих і 26 перехідних положень, об'єднаних у 46 глав і 11 розділів. Треба зазначити, що кримінальне процесуальне законодавство України має свою багатовікову історію, свій розвиток і походження⁹.

Саме в КПК України 2012 року вперше на законодавчому рівні було чітко визначена необхідність розмежовувати злочини та кримінальні проступки, а також сформульовано особливості розслідування останніх. Положення КПК України 2012 року, які стосуються кримінальних проступків, могли набути чинності тільки після внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України. Планувалося, що це буде зроблено майже одразу після прийняття КПК України 2012 року, велась мова навіть про розробку нового кодексу – Кодексу про кримінальні проступки. По факту таких змін довелося чекати вісім років, адже лише 1 липня 2020 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень». Слід також підкреслити, що з усіх можливих способів регулювання кримінальних проступків (створення нового кодексу, створення окремого розділу в КК тощо) законодавець обрав найлегший, адже в новій редакції ст. 12 КК колишні злочини невеликої тяжкості фактично були перейменовані у кримінальні проступки. Саме в КПК України 2012 року фактично було завершено реформування прокуратури в частині здійснення досудового розслідування, адже відповідно до нового кодексу функції слідства мали перейти новому органу – Державному бюро розслідувань. Задля недопущення колапсу правоохоронної системи через неможливість розслідування прокуратурою злочинів законодавець у Прикінцевих положеннях КПК України 2012 року передбачив, що положення, які стосуються діяльності Державного бюро розслідувань у кримінальному процесі, набирають чинності з початку діяльності ДБР, але не пізніше п'яти років з дня набрання чинності КПК України 2012 року. Відповідно, протягом цим п'яти років ДБР мало розпочати свою роботу. Проте, як свідчить практика, п'ятирічного терміну може бути недостатньо для завершення відповідної реформи. Власне, так і сталося при створенні Державного

⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-VI#Text>

бюро розслідувань, адже по закінченні цього терміну бюро так і не розпочало роботу. Ситуація, що сталася, була критичною, адже несанкціоноване розслідування злочинів, підслідних ДБР, іншими органами досудового розслідування могло стати причиною визнання всіх зібраних доказів недопустимими через «неналежний суб'єкт» збирання доказів. У зв'язку з цим Генеральною прокуратурою України було запропоновано використовувати положення ч. 5 ст. 36 КПК України 2012 року, відповідно до якого прокурори відповідних рівнів могли передоручати кримінальні провадження іншим органам досудового розслідування в разі «неефективного досудового розслідування». В Генеральній прокуратурі України визнали, що неможливість ДБР проводити досудове розслідування через відсутність самого органу має розцінюватися саме як неефективність, а тому такі кримінальні провадження повинні передоручатися іншим органам досудового розслідування. Науковці та практики з такою позицією категорично не погоджувалися, адже положення ч. 5 ст. 36 КПК України 2012 року мають застосовуватися до одних і тих самих органів досудового розслідування, можлива лише заміна стосовно території чи інстанції¹⁰.

КПК України 2012 року суттєво змінив модель кримінального провадження, що в подальшому викликало багато питань та суперечок серед теоретиків і практиків.

Незважаючи на все викладене вище Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року об'єднав і отримав правову систематизацію норм, що регулюють правовідносини, які виникають у зв'язку з заявою чи повідомленням про кримінальне правопорушення, її досудовим розслідуванням, судовим розглядом та виконанням вироку суду, а відтак КПК України став основним і єдиним законодавчим актом, який визначає процедуру кримінального судочинства в державі¹¹.

¹⁰ Еволюція кримінального процесуального законодавства за роки незалежності України. Режим доступу: URL: http://old.loga.gov.ua/oda/ter/justice/news/2009/10/22/news_11236.html?template=33

¹¹ Larysa Arkusha, Maksym Korniienko, Anastasiia Berendieieva. Criminal activity in ukraine in the light of current conditions. Amazonia Investiga . Vol. 8 Núm. 24: 386 – 391/ diciembre 2019. p/ 386-391.

2. Сучасний стан кримінального процесуального законодавства України в процесі реформування правничої науки

Сьогодні Україна перебуває на складному шлях європейської інтеграції, що зумовлює необхідність дослідження низки актів міжнародного законодавства з метою адаптації українського законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Дослідження кримінального та кримінально-процесуального права Європейського Союзу, дає нам підстави стверджувати, що сьогодні немає єдиного нормативного акту, який би врегульовував кримінальні та кримінально-процесуальні відносини країн учасниць ЄС.

Незважаючи на це, країни, що входять до ЄС, вирізняються широким досвідом ефективного здійснення кримінального судочинства, що може послужити Україні в процесі реформування її норм чинного кримінального процесуального законодавства.

Попри демократизацію норм КПК України практика свідчить про наявність суттєвих недоліків у процесі реалізації норм кримінально-процесуального законодавства.

Так, наприклад ст. 214 КПК України передбачено процедуру подання та реєстрації заяви про кримінальне правопорушення. Законодавцем визначено, що заява про кримінальне правопорушення має бути внесена слідчим чи прокурором не пізніше 24 год. до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Однак така норма не виключає проблеми несвоєчасного внесення відомостей про кримінальне правопорушення, оскільки слідчі та прокурори мають звичку «сортувати» такі заяви, що призводить до порушення права особи на своєчасне реагування органів державної влади на вчинене кримінальне правопорушення¹².

Також ст. 284 КПК України передбачає, що однією з підстав закриття кримінального провадження є вирок по такому кримінальному провадженню. У попередньому Кримінально-процесуальному кодексі України законодавець передбачив, що відмова у порушенні кримінальної справи або закриття кримінальної справи за відсутністю (події) складу злочину унеможлиблювала порушення аналогічної кримінальної справи. Наразі порядок, передбачений чинним КПК України, зумовлює проблему порушення кримінального провадження за одним і тим самим фактом. При цьому достатнім є лише внесення заяви до Реєстру досудових

¹² Кримінальний процесуальний кодекс України Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-VI#Text>

розслідувань. Така практика свідчить про те, що навіть у випадку закриття кримінального провадження не виключено проведення повторних слідчих дій у повному обсязі.

Науковці відзначають, що у чинному Кримінальному процесуальному Кодексі України однією із новел стало збільшення контролю суду над дотриманням прав, свобод та інтересів громадян. Цей контроль передбачає застосування слідчим суддею заходів щодо забезпечення кримінального провадження. Статистичні дані свідчать, що найбільш поширеними клопотаннями щодо забезпечення прав, свобод та інтересів громадян стали клопотання про надання тимчасового доступу до речей та документів. Зазвичай, з таким клопотанням звертаються особи з боку обвинуваченого. Доступ надається виключно на підставі ухвали слідчого судді. Сьогодні, на нашу думку, правовою прогалиною законодавця є відсутність вичерпного переліку документів, які необхідно долучати до вищевказаного клопотання. Ця проблема зумовлює велику кількість ухвал суду про відмову у наданні доступу до визначених речей та документів. Часом і самі судді недбало ставляться до питання долучення необхідних документів до клопотання, які могли б мати вагоме значення під час розгляду кримінального провадження. Також відсутній чіткий механізм доведення необхідності вилучення документів та / або речей у зв'язку із загрозою їх знищення. Тому ми вважаємо, що існує необхідність визначення норми у Кримінальному процесуальному Кодексі України щодо порядку та підстав вилучення речей і документів.

На нашу думку, одним з недоліків КПК України є можливість здійснювати захист прав, свобод та інтересів особи виключно адвокатами. Досвід іноземних країн, зокрема й Німеччини, передбачає можливість виконувати вищевказану функцію не тільки адвокатом, а й іншими фахівцями у галузі права. Відповідно до параграфу 138 КПК Федеративної Республіки Німеччина викладачі права у німецьких вищих навчальних закладах також мають право здійснювати захист прав, свобод та інтересів особи. На наш погляд, така практика має сенс у кримінальному процесуальному законодавстві України, адже викладачі у сфері юриспруденції постійно підвищують свій науковий рівень у процесі викладання та можуть ефективно здійснювати захист прав та інтересів особи у суді¹³.

¹³ Holovnenkov, Pavlo. 2012. Criminal Procedure Code of the Federal Republic of Germany. Scientific and practical commentary and translation of the text of the law

Правники відзначають недоліки ст.ст. 220-221 КПК України. Відповідно до ст. 220 КПК України зазначено порядок розгляду клопотання про виконання будь-яких процесуальних дій. Клопотання сторони захисту, потерпілого і його представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, має бути розглянуте у строк не більше трьох днів з моменту подання та задовольнити вищевказане клопотання за наявності відповідних підстав. Стосовно результатів розгляду клопотання повідомляється особа, яка заявила відповідне клопотання. За наявності підстав, передбачених чинним законодавством, виноситься вмотивована постанова, копія якої вручається особі, яка заявила клопотання, а у разі неможливості вручення з об'єктивних причин – надсилається їй. У ст. 221 КПК України законодавець передбачив порядок ознайомлення з матеріалами досудового розслідування до його завершення. Слідчий і/або прокурор зобов'язаний за клопотанням сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, надати їм матеріали досудового розслідування для ознайомлення, крім матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню. Відмова у наданні для ознайомлення загальнодоступного документа, оригінал якого знаходиться в матеріалах досудового розслідування, не допускається. Під час ознайомлення з матеріалами досудового розслідування особа, що його здійснює, має право робити необхідні виписки та копії. Правники наголошують на законодавчій прогалині стосовно відсутності строків повідомлення особи про результати розгляду клопотання¹⁴.

Статтею 303 КПК України значно звужує коло осіб, які мають право на судові оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора під час проведення досудового розслідування, а також підстави для такого оскарження¹⁵. Зокрема, відсутня норма, яка б регулювала можливість оскарження недотримання розумних строків

with the introductory article by Professor Uwe Hellmann «Introduction to Criminal Procedure Law of the Federal Republic of Germany. Berlin. Germany.

¹⁴ Tymoshyn, Vladymyr Vladymirovych. 2016. Shortcomings of the Criminal Procedure Code of Ukraine (Articles 220, 221). Kyiv. Ukraine.

¹⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-VI#Text>

слідства, а також подання скарг особами, що не мають статусу підозрюваних або потерпілих.

Аналізуючи кримінальний процес Франції, можна виокремити дві основні ознаки, які відрізняють його від англо-саксонської правової системи та підлягають критиці фахівців із Великобританії та Сполучених Штатів Америки. У Франції суддя наділений значними повноваженнями. Першою особливістю французького кримінального процесу є інститут попередньої експертизи обвинуваченого, яка проводиться головуючим суддею. Суддя досліджує достатність доказів для винесення обвинувального вироку. Однак, якщо суддя має сумніви щодо рішення по кримінальному провадженню, він має право сам провести розслідування, відвідати місце вчинення злочину¹⁶.

На нашу думку, така практика є доцільною і для України. Важливим є питання належності та допустимості доказів. У ст. ст. 87-89 КПК України закріплено підстави та процедура визнання доказів недопустимими. Проте судова практика свідчить про велику кількість кримінальних проваджень стосовно публічних осіб, які суд був змушений закрити через недостатність доказової бази, недопустимість чи неналежність доказів¹⁷.

Підсумовуючи викладене нам важко не погодитися з позицією Ю. Анеліна та О. Торбаса відносно того, що викликають занепокоєність й інші положення КПК України. Можливо, саме цим пояснюється частота, з якою продовжують вноситися зміни до відносно нового Кримінального процесуального кодексу. Так, за перші вісім років його функціонування його було змінено та доповнено понад вісімдесят разів. Для порівняння, за перші вісім років функціонування КПК 1960 року його було доповнено лише сім разів. Водночас, можливо, таке порівняння буде не зовсім коректним, адже сучасні політичні та правові реалії потребують постійного оновлення українського законодавства. В той же час нестабільність кримінального процесуального законодавства негативно впливає на процес правозастосування, адже вона вносить плутанину в процесі

¹⁶ Leheza, Yevhen. 2022. Illegal influence on the results of sports competitions: comparison with foreign legislation. *Ratio Juris UNAULA*, 17(34), 53-70. Retrieved from <https://publicaciones.unaula.edu.co/index.php/ratiojuris/article/view/1338>

¹⁷ Golovin, D., Nazymko, Y., Koropatov, O., & Korniienko, M. (2021). Electronic evidence: Problems of application in practice in proving crimes in the field of turnover of drugs, psychotropic substances. *Linguistics and Culture Review*, 5(S4), 1741-1753. <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS4.1849>

розслідування, розгляду та вирішення кримінальних правопорушень¹⁸.

ВИСНОВКИ

Дослідження процесу становлення та розвитку кримінального процесуального законодавства України в процесі реформування сучасної правничої науки дали справедливі підстави для висновку, що багаторічні наукові та практичні заклики про необхідність комплексного науково-обґрунтованого підходу до підготовки та ухвалення КПК з метою увідповіднення його вимогам сьогодення, з урахуванням законодавства Європейського Союзу та міжнародних спрямованих на захист прав людини, в кінцевому результаті були реалізовані законодавцем у формі прийнятого Кримінального процесуального кодексу України, який вступив у дію 19 листопада 2012 року.

Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України створений у дусі демократичних цінностей, однак окремі його норми ще потребують реформування з метою покращення механізму захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина з урахуванням дослідженого досвіду деяких країн учасниць Європейського Союзу (Франції, ФРН та Великобританії).

Перспективи подальших досліджень полягають в: дослідженні досвіду окремих зарубіжних країн у контексті вдосконалення норм кримінального процесу; аналізу можливостей гармонізації українського кримінального процесуального законодавства з нормами права Європейського Союзу та розроблення ефективного механізму взаємозв'язків суб'єктів кримінального процесу.

АНОТАЦІЯ

Статус країни-кандидата на членство в Європейському Союзі заклали для України новий шлях фундаментальних змін і стали приводом до приведення національного законодавства у відповідність до законодавства країн-членів ЄС, впровадження в практику застосування ефективного захисту прав свобод та інтересів конкретної особи та суспільства в цілому, з метою утвердження впевненої позиції України на світовій арені як демократичної та правової держави.

¹⁸ Еволюція кримінального процесуального законодавства за роки незалежності України. Режим доступу: URL: http://old.loga.gov.ua/oda/ter/justice/news/2009/10/22/news_11236.html?template=33

Саме норми кримінально-процесуального законодавства отримали виняткове значення у процесі реалізації права особи на законне, справедливе, неупереджене, об'єктивне та прозоре правосуддя, а обраний Євроінтеграційний вектор розвитку України зумовив необхідність гармонізації українського кримінального процесуального законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Дослідження процесу становлення та розвитку кримінального процесуального законодавства України в процесі реформування сучасної правничої науки дали справедливі підстави для висновку, що багаторічні наукові та практичні заклики про необхідність комплексного науково-обґрунтованого підходу до підготовки та ухвалення КПК з метою увідповіднення його вимогам сьогодення, з урахуванням законодавства Європейського Союзу та міжнародних спрямованих на захист прав людини, в кінцевому результаті були реалізовані законодавцем у формі прийнятого Кримінального процесуального кодексу України, який вступив у дію 19 листопада 2012 року.

У КПК України 2012 року кримінальний процес отримав свою якісно нову форму та порівняно з КПК 1960 року відобразив положення, раніше не відомі кримінально-процесуальному законодавству України.

Дослідженням сучасного стану кримінального процесуального законодавства України в процесі реформування правничої науки, доведено, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс України хоч і створений у дусі демократичних цінностей, однак окремі його норми ще потребують реформування з метою покращення механізму захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

Сучасна нестабільність кримінального процесуального законодавства негативно впливає на процес правозастосування, адже вона вносить плутанину в процесі розслідування, розгляду та вирішення кримінальних правопорушень.

Перспективи подальших досліджень полягають в: дослідженні досвіду окремих зарубіжних країн у контексті вдосконалення норм кримінального процесу; аналізу можливостей гармонізації українського кримінального процесуального законодавства з нормами права Європейського Союзу та розроблення ефективного механізму взаємозв'язків суб'єктів кримінального процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Еволюція кримінального процесуального законодавства за роки незалежності України. Режим доступу: URL: http://old.loga.gov.ua/oda/ter/justice/news/2009/10/22/news_11236.html?template=33

2. Конституція України Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

3. Кримінальний процесуальний кодекс України Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-VI#Text>

4. Л. Лобойко Якість кримінально-процесуального закону – запорука його ефективної реалізації». Актуальні проблеми вдосконалення кримінально-процесуального законодавства: Всеукраїнська науково-практична конференція. Національний університет Одеська юридична академія. Одеса. Україна 2017.

5. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування кримінальної юстиції України Розпорядження Кабінету Міністрів України; План, Заходи від 27.08.2008 № 1153-р Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2008-%D1%80#Text>

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» [...] Указ Президента України; Концепція від 08.04.2008 № 311/2008 Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text>

7. Савонюк Р. Кримінально-процесуальний кодекс України: змістовна характеристика та еволюція розвитку // Кримська світлиця. – 20.01.2012. – № 3.

8. Halunko Vira, Shkuta Oleh, Predmestnikov Oleh, Petrenko Nataliia, Holenko Nina. (2021) International experience in assessing the effectiveness of law enforcement agencies in crime prevention Cuestiones Políticas. Vol. 39 № ° 68 (enero-junio 2021). P. 343-355. Emerging Sources Citation Index (ESCI) Web of Science DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3968.21>

9. Holovnenkov, Pavlo. 2012. Criminal Procedure Code of the Federal Republic of Germany. Scientific and practical commentary and translation of the text of the law with the introductory article by Professor

Uwe Hellmann «Introduction to Criminal Procedure Law of the Federal Republic of Germany. Berlin. Germany.

10. Golovin, D., Nazymko, Y., Koropatov, O., & Korniienko, M. (2021). Electronic evidence: Problems of application in practice in proving crimes in the field of turnover of drugs, psychotropic substances. *Linguistics and Culture Review*, 5(S4), 1741-1753. <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS4.1849>

11. Larysa Arkusha, Maksym Korniienko, Anastasiia Berendieieva. Criminal activity in Ukraine in the light of current conditions. *Amazonia Investiga*. Vol. 8 Núm. 24: 386 – 391/ diciembre 2019. p/ 386-391.

12. Leheza, Yevhen. 2022. Illegal influence on the results of sports competitions: comparison with foreign legislation. *Ratio Juris UNAULA*, 17(34), 53-70. Retrieved from <https://publicaciones.unaula.edu.co/index.php/ratiojuris/article/view/1338>

13. Tymoshyn, Vladymyr Vladymirovych. 2016. Shortcomings of the Criminal Procedure Code of Ukraine (Articles 220, 221). Kyiv. Ukraine.

14. Jurisprudence and fundamentals of legal behaviour in modern civil society: collective monograph / V.M. Halunko, K.M. Hlynianaya, Ye.O. Kharytonov, O.I. Kharytonova, Z.R. Kisil, P.P. Latkovskiy, P.S. Liutikov, S.V. Mazurenko, O.O. Shkuta, Tertyshnyk V.M., O.V. Todoshak, O.M. Zaiets – Lviv-Torun : Liha-Pres, 2019. – 200 p. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-168-1/129-145>

Information about the authors:

Nikitin Anatolii Anatoliivych,

Candidate of Legal Sciences. Associate Professor,
Vice-rector of the Odessa State University of Internal Affairs
1, Uspenska st., Odessa, 65014, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1376-6764>

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ПОПЕРЕДНЯ КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Оржинська Е. І.

ВСТУП

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну та запровадження воєнного стану оголило проблеми основ національної безпеки України. Зокрема оновилися способи співробітництва з ворогом, способи сприяння у здійсненні агресивних дій проти основ національної безпеки України, в тому числі і надання ворогу допомоги під час підготовки та проведення військової агресії.

Тому, на сьогоднішній день в Україні дуже гостро відчувається необхідність протидії загрозам національній безпеці України не лише у сфері оборони держави від Російської військової агресії але і у сфері протидії кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки.

Національна безпека є багатоаспектним і надто складним юридичним поняттям, оскільки містить значну кількість взаємообумовлених елементів, що співвідносяться між собою як загальне і спеціальне, первинне і другорядне¹.

Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки є одними із найтяжчих з передбачених чинним Кримінальним кодексом України. Вказане пов'язане з тим, що зазначена категорія кримінальних правопорушень посягають не лише на державну, конституційну безпеку, на національну безпеку загалом, а й на національні інтереси України, які включають в себе громадську безпеку і порядок, життя та здоров'я людини та громадянина тощо.

Небезпечність кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки полягає не лише у посяганні на державу – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища (виникнення надзвичайних ситуацій екологічного, техногенного

¹ Чорний Р. Л. Проблеми поняття злочинів, передбачених у розділі I Особливої частини КК України. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. 2013. № . 2. С. 350.

характеру тощо), на суспільство – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку, але і на людину та громадянина загалом, на їх життя і гідність, на конституційні права і свободи, на безпечні умови життєдіяльності.

Все вищеперелічене визначає родові об'єкти відповідних складів кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки.

Аналізуючи перший розділ Особливої частини Кримінального кодексу України не можливо не помітити, що до 2014 року в ньому не було жодних змін та доповнень. Із загостренням військового конфлікту на Сході України у 2014 році збільшилась кількість кримінальних посягань на національну безпеку України. Саме у 2014 році аналізований нами розділ Кримінального кодексу України (далі – КК України) зазнав перших змін та доповнень, зокрема стосовно збільшення відповідальності в санкціях певних статей та в частині криміналізації фінансування дій, вчинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110-2 КК України) та перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК України).

Наступні суттєві зміни відбулись у 2022 році. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» та Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану» криміналізовано колабораційну діяльність (стаття 111-1 КК України), пособництво державі-агресору (стаття 111-2 КК України) та несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань,

вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (стаття 114 – 1 КК України)².

Проте, нажаль, криміналізація колабораційної діяльності, пособництво державі – агресору не зменшило кількість посягань на основи національної безпеки саме в такий спосіб. Так, за даними офісу Генерального прокурора, з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну (станом на 08.08.2022 року) виявлено 12843 кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, зокрема, правоохоронці зареєстрували 1532 кримінальних проваджень за ст. 111 КК України (державна зрада), 1817 за ст. 111-1 ККУ (колабораційна діяльність) та 117 за ст. 111-2 ККУ (пособництво державі-агресору)³.

Криміналістика як наука одним із завдань якої є сприяння правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю шляхом розробки та удосконалювання організаційних, тактичних і методичних основ досудового і судового слідства, зобов'язана дослідити та надати рекомендації методологічного та практичного характеру за для швидкого та ефективного досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері посягань на основи національної безпеки України.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 No 2108-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 15.08.2022). Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки: Закон України від 14.04.2022 No 2198-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#Text> (дата звернення: 15.08.2022). Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стан. Закон України від 24.03.2022 No 2160-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#Text> (дата звернення: 15.08.2022).

³ Сайт Офісу Генерального прокурора. URL <https://www.gp.gov.ua/>

Вищенаведене і актуалізує тему нашого дослідження, а саме вивчення та узагальнення елементів криміналістичної характеристики колабораційної діяльності.

1. Структура криміналістичної характеристики колабораційної діяльності

Криміналістична характеристика кримінального правопорушення є одним із центральних елементів криміналістичної методики. Так із самого початку процесу формування методики розслідування певного виду кримінального правопорушення відчувається певна необхідність надання певної системи узагальнених відомостей про найбільш виразні ознаки даного виду кримінального правопорушення, що має передувати безпосередньо розробці комплексів методичних рекомендацій. На різних етапах становлення методики науковці-криміналісти вирішують це питання по-різному. На підставі аналізу й узагальнення різних методологічних підходів до визначення вихідних засад побудови системи окремої методики досудового розслідування переважна більшість науковців схиляється до думки, що основою побудови окремих методик є криміналістична характеристика кримінального правопорушення⁴.

Криміналістична характеристика – це інформаційна система, що складається з криміналістично важливих і закономірно взаємозалежних ознак, виявлених у процесі узагальнення практики досудового розслідування і досудового розгляду певної категорії кримінальних правопорушень і виражених у певній їх сукупності, виділений відповідно до об'єктивно діючих закономірностей.

До того ж, криміналістична характеристика кримінального правопорушення являє собою абстрактне наукове поняття, саме в такому значенні вона використовується в криміналістиці. Її можна розглядати як імовірну модель і відповідно використовувати слідчим лише в якості орієнтуючої інформації⁵.

Під час дослідження криміналістичної характеристики кримінального правопорушення необхідно використовувати диференційований комплексно-цільовий підхід. Який складається з різних рівнів (виходячи із ступеня загальності аналізованого

⁴ Колесниченко А.Н. Криминалистическая характеристика преступлений. Харьков. 1965. с. 25.

⁵ Оржинська Е.І. Криміналістична характеристика кримінального правопорушення: поняття та практичне значення. *Jurnalul juridicnatiol: teorie și practică*. 2021, № 1 (47). С. 101.

поняття): типового – як розроблену на підставі узагальнення слідчої та судової практики, сукупність відомостей про криміналістичні ознаки (особливості) певного виду чи групи кримінальних правопорушень, які сприяють досудовому розслідуванню; індивідуального (одиничного, окремого) – як сукупність криміналістичної інформації, що відображає взаємопов'язані ознаки конкретного кримінального правопорушення⁶.

Криміналістична характеристика, як єдине ціле має практичне значення лише в тих випадках, коли встановлені кореляційні зв'язки та залежності між її елементами. Дані про вказані залежності можуть служити підґрунтям для побудови типових версій в конкретних справах. В цьому полягає практичне значення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень.

Похідним поняттям від криміналістичної характеристики кримінального правопорушення є криміналістична характеристика конкретного кримінального правопорушення.

Однак, необхідно відмітити, що якісне розслідування закінчується отриманням достатньо повної та детальної криміналістичної характеристики конкретного кримінального правопорушення.

Тому є важливим наукове дослідження та комплексне вивчення і розв'язання проблем які пов'язані з методикою досудового розслідування колабораційної діяльності. Наукове криміналістичне пізнання відбувається через відповідну дослідницьку діяльність, об'єктами якої є злочинна діяльність та діяльність із досудового розслідування і попередження кримінальних правопорушень. Результатами наукової криміналістичної діяльності є розробка теоретичних положень, рекомендацій з окремих методичних, організаційних або тактичних аспектів практичної криміналістичної діяльності⁷.

Як структурні елементи в понятті криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень пропонувалося включати дані про спосіб вчинення, характерні сліди, що залишаються на місці кримінального правопорушення (С. П. Мітрічев, О. М. Колесніченко), механізм злочинного діяння

⁶ Весельский В. Криміналістична характеристика злочинів. *Право України*. 2001. № 5. С. 113

⁷ Оржинська Е.І. Криміналістична характеристика кримінального правопорушення: поняття та практичне значення. *Jurnalul juridicnational: teorie și practică*. 2021, № 1 (47). С. 100

(М. П. Яблоков), обстановку вчинення (М. П. Яблоков, В. Г. Танасевич), типові кримінальні ситуації (І. Ф. Пантелєєв, В. В. Радаєв), осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення даної категорії (В. О. Образцов, М. О. Селіванов), предмети посягання (О. М. Колесніченко, Г. А. Матусовський), особа потерпілого (О. М. Колесніченко, М. П. Яблоков), слідчу ситуацію (В. К. Гавло, С. І. Винокуров), поширеність розглянутих кримінальних правопорушень (І. Ф. Герасимов), обставини, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень (В. Г. Танасевич), наслідки кримінальних правопорушень (Г. А. Матусовський, І. Ф. Пантелєєв), характерні мотиви (В. А. Ледащев), характеристику вихідної інформації (Р. С. Белкін), обставини, що полягають доказуванню (В. Г. Танасевич), переваги та недоліки розкриття даного виду кримінального правопорушення (В. К. Гавло) та ін. Але більшість авторів на даний період часу називають 4 – 5 елементів криміналістичної характеристики: предмет злочинного посягання, спосіб вчинення кримінального правопорушення, особу кримінального правопорушника, різні сліди та обставини вчинення кримінального правопорушення⁸.

Під час розробки окремих криміналістичних методик йдуть саме цим шляхом: описують типові способи вчинення кримінального правопорушення, та ознаки які дозволяють судити про те, які сліди вони залишають.

Криміналістична характеристика, акумулюючи значні комплекси об'єктивних даних стосовно різних аспектів злочинної діяльності певного виду, систематизує їх та видає у вигляді програмованого знання, яке є важливим елементом у структурі окремої методики досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Загально визначено, що безпосереднє практичне значення для досудового розслідування і для теорії криміналістики має типова криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, головними чином, видова і групова, оскільки взаємозв'язок ознак, які характеризують криміналістичні особливості злочинів саме у межах виду чи групи, має певні закономірності. Вказана характеристика виду (групи) кримінальних правопорушень складається на основі узагальнення характеристик конкретних кримінальних

⁸ Соколова Я.А. К вопросу об элементах криминалистической характеристики преступлений, связанных с незаконным лишением свободы. *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий наук. збірник* / Під ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юр. академія України. 1999 Вип. 37. С. 225

правопорушень даного типу і акумулює чітку інформацію про час, місце, обставини, спосіб та інші деталі його вчинення, особу обвинуваченого та інших учасників кримінального процесу.

Іншими словами, саме криміналістичні характеристики виду чи різновиду (групи) кримінальних правопорушень можуть і повинні стати орієнтиром для встановлення і конкретизації даних, які складають у сукупності криміналістичну характеристику кримінального правопорушення з конкретної справи, орієнтиром у виявленні та дослідженні у ній доказів.

Названа характеристика будь-якого кримінального правопорушення, виду, групи складається з різних взаємопов'язаних між собою структурних елементів, які в комплексі становлять єдину систему характерних криміналістичних ознак (особливостей) одного злочинного посягання, їх виду (групи). Критерієм виділення таких елементів слугуватиме здатність різних явищ, подій і фактів, пов'язаних із кримінальним правопорушенням, залишати різного роду сліди (наслідки), які можуть бути об'єктом криміналістичного дослідження і характеризувати інші сторони злочинної діяльності⁹.

Вважаємо, що до елементів криміналістичної характеристики колабораційної діяльності можна віднести: дані про спосіб, знаряддя, засоби, час, місце, обстановку, сліди, механізм вчинення кримінального правопорушення, особу кримінального правопорушника.

Треба зауважити, що ієрархія елементів криміналістичної характеристики може змінюватися в залежності від виду кримінального правопорушення, мова, безперечно, йде не про формальне розташування окремого елемента в її структурі, а про фактичні умовиводи, якими виступають один або декілька «базових» елементів, якісних ознак, які обумовлюють основні закономірності його розкриття. Так, вважаємо, що у колабораційній діяльності на перший план поряд зі способом вчинення кримінального правопорушення, виступає особа злочинця, яка відповідно притягує всі інші елементи криміналістичної характеристики, в першу чергу проблему мотивів і їх цільовий зміст.

Тобто, криміналістична характеристика колабористичної діяльності як основа побудови вихідних засад системи методологічних рекомендацій щодо досудового розслідування цього

⁹ Оржинська Е.І. Криміналістична характеристика кримінального правопорушення: поняття та практичне значення. *Jurnalul juridicnational: teorie și practică*. 2021, № 1 (47). С. 100.

кримінального правопорушення посідає важливе місце у науці і практичній діяльності. До елементів криміналістичної характеристики колабораційної діяльності нами віднесено: дані про спосіб вчинення, знаряддя, засоби, час, місце, обстановку, сліди, механізм вчинення кримінального правопорушення, особу кримінального правопорушника.

2. Спосіб вчинення колабораційної діяльності

Дані про спосіб вчинення й приховування кримінального правопорушення – центральна частина криміналістичної характеристики, оскільки саме вони відбивають функціональний бік злочинної діяльності. Ці дані включають не тільки суто операціональні відомості, яким шляхом готується, вчиняється та приховується кримінальне правопорушення, але й дані про те, як дії злочинця відбиваються у навколишньому середовищі.

Значення даних про спосіб для його розслідування було відмічено в криміналістичній літературі, ще в 20 – 30-і роки. Пізніше, завдяки дослідженням В. П. Колмакова, Г. В. Мудьогіна, О. М. Колесніченко, Г. Г. Зуйкова, І. Ш. Жорданія, Г. А. Густова, К. Ф. Скворцова та інших вчених, вчення про спосіб кримінального правопорушення стає однією з окремих криміналістичних теорій, обов'язковим елементом більшості окремих методик розслідування. І це цілком обґрунтовано. Пізнання сутності і обставин здійсненого кримінального правопорушення ретроспективне. Воно вимагає виявлення джерел інформації про розслідувану подію, аналізу і синтезу одержаних даних, їх розшифровки й оцінки для послідовного проникнення в суть такої події. При цьому, слідчий, як правило, здійснює процес пізнання в зворотній хронологічній послідовності: від слідів та наслідків кримінального правопорушення – до способу вчинення, від способу дій злочинця – до інших обставин кримінального правопорушення і особистості злочинця. Потрібно враховувати і те, що при виявленні і дослідженні слідів спосіб вчинення кримінального правопорушення виступає об'єктом пізнання, а встановлений спосіб стає засобом пізнання інших обставин злочинної дії. Пізнання способів діяльності з підготовки, здійснення і приховування кримінальних правопорушень сприяє і той факт, що вони в умисних злочинах не є наслідком збігу випадкових обставин чи довільних дій злочинця. У злочинній діяльності, як і в будь-якій іншій, свідомій діяльності людини треба відзначити елементи навичок, звичок, фактори, що зумовлюють необхідність діяти,

чинити що-небудь відповідним способом, а також і можливості вільного індивідуального вибору, який де термінується психологічними, фізичними, фізіологічними і соціальними властивостями особистості. Іншими словами, вибір способу злочинних дій, обумовлюється об'єктивними і суб'єктивними факторами, що дозволяє при встановленні способу вчинення кримінального правопорушення чи окремих його елементів робити висновки щодо обстановки, об'єкта і предмета посягання, а також особистості кримінального правопорушника¹⁰.

Вивчення даних про способи вчинення колабораційної діяльності в подальшому сприятимуть розвитку криміналістичної тактики і методики розслідування даного виду кримінального правопорушення. Спосіб розглядається як джерело інформації, необхідної для формування тактичних, методичних і технічних засобів і прийомів розкриття кримінального правопорушення.

Слід враховувати й те, що спосіб вчинення кримінального правопорушення береться до уваги судом для індивідуалізації покарання винного, оскільки він характеризує не тільки сам вчинок, а й суб'єкта злочину. Для кримінальних правопорушень з прямим умислом спосіб їх вчинення є основним елементом їхньої криміналістичної характеристики¹¹.

Традиційно вважається, що спосіб вчинення кримінального правопорушення є найбільш криміналістично важливим елементом, але його аналіз крізь призму особистісних якостей злочинця, який вибирає саме цей вид злочинного посягання, що проявляється в відповідності мотивам, цілям його вчинення, дозволяє зробити висновок: в обстановці вчинення кримінального правопорушення відображається не тільки спосіб його вчинення, але і особливості особистості кримінального правопорушника¹². При цьому вирішальну роль в колабораційній діяльності відіграє наявність домінуючого взаємозв'язку «особа кримінального правопорушника – мотив – спосіб». Крім того закон (диспозиція ст. 111-1 КК України)

¹⁰ Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: Монографія. Одеська національна юридична академія. Одеса: Фенікс, 2007. С. 73.

¹¹ Криміналістика: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., перероблене і доповнене. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. С. 448.

¹² Кузнецов А.Г., Иванов Л.Н., Волков А.С. Роль всестороннего изучения личности преступника и криминалистическая характеристика группового киндеппинга. *Право и политики*. 2001. № 10. С. 52

містить чіткі вказівки на способи вчинення колабораційної діяльності. Тобто способу відводиться визначаюча роль.

Саме зі способу вчинення колабораційної діяльності розпочнемо дослідження криміналістичної характеристики даного виду кримінального правопорушення.

Отже, спосіб вчинення кримінального правопорушення є одним із основних елементів криміналістичної характеристики колабораційної діяльності. Він являє собою комплекс (систему) об'єктивно і суб'єктивно детермінованих дій по підготовці, вчиненню та приховувані кримінального правопорушення, які відповідають загальному злочинному наміру та досягненню поставленої мети¹³. Як правило, спосіб завчасно ретельно планується та готується.

Існує загальна модель вчинення кримінального правопорушення:

- 1) дії з підготовки до вчинення кримінального правопорушення, які можна розділити: на дії з формування злочинної групи; вибір об'єкта злочину та збір інформації про нього; розподіл ролей;
- 2) безпосередня реалізація злочинного замаху;
- 3) приховування кримінального правопорушення.

Модель колабораційної діяльності супроводжуються тривалою у часі активною формою та у певних частинах диспозицій, відрізняється лише останнім елементом – приховуванням кримінального правопорушення. Так, в диспозиціях частин першої, другої, та п'ятої статті 111-1 КК України спосіб вчинення колабораційної діяльності публічний, що фактично унеможлиблює приховування кримінального правопорушення. Натомість частини третя, четверта, шоста, сьома та восьма статі 111-1 КК України повністю відповідають загальній моделі підготовки вчинення кримінального правопорушення, більш того частини третя та шоста статті 111-1 КК України в своїй диспозиції прямо вказують на спосіб вчинення аналізованого кримінального правопорушення шляхом вчинення дій направлених на «.....уникнення нею відповідальності...», тобто шляхом приховування¹⁴.

¹³ Соколова Я.А. К вопросу об элементах криминалистической характеристики преступлений, связанных с незаконным лишением свободы. *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий наук. збірник* / Під ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юр. академія України. 1999. Вип. 37. С. 224

¹⁴ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. База даних «Зако-нодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n698> (дата звернення: 15.08.2022)

Етап підготовки незалежно від способів вчинення колабораційної діяльності, в більшості випадків реалізовується в умовах жорсткої конспірації. Підготовка до вчинення колабораційної діяльності характеризується діями з розробки плану та/або підшукування співучасників (вербування). Для вербування обирають найбільш підготовлених, на думку організатора осіб (чому передусе вивчення відповідної особи, а саме її ідеологічних та психологічних станів та/або доведення особи до необхідного ідеологічного та психологічного стану). Так, зокрема, здійснюється вербування шляхом обіцянки з надання матеріальної винагороди, обіцянки працевлаштування на керівних посадах та працевлаштування взагалі, навіюванням (тобто надання інформації таким чином, щоб особа була переконана у величчї російського народу та/або перебуванням «російського миру» на окупованій території України «назавжди» (у випадках вербування осіб на вже окупованих територіях) тощо. Вербування насамперед проводиться шляхом встановлення безпосереднього контакту під час особистої зустрічі, невиключено що і шляхом встановлення дружніх відносин та/або завдяки дружнім відносинам нерідко і за допомогою відносин підпорядкованості, або опосередкованого – з використанням соціальних мереж.

До етапу підготовки також відноситься розподіл завдань між завербованими особами, які і виступають колаборантами, інструктаж щодо їх дій в різних, можливих ситуаціях та дії з забезпечення агітаційними матеріалами, підготовкою тексту промов, виступів тощо.

Розглядаючи *спосіб вчинення* колабораційної діяльності необхідно звернути увагу, що стаття 111-1 КК України надає виключний перелік способів вчинення колабораційної діяльності. Зокрема способами вчинення колабораційної діяльності є:

1. Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України (частина перша статті 111-1 КК України);
2. Публічне встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України (частина перша статті 111-1 КК України);
3. Публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора (частина перша статті 111-1 КК України);

4. Публічні заклики до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора(частина перша статті 111-1 КК України).

5. Публічні заклики до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окупованій території України (частина друга статті 111-1 КК України);

6. Здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України (частина третя статті 111-1 КК України);

7. Дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти(частина третя статті 111-1 КК України);

8. Передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора (частина четверта статті 111-1 КК України);

9. Проведення господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора (частина четверта статті 111-1 КК України);

10. Добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора (частина п'ята статті 111-1 КК України);

11. Добровільне обрання до незаконних органів влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора (частина п'ята статті 111-1 КК України);

12. Участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території (частина п'ята статті 111-1 КК України);

13. Публічні заклики до проведення незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території (частина п'ята статті 111-1 КК України);

14. Організація та проведення заходів політичного характеру у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради (частина шоста статті 111-1 КК України);

15. Здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради (частина шоста статті 111-1 КК України);

16. Активна участь заходах з організації та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради (частина шоста статті 111-1 КК України);

17. Добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових створених на тимчасово окупованій території (частина сьома статті 111-1 КК України);

18. Добровільне зайняття громадянином України посади в правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території (частина сьома статті 111-1 КК України);

19. Добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора (частина сьома статті 111-1 КК України);

20. Надання незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України (частина сьома статті 111-1 КК України);

21. Вчинення особами, зазначеними у частинах п'ятій – сьомій статті 111-1 КК України, дій або прийняття рішень, що призвели до

загибелі людей або настання інших тяжких наслідків (частина восьма статті 111-1 КК України).

Проведений нами аналіз повідомлень про підозру у вчиненні кримінального правопорушення за ознаками статті 111-1 КК України на сайті Офісу Генерального прокурора свідчить, про те, що найбільш поширеною кваліфікацією кримінальних правопорушень наразі є частини п'ята та сьома статті 111-1 КК України, а саме: добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора; добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України.

Діями по прихованню колабораційної діяльності найчастіше є:

- залякування очевидців/свідків тощо;
- анонімність (розповсюдження необхідної інформації через інтернет, шляхом реєстрації акаунтів на підставних осіб; взлом сторінок реальних людей та відповідне розповсюдження інформації від їхнього імені; через створення так званих сторінок «двійників» існуючих людей, активістів тощо; обмеження доступу до певних сторінок, або подальша їх видалення тощо). Звернемо увагу, що наведений спосіб з приховання колабораційної діяльності може і виступати засобом вчинення аналізованого кримінального правопорушення;
- використання підроблених документів, в тому числі посвідчуючих особу (зокрема виготовлення (отримання) підробного паспорту зі зміною прізвища, ім'я по-батькові);
- дії зі знищення предмета або предметів злочинного посягання (у разі передання інформації, тощо);
- невиключено, що це можуть бути інсценовані алібі (наприклад: посилення, що запис публічного звернення сфальсифікований шляхом накладання звукової доріжки тощо, з відповідним наданням підтверджуючих документів, що підозрювана/обвинувачена особа у цей час перебувала у іншому місці);

– використання під час спілкування псевдонімів, позивних (у разі передачі матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території тощо);

– відмова від юридичного оформлення договорів, у разі провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території.

Перелік дій з приховування колабораційної діяльності не є вичепним і можуть бути багатоваріантними.

3. Інші елементи криміналістичної характеристики колабораційної діяльності

Будь-яке кримінальне правопорушення являє собою конкретний акт вольової поведінки в формі дії чи бездіяльності. При розробці криміналістичної характеристики будь-якого виду кримінальних правопорушень важливу роль відіграють типові дані про час, місце і обстановку їх вчинення, адже вони являють собою також обставини, що підлягають доказуванню по кримінальному провадженню (ст. 91 КПК)¹⁵. Так час, місце і обстановка вчинення кримінального правопорушення має кримінально – правове, процесуальне і криміналістичне значення.

Як зазначає О. В. Кузьменко «*місцем вчинення*» даного кримінального правопорушення, на нашу думку, може бути вся територія України під час агресії. Однак, найбільш типовими та розповсюдженими для колабораційної діяльності є, на жаль, території, що тимчасово окуповані державою-агресором¹⁶. Але, ми вважаємо, що О. В. Кузьменко загально визначив місце вчинення колабораційної діяльності. Вважаємо, що у випадку вчинення аналізованого кримінального правопорушення «місце вчинення» виступає як багатоаспектне і містить у собі різноманітні критерії:

– адміністративно – територіальні (наразі найбільш актуальними є окуповані території України, як і вся територія України). В чинному законодавстві України наразі наявне наступне визначення «тимчасово окупована Російською Федерацією територія України (тимчасово

¹⁵ Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. № 4. С. 90.

¹⁶ Кузьменко О.В. Особливості криміналістичної характеристики колабораційної діяльності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. С. 336.

окупована територія) – це частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють фактичний контроль або в межах яких збройні формування Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль з метою встановлення окупаційної адміністрації Російської Федерації»¹⁷;

- географічні (публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, як і інші публічні заклики, які виступають способом вчинення колабораційної діяльності можуть провадитись за межами території України через мережу інтернет, засоби масової інформації тощо);

- характеризуючі соціальне призначення певного місця (приміщення шкіл, садочків, університетів, судів та інші приміщення органів державної влади, місцевого самоврядування тощо);

- юридичні, які характеризують статус організації, яка є місцем вчинення кримінального правопорушення (наприклад Генічеська міська рада або виконавчий комітет сільської ради, установа виконання покарань (та відповідно її повне найменування)

- та інші критерії.

Колабораціоніст реалізуючі даний вид кримінального правопорушення не може втілити свій злочинний намір без взаємодії з об'єктами і предметами оточуючого середовища. У цей процес він втягує окремі елементи середовища, що його оточує, які потім свідомо й цілеспрямовано перетворюються та використовуються ним для досягнення злочинного результату. Ці елементи виступають знаряддями вчинення кримінального правопорушення. Під знаряддями слід розуміти матеріальні речі і предмети, що використовуються для вчинення колабораційних дій і мають прямий зв'язок зі способом вчинення кримінального правопорушення, а під засобами – речі, предмети і процеси, які використовуються під час вчинення колабораціонізму для створення необхідних умов

¹⁷ Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України. Закон України від 21.04.2022 No 2217-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n173> (дата звернення: 21.08.2022)

реалізації злочинного наміру та опосередковано пов'язані зі способом кримінального правопорушення¹⁸.

Знаряддя і засоби – важливий слідотворюючий елемент у механізмі кримінального правопорушення, який залишає в процесі взаємодії зі слідосприймаючим об'єктом матеріальні і ідеальні сліди – відображення¹⁹.

Що стосується *засобів* злочинного посягання, то відповідно до примітки до ст. 111-1 КК України до них можна віднести засоби масової інформації, мережу Інтернет окрім того на нашу думку до засобів можна віднести засоби зв'язку та мобільні комунікації (групи в Telegram, Viber тощо). *Знаряддя* в механізмі вчинення колабораційної діяльності, в контексті статті 111-1 КК України не суттєві під час кваліфікації злочинного діяння, але до них можна віднести агітаційні плакати, банери тощо.

Цілком зрозумілими є те, що *час* вчинення даного кримінального правопорушення буде співпадати з часом збройної агресії проти України та часом окупації її територій²⁰. Так, при досудовому розслідуванні колабораційної діяльності істотне значення має час, а саме для визначення кваліфікації за відповідною частиною статтею 111-1 КК України коли правопорушення вчиняється на окупованій території або під час збройної агресії проти України (тобто проміжок часу починає свій відлік саме з моменту окупації відповідної території та/або під час збройної агресії проти України), та спосіб вчинення правоопорушення у диспозиції передбачає його вчинення саме на такій території. В інших частинах диспозиції статті 111-1 КК України час значення не має.

Загалом за тривалістю часу колабораційна діяльність може бути як досить тривала (декілька діб, місяців або навіть років), так і досить короткочасна (декілька годин, 20 хвилин тощо). Звернемо увагу, що тривалість часу, протягом якого здійснюється колабораційна діяльність не впливає на кваліфікацію вчиненого.

¹⁸ Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. № 4. С. 90.

¹⁹ Тищенко В.В. Обстановка вчинення корисливо – насильницьких злочинів як елемент їх криміналістичної характеристики. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2000. № 2.С. 41.

²⁰ Кузьменко О.В. Особливості криміналістичної характеристики колабораційної діяльності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022 С. 339.

У рамках нашого аналізу повідомлень про підозру у вчиненні кримінального правопорушення за ознаками статті 111-1 КК України розміщених у публічному доступі на сайті Офісу Генерального прокурора. У 100% повідомлень про підозру не встановлено точного часу вчинення колабораційної діяльності. Натомість вказано лише приблизний час.

Момент закінчення аналізованого кримінального правопорушення цілком залежить від способу вчинення колабораційної діяльності. Так наприклад моментом закінчення публічного заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, буде саме такий публічний виступ для невизначеного кола осіб (це може бути мітинг, збори тощо), або як зафіксовано в примітці до статті 111-1 КК України з моменту виставлення такого заклику у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Моментом закінчення вчинення колабораційної діяльності способом щодо зайняття посад буде саме день призначення на таку посаду, тобто момент коли особа фактично приступила до виконання певних посадових обов'язків.

Час і місце вчинення кримінального правопорушення в широкому розумінні являють собою самостійні категорії кримінального, кримінально – процесуального права і криміналістики. Разом з тим вони – невід'ємні компоненти обстановки вчинення кримінального правопорушення, тому встановлення часу і місця вчинення злочинної діяльності є одночасно є елементом процесу визначення обстановки колабораційної діяльності.

У правовій літературі під *обстановкою вчинення кримінального правопорушення* розуміють систему взаємозалежних і взаємодіючих об'єктів, процесів і явищ, які характеризують умови місця і часу, речовини, метеорологічні, фізико – хімічні й інші фактори, особливості поведінки учасників подій та інші обставини об'єктивної дійсності, що впливають на спосіб і механізм вчинення злочинного діяння²¹. Іншими словами обстановка вчинення кримінального правопорушення – життєва ситуація, яка включає в

²¹ Олішевський В.В. Розслідування та попередження викрадення людини, вчинене з корисливих мотивів: дис... канд. юрид. Наук: 12.00.09. Харків., 2005. С. 59.

себе просторово – часову характеристику події, умови оточуючого середовища, різні обставини, що сприяють або перешкоджають діям учасників злочинного посягання.

Обстановка вчинення колабораційної діяльності включає в себе: кількісний та якісний склад правопорушників; час і місце вчинення злочинної діяльності; способи вчинення колабораційної діяльності; характеристику засобів, використаних при вчиненні аналізованого правопорушення (інтернет, мобільні комунікації та інше), тощо.

Обстановка вчинення колабораційної діяльності пов'язана найтіснішим способом (суворої кореляції) з часом, місцем та способом вчинення вказаного кримінального правопорушення. Однак докладніше ці зв'язки варто розглядати щодо кожного способу окремо у поєднанні з переліченими елементами, оскільки характер цих зв'язків залежить, насамперед, від особливостей етапу, стосовно якого вони розглядаються.

Одним з основних елементів криміналістичної характеристики є *слідова картина*. Поняття сліду – одне з центральних у криміналістиці. Проблематику вчення про сліди розробляли такі криміналісти, як І. Н. Якимов, І. Ф. Крилов, С. М. Потапов, Б. І. Шевченко, Л. К. Литвиненко, Г. Л. Грановський, М. Я. Сегай, Р. С. Белкін, Б. М. Комаринець, А. І. Вінберг та ін. Вивчення механізмів слідоутворення та їх результатів має метою отримати доказову інформацію про слідоутворюючий об'єкт, його дії або дії з ним, що призвели до утворення сліду. Природа інформації, носіями якої виступають об'єкти слідоутворення, різна. Слідоутворюючий (відображуваний) об'єкт є носієм безпосередньої, первісної інформації, що виражається в сукупності властивих йому індивідуальних і стійких властивостей та ознак. Слідосприймаючий (відображаючий) об'єкт – носій відображеної, похідної від першого об'єкта «вторинної» інформації, що виникла внаслідок їхнього контакту, взаємодії. У результаті встановлюється причинно-наслідковий зв'язок між ними на підставі їх зв'язку з подією. Однак, слідосприймаючий об'єкт несе інформацію не тільки про відображений об'єкт, а й про механізм слідоутворення. У цьому випадку відображуваний об'єкт є засобом передачі інформації про спосіб, а через нього – і про суб'єкт дії²² [58, с. 110].

Дослідження слідової картини кримінального правопорушення має важливе значення для розслідування будь-якого злочинного

²² Костенко М.В. Криміналістична характеристика вбивств на замовлення: Дис... канд. юрид. Наук: 12.00.09. Харків., 2003. С. 110.

посягання, оскільки вона безпосередньо пов'язана з іншими елементами його криміналістичної характеристики, зокрема особою злочинця, обстановкою та способами його вчинення і відіграє важливу роль, оскільки має організаційне і тактичне значення в процесі розслідування.

Колабораційна діяльність є подією матеріального світу, про що свідчить наявність певної сукупності слідів, які виникають в результаті змін в органічній та неорганічній природі. В криміналістичній науці такі відображення поділяються на матеріальні (виникають як результат взаємодії різних об'єктів) та ідеальні (суб'єктивні образи об'єктивної дійсності, відображені в пам'яті людини).

Слідова картина як елемент криміналістичної характеристики має важливе значення, оскільки вивчення слідів дає змогу визначити спосіб та механізм учинення кримінального правопорушення, спосіб його приховання, особу злочинця (в тому числі наявність організованої злочинної групи), знаряддя вчинення кримінального правопорушення, в тому числі встановити ряд обставин під час розслідування кримінальних правопорушень, викрити неправдиві показання свідка або злочинця, приховані ним речові докази кримінального правопорушення.

Беззаперечним є факт наявності зв'язку між джерелами інформації та слідами кримінального правопорушення. За своєю сутністю інформація може вважатися доказом, у тому випадку, якщо вона використовується у сфері судочинства та набуває ознак належності, допустимості та достовірності. Інформація є загальним поняттям, яке характеризують і відомості, і фактичні дані, і відомості про фактичні дані. А до сфери доказування потрапляє саме та частка інформації, яка є процесуально необхідною у відповідному кримінальному провадженні та відповідає критеріям доказів. Тобто інформація може встановлювати і факт, і відомості про факт²³.

Особливістю слідової картини колабораційної діяльності, є те що доказовою інформацією здебільшого виступають відомості про факт, тобто інформація отримана з мережі інтернет, засобів масової інформації, з груп мобільних комунікацій (в Telegram, Viber тощо) або інформація отримана шляхом контррозвідки. Тобто, центральним елементом слідової картини виступає сама інформація.

²³ Ткач О.В. Слідова картина як джерело доказової інформації при розслідуванні правопорушень недоторканості приватного житла. *Вісник кримінального судочинства*. № 4. 2015 С. 193.

Під час дослідження криміналістичної характеристики колабораційної діяльності потрібна саме криміналістично значуща інформація. Криміналістична інформація це така інформація яка підтверджує факт колабораційної діяльності, а не інформація про можливі ознаки.

Відволікаючись від основного викладу необхідно звернути увагу на те, що наразі великих труднощів викликає спроможність здійснення слідчих та оперативних – розшукових дій по збору доказової інформації на окупованій території України та і загалом відсутності досвіду роботи в умовах збройного конфлікту (і це не дивлячись на те, що гібридна війна на території України з 2014 року). Вказаний фактор впливає на високий ступень інформаційної невизначеності, пов'язаний з дефіцитом доказової та орієнтуючої інформації. І наразі саме така інформація, здебільшого, стає приводом до порушення кримінальних проваджень за статтею 111-1 КК України.

Інформаційне відбиття слідової картини під час вчинення колабораційних дій кореляційно залежить від способу вчинення такої злочинної діяльності. Тому слідову картину необхідно досліджувати у взаємозв'язку зі способом вчинення напідставі матеріалів кримінальних проваджень, що наразі не є можливим.

Загалом можна відмітити, що слідова картина колабораційної діяльності відбивається як в матеріальній дійсності так і ідеальній.

Основними компонентами існування (відображення) матеріальної інформації є: матеріальні носії; спосіб матеріального перетворення та відображення інформації; спосіб формального перетворення інформації. В матеріальній дійсності джералами такої інформації можуть бути:

- відеозаписи відповідних колабораційних дій у засобах масової інформації, мережі інтернет, в мобільних комунікаціях; крім того це може бути як стрім, так і інформація на носіях (флешки, пам'ять телефонів тощо);

- накази про прийняття на роботу до військово-цивільної адміністрації держави агресора та інших незаконно створених органів, та формувань тощо;

- контроль та запис переговорів, отримання інформації про абонентів чи абонентських пристроїв тощо);

- господарські договори суб'єктів господарювання з представницькими органами держави агресора тощо

- та інше.

Необхідно звернути увагу, що інформація розміщена в мережі інтернет, які і загалом комп'ютерна інформація мають свою специфіку і може бути знищена, несанкціоновано модифікована, блокована тощо. Тому, за для збереження доказової інформації її необхідно негайно копіювати, скачувати тощо на інші матеріальні носії в рамках кримінального – провадження.

Ідеальні сліди (сліди пам'яті, психічні відображення, уявні образи) тобто інформація, яка наявна у свідомості свідків, очевидців тощо. Вказана інформація не доступна до безпосереднього сприйняття слідчим. Її зміст можливо розкрити шляхом опитувань, допитів свідків, очевидців, обвинуваченого чи інших «носіїв» такої інформації.

Результати кожного злочинного діяння містять в собі сліди особистості, яка вчинила це кримінальне правопорушення, а саме: відомості про деякі його соціально-психологічні якості, про злочинний досвід, професію, спеціальні знання, стать, вік, тощо.

Взаємодії цих даних про *особу кримінального правопорушника* з виявленими даними про спосіб вчинення, механізми і обстановки вчинення кримінального правопорушення складає нову самостійну інформацію, яка дозволяє більш повніше визначити оптимальні напрямки методів досудового розслідування. Саме з цієї причини особистість кримінального правопорушника виступає самостійними об'єктом криміналістичного вивчення, а відомості про неї – вагомий елементом криміналістичної характеристики кримінального правопорушення.

За для дослідження особи – колабораціоніста нами проаналізовано понад 200 повідомлень про підозру про вчинення кримінального правопорушення за ознаками статті 111-1 КК України, які наявні в загальному доступі на сайті офісу Генерального прокурора України. Наслідками нашого аналізу стали наступні показники осіб, яким пред'явлено підозру у вчинення кримінального правопорушення за статтею 111-1 КК України :

1. Віковий цenz:

Роки народження	Кількість осіб	% співвідношення
1965-1969	50 осіб	25%
1970-1980	100 осіб	50%
1981-1990	42 особи	21 %
1991-1999	8 осіб	4%

2. Стать:

Стать	Кількість осіб	% співвідношення
Жіноча	72 особи	36%
Чоловіча	128 осіб	64%

3. Сфера професійної діяльності:

Сфера діяльності	Кількість осіб	% співвідношення
Освіта	20 осіб	10%
Державна служба та органи місцевого самоврядування	50 осіб	25%
Правоохоронні органи (зокрема працівники ГУНП, ДФС, пенітенціарної служби тощо)	48 особа	24 %
Представники суб'єктів господарювання (зокрема працівники обленерго, укрупшті, лікарень, приватних юридичних осіб публічного права, тощо)	44 особи	22%
Інше (особи без встановленого місця роботи)	38 осіб	38%

4. Наявність освіти:

Освіта:	Кількість осіб	% співвідношення
Повна вища	188 осіб	94%
Середня	12 осіб	6%
Повна загальна	-	-

Зазначене наше мікродослідження показало невтішні показники в сфері професійної зайнятості потенційних²⁴ осіб – колаборантів, а саме 46 % – це особи, які присягали на вірність народу України. Тобто, у зазначених осіб були ідеологічні сумніви чи певна невизначеність у своїй громадянській позиції (не виключаємо, що у вказаних осіб наявні інші суб'єктивні причини). Можливо вказані особи піддалися психологічному впливу, на кшталк зміни ідеологічних та психологічних станів та/або доведення особи до необхідного ідеологічного та психологічного стану. В тому числі і переконанням у перебуванням «російського миру» на окупованій території України «назавжди» тощо. Загалом наразі дослідити мотиви та їх цільовий зміст не має можливості.

²⁴ Використовуємо слово потенційних, у зв'язку з тим, що нами досліджувались пред'явлені підозри у вчиненні злочину, а не вирокі суду.

Однак правильне встановлення мотиву колабораційної діяльності, на нашу думку, має важливе значення для вирішення питання про наявність або відсутність умисної вини, визначення ступеню суспільної небезпечності як самого діяння, так і особи, що його вчинила, для індивідуалізації покарання та відмежування даного кримінального правопорушення від інших складів кримінальних правопорушень. Оскільки, вважаємо, що основна мета (або усвідомлення) має бути направлена на підриг основ національної безпеки України.

Також негатишним показником є те, що у більшості підозрюваних (94%) наявна вища освіта. Окрім того більшість осіб, потенційних колабораціоністів, раніше не судимі.

Так, серед осіб потенційних колабораціоністів домінують чоловіки – 64%, які займають здебільшого посади в незаконно створених правоохоронних органах, органах місцевого самоврядування та керівні посади в утворених суб'єктах господарювання (ТЕЦ, обленерго тощо). Жінки, яким повідомлено про підозру у вчиненні колабораційної діяльності, здебільшого займають посади в органах місцевого самоврядування, закладах освіти та такі які здійснюють публічні заперечення військової агресії (так звані жінки – блогерши).

Найбільш криміногеним, за нашим дослідженням, є вік від 42 до 52 років (50%), від 53 до 57 років (25%), від 32 років до 41 року (21%). Решта припадає на інші вікові категорії осіб правопорушників. Неповнолітніх серед досліджуваних осіб не виявлено.

Якщо розглядати підозрюваних за національною належністю, то серед злочинців: 100,0% – українці, які вчинили кримінальне правопорушення у регіоні свого проживання.

Загалом, особа – колабораціоніст законодавцем визначена відповідно до способів вчинення колабораційної діяльності, а саме: 1) громадянин України (ч. 1-3, 5, 7 та 8 ст. 111-1 КК України); 2) іноземець чи особа без громадянства (ч. 4, 6 та 8 ст. 111-1 КК України); 3) юридична особа (вчинення будь-якої з зазначених протизаконних дій від імені юридичної особи її уповноваженою особою)²⁵.

²⁵ Кузьменко О.В. Особливості криміналістичної характеристики колабораційної діяльності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. С. 339.

ВИСНОВКИ

Таким чином, підводячи підсумки необхідно зауважити, що до елементів криміналістичної характеристики колабораційної діяльності можна віднести: данні про спосіб, знаряддя, засоби, час, місце, обстановку, сліди, механізм вчинення кримінального правопорушення, особу кримінального правопорушника.

Криміналістична модель вчинення колабораційної діяльності супроводжуються тривалою у часі активною формою та у більшості способів вчинення визначених диспозицією статті 111-1 КК України відповідає загальній моделі вчинення кримінального правопорушення і складається з дій по підготовці, вчиненню та приховуванню злочинної діяльності. Так, лише в диспозиціях частин першої, другої, та п'ятої статті 111-1 КК України спосіб вчинення колабораційної діяльності публічний, що фактично унеможлиблює приховування кримінального правопорушення.

Етап підготовки незалежно від способів вчинення колабораційної діяльності, в більшості випадків реалізовується в умовах жорсткої конспірації та характеризується діями з розробки плану та/або підшукування співучасників (вербування). Вербування насамперед проводиться шляхом встановлення безпосереднього контакту під час особистої зустрічі, або опосередкованого – з використанням соціальних мереж.

Способи вчинення колабораційної діяльності перелічені у статті 111-1 КК України і є вичерпними.

Дії по прихованню колабораційної діяльності можуть бути багатоваріантними. Нами виокремлено наступні дії по приховуванню колабораційної діяльності; залякування очевидців/свідків тощо; анонімність (розповсюдження необхідної інформації через інтернет, шляхом реєстрації акаунтів на підставних осіб; взлом сторінок реальних людей та відповідне розповсюдження інформації від їхнього імені; через створення так званих сторінок «двійників» існуючих людей, активістів тощо; обмеження доступу до певних сторінок, або подальша їх видалення тощо); використання підроблених документів, в тому числі посвідчуючих особу; відмова від юридичного оформлення договорів, у разі провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території.

Місцем вчинення даного кримінального правопорушення, може бути як вся територія України під час агресії, та/або окупована

територія України та території інших країн. Загалом нами розглянуто багатоаспектний підхід до визначення місця вчинення колабораційної діяльності.

До засобів злочинного посягання можна віднести засоби масової інформації, мережу Інтернет та мобільні комунікації (групи в Telegram, Viber тощо). Знаряддя в механізмі вчинення колабораційної діяльності, в контексті статті 111-1 КК України не суттєві під час кваліфікації злочинного діяння.

Час вчинення даного кримінального правопорушення буде співпадати з часом збройної агресії проти України та часом окупації її територій.

Особливістю слідової картини колабораційної діяльності, є те що доказовою інформацією здебільшого виступають відомості про факт, тобто інформація отримана з мережі інтернет, засобів масової інформації, з груп мобільних комунікацій (в Telegram, Viber тощо) або інформація отримана шляхом контррозвідки. Тобто, центральним елементом слідової картини виступає сама інформація.

Потенційні колабораціоністи, це здебільшого чоловіки, старше 30 років у більшості випадків працівники правоохоронних органів, державні службовці та працівники органів місцевого самоврядування (в тому числі і колишні).

АНОТАЦІЯ

В монографії автором досліджується криміналістична характеристика статті 111-1 КК України «Колабораційна діяльність». Зокрема обґрунтовано необхідність криміналістичних досліджень колабораційної діяльності. Встановлено, що криміналістична характеристика колабористичної діяльності як основа побудови вихідних засад системи методологічних рекомендацій щодо досудового розслідування цього кримінального правопорушення посідає важливе місце у науці і практичній діяльності.

В рамках розгляду криміналістичної характеристики колабораційної діяльності розглянуто такі елементи елементи як: данні про спосіб, знаряддя, засоби, час, місце, обстановку, сліди, особу колабораціоніста. Закцентовано увагу на способах підготовки та приховування колабораційної діяльності. Розглянуто визначені у статті 111-1 КК України способи здійснення вказаного кримінального правопорушення. Багатоаспектно розглянуто місце вчинення колабораційної діяльності. Також проведено попереднє дослідження щодо криміналістичної характеристики потенційної

особи колаборанта на основі наявних на сайті Офіса Генерального прокурора повідомлень про пред'явлення підозри.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Весельский В. Криміналістична характеристика злочинів. *Право України*. 2001. № 5. С. 86-114.
2. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений. Харьков, 1965. 125 с.
3. Костенко М. В. Криміналістична характеристика вбивств на замовлення: Дис... канд. юрид. Наук: 12.00.09. Харків. 2003. 227 с.
4. Криміналістика: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., перероблене і доповнене. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 728 с.
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 No 2341-III. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n698> (дата звернення: 15.08.2022)
6. Кузнецов А.Г., Иванов Л.Н., Волков А.С. Роль всестороннего изучения личности преступника и криминалистическая характеристика группового киднепинга. *Право и политики*. 2001. № 10. С. 51 – 60.
7. Кузьменко О.В. Особливості криміналістичної характеристики колабораційної діяльності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022 С. 336 – 339. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.60>
8. Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. № 4. С. 87 – 96.
9. Олішевський В.В. Розслідування та попередження викрадення людини, вчинене з корисливих мотивів: дис... канд. юрид. Наук: 12.00.09. Харків. 2005. 213 с.
10. Оржинська Е.І. Криміналістична характеристика кримінального правопорушення: поняття та практичне значення. *Jurnalul juridicnational: teorie și practică*. 2021, № 1 (47). С. 99-102
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України. Закон України від 21.04.2022 No 2217-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n173> (дата звернення: 21.08.2022).

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 15.08.2022).

13. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки: Закон України від 14.04.2022 № 2198-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#Text> (дата звернення: 15.08.2022).

14. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стан. Закон України від 24.03.2022 № 2160-IX. База даних «Законодавство України». ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#Text> (дата звернення: 15.08.2022).

15. Сайт Офіс Генерального прокурора. URL <https://www.gp.gov.ua/>

16. Соколова Я. А. К вопросу об элементах криминалистической характеристики преступлений, связанных с незаконным лишением свободы. *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий наук. збірник* / Під ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юр. академія України. 1999 Вип. 37. С. 220 – 225.

17. Тищенко В. В. Обстановка вчинення корисливо – насильницьких злочинів як елемент їх криміналістичної характеристики. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2000. № 2. С. 41 – 47

18. Тищенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: Монографія. Одеська національна юридична академія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.

19. Ткач О. В. Слідова критика як джерело доказової інформації при розслідуванні правопорушень недоторканості приватного житла. *Вісник кримінального судочинства*. № 4. 2015 С. 192-197.

20. Чорний Р. Л. Проблеми поняття злочинів, передбачених у розділі І Особливої частини КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № . 2. С. 346-357.

Information about the authors:

Orzhynska Elvira Ihorivna,

Candidate of Sciences of Law,

Associate Professor at the Department of Professional
and Special Disciplines

Kherson Faculty Odessa State University of Internal Affairs

1, Uspenska str., Odessa, 65000, Ukraine

ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Піддубна В. Ф.

ВСТУП

В цивільному праві і юридичній доктрині важливе місце займає інститут юридичної особи¹. Одним з дискусійних питань є питання пов'язане з правосуб'єктністю юридичної особи, її правоздатністю (дієздатністю), наявності у неї властивостей суб'єкта права, що є умовою участі в цивільному обороті. Дискусія полягає в тому, хто є носієм якостей юридичної особи: реальний суб'єкт чи штучне утворення, спроби знайти відповідь на вказане питання обумовили існування різних теорій юридичної особи, поширеними з яких є теорія фікції і теорія соціальної реальності юридичної особи². В сучасних умовах ринкової економіки юридичні особи є активними учасниками цивільних правовідносин. На сьогодні актуальними є питання класифікації юридичних осіб, розроблення нових підходів до природи юридичної особи. В науці виділяють декілька критеріїв класифікації юридичних осіб, зокрема юридичні особи поділяють за метою діяльності, за правовим режимом майна і іншими. З прийняттям ЦК України в 2004 році був запропонований критерій поділу юридичних осіб в залежності від порядку їх створення, на юридичних осіб публічного права і юридичних осіб приватного права. Такий критерій поділу юридичних осіб застосовується у законодавстві і доктрині всіх західних країн, крім цього юридичні

¹ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). М: Статут. 2005. 461 с; Козлова Н.В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: Учебное пособие. М: Статут. 2003. 318 с.; Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица). М: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР. 1947. 363 с.; Спасибо-Фатеева И.В., В.В.Спасибо Проблематика організаційно-правових форм юридичних осіб (на прикладі спільних підприємств) URL: <http://old.univer.km.ua/visnyk/951.pdf>; Борисова В.І. До проблеми індивідуалізації суб'єктів цивільних відносин URL: <https://ndipzlr.org.ua/wp-content/uploads/2014/03/Borysova.pdf>

² Шимон С. І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн. Навч. посіб. (курс лекцій). К: КНЕСУ. 2004. 220 с.

особи можуть поділятися в залежності від форми власності, цілей діяльності, складу засновників, за способом утворення, формою участі членів, числом засновників і інші. Критерій порядку створення юридичних осіб на два види: юридичних осіб публічного і юридичних осіб приватного права викликає певні дискусії науковців. Так, на думку Жорнокуй Ю.М., ідея юридичної особи публічного права не має чіткості у своєму розумінні, яким чином вона діє, яким правом на майно володіє, який її статус та відповідальність за свою діяльність³. Разом з тим, є і прибічники концепції юридичної особи публічного права, зокрема Чиркин В.Є., Тарасов О.І., Ястребов А.А., Первомайський О.О, Сабодаш Р.Б., і інші. Так, Чиркин В.Є. під юридичною особою публічного права розуміє публічно-правове утворення, яке має іншу соціальну якість: вирішення задач суспільного, соціального характеру, задоволення публічного інтересу, пов'язаність з публічною владою, спосіб створення, правовий режим майна, більшість з них не є власниками майна, система органів, відповідальність має публічно-правовий характер⁴. Тому всі вищевказані правові проблеми юридичних осіб публічного права повинні бути досліджені в доктрині для того щоб ефективно врегулювати діяльність вказаних суб'єктів права.

1. Аналіз методів дослідження для формування доктринальних підходів до поняття юридичних осіб публічного права

В ході дослідження цивільно-правових аспектів поняття, ознак, видів юридичних осіб публічного права застосовувалися такі методи як загально-науковий діалектичний метод, який дозволяє будь-яке явище розглядати у взаємозв'язку з іншими подіями і фактами які існують; історичний метод, завдяки якому в хронологічному порядку можна стежити за розвитком поняття і класифікації «юридична особа публічного права», порівняльно-правовий метод, завдяки якому можна дослідити юридичні особи публічного права в інших правових системах. На сьогодні концепція юридичних осіб публічного права формується в доктрині цивільного права. Так, існує декілька підходів до поняття «юридична особа публічного права». На думку Тарасова О.І. юридичні особи публічного права можна віднести до самостійного типу суб'єктів права внаслідок особливостей порядку

³ Жорнокуй Ю.М. Проблемні питання застосування конструкції «юридична особа публічного права» URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/01/Zhornokui16.pdf>

⁴ Чиркин В.Е. Юридическое лицо публичного права. М: Норма. 2007. 352 с.

їх виникнення і ліквідації, наявності цільової правоздатності⁵. Ястребов А. А. визначає юридичну особу публічного права як різновид юридичної особи, яка створюється для реалізації суспільно значущих цілей, інтегровану у систему публічного управління і діє від свого імені у встановленій організаційно-правовій формі в межах правового режиму, який визначений у своїй основі нормами публічного права⁶. Кравець В.Д. пропонує юридичну особу публічного права розглядати в якості нової організаційно-правової форми, оскільки є певна сукупність ознак, які суттєво відрізняють вказану групу юридичних осіб від всіх інших⁷.

2. Ознаки юридичної особи публічного права

В юридичній літературі дається визначення юридичної особи публічного права під яким розуміють організацію, яка створюється в якості юридичної особи державою шляхом прийняття публічно-правового акту, має правоздатність, наділена публічно-владними повноваженнями і майном⁸. В доктрині є позиція про те, що юридичні особи публічного права не є за своєю природою юридичною особою. Законодавець тільки урівнює вказаних суб'єктів з юридичними особами у випадках їх вступу у цивільний обіг⁹. Крім цього є думка про те, що до юридичних осіб публічного права не зовсім вірно застосовувати термін «організація», оскільки не всі юридичні особи публічного права є організаціями, натомість «утворення» (публічно-правове утворення), може розумітися як певна одиниця, цілісність¹⁰. На нашу думку юридичній особі публічного права притаманні всі ознаки юридичної особи:

⁵ Тарасов О.И. Юридические лица публичного права: административно-правовой аспект: автореф. к. ю. н., 12.00.14 – административное право; административный процесс. СПб. 2013. 27 с.

⁶ Ястребов О.А. Юридическое лицо публичного права: сравнительно-правовое исследование: автореф. д. ю.ю н., 12.00.04 – административное право, финансовое право, информационное право. М. 2010 г. 49 с.

⁷ Кравець В.Д. Гражданско-правовой статус публичных юридических лиц. Монография. М: Проспект, 2016. 192 с.

⁸ Олькіна О.В. Конституціоналізація поняття «юридична особа публічного права». URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5299/Konstituc%D1%96onal%D1%96zac%D1%96ja%20ponjattja%20juridichna%20osoba%20publ%D1%96chnogo%20prava.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁹ Серова О.А. Классификация юридических лиц: монография. М: Издательская группа «Юрист». 2009. 232 с.

¹⁰ Чиркин В.Е. Юридическое лицо публичного права. Монография. М: Норма. 2007. С. 77

організаційна єдність, майнова відокремленість, цивільно-правова відповідальність, виступ в обороті від свого імені¹¹. В науці цивільного права під організаційною єдністю розуміють певну ієрархію, підпорядкування органів управління (одноособових або колегіальних) які складають його структуру і в чіткій регламентації відносин між його учасниками¹². Юридичні особи публічного права мають свою структуру органів, які здійснюють дієздатність вказаних суб'єктів. Наявність відокремленого майна у юридичної особи означає, що дане майно відокремлене від майна власників, які створили вказану організацію, від держави, від інших суб'єктів цивільного права¹³. Не врегульованим на сьогодні є питання правового режиму майна юридичної особи публічного права. Так, згідно зі ст. 329 ЦК юридична особа публічного права набуває право власності на майно, передане їй у власність, та на майно, набуте нею у власність на підставах, не заборонених законом. Разом з тим визнання юридичних осіб публічного права суб'єктами права власності суперечить положенням законодавства, зокрема ч. 3 ст. 73 ГК і ч. 1 ст. 133 ГК України). Як правило, юридичні особи публічного права не є власниками майна яке у них є. Аналізуючи діюче законодавство, можна вказати про те, що юридичні особи публічного права (органи державної влади, навчальні заклади, підприємства) володіють майном на квазі-речових правах таких як право повного господарського відання і право оперативного управління. Вказані права на сьогодні більшістю вчених критикуються і пропонується замість вказаних прав пошук речових прав які б відповідали ринковим відносинам учасників цивільного обороту. Певну специфіку має цивільно-правова відповідальність юридичної особи публічного права, оскільки державний орган який створює юридичну особу публічного права може нести субсидіарну відповідальність за діяльність останньої. Наприклад, казенні підприємства які створюються державою (ст. 76 ГК України). Разом з тим, за загальним правилом (ст. 96 ЦК України) юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями всім своїм майном. Учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями її учасника

¹¹ Цивільне право України: підручник: у 2-х т. за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Х. Право. 2010. С. 166

¹² Там же с.77

¹³ Маркевич І. Майнова відокремленість (самостійність) як ознака комунальних юридичних осіб публічного права. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/03/6.pdf>

(засновника) крім випадків, прямо передбачених установчими документами та законом. Виступ в обороті від свого імені пов'язаний з ознакою індивідуалізації юридичної особи. Будь-яка юридична особа має своє найменування. Стосовно юридичних осіб публічного права, є певна специфіка в найменуванні, оскільки до останніх належать: державні органи, навчальні заклади, підприємства. Крім загальних ознак юридичної особи є специфічні ознаки, притаманні для юридичної особи публічного права, зокрема по-перше, вони створюються в розпорядчому порядку суб'єктами публічного права (державою, органом місцевого самоврядування), по-друге їх діяльність спрямована на задоволення державного (суспільного) інтересу; по-третє, вони можуть видавати певні нормативно-правові акти.

3. Види юридичних осіб за законодавством України

До юридичних осіб публічного права в Україні згідно з ЦК України відносять державні підприємства, навчальні заклади, які можуть створюватися державою (ч. 2 ст. 167 ЦК України), комунальні підприємства, навчальні заклади які можуть засновуватися територіальною громадою (ч. 2 ст. 169 ЦК України). Правове положення державних підприємств врегульовується в ГК України, підприємства розглядаються як суб'єкти господарювання (юридичні особи) натомість в ЦК України підприємство є об'єктом цивільних прав (єдиним майновим комплексом (ст. 191 ЦК України)). Крім цього, не всі державні підприємства можуть бути віднесені до юридичних осіб публічного права. Так, зокрема державне комерційне підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, несе відповідальність за наслідки своєї діяльності всім своїм майном (ч. 1 ст. 74 ГК України). Юридичними особами публічного права є центральні органи виконавчої влади, чия правосуб'єктність, тобто обсяг прав і обов'язків, закріплена в нормативно-правових документах¹⁴. В юридичній літературі на сьогодні немає єдності думок науковців з приводу питання які юридичні особи відносити до юридичних осіб публічного права а які ні. Так на думку Посикалюк О.О. спірним є віднесення до юридичних осіб публічного права державних та комунальних підприємств, за

¹⁴ Про центральні органи виконавчої влади. Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>

винятком казенних підприємств¹⁵. Кучеренко І.М. критикуючи позицію ЦК України щодо віднесення державних і комунальних підприємств до юридичних осіб публічного права, вказує про те, що останні повинні виконувати публічні функції і діяти в інтересах держави або суспільства чи територіальної громади. Однак фактично на цих підприємствах присутній і приватний інтерес – як інтерес колективу найманих працівників, керівників такого підприємства¹⁶. Блащук Т.В. вважає що до юридичних осіб публічного права повинно віднести тільки державні органи та органи місцевого самоврядування а що стосується державних та комунальних підприємств і решти юридичних осіб, то їх слід віднести до юридичних осіб приватного права¹⁷. Немає в доктрині на сьогодні і єдиної позиції щодо критерію поділу юридичних осіб на юридичних осіб публічного права і юридичних осіб приватного права. На думку Майданіка Р.А. «... критерій поділу юридичних осіб залежно від порядку їх створення недостатньо повно і чітко відповідає сутності таких юридичних осіб, що в умовах визначеного законом відкритого переліку юридичних осіб публічного права не сприяє правовій визначеності та ускладнює їх відмежування від юридичних осіб приватного права»¹⁸. Зубар В.М., вважає, що запропонований критерій поділу юридичних осіб за способом утворення (розпорядчий), закріплений у ст. 81 ЦК України не є універсальним, оскільки розпорядчим способом можуть утворюватися і юридичні особи приватного права, засновані державою або територіальною громадою¹⁹. Є позиція про те, щоб в ЦК України закріпити перелік

¹⁵ Посикалюк О.О. До питання про поняття юридичної особи публічного права URL: http://old.univer.km.ua/statti/posikalyuk_o.o._do_pitannya_pro_ponyattya_yuridichnoyi_osobi_publichnogo_prava_13.pdf

¹⁶ Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб публічного права. Університетські наукові записки. 2007 № 2 (22) с. 134-146

¹⁷ Блащук Т.В. Особливості участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2010/PPP_8_2009/Blaschuk.pdf

¹⁸ Майданік Р.А. Юридичні особи публічного права: поняття та місце в системі права України // Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвеевські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 8 листопада 2016 року – К.: Тов «Білоцерковдрук», 2016 – 186 с.

¹⁹Зубар В.М. Критерії поділу юридичних осіб на осіб публічного та приватного права // Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвеевські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-

юридичних осіб публічного права. Це сприятиме нормалізації відносин, в яких беруть участь юридичні особи публічного права, завдяки чіткому визначенню правової природи таких учасників цивільних відносин.

Для розуміння відмінностей юридичних осіб публічного права від юридичних осіб приватного права доцільно розглянути декілька прикладів товариств в Україні, а саме: акціонерні товариства (АТ) «Укрпошта» та «Укрзалізниця» і державний концерн «Укроборонпром». Так, акціонерне товариство «Укрпошта» є юридичною особою приватного типу, не дивлячись на те, що наявні деякі ознаки, характерні для юридичної особи публічного права. Так, однією зі специфічних характеристик є те, що АТ «Укрпошта» засноване Міністерством інфраструктури України. Як зазначалося вище, юридичні особи публічного права можуть створюватися державою, територіальними громадами. Однак, в цьому випадку варто звернути увагу на декілька інших особливостей. По-перше, на ціль діяльності товариства. Аналізуючи функції організації, здається, що її основна діяльність спрямована на задоволення потреб суспільства в гарантуванні надійного та швидкого поштового зв'язку, проте в статуті товариства закріплено, що основною метою «Укрпошти» є отримання доходу від виконання обумовлених документом функцій²⁰. Метою діяльності юридичної особи публічного права навпаки є задоволення державних або ж суспільних інтересів; по-друге, в статуті прямо зазначено, що товариство є приватним, і що абсолютно всі акції належать державі як суб'єктові цивільного права; по-третє, товариство володіє певним обсягом специфічних прав та обов'язків, має право укладати договори, укладати угоди не порушуючи норми правових положень; по-четверте, АТ має власний рахунок в банку, власне найменування, печатку, штампи та інші позначення, які дозволяють ідентифікувати юридичну особу; по-п'яте, «Укрпошта» має у своїй власності майно, яким вона може управляти в своїх інтересах; по-шосте, «Укрпошта» не є відповідальною за протиправними діями України, а Україна не відповідає за діяльність «Укрпошти» – товариство відповідає всім

практичної конференції, Київ, 8 листопада 2016 року – К.: ТОВ «Білоцерковдрук», 2016 – 186 с.

²⁰ Статут Акціонерного товариства «Укрпошта». Затверджено наказом Мініфраструктури України від 22.06.2021 № 333. К. 2021. URL: https://www.ukrposhta.ua/doc/statutory-documents/statut_at_ukrposhta_22062021.pdf

наявним майном, яке перебуває у його віданні. Отож, можна сформувати обґрунтований висновок, що АТ «Укрпошта» є юридичною особою приватного права. Однак, варто відмітити, що у березні 2017 року АТ «Укрпошта» було визнане як публічне акціонерне товариство. Однак, вже в 2018 році, згідно з Наказом Міністерства інфраструктури України від 14.12.2018 р. № 611, публічне акціонерне товариство «Укрпошта» трансформувалося знову в приватне.

Що стосується статутного об'єднання «Укрзалізниця», воно, як і АТ «Укрпошта», має статус юридичної особи приватного права, хоча і належить державі. Проаналізувавши статут АТ «Укрзалізниця»²¹, можна виділити певні ознаки що дають цілковиту впевненість в приватному статусі організації: по-перше, головною метою діяльності підприємства є задоволення потреб держави, фізичних і юридичних осіб у гарантуванні ефективних та безпечних перевезеннях як населення України, так і іноземців, а також отримання доходів від своєї діяльності; по-друге, організація має власні банківські рахунки, свій власний баланс, яким може самостійно керувати в своїх цілях та інтересах; по-третє, товариство за власним бажанням може утворювати департаменти: філії, представництва, асоціації та різні утворення для того, щоб наділяти їх функціональними обов'язками; по-четверте, підприємство самостійно несе відповідальність за свої дії всім своїм майном; по-п'яте, «Укрзалізниця» може за власним бажанням укладати угоди, розпоряджатися своїми правами, брати участь у судовому процесі під час вирішення спорів; по-шосте, організація володіє певним майном, наданим йому від імені держави. Вона має ним розпоряджатися, не порушуючи норми законів. І навіть не дивлячись на те, що засновником АТ «Укрзалізниця» є державний орган – Кабінет Міністрів України, це не є достатньою підставою для віднесення «Укрзалізниці» до категорії юридичної особи публічного права.

Державний концерн «Укроборонпром», на відміну від АТ «Укрпошта» та АТ «Укрзалізниця», є прикладом юридичної особи публічного права. Це можна підтвердити такими ознаками: по-перше, як і характерно для юридичної особи публічного права, концерн створений державою в особі Кабінету Міністрів України; по-друге, метою концерну є гарантування результативного володіння

²¹ Статут акціонерного товариства «Українська залізниця». Затверджено Постановою КМ України від 2.09.2015 № 735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2015-%D0%BF#Text>

та керування економічною сферою, яка передбачає створення зброї, бойового приладдя, військового обладнання. Отримання прибутку не є метою концерну, що не характерно для юридичної особи приватного права; по-третє, слід звернути увагу і на зміст статуту «Укроборонпрому»²², де чітко зазначено вид організації – державна. Тому державний концерн «Укроборонпром» є ключовим представником юридичної особи публічного права. Основною відмінністю з юридичною особою приватного права є мета, яка спрямована на задоволення військових потреб держави. Концерн не здійснює підприємницьку діяльність, а отже і не отримує прибутку. Однак «Укроборонпром», як і АТ «Укрпошта» та АТ «Укрзалізниця» може відкривати, вести, контролювати рахунки, аби підтримувати у нормальному стані власний баланс, яким може розпоряджатися, володіти правами, а також укладати угоди згідно з нормами законодавства. Крім того, концерн не є відповідальним за дії України, що порушує норми закону в конкретній мірі, а Україна не є відповідальною за протиправні дії «Укроборонпрому». Концерн відповідає наявними активами, які перебувають у володінні. Аналізуючи всі вищенаведені ознаки, можна однозначно вирішити питання щодо правового статусу концерну.

4. Концепція юридичних осіб публічного права в західних країнах

Концепція юридичної особи публічного права сформувалася в адміністративному праві Франції, яке базується на трьох основних положеннях: юридичні особи публічного права, публічні служби і адміністративна юстиція²³. За Конституцією Франції, а також відповідно до доктрини французького права всі юридичні особи поділяються на публічні (*personnes morales de droit public*) і приватні (*personnes morales de droit privé*). Також у Франції нерідко замість поняття «юридична особа публічного права» можна зустріти такі синоніми цього терміну, як «адміністративна юридична особа». Назва зумовлена, в першу чергу, тим, що юридичні особи публічного права утворюються на основі адміністративного акту і підпорядковуються адміністративному праву. Публічними

²² Статут державного концерну «Укроборонпром» затверджено Постановою КМ від 31 серпня 2011 року № 993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2011-%D0%BF#Text>

²³ Ведель Ж. Административное право Франции. М: Изд-во «Прогресс». 1973. URL: <https://www.twirpx.com/file/1065465/>

юридичними особами у Франції, визнаються держава, державні установи, колективні органи управління регіонами, департаменти, громади, комуни, державні навчальні заклади, торгові палати, благодійні та спортивні організації, професійні спілки. Вони відокремлюються від державних управлінських установ своїм правовим режимом. Так, державні управлінські установи підпорядковуються в основному нормам адміністративного права, їх службовці зазвичай володіють тим же статусом, що і державні службовці. Ці установи виконують завдання традиційного управлінського типу щодо забезпечення функціональної незалежності відомств, регламентації їх діяльності, забезпечення правопорядку і т. д. У той же час юридичні особи публічного права займаються господарським виробництвом. У своєму функціонуванні вони спираються в основному на норми приватного права, їх персонал підпорядкований нормам Трудового кодексу і прирівнюється до осіб найманої праці в приватному секторі. Ці установи здійснюють комерційну діяльність. Крім того, французькі науковці зазначають, що «місцеві органи влади виступають в якості юридичних осіб публічного права», виконують діяльність, спрямовану на забезпечення безпечного та комфортного життя населення.

Проаналізувавши цивільне законодавство Франції, можна дійти висновку, що юридична особа публічного права у Франції, як і юридична особа приватного права наділена власною назвою, має місцезнаходження, володіє певним обсягом правосуб'єктності. Варто зазначити, що юридична особа публічного права має у своєму володінні та розпорядженні власне майно та бюджет, а також повноважні органи. Державна власність підпорядковується специфічному адміністративно-правовому режиму публічної власності, оскільки існує лише два критерії віднесення майна до публічної власності: по-перше, його приналежність публічній юридичній особі; по-друге, публічне призначення. Майно, що належить державі, є підставою діяльності різноманітних громадських служб, матеріальна основа державного управління. Для кращого розуміння сутності суб'єктів публічного права Франції, необхідно розглянути їх більш детально. Так, держава – це юридична особа публічного права, яка здійснює законодавчу, виконавчу і судову владу на певній території і в інтересах свого населення. Держава є особливою юридичною особою публічного права, вона має свою власну сферу компетенції, яку не можна передати іншим

органам, в тому числі місцевим. Зокрема, про це прямо зазначено у статті 73 Конституції Франції від 4 жовтня 1958. Від держави залежить якість життя населення, її можна визначити як набір інститутів, що регулюють правила суспільного життя, зокрема: держава встановлює монополію на верховенство закону, використовує громадську силу, встановлює та відмінює закони, має право утворювати державні підприємства, установи, організації.

Відповідно до статті 72 Конституції Франції місцеві органи влади також є юридичними особами публічного права. Їх мета – управляти виділеною їм територією і керувати нею відповідно до повноважень, наданих їм за законом. Конституція наголошує на тому, що ці спільноти несуть відповідальність за прийняття рішень, які можуть бути реалізовані на місцевому рівні²⁴. Крім того, представник держави відповідає за національні інтереси, адміністративний контроль і правоохоронні органи, жоден місцевий орган влади не може здійснювати нагляд або контроль над іншим. Однак вони можуть узгоджувати свої дії та взаємодіяти один з одним, коли здійснення юрисдикції вимагає кооперації кількох місцевих властей. У Франції місцеві органи влади існують у містах, регіонах, територіях з особливим статусом, заморських спільнотах – Французькій Полінезії, Новій Каледонії. Публічна установа у Франції – це юридична особа, регульована публічним правом, з адміністративною та фінансовою автономією. Її діяльність спрямована на виконання завдань, що представляють загальний або ж суспільний інтерес. Особливістю громадської установи є те, що завдання виконується під контролем наглядового органу. Державне утворення характеризується такими специфічними особливостями, як: а) засновник визначає та закріплює у спеціально створеному статуті підстави створення, ціль функціонування та функції установи. Крім того, засновник має право виокремити майно, яке буде сприяти діяльності утворення: б) працівники, що працюють в установі, не отримують прибутку від установи та не перебувають з нею у відносинах; в) вона не має господарських цілей, займається благодійною, культурною, навчальною, науковою та іншою діяльністю; г) установа – учасник цивільного права; д) вона може

²⁴ Конституція Французької Республіки. К. Москаленко О.М. 2018. 56 с.
URL: http://185.65.244.102/img/books/files/1525439702fr_const_new_a5%20_web.pdf

мати певні податкові пільги²⁵. У Франції державне утворення наділене статусом юридичної особи, має специфічний об'єкт і підлягає всебічному контролю та нагляду. Так, у Франції, згідно з Цивільним кодексом²⁶ до таких установ відносять Державні адміністративні установи (*établissements publics à caractère administratif* – EPA), Державні промислові і торгові підприємства (*établissement public à caractère industriel et commercial* – EPIC).

Дуже поширеним явищем у Франції є утворення груп громадських інтересів. Група громадських інтересів – це партнерство декількох юридичних осіб, одна з яких є юридичною особою публічного права, яка здійснює діяльність, що представляє загальний (громадський) інтерес. Метою груп громадських інтересів є сприяння співробітництву між державними і приватними юридичними особами для управління діяльністю, що представляє загальний інтерес. Іноді вони конкурують з громадськими закладами. Прикладом групи громадських інтересів у Франції є регіональні установи госпіталізації. Крім того, у Франції Державний банк також є юридичною особою публічного права, так як метою функціонування Банку є надання своєчасних та якісних фінансових послуг клієнтам. Банк не отримує прибутку та не займається комерційною або ж підприємницькою діяльністю. Державний орган ні в якому разі не може надавати кредит і одержувати дохід за рахунок відсотків.

Німеччина – одна з найбільш розвинутих європейських держав, яка також притримується підходу розподілення юридичних осіб на два види: юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права. Згідно з доктриною німецького права, до юридичних осіб публічного права слід віднести державні установи Федеративної Республіки Німеччина (*Bundesbehörden, Bundesoberbehörden, Zentrale Bundesbehörden*), урядові органи, федеративні банківські установи, Державну рахункову палату, Патентне відомство, Федеральну пошту, Міністерство закордонних справ, інші федеральні міністерства і відомства, а також землі, комуни, громади, фонди та інші утворення, діяльність яких спрямована на задоволення суспільних потреб та

²⁵ Ведель Ж. Административное право Франции. М: Изд-во «Прогресс». 1973. URL: <https://www.twirpx.com/file/1065465/>

²⁶ Гражданский кодекс Франции 21.03.1804 г. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006352

інтересів, а не на отримання прибутку²⁷. Варто зазначити, що перелічені юридичні особи публічного права в Німеччині також дієздатні: вони можуть розпоряджатися своїми правами за власним бажанням, складати договори, підписувати угоди та контрактні документи, виступати стороною у суді, подавати позови, відзиви, заперечення проти позовів. Якщо узагальнити систему юридичних осіб публічного права, можна виокремити три види публічних юридичних осіб: корпорації, установи та фонди. Розпочнемо аналіз з розгляду корпорацій. Корпорації публічного права – це організації, створені для виконання суспільних завдань. На відміну від корпорацій приватного права, вони не можуть виникати виключно в результаті рішення фізичних осіб спільно створити корпорацію і зареєструвати її: для цього необхідно отримати акт від державних органів. Подібно юридичним особам в рамках приватного права, вони мають створити статут, їм дозволено самостійно управляти своїм бізнесом (так зване право самоврядування). У свою чергу, на відміну від юридичних осіб приватного права, вони підлягають державному нагляду. За критерієм приналежності розрізняють чотири типи корпорацій: а) державні: університети, асоціації адвокатів та лікарів, церкви і парафії; б) особисті: членство визначається певними індивідуальними характеристиками (палати юристів, фармацевтів, лікарів або ремісників, місцеві фонди медичного страхування); с) реальні: вирішальним моментом для членства в реальній корпорації є власність або володіння майном (мисливські кооперативи); d) асоціації: членами можуть бути тільки юридичні особи-муніципальні спеціалізовані асоціації (наприклад, асоціації з вивезення відходів).

Крім того, в Німеччині до юридичних осіб публічного права відносять ще й залізничні корпорації. Вони не можуть збанкрутувати, так як перевезення пасажирів всередині країни носить життєво важливий характер і залізниця повинна працювати в будь-якому випадку. Тому держава взяла це на себе, і оскільки це не управлінська, а господарська функція, то залізничним компаніям надано статус юридичної особи публічного права. Також не менш важливою юридичною особою публічного права є установи, які, згідно з німецькою доктриною права – це державні адміністративні установи та органи влади, оснащені людськими і матеріальними ресурсами. Діяльність державного юридичного утворення полягає у виконанні конкретних завдань, спрямованих на задоволення

²⁷ Шимон С.І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн. Навч. посіб. К.КНЕУ.2004 URL: <https://es.ua1lib.org/book/3079302/349a14>

загальнодержавних та громадських потреб. Установа має скласти власний статут, в якому закріплена внутрішня структура утворення. Прикладами публічно-правових установ є Німецька національна бібліотека, Федеральне управління фінансового нагляду (Bundesanstalt für Finanzdienstleistungsaufsicht – BaFin), мовні компанії, громадські телеканали. Варто відмітити і фонди публічного права в Німеччині – це організації, яким засновник передає активи для виконання певних суспільних завдань. У таких фондах немає ні членів, ні користувачів, ні бенефіціарів. Фонди публічного права аналогічні фондам приватного права, однак фонд публічного права створюється не приватною особою, а державним сектором. Фонди, зазвичай, створюються для досягнення таких цілей: освітніх, догляд за людьми похилого віку або допомога в розвитку країни. Фонди створюються державним сектором за допомогою закону, постанови, адміністративного акту.

Розрізняють два види фондів: правоздатні та неправоздатні. Правоздатні фонди публічного права створюються на підставі суверенного акту, такого як закон, і в основному переслідують благодійні цілі. Громадські фонди також є установами публічного права, які самі керують собою, але не мають правоздатності. Прикладами таких фондів є Берлінська філармонія, Фонд Берлінської стіни або благодійні університети, такі як Європейський університет Віадріна у Франкфурті-на-Одері, Фонд пруської культурної спадщини. Крім того, у Німеччині до юридичної особи публічного права відносять ще й Державний банк – Deutsche Bundesbank, муніципальні ощадні каси як установи публічного права, релігійні громади. Вони виконують громадські завдання: надають громадянам можливість користуватися рахунками і фінансовими послугами або мати доступ до місць відправлення культу.

Норми Цивільного кодексу України, Франції та Німеччини також застосовується до юридичних осіб публічного права, якщо вони діють в цивільному обігу. Як і юридичні особи приватного права, юридичні особи публічного права в західноєвропейських країнах, як правило, займаються підприємницькою діяльністю. Вони не вважаються підприємцями тільки в тому випадку, якщо здійснюють діяльність суто на користь держави. У разі комерційної діяльності вони повинні розглядатися в податкових цілях як комерційне підприємство. В цьому випадку виникає обов'язок, наприклад, платити податок з продажів до податкової інспекції. Крім того, вони

повинні дотримуватися закону про державні закупівлі при проведенні державних тендерів.

ВИСНОВОК

Таким чином, на сьогодні концепція юридичних осіб публічного права формується в доктрині і в законодавстві України. Необхідно сформулювати поняття виокремити ознаки цього виду юридичних осіб, визначити які юридичні особи відносяться до юридичних осіб публічного права, а для цього встановити певні критерії розмежування юридичних осіб приватного і юридичних осіб публічного права. Враховуючи західний досвід регулювання правового положення вказаних суб'єктів, можна вказати про те що в західних країнах до юридичних осіб публічного права відносяться різноманітні організації, включаючи державу і територіальні громади, і там цей правовий інститут сформувався історично і має свої особливості.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються ознаки юридичної особи публічного права, крім загальних ознак юридичної особи: організаційної єдності, відокремленого майна, цивільно-правової відповідальності, виступу в цивільному обороті від свого імені, вказаним суб'єктам притаманні такі ознаки, як розпорядчий порядок створення, наявність владних повноважень, задоволення публічного або суспільного інтересу. Для розуміння відмінностей між юридичними особами приватного права і публічного права досліджується цивільно-правовий статус акціонерних товариств (АТ) «Укрпошта» та «Укрзалізниця», державний концерн «Укроборонпром». При дослідженні статутних документів і діяльності акціонерних товариств «Укрпошта» і «Укрзалізниця» можна дійти висновку про те, що вказані юридичні особи відносяться до юридичних осіб приватного права. Державний концерн «Укроборонпром» відноситься до юридичних осіб публічного права. В статті автор досліджує правове становище юридичних осіб в західних країнах, зокрема у Франції і Німеччині. У Франції до юридичних осіб публічного права відносять державу, державні навчальні заклади, торгові палати, благодійні та спортивні організації, професійні спілки. Вказані суб'єкти в своїй діяльності підпорядковуються нормам адміністративного права і є учасниками цивільного обігу. В Німеччині до юридичних осіб публічного права відносяться три види: корпорації, установи та фонди. Корпорації

публічного права є організаціями, які створюються для виконання суспільних завдань. Корпорації засновуються в розпорядчому порядку на підставі державного акту і підлягають державному нагляду. Установами є державні адміністративні установи і органи влади. Установи здійснюють свою діяльність на підставі статуту, виконуючи завдання загальнодержавного і суспільного характеру. До публічно-правових установ відносяться: Німецька національна бібліотека, Федеральне управління фінансового нагляду і інші. Фонди публічного права в Німеччині є організаціями, яким засновник передає активи для виконання певних суспільних завдань. У таких фондах немає ні членів, ні користувачів, ні бенефіціарів. Фонди, зазвичай, створюються для досягнення таких цілей: освітніх, догляд за людьми похилого віку або допомога в розвитку країни. Фонди створюються державним сектором за допомогою закону, постанови, адміністративного акту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). М: Статут. 2005. 461 с.
2. Шимон С.І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн. Навч. посіб. (курс лекцій). К: КНЕСУ. 2004. 220 с.
3. Жорнокуй Ю.М. Проблемні питання застосування конструкції «юридична особа публічного права» URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/01/Zhornokui16.pdf>
4. Чиркин В.Е. Юридическое лицо публичного права. М: Норма. 2007. 352 с.
5. Тарасов О.И. Юридические лица публичного права: административно-правовой аспект: автореф. к. ю. н., 12.00.14 – административное право; административный процесс. СПб. 2013. 27 с.
6. Ястребов О.А. Юридическое лицо публичного права: сравнительно-правовое исследование: автореф. д. ю.ю н., 12.00.04 – административное право, финансовое право, информационное право. М. 2010 г. 49 с.
7. Кравець В.Д. Гражданско-правовой статус публичных юридических лиц. Монография. М: Проспект, 2016. 192 с.
8. Олькіна О.В. Конституціоналізація поняття «юридична особа публічного права». URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5299/Konstituc%D1%96onal%D1%96zac%D1%96ja%20>

ponjattja%20juridichna%20osoba%20publ%D1%96chnogo%20prava.pdf?sequence=1&isAllowed=y

10. Серова О.А. Классификация юридических лиц: монография. М: Издательская группа «Юрист». 2009. 232 с.

11. Чиркин В.Е. Юридическое лицо публичного права. Монография. М: Норма. 2007. С. 77.

12. Цивільне право України: підручник: у 2-х т. за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Х. Право. 2010. С. 166

13. Маркевич І. Майнова відокремленість (самостійність) як ознака комунальних юридичних осіб публічного права. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/03/6.pdf>

14. Про центральні органи виконавчої влади. Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>

15. Посикалюк О.О. До питання про поняття юридичної особи публічного права URL: http://old.univer.km.ua/statti/posikalyuk_o.o._do_pitannya_pro_ponyattya_yuridichnoyi_osobi_public_hnogo_prava_13.pdf

16. Про центральні органи виконавчої влади. Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>

17. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб публічного права. Університетські наукові записки. 2007 № 2 (22) с. 134-146

18. Блащук Т.В. Особливості участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2010/PPP_8_2009/Blaschuk.pdf

19. Майданик Р.А. Юридичні особи публічного права: поняття та місце в системі права України // Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвеевські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 8 листопада 2016 року – К.: Тов «Білоцерковдрук», 2016 – 186 с.

20. Зубар В.М. Критерії поділу юридичних осіб на осіб публічного та приватного права // Юридичні особи публічного права: участь у цивільному обороті (Матвеевські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 8 листопада 2016 року – К.: Тов «Білоцерковдрук», 2016 – 186 с.

21. Статут Акціонерного товариства «Укрпошта». Затверджено наказом Мініфраструктури України від 22.06.2021 № 333. К. 2021. URL: https://www.ukrposhta.ua/doc/statutorydocuments/statut_at_ukrposhta_22062021.pdf

22. Статут державного концерну «Укроборонпром» затверджено Постановою КМ від 31 серпня 2011 року № 993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2011-%D0%BF#Text>

23. Ведель Ж. Административное право Франции. М: Изд-во «Прогресс». 1973. URL: <https://www.twirpx.com/file/1065465/>

24. Конституція Французької Республіки. К. Москаленко О.М. 2018. 56 с. URL: http://185.65.244.102/img/books/files/1525439702fr_const_new_a5%20_web.pdf

25. Гражданский кодекс Франции 21.03.1804 г. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006352

Information about the authors:

Piddubna Viktoriia Fedorivna,

Candidate of Legal Sciences (Ph.D),

Associate Professor at the Department of Civil Law No. 2

Yaroslav Mudryi National Law University

77, Pushkinska str., Kharkiv, 61024, Ukraine

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ПЕРЕШКОДЖАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ АБО ПРОВЕДЕННЮ ЗБОРІВ, МІТИНГІВ, ПОХОДІВ І ДЕМОНСТРАЦІЙ

Романов М. Ю.

ВСТУП

Права і свободи людини і громадянина визначають зміст і спрямованість державної політики, а також є найвищою цінністю держави, що обумовлює необхідність системного вдосконалення функціонування інститутів охорони правопорядку та захисту прав і свобод людини і громадянина як в загальносоціальному так і вузькоюридичному розумінні. Слід підкреслити, що правовий режим воєнного стану в Україні, введений у зв'язку з широкомасштабним наступом російських військ створює умови для суттєвого обмеження прав і свобод людини і громадянина, оскільки Конституцією України безпосередньо зазначається коло таких прав і свобод, що можуть бути обмежені в умовах дії правового режиму воєнного стану.

До кола таких прав і свобод, відноситься також право громадян України на мирні зібрання (право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації) за перешкоджання реалізації якого Кримінальний кодекс України визначає відповідну відповідальність. Водночас, питання притягнення до кримінальної відповідальності будь-яких осіб є досить широко розвиненою в наукових колах темою та містить значний перелік характеристик і підходів до тлумачення основних категорій.

Так, одним із найбільш розповсюджених питань у криміналістичній характеристиці здійснення досудового розслідування будь-якого виду кримінального правопорушення є опрацювання крізь призму теорії та практики правозастосування особи правопорушника, способів учинення правопорушення та обстановки його вчинення.

З урахуванням важливості й соціальної значущості відповідної тематики, навіть попри низьку, відносно інших, кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень за фактом незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів

і демонстрацій, на нашу думку, відповідне питання потребує ґрунтового наукового опрацювання.

Водночас, фундаментальність та значущість окреслених елементів криміналістичної характеристики підкреслюють як окремі вчені індивідуально так і авторитетні дослідники-засновники юридичних шкіл. Найбільш значні напрацювання в галузі криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, в контексті даної праці мають: О. Авраменко, А. Андрушко, В. Бахін, Т. Варфоломєєва, В. Галаган, Р. Дударець, В. Дрозд, Л. Д'яковський, А. Іщенко, В. Коновалова, Є. Лук'янчиков, Г. Матусовський, В. Олішевський, Д. Савицький, М. Салтевський, Я. Соколова, О. Таран, О. Татаров, В. Тищенко, Л. Удалова, В. Шепітько, М. Шумило, М. Цуцкірідзе та інші.

Водночас, із питань пов'язаних із криміналістичною характеристикою незаконного перешкодження організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій автору не вдалось віднайти прямі джерела, що не є підтвердженням їх відсутності, проте свідчить про високу наукову і практичну актуальність, оскільки відповідна категорія кримінальних правопорушень, навіть у незначній кількості створює колосальний суспільний резонанс.

Метою є криміналістична характеристика незаконного перешкодження організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Водночас, поставлена мета, крізь призму тенденцій науки, потребує деталізації в наступних завданнях: надати криміналістичну характеристику особами, які вчиняють незаконне перешкодження організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій; охарактеризувати підходи до визначення способів незаконного перешкодження організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій; змістовно та структурно опрацювати обстановку вчинення незаконного перешкодження організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій.

Для досягнення поставлених завдань застосовано як загальнонаукові так і спеціально-юридичні методи (серед яких чільне місце займають методи: формальної логіки; опису; порівняльно-правовий; догматичний; системно-структурний; статистичний та інші). Окреслений інструментарій дозволив суттєво опрацювати основні проблемні питання пов'язані з теорією та практикою здійснення досудового розслідування незаконного перешкодження

організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій і запропонувати

1. Криміналістична характеристика особи, яка вчинила незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій

Як зазначається попередньо, криміналістична характеристика особи має суттєвий перелік змістовних ознак, оскільки містить основні (вихідні) показники, що впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення та на можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи взагалі. Водночас, питання щодо визначення сутності та основних елементів відповідної категорії в дослідженнях учених, хоч і набули сталого контексту проте не позбавлені дискусійності.

Слід звернути увагу на те, що низка дослідників, зокрема П. Матишевський, характеризують поняття особи злочинця, як таке, що містить в собі значну кількість саме соціальних властивостей і ознак особи, а зокрема: соціально-демографічні, морально-психологічні, психофізичні, а також, розглядають їх у взаємозв'язку з іншими, як особисті властивості, зв'язки й стосунки з іншими людьми, моральний і духовний світ, індивідуальні особливості та життєві установки¹. Водночас, на нашу думку, для комплексної характеристики зазначених елементів суттєвим є встановлення основних критеріїв і перемінних, що безпосередньо впливають на формування, усталення та життєзастосування відповідних процесів. До їх переліку, наприклад, відносить вік, освіта, стать, фізіологічні показники, психологічні риси особи та багато інших.

Подібної позиції притримується також значна кількість вітчизняних дослідників², указуючи, що конкретні кримінальні правопорушення завжди вчиняються певними особами, оскільки даний елемент є невід'ємним у структурі складу правопорушення, й являє собою певну сукупність ознак, установлення основних тенденцій і закономірностей у яких уможливорює подальший

¹ Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / П.С. Матишевський. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 272 с.

² Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Дрозд Валентина Георгіївна; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2009. – 17 с.

мисленнєвий процес щодо досудового розслідування³. Важливість такого процесу, перш за все характеризується тим, що сукупні елементи є непорушними та однозначно точними критеріями, які базуються не на здогадках чи є продуктом аналізу – а чітко відображають первинну інформацію про особу-правопорушника⁴. Ми також притримуємось такої позиції у розрізі криміналістичної характеристики особи, що вчинила незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій, оскільки це можна реалізувати в декілька способів, і для доведення відповідного злочинного замислу до результату, особа має володіти певним рівнем розумових, вольових, емоційних здібностей, за деяких обставин обіймати певну посаду чи займати соціальне становище. Слушним є також зауваження окремих дослідників щодо приналежності до ключових, таких характеристик особи злочинця як сімейний стан, соціальне становище, місце роботи (професія, галузь).

До комплексу ознак особи як елемента криміналістичної характеристики включаються всі ознаки, які можуть сприяти визначенню ефективних шляхів і методів встановлення, розшуку й викриття злочинця, частково ці характеристики суттєво впливають на кваліфікацію кримінально караного діяння (наприклад, попередні судимості), а за інших обставин, можуть свідчити про тонкощі вчинення кримінального правопорушення, оскільки високий рівень розумових здібностей дозволяє використовувати різноманітні методи й форми вчинення правопорушення (наприклад, хитрощі злочинця, кримінальні навички)⁵. Наведені характеристики дають підстави для визначення окремого кола ознак криміналістичної характеристики особи, з метою подальшого його інтерпретування в контексті аналізу матеріалів кримінальних проваджень та за фактом проведення соціологічних опитувань й анкетувань слідчих.

А. Колесниченко, ще за часів існування України в складі СРСР, указував, що криміналістична структура особистості злочинця складається з елементів: 1) що містять такі соціально-демографічні ознаки, як соціальне походження й стан, сімейний стан і посада,

³ Удалова Л. Д. Особливості проведення вербальних слідчих дій. Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 11. – С. 164–165.

⁴ Кунтій А. І. Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання: монографія / А.І. Кунтій. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 220 с.

⁵ Колесниченко А.Н. Криминалистическая характеристика преступлений. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. – К., 1988. – С. 29–42.

національна й професійна належність, рівень матеріальної забезпеченості; 2) які визначають рівень розумного розвитку, освітньо-культурний рівень, знання, навички, вміння; 3) до яких входять моральні якості, ціннісні орієнтації й прагнення особистості, її соціальні позиції та зв'язки, інтереси, потреби, схильності, звички; 4) що формують психічні процеси, властивості та стани особистості; 5) що складаються із соціального змісту й прояву таких біофізіологічних ознак, як стать, вік, стан здоров'я, особливості фізичної конституції тощо⁶. Саме тому, відповідний підхід до здійснення досудового розслідування зберігається й до сьогодні, що надає змогу накопичувати певні наукові знання та адаптувати їх до сучасних реалій. На нашу думку, зазначене групування криміналістично важливих ознак у контексті надання відповідної характеристики особистості злочинця є більш ефективним ніж фрагментарне виокремлення фактів, оскільки аналіз відповідних фактичних даних у тісному взаємному зв'язку дає концептуальний і стратегічний результат у рамках формування методики досудового розслідування певного виду кримінальних правопорушень.

Водночас, слід звернути увагу, що за сферами діяльності (суспільного буття) науковці розподіляють криміналістично значущу інформацію на декілька важливих і взаємопов'язаних соціальних аспектів, а саме: соціальні (статус особи в суспільстві, освіта, національність, сімейний стан, професія); психологічні (світогляд, переконання, знання, навички, звички, емоції, почуття, темперамент); фізіологічні (анатомічні ознаки, біохімічні особливості)⁷. Визначити вичерпний перелік криміналістично значущих властивостей елементів злочинної події можна лише в результаті вивчення співвідношення суб'єкта до певного виду злочинів, наявності потреб, які задовольняються за рахунок вчинення злочину, тобто мотиву злочинної діяльності⁸. Нами цілком

⁶ Мельничок В.М. Криміналістична характеристика соціально-психологічних ознак особистості злочинця. Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 97–102.

⁷ Брусо К.М. Криміналістична характеристика особи злочинця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення у сфері житлового будівництва. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2019. URL: http://lsej.org.ua/6_2019/121.pdf

⁸ Охрімченко І.М., Рівчаченко О.А. Юридико-психологічна характеристика суб'єктів вчинення незаконних дій з обладнанням для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2021, випуск 67. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/01/56.pdf>

підтримується така позиція та вказується, що будь-які нові криміналістично значущі характеристики в процесі досудового розслідування підлягають виявленню та інтеграції в методику такого досудового розслідування виключно в залежності від типу правовідносин, що піддалися посяганням.

Слід звернути увагу, що, за результатами аналізу матеріалів 43 кримінальних провадження за фактом незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій, слід, крізь призму попередньо проаналізованих наукових концепцій обґрунтувати, що:

кримінально-правові ознаки особи злочинця, що вчиняє незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій: з точки зору морально-психологічної готовності та вмотивованості злочинця: свідчать про цілковиту мотивацію на досягнення злочинного результату в незалежності від наслідків які настануть (21 % осіб-злочинців); готовність осіб перешкоджати мирному зібранню виключно на стадії організації (33 % осіб-злочинців); свідому участь в силовому розгоні мирного зібрання яке вже відбувається (42 % осіб-злочинців). Крім цього, цікавим є факт про наявність в структурі проаналізованих матеріалів свідчень про груповий характер учинення даного правопорушення (64 % фактів про перешкоджання реалізації права збиратися мирно), а де-інде й про факти замовлення здійснення такої діяльності, як на стадії перешкоджання організації так і силового перешкоджання проведенню (22 % проваджень). Серйозним свідченням є виявлений факт про високу інтенсивність дій спрямованих на перешкоджання організації мирного зібрання ще на стадії анонсу про його проведення, що посилюється з кожним наступним днем до його проведення (87 % вчинених правопорушень), що дає підстави підкреслити про можливу додаткову кваліфікацію таких діянь за відповідними статтями Кримінального кодексу України. Крім цього, виразним є факт учинення силового перешкоджання проведенню мирного зібрання особами раніше судимими за вчинення злочинів проти життя і здоров'я особи, а також проти громадської безпеки та моральності (93 % випадків).

соціально-рольові ознаки особи злочинця, що вчиняє незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій характеризуються так: крізь призму соціальних ролей, частіше вчиняють перешкоджання мирного зібрання, що вже

проводиться неodrжені, непрацевлаштовані й негативно характеризовані власним оточенням особистості (39 % випадків), у той час як особи, що отримують найвищі соціальні характеристики від осіб із якими працевлаштовані, чи від членів сім'ї частіше перешкоджають організації мирного зібрання зловживаючи своїм службовим становищем і використовуючи набутий авторитет (47 % проваджень). Водночас, злочинні особистості, що свідомо готові до вчинення злочинів супутньою із перешкоджанням проведенню мирного зібрання (нанесення тілесних ушкоджень, насильство, порушення громадського порядку та ін.) характеризуються як дистанційовані від суспільства й позитивних соціальних груп, такі, що мають низький соціальний рівень життя, системні прояви девіантної поведінки та не беруть активної участі як члени громадянського суспільства, керуються власною вигодою (40 % проваджень). Крім цього, у розрізі співвідношення статі й віку осіб-правопорушників, крізь призму їх соціального становища, виявлено свідчення про більшу кількість вчинених особами жіночої статі (вікова категорія 35-45 років) перешкоджань організації проведення без застосування насильства (близько 63% даної категорії), а також про вчинення силового перешкоджання проведенню мирних зібрань (близько 85 % даної категорії) особами чоловічої статі (вікова категорія 18-28 років).

морально-психологічні особливості особи злочинця, що вчиняє незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій мають такі показники: з точки зору характеристики поведінки особи: високоморальну поведінку демонструють 17 % осіб-злочинців; середньостатистичну девіантність поведінки притаманна 47 % правопорушників відповідної категорії та близько 33 % мають яскраво виражені девіантні прояви, свідомо ігнорують правила поведінки та особисті кордони й права інших осіб; крізь призму моральної стійкості та наявних морально-психологічних якостей: як морально нестабільні, характеризуються близько 7 % злочинців; середньостатистичний показник співвідношення морально-вольових якостей мають 51 % осіб-правопорушників; мають стійкі вольові якості, високу мотивацію вчинюваного та усвідомлення своїх дій – близько 35 %.

Разом із тим, не менш важливим на нашу думку є необхідність підкреслити, що з метою силового перешкоджання реалізації права на мирні зібрання, як правило, залучаються не лише повнолітній, а й неповнолітні та навіть малолітні особи, враховуючи неможливість

притягнення їх до кримінальної відповідальності в окремих випадках, користуючись морально-психологічною незрілістю та не усвідомленням сутності та змісту власних дій. Досить системним (у 38 % випадків) спостерігається залучення до аналогічних дій, осіб, що перебувають на психіатричних і наркологічних обліках.

Даний перелік не є остаточним і потребує подальшої наукової характеристики та оцінки, за допомогою соціологічного методу наукових досліджень, що уможливить проведення комплексного зрізу позицій і думок працівників органів досудового розслідування.

2. Підходи до визначення способів незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій

Спосіб учинення кримінального правопорушення загалом, як елемент криміналістичної характеристики суттєво доповнює відповідну категорію важливими науково-практичними елементами, що комплементарно вміщуються в зміст методики розслідування конкретного правопорушення. Зокрема, враховуючи, що склад злочину незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій передбачає декілька варіантів (способів) його учинення, останнє, на нашу думку, потребує ґрунтовної теоретико-правової характеристики та аналізу.

В. Пяковський підкреслює, що система криміналістичної характеристики, одним із найбільш важливих елементів у своїй структурі визначає спосіб учинення злочину як елемент, що містить закономірні зв'язки слідів з ознаками складу злочину. Спосіб учинення злочину, на думку автора, найбільшою мірою відображає зовнішній прояв діяння та його індивідуальні особливості⁹. На нашу думку, така характеристика способу вчинення має загальнокриміналістичне значення, водночас, у обстановці необхідності кваліфікації відповідного діяння відповідно до Кримінального кодексу України, питання способів учинення правопорушення набуває нового юридичного значення.

Поряд із цим, В. Кудрявцев тлумачачи категорію способу вчинення злочину, підкреслює що він (спосіб) включає в себе прийоми, які використовує злочинець для досягнення намірів.

⁹ Пяковський В.В. Спосіб учинення злочину як елемент криміналістичної характеристики насильницьких злочинів проти статевої недоторканості неповнолітніх. Scientific journal of National Academy of Internal Affairs, № 1 (98), 2016. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/76/2/3.pdf>

Зазначає автор також про тісний взаємозв'язок психології та механіки вчинення злочинних діянь, з нормативно-правовою реальністю, підкреслюючи, що в умовах де спосіб відіграє ключову роль у кваліфікації кримінально караного діяння, його належить визначити та аналізувати найперше¹⁰. Нами також зазначається, що спосіб учинення злочину (кримінального правопорушення) є універсальною правовою категорією, що вміщає не лише вплив на кваліфікацію, з урахуванням особливостей вчинення правопорушення, а й безпосередньо впливає на його тяжкість, оскільки такий формат учинення незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій, як із застосуванням насильства – суттєво підвищує соціальну небезпечність та рівень покарання.

І. Гора, також схиляється до визначення, що спосіб учинення – центральний момент у генезисі злочинної поведінки. Саме він є головною якісною характеристикою діяльності злочинця, що найтісніше взаємопов'язана з властивостями інших елементів злочинної події. Вивчаючи характер актів поведінки слідчий може вийти на встановлення мотиву і мети злочину, визначити шлях для встановлення психологічного контакту з обвинуваченим, обрати для конкретного випадку тактичні прийоми проведення окремих слідчих дій і вирішити багато інших криміналістичних завдань¹¹. У випадку з кримінальним правопорушенням, що нами аналізується, на нашу думку, спосіб відіграє ключову роль у контексті кваліфікації тяжкості вчиненого правопорушення, а також визначення рівня його суспільної небезпечності з точки зору суб'єктної характеристики (наприклад, вчинене групове насильницьке перешкоджання мирному зібранню на замовлення осіб, що попередньо намагались перешкодити організації такого зібрання за допомогою зловживання службовим становищем – утворює цілу низку обставин, що підлягають кримінально-правовій оцінці та характеристиці (комплекс способів перешкоджання, у даному випадку досить різноманітний).

Водночас, у даному розрізі В. Тищенко зазначає, що спосіб вчинення злочину не є просто сукупністю поведінкових актів, а

¹⁰ Кудрявцев В.Н. Генезиспреступления. Опыт криминологического моделирования / В.Н.Кудрявцев. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 215 с.

¹¹ Гора І. Поняття спосіб вчинення злочину та його значення в розкритті та розслідуванні. *Legea si Viata*. № 9.2012. URL: <http://legeasiviata.in.ua/archive/2012/9/08.pdf>

відображає цілісну, сталу та прийнятну на інтуїтивному рівні систему поведінки. А це свідчить про те, що спосіб вчинення злочину – взаємопов’язані елементи, акти поведінки, спрямовані на підготовку, вчинення і приховування злочину¹². На нашу думку, такий комплексний підхід до визначення поняття способу, характеризує його як набір структурно та ієрархічно компонованих у певну послідовність дій актів людської поведінки, взаємопов’язані з учиненим кримінальним правопорушенням. У випадку з незаконним перешкоджанням організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій – така послідовність дій однозначно спрямована на бажання досягти злочинного результату.

Крім цього, слід звернути увагу, що такі дослідники як О. Колесниченко, В. Коновалова та В. Шепітько в своїх наукових працях неодноразово підкреслювали, що спосіб кримінального правопорушення детермінований низкою об’єктивних чинників, що належать до умов зовнішнього середовища, де вчиняється правопорушення, і суб’єктивних, що стосуються особи правопорушника¹³, спосіб буквально слугує зовнішнім відображенням вчиненого правопорушення, оскільки свідчить про застосування злочинцем низки операцій і прийомів, що допомогли йому досягти злочинного результату¹⁴. Саме це, на нашу думку має стати наріжним і магістральним у дослідженні питань пов’язаних із криміналістичною характеристикою способів учинення незаконного перешкоджання організації чи проведенню мирного зібрання, оскільки тісний взаємозв’язок візуального відображення вчиненого правопорушення та інструментарію, що було обрано злочинцем для досягнення такого результату – є ключовим у контексті результативності такого досудового розслідування.

Напрацювання вітчизняної криміналістики свідчать про те, що в структурі фактів щодо вчинення кримінального правопорушення в контексті способів, які злочинець використовує, чільне місце займають ті, що мають кримінально-правове значення (у контексті

¹² Тищенко В.В. Криминалистические аспекты изучения преступной деятельности / В.В.Тищенко // Проблемы государства и права Украины: Тем. сборник науч. тр. – К., 1992. – С. 106-114.

¹³ Криминалистическая характеристика преступления : учебное пособие / под ред. А.Н. Колесниченко, В.Е. Коновалова. Харьков : Юридический институт, 1985.

¹⁴ Криміналістика : підручник / кол. авт.: В.Ю. Шепітько та ін. ; за ред. В.Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 464 с.

кваліфікації діяння за конкретною нормою Кримінального кодексу України), а також ті, забезпечують деталізацію вчинення правопорушником відповідного діяння, що на перспективу розглядається як доказовий на стадії судового процесу матеріал¹⁵.

Таким чином, ми вважаємо, що ті способи, які визначені в Кримінальному кодексі України, щодо відповідного складу кримінального правопорушення (вчинення такого діяння щодо законного мирного зібрання службовою особою – відповідно з використанням службового становища, а також із застосуванням насильства, що може бути досить різноманітним), безпосередньо впливають на його кваліфікацію та є значимими з нормативно-правової точки зору, а ті, дозволяють в контексті загальної картини вчиненого кримінального правопорушення накопичити додаткових доказових матеріалів, синтезувати нову інформацію та якомога детальніше охарактеризувати особу злочинця – суттєвими крізь призму механізму притягнення до кримінальної відповідальності відповідної особи з дотриманням вимог і засад кримінального процесу та криміналістики.

Слід звернути увагу, як попередньо зазначалось про аналіз матеріалів 43 кримінальних провадження за фактом незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій, слід підкреслити про такі найбільш розповсюджені способи вчинення відповідного правопорушення:

одним із найбільш розповсюджених способів учинення відповідного правопорушення є силове перешкоджання проведенню (загалом у 60 % випадків), що пов'язується з насильницьким заволодінням звукопідсилювальної техніки, плакатів, символіки (близько 60 % в даному типі), нерідко – фізичним впливом на осіб, що спрямований змусити залишити зібрання та відмовитись від реалізації відповідного права (трохи більше 40 %);

менш популярним є перешкоджання організації мирного зібрання на стадії підготовки до його проведення, оскільки така діяльність частіше пов'язується з використанням відповідними службовими особами свого службового становища (у 40 % випадків загалом), а враховуючи значний суспільний резонанс і увагу соціуму до реалізації права збиратися мирно – будь-які дії вчинені в такий спосіб можуть бути задокументовані й вираховані особи причетні до такого перешкоджання;

¹⁵ Волобуєв А.Ф. Криміналістика. URL: <http://westudents.com.ua/knigi/424-kriminalstika-volobuv-af.html> (дата звернення: 31.08.2022).

цікавим є факт незаконного перешкоджання до підготовки проведення мирного зібрання з застосуванням владних повноважень (притаманно для часів української державності періоду 2010-2014 років), наприклад у спосіб розташування на місці проведення мирного зібрання габаритної конструкції чи одночасного проведення іншого заходу за ініціативи органів самоврядування чи державної влади.

3. Обстановка вчинення незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій

Ураховуючи, що обстановка вчинення кримінального правопорушення також безпосередньо впливає на кваліфікацію такого діяння, а в контексті незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій є одним із основоположний факторів, кваліфікації діяння саме за даною статтею Кримінального кодексу України, на нашу думку, доцільним буде надати характеристику відповідній складовій і розглянути її крізь призму методики досудового розслідування відповідної категорії кримінальних правопорушень.

На переконання А. Заніна, під обстановкою вчинення злочину слід розуміти сукупність об'єктивних умов, у яких протікає зовнішній акт злочинної поведінки¹⁶, що на нашу думку, може характеризуватись як у широкому так і в вузькому сенсі, оскільки будь-яка обстановка, за своїм змістом охоплює всю сукупність вчиненого відносно конкретного кримінального правопорушення (як речі, факти, процеси, ситуацій і явища) так і може охоплювати лише конкретно визначений перелік обставин, що безпосередньо стосується якогось критерію – наприклад місця вчинення цього ж правопорушення.

Вчені та дослідники звертають увагу на те, що обстановка вчинення злочину дійсно має вузьке і широке розуміння та буквально сприймається як: речі, явища, процеси що є елементами зовнішнього світу; місце, час та інші конкретні умови вчинення кримінального

¹⁶ Занин А.В. Проблемы расследования и предупреждения выпуска недоброкачественной, нестандартной и некомплектной продукции : дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1981. 20 с.

правопорушення¹⁷. Таким чином, у спосіб віднесення відповідного переліку критеріїв до того чи іншого підходу, належить зауважити, що на нашу думку, обстановка вчинення кримінального правопорушення характерна тим, що містить в собі певний, унікальний набір обставин і фактів про вчинене правопорушення, що перебувають у тісному взаємному зв'язку, що власне й формує її усвідомлення як елементу складу кримінального правопорушення.

А. Якупов, свого часу також розглядав обстановку як взаємодію людини (суб'єкта злочину) з зовнішнім світом, продуктом якої є факт вчинення особою кримінального правопорушення. Ця взаємодія може впливати з конкретних обставин, прийнятих рішень, пори року, об'єктів матеріального світу й обов'язково обмежуватись просторово-часовими критеріями¹⁸. Ми ж, у свою чергу, цілком погоджуючись із завчасно визначеною базовою доктриною обстановки вчинення кримінального правопорушення підкреслюємо, що в контексті перешкодження організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій, обстановка – є основний детермінант міри й обсягу відповідальності, що наступатиме за вчинені діяння.

Обстановка вчинення злочину, відповідно до напрацювань учених із галузі кримінального права, визначається як комплекс ознак, що можуть підвищити чи зменшити суспільну небезпечність діяння та вплинути на його кваліфікації, оскільки як правило відповідні положення відображаються в нормах Кримінального кодексу України¹⁹. Таким чином, на нашу думку, поняття й зміст обстановки вчинення злочину не позбавлене таких характеристик як «обставини», «умови», «ситуація», що безпосередньо в сукупності впливають на можливість кваліфікувати відповідне діяння, як таке, що є суспільно небезпечним і за яке передбачається покарання. В кореляції з нормами Кримінального кодексу України, в контексті предмета дослідження, характерним і важливим щодо визначення обстановки є «законність» організації або проведенню таких зборів, мітингів, походів і демонстрацій., факт його проведення (оскільки

¹⁷ Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар. Видання восьме, перероблене та доповнене / Відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. 904 с.

¹⁸ Якупов А.Ш. Уголовное право УССР : учебник. Киев: Вища шк., 1984. С. 470.

¹⁹ Маслова О.О. Обстановка вчинення злочину в кримінальному праві України. Вісник «Право України». Серія «Право і суспільство». 2015. № 6. С. 148–152.

перешкоджати можна лише тому, що безпосередньо здійснюється) й інші суттєві елементи.

Водночас, В. Бурлака, обстановку вчинення злочину у вузькому значенні – тлумачить як виключно місце події (злочину), у той час як широкому тлумаченню надає таких ознак як «матеріальна» обстановка місця події, обставини, умови зовнішнього середовища та інші елементи, що створюють загальне розуміння про вчинене правопорушення. Спираючись на дослідження інших учених, дослідник стверджує, що обстановкою вчинення злочину є система об'єктів, явищ і процесів, що взаємодіють до і після вчинення злочину, характеризують місце, час, речові, природно-кліматичні, виробничі, побутові й інші умови навколишнього середовища, інші фактори об'єктивної реальності, що визначають можливість, умови та інші обставини вчинення злочину²⁰. На нашу думку, таке визначення є найбільш широким і повним, оскільки питання пов'язані з характеристикою обстановки вчинення кримінального правопорушення охоплюють значний обсяг інформації, безпосередньо впливають не лише на кваліфікацію, а й на весь процес доказування та тактику здійснення досудового розслідування, а саме тому місце проведення мирного зібрання, його час, будь-які предмети матеріального світу, що відносяться до кримінального правопорушення, а також умови навколишнього середовища, що визначають обставини вчинення злочину пов'язаного з незаконним перешкоджанням організації чи проведенню мирного зібрання, мають важливе значення.

Слід також вказати на неоднозначність визначення різними дослідниками понять «обстановка вчинення злочину» та «слідова картина», що уніфікуються деякими вченими, що призводить до втрати відповідними поняттями своєї суб'єктності та може негативно в подальшому вплинути на становлення та формування різних методик досудового розслідування.

Так, низка дослідників указує, що обстановка вчинення злочину є складовою частиною його слідової картини, підкреслюючи, що остання є така обстановка, є предметом оцінки спеціально уповноваженою на це особою в певний часовий проміжок (до, на момент чи після вчинення кримінального правопорушення)²¹. Водночас, на нашу думку, тлумачачи слідову картину злочину як

²⁰ Бурлака В. В. Криміналістична характеристика незаконного позбавлення волі або викрадення людини. Митна справа. 2014. Ч. 2. Кн. 2. С. 445–451.

²¹ Маркус В. О. Криміналістика : навч. посіб. Київ, 2007. 558 с.

ситуацію, що містить в собі інформацію про подію злочину й особу, яка вчинила його в цій обстановці станом на конкретний період часу, співвідношення даних понять в контексті наукового аналізу є дещо іншим, оскільки обстановка вчинення кримінального правопорушення – це елемент криміналістичної методики, встановлення якого спрямовує хід досудового розслідування, його планування та основні етапи, у той час як слідова картина, це обставини, що є сформованою схемою виключно для кваліфікації відповідного діяння в конкретний період часу.

Аналогічної позиції, притримується наприклад Ю. Шепітько, стверджуючи, що вказані поняття відносяться до різних елементів криміналістичної характеристики²², тоді як О. Ромців, узагалі стверджує, що слідова картина є результатом вчинення злочину і становить посткримінальну ситуацію²³. Водночас В. Бурлака зауважує, що з позиції чинного законодавства зазначені характеристики є поняттями з різних галузей права. Питання встановлення обстановки вчинення злочину є безпосереднім обов'язком слідчого в досудовому розслідуванні, а «слідова картина» є поняттям виключно криміналістичним, тому сутності й значення в досудовому розслідуванні не матиме²⁴.

Наведене дає підстави стверджувати про тісну взаємопов'язаність відповідних понять, проте не доводить їх тотожності в контексті формування методики досудового розслідування незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій.

ВИСНОВКИ

Отже, автором було надано криміналістичну характеристику незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій крізь призму надання характеристики особами, які вчиняють відповідні діяння, дослідження підходів до визначення способів такого незаконного

²² Керівництво з розслідування злочинів : наук.-практ. посіб. / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька]. Харків, 960 с.

²³ Ромців О. І. Проблеми виявлення злочинів у сфері службової діяльності в умовах протидії. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2553/vnulpurn201581346.pdf>.

²⁴ Бурлака В. В. Криміналістична характеристика та початковий етап розслідування незаконного позбавлення волі або викрадення людини : дис. канд. юр. наук : 12.00.09 / Бурлака Владислав Васильович – Київ, 2021. – 266 с.

перешкоджання й опрацювання обстановки вчинення як одного з основних складових елементів відповідної характеристики. Основні тези й положення відповідного дослідження ґрунтуються на тому, що:

1. Сутність поняття криміналістична характеристика в загальноправовому розумінні є значно ширшим за змістом і кількістю складових елементів, ніж було запропоновано до дослідження автором із урахуванням граничних розмірів праці, проте ключовими із них визначено необхідність тлумачення особи-злочинця, способів учинення та обстановки.

2. Крізь призму думок дослідників, автор обґрунтував бачення, щодо характеристики особи-злочинця, що вчиняє незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій і визначив його основні характеристики й ознаки спираючись на матеріали досудового розслідування низки кримінальних проваджень. Визначено, що відповідні групи ознак, поділяються на три основні групи (кримінально-правові та соціально-рольові ознаки, а також морально-психологічні особливості) й відповідний перелік не може бути вичерпним в умовах динамічності вітчизняного законодавства, тенденцій злочинності та інших факторів.

3. З'ясовано, що спосіб відіграє ключову роль у контексті кваліфікації тяжкості вчиненого правопорушення, а також визначення рівня його суспільної небезпечності з точки зору суб'єктної характеристики. Крім цього, способи як криміналістична категорія дозволяють в контексті загальної картини вчиненого кримінального правопорушення накопичити додаткові доказові матеріали, синтезувати нову інформацію та якомога детальніше охарактеризувати особу злочинця.

4. Встановлено, що обстановка вчинення злочину крізь призму науки криміналістики має важливе значення для подальшого досудового розслідування, оскільки при належному застосуванні відповідних методів пізнання, щодо встановлення всіх необхідних закономірностей, обставин, фактичних даних, візуальних факторів, об'єктів, предметів і речей матеріального світу та іншого – з'являється можливість здійснення ефективного, швидкого, повного, неупередженого досудового розслідування з метою притягнення до відповідальності винних осіб.

5. Перспектива подальших наукових пошуків полягає в можливості більш ґрунтового аналізу наукових позицій дослідників

й інших науково-дослідницьких джерел, а також використання в даному контексті результатів соціологічного опитування (анкетування) слідчих, використання статистичної інформації органів досудового розслідування, прокуратури та судової статистики.

АНОТАЦІЯ

Автором, у даній праці було надано криміналістичну характеристику незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій крізь призму надання характеристики особами, які вчиняють відповідні діяння, дослідження підходів до визначення способів такого незаконного перешкоджання й опрацювання обстановки вчинення як одного з основних складових елементів відповідної характеристики.

Доведено, що сутність поняття криміналістична характеристика в загальноправовому розумінні є значно ширшим за змістом і кількістю складових елементів, ніж було запропоновано до дослідження автором із урахуванням граничних розмірів праці, проте ключовими із них визначено необхідність тлумачення особи-злочинця, способів учинення та обстановки.

Крізь призму думок дослідників, автор обґрунтував бачення, щодо характеристики особи-злочинця, що вчиняє незаконного перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій і визначив його основні характеристики й ознаки спираючись на матеріали досудового розслідування низки кримінальних проваджень. Визначено, що відповідні групи ознак, поділяються на три основні групи (кримінально-правові та соціально-рольові ознаки, а також морально-психологічні особливості) й відповідний перелік не може бути вичерпним в умовах динамічності вітчизняного законодавства, тенденцій злочинності та інших факторів.

З'ясовано, що спосіб відіграє ключову роль у контексті кваліфікації тяжкості вчиненого правопорушення, а також визначення рівня його суспільної небезпечності з точки зору суб'єктної характеристики. Крім цього, способи як криміналістична категорія дозволяють в контексті загальної картини вчиненого кримінального правопорушення накопичити додаткові доказові матеріали, синтезувати нову інформацію та якомога детальніше охарактеризувати особу злочинця.

Встановлено, що обстановка вчинення злочину крізь призму науки криміналістики має важливе значення для подальшого досудового розслідування, оскільки при належному застосуванні відповідних методів пізнання, щодо встановлення всіх необхідних закономірностей, обставин, фактичних даних, візуальних факторів, об'єктів, предметів і речей матеріального світу та іншого – з'являється можливість здійснення ефективного, швидкого, повного, неупередженого досудового розслідування з метою притягнення до відповідальності винних осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / П.С. Матишевський. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 272 с.

2. Дрозд В. Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Дрозд Валентина Георгіївна; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2009. – 17 с.

3. Удалова Л. Д. Особливості проведення вербальних слідчих дій. Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 11. – С. 164–165.

4. Кунтій А. І. Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання: монографія / А.І. Кунтій. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 220 с.

5. Колесниченко А.Н. Криминалистическая характеристика преступлений. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. – К., 1988. – С. 29–42.

6. Мельничок В.М. Криміналістична характеристика соціально-психологічних ознак особистості злочинця. Юридична Україна. – 2008. – № 11. – С. 97–102.

7. Бруссо К.М. Криміналістична характеристика особи злочинця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення у сфері житлового будівництва. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2019. URL: http://lsej.org.ua/6_2019/121.pdf

8. Охріменко І.М., Рівчаченко О.А. Юридико-психологічна характеристика суб'єктів вчинення незаконних дій з обладнанням для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2021, випуск 67. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/01/56.pdf>

9. Пясковський В.В. Спосіб учинення злочину як елемент криміналістичної характеристики насильницьких злочинів проти статевої недоторканості неповнолітніх. Scientific journal of National Academy of Internal Affairs, № 1 (98), 2016. URL: <http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/76/2/3.pdf>

10. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования / В.Н.Кудрявцев. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 215 с

11. Гора І. Поняття способу вчинення злочину та його значення в розкритті та розслідуванні. Legea si Viata. № 9.2012. URL: <http://legeasiviata.in.ua/archive/2012/9/08.pdf>

12. Тищенко В.В. Криминалистические аспекты изучения преступной деятельности / В.В.Тищенко // Проблемы государства и права Украины: Тем. сборник науч. тр. – К., 1992. – С. 106-114.

13. Криминалистическая характеристика преступления : учебное пособие / под ред. А.Н. Колесниченко, В.Е. Коновалова. Харьков : Юридический институт, 1985.

14. Криміналістика : підручник / кол. авт.: В.Ю. Шепітько та ін. ; за ред. В.Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 464 с.

15. Волобуєв А.Ф. Криміналістика. URL: <http://westudents.com.ua/knigi/424-krimnalstika-volobuv-af.html> (дата звернення: 31.08.2022).

16. Занин А.В. Проблемы расследования и предупреждения выпуска недоброкачественной, нестандартной и некомплектной продукции : дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1981. 20 с.

17. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар. Видання восьме, перероблене та доповнене / Відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. 904 с.

18. Якупов А.Ш. Уголовное право УССР : учебник. Киев: Вища шк., 1984. С. 470.

19. Маслова О.О. Обстановка вчинення злочину в кримінальному праві України. Вісник «Право України». Серія «Право і суспільство». 2015. № 6. С. 148–152.

20. Бурлака В. В. Криміналістична характеристика незаконного позбавлення волі або викрадення людини. Митна справа. 2014. Ч. 2. Кн. 2. С. 445–451.

21. Маркусь В. О. Криміналістика : навч. посіб. Київ, 2007. 558 с.

22. Керівництво з розслідування злочинів : наук.-практ. посіб. / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька]. Харків, 960 с.

23. Ромців О. І. Проблеми виявлення злочинів у сфері службової діяльності в умовах протидії. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2553/vnulpurn201581346.pdf>.

24. Бурлака В. В. Криміналістична характеристика та початковий етап розслідування незаконного позбавлення волі або викрадення людини : дис. канд. юр. наук : 12.00.09 / Бурлака Владислав Васильович – Київ, 2021. – 266 с.

Information about the author:

Romanov Maksym Yuriiiovych,

Research Officer of the Research Laboratory on Problems
of Prevention of Criminal Offenses of Faculty № 3

Donetsk State University of Internal Affairs
1, Velyka Perspektyvna str., Kropyvnytskyi, 25000, Ukraine

ВІРТУАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОЕКЦІЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Токарева В. О.

ВСТУП

Концепція «сервісної держави» або «держави як платформа», яка передбачає глобальну трансформації державного управління суспільством від традиційної бюрократичної системи до управління із застосуванням цифрових інформаційно комунікативних технологій, справляє вплив на розуміння фізичної особи як людини в умовах цифровізації, адже у мережі Інтернет створюється проекція фізичної особи.

У 2021 році із прийняттям Закону України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» Україна обрала шлях Paperless – «без паперів», прискорення процесів цифровізації та трансформації у цифрову державу яка в першу чергу піклується про інтересу громадян, ставши першою державою, яка юридично визнала образ ID-картки та закордонного біометричного паспорта у Єдиному державному вебпорталі електронних послуг «Дія» (далі вебпортал «Дія») в якості офіційного посвідчення та самою швидкою реєстрацією підприємств онлайн. Впровадження режиму «без паперів» передбачає, що державні органи не можуть вимагати надання паперових документів, справок та посвідчень якщо така інформація міститься у державних реєстрах та автоматизації державних послуг.

Через повномасштабну воєнну агресію РФ проти України, Міністерство Цифрової Трансформації України коло послуг які може отримати фізична особа у онлайн із застосування вебпорталу «Дія» поетапно розширюється.

У таких умовах, формування та використання цифрового профілю стає невід’ємним елементом розвитку цифрового середовища та застосування проривних та перспективних цифрових технологій в органах державної влади. Цифровий профіль людини, поряд з платформою віддаленої ідентифікації (біометричною автентифікацією), які є елементами концепції цифрової держави, системи швидких платежів та платформою маркетплейс, є одним із основних інфраструктурних проектів, заснованих на використанні

цифрових технологій, щодо яких, встановлюються вимоги інформаційної безпеки.

1. Віртуальна ідентичність як симуляція

Якщо від початку проникнення інформаційно-комунікаційних технологій у щоденне життя, мережа Інтернет сприймалася як середовище для розваг, гри, «втечі» від побутових негараздів, тимчасового виходу від повсякденності, то наразі використання Інтернету є життєвою потребою. Відмовитися від електронної пошти, соціальних мереж, чатів та месенджерів значить залишити суспільство, свого роду самотником.

Сучасне життя в онлайн стало невід'ємною частиною офлайн-життя, однак як особи так і суспільство в цілому ще не встигли пристосуватися до такого нового формат відносини де офлайн– та онлайн-світи взаємопоглинаються, що ставить питання через відсутність демаркації між публічним та приватним. Коли вхід у аккаунт соціальної мережі, можна розглядати як вихід у публічний простір для презентації себе своїх думок, перебуванні та спілкування у вузькому колі друзів та знайомих¹.

Втрачається межа між реальним та віртуальним. Цифровий сегмент реальності більше не відсилає та з неї вже не можна вийти. Смартфони та смартТВ забезпечують цілодобовий, безперервний доступ до Інтернету, а знаходячись в офлайн, push-повідомлення інформують про потребу негайного повернення в онлайн. В.Н. Моїсєєв порівнює стрімку еволюцію комп'ютера від громіздкої машини розміром з двоповерхову будівлю та важкої коробки до тонкого ноутбука, кишенькового смартфона та окулярів, які дозволяють практично постійно бути підключеним до мережі. Логіка такої еволюції свідчить про намір людини прибрати не лише парадигму «віртуальне-реальне», але й парадигму «онлайн-офлайн»².

Розвиток, інформаційно комунікативних технології значно розширили можливості для конструювання особою вигаданого образу та. іміджу. Особистість наділяється новими атрибутами, які зазвичай, не співпадають із її характеристиками у фізичному світі.

¹ Зотов В.В. Демаркация публичного и частного при взаимодействии государства и граждан на цифровых сетевых платформах. *Цифровая социология. 2021. № 3*. pp. 16-26.

² Моисеев В.Н. Общество синхронизации: человек и его цифровой профиль. *Обсерватория культуры. 2014. № 5*. С. 109-113.

Для позначення образу який не має оригіналу або який втратив його з часом, французькі філософи постмодерністи – Ж. Батай, Ж. Дельоз і Ж. Бодрійяр застосовували термін симулякр.

Симулякр – слово, необхідне для опису та розуміння багатьох сучасних процесів які наразі відбуваються – від постмодерністського мистецтва до віртуальної реальності. Не випадково навіть у «Матриці» герой Кіану Рівза використовує як схованку книгу французького філософа Ж. Бодрійяра «Симулякри та симуляція». Адже, по суті, матриця – і є симулякра, тобто копія чогось, що не існує насправді. Комп'ютерна програма відтворює світ який давно зник у кінці ХХ сторіччя³.

Термін «симулякр» вперше зустрічається у латинських перекладах Платона – як еквівалент грецького «ейдолон». Грецький філософов розділяв матеріальний світ та трансцендентний світ ідей – ейдосов. Ідеї втілюються у реальних предметах та важливо, щоб ці втілення відбувалися без спотворень. А «ейдолон» – це хибна копія, що спотворює ідею-прототип, що не відображає її сутності. Отже, порушує гармонію Всесвіту.

Ж. Дельоз пропонує надзвичайно сміливу концепцію, на його думку, людина і є симулякром. «Бог створив людину за образом та подобою, – зазначає філософ. Однак у результаті гріхопадіння людина втрачає подобу до Бога, зберігаючи при цьому образ. Ми стаємо симулякром. Ми відмовляємося від морального існування задля того, щоб увійти до стадії естетичного існування».

Ще одним концептом, досліджуваним Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі, було «тіло без органів». Під «тілом без органів» філософи розглядали віртуальний вимір людини, віртуальне не в розумінні цифрових технологій. «Тіло без органів, яке не виробляє, не споживане, служить поверхнею для реєстрації всього процесу виробництва бажань». Що стає актуальним в умовах культури споживання⁴.

У подальшому концепція «тіла без органів» неодноразово інтерпретували послідовники Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі. Так, Я. Бюканан у дослідженні «Дельоз та Інтернет» («Deleuze and the Internet») надалі розвиває уявлення про «тіло без органів» з урахування розвитку ІТ сектора. За визначенням Я. Бюканана,

³ Варламова Д. Что такое симулякр или зачем на самом деле нужен Диснейленд <https://theoryandpractice.ru/posts/6543-что-такое-simulyakr-ili-zachem-na-samom-dele-nuzhen-disneylend>

⁴ Моисеев В.Н. Общество синхронизации: человек и его цифровой профиль. *Обсерватория культуры*. 2014. № 5. С. 109-113.

кредитна картка, номер соціального страхування ладні сказати про життя та вподобання особи набагато більше ніж данні про закінчену школу, саме тому, останнім часом, «плоть іта кров», у культурному значенні, було замінено безтілесним цифровим «профілем».

За таких умов можна стверджувати, що безкровний цифровий профайл (профіль) витісняє біологічне тіло людини та стає все більш визначальним у аспектах ідентичності, ніж фізичні ознаки людини.

Розвиваючи ідею Я. Бюканана, «тіла без органів» як метафори віртуального виміру людини, можна стверджувати, що цифровий профіль людини, є так би мовити є «тілом без органів»⁵.

2. Визначення «віртуальної ідентичності» в мережі Інтернет

За визначенням В.Н. Мортези людина, користуючись Інтернетом, створює власну цифрову копію, яка реалізує за них права та свободи в віртуальному середовищі⁶.

Р. Костер який розробив на підставі Декларації прав людини Декларацію прав аватарів у 2000 році, для встановлення та нагадування мешканцям віртуальних світів всіх видів, які володіють владою над віртуальним простором про їх права та обов'язки, дав визначення «аватару» як втілення реальної особи в онлайн просторі, що їхні висловлювання, дії, думки та емоції слід вважати такими ж дійсними, як висловлювання, дії, думки та емоції людей в будь-якому іншому форумі, місці проведення або простір. В Декларації аватари розглядаються як люди, наділені тими ж свободами. Найважливішим з цих прав є право щоб з ним поводитися як з людиною, а не як безтілесними, безглуздими, бездушними маріонетками⁷.

Ініціатива «Identification for Development» яка розглядає питання тлумачення поняття «Digital identity», розуміє застосування «цифрової ідентичності» для позначення низки записаних у електронному вигляді та збережених характеристик та даних які можуть однозначно ідентифікувати особу.⁸

⁵ Моисеев В.Н. Общество синхронизации: человек и его цифровой профайл. *Обсерватория культуры*. 2014. № 5. С. 109-113.

⁶ Morteza V.N. Person and Personality in Cyber Space: A legal analysis of virtual identity. *Masaryk University Journal of Law and Technology*. 2016. Vol 10 (1) p. 1-17.

⁷ Koster R. Declaring the Rights of Players. 2000. Aug. 27. URL: <http://www.raphkoster.com/gaming/playerrights.shtml>.

⁸ Digital identity. Identification for Development. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/199411519691370495/Technology-Landscape-for-Digital-Identification.pdf>

Поряд із поширеною позицією, що віртуальну ідентичність формують персональні дані про фізичну особу, як віртуальний або «цифровий» образ (nickname, мережеве ім'я), IP-адреса в мережі Інтернет⁹, висувається думка, що розуміння віртуальної ідентичності не вичерпується цими згаданими характеристиками. Так, С. Кроуфорд досліджуючи значення та роль віртуальної ідентичності в онлайн світі, зазначає: що розуміння ідентичності є значно ширшим ніж механічна діяльність зі співставлення особи та включає інші складові. Особа яка сприймається іншими (в іграх: віртуальних світах) є ідентичністю цієї особи: в свою чергу ця ідентичність формується у взаємодії та внаслідок комунікації з іншими особами, під час дискурсу. Тому, ідентичність та репутація тісно пов'язані, оскільки формують репутацію певною групою та у певному контексті¹⁰. Ідентичність – це не лише данні кредитної картки, інформація про відвідувані сторінки.

На думку С. Кроуфорда ідентичність є колективним (груповим) проектом, таким, що створюється в умовах (у зв'язку), в яких діє особа яка підлягає ідентифікації. У аватара є визначенні характеристики, зв'язки (відносини) та інтереси, які виникли внаслідок його пригод у визначених світах, які взяті разом як «хмара» репутації, досвіду та об'єктивних чинників, складають його «ідентичність», яку неможливо передбачити в момент її народження або (створення) аватару.

За визначенням А. Кравченко, поняття «цифрова ідентичність» охоплює всі дані про особу, які зберігаються у інформаційному просторі, а відповідно персональні дані, які можуть бути зібрані без відома особи. Цифрова ідентичність є вельми широким поняттям, включає данні які носять конфіденційний та особистий характер, персональні данні та данні про взаємодію особи у Інтернет середовищі¹¹. Поняття цифрової ідентичності тісно пов'язано із категорією «цифрового сліду» (digital footprint), того, що особа залишає у мережі Інтернет під час користування: мітки геолокації,

⁹ Хабриева Т.Я., Черногор Н.Н. Право в условиях цифровой реальности. *Журнал российского права*. 2018. № 1. С. 85–102.

¹⁰ Crawford, Susan P., Who's in Charge of Who I Am? Identity and Law Online. *New York Law School Law Review*, Vol. 49, p. 211, 2004, Cardozo Legal Studies Research Paper № . 130, URL: <https://ssrn.com/abstract=796844>

¹¹ Кравченко А. Цифровая идентичность человека. Как ее защитить? URL: <https://www.ukrinform.ru/amp/rubric-society/3316996-cifrovaia-identichnost-celoveka-kak-ee-zasitit.html>

фото, відео, повідомлення, пошукові запити, паролі, номери карток, пости в соціальних мережах тощо.

Категорію «цифрова ідентичності» або «віртуальна ідентичність» слід визнати широкою категорією та охоплює всі дані про особу, які зберігаються у інформаційному просторі, в тому числі персональні дані, які надаються особою під час реєстрації, які можуть бути зібрані без відома, можуть носити конфіденційний та особистий характер, данні про взаємодію поведінку, вчинюванні дії, особи у віртуальному середовищі та репутацію¹². Таким чином, категорія «цифрова або віртуальна ідентичність» тісно пов'язано із категорією «цифрового сліду» (digital footprint) – що особа залишає у мережі Інтернет: мітки геолокації, фото, відео, повідомлення, пошукові запити, паролі, номери карток, пости в соціальних мережах, тощо.

Данні «цифрового сліду» представляють значну цінність для маркетингологів, політехнологів та інших. А витoki персональних даних відбуваються досить регулярно, про що свідчать у новини.

На сучасному етапі розвитку Інтернету, від поняття віртуальна або електронна, цифрова ідентичність слід відмежовувати поняття електронного профілю (профайлу) людини.

За визначенням Є.Н. Іріскіна електронний профайл людини створюється шляхом внесення персональних даних у профіль, під час реєстрації на сайті, коли залишаючи коментарі та листи на сайтах Фізичні особи за допомогою цифрового профілю вчиняють юридично значущих дій в мережі, як купівля-продаж товарів, замовлення послуг та робіт, поширення та опублікування об'єктів авторського права та інших об'єктів інтелектуальної власності¹³.

На думку, Є.В. Виноградової, цифровий профіль може включати персональні данні, особисту та сімейну таємницю, у тому числі інформацію про особисті характеристики, поведінку, вчинюванні дії, приналежності до соціального статусу, контактах та взаємовідносинах. Цифровий профіль – це сукупність актуальних достовірних даних та інших відомостей про фізичних чи юридичних осіб, що формуються в єдиній системі ідентифікації та автентифікації або інших інформаційних системах органів державної влади та

¹² Crawford, Susan P., Who's in Charge of Who I Am? Identity and Law Online. New York Law School Law Review, Vol. 49, p. 211, 2004, Cardozo Legal Studies Research Paper URL: <https://ssrn.com/abstract=796844>

¹³ Ирискина Е.Н., Беляков К.О., Ананьев П.П. К вопросу о правоспособности и дееспособности электронного профиля человека. *Инновации*. 2017. № . 12 (230). С. 24-27.

місцевого самоврядування, а також підвідомчих організацій, які взаємодіють з нею через єдину систему міжвідомчої електронної взаємодії, з метою їх надання за згодою відповідних громадян або юридичних осіб суб'єктам, які запросили доступ до цих відомостей через інфраструктуру цифрового профілю¹⁴. Властивістю цифрового профілю є те, що він створюється відповідно до певної мети, заради якої він створюється та функціонує, адже для його формування мають бути надані персональні данні особи та згода на збір, обробку та зберігання персональних даних відповідно до встановленої мети.

Цифровий профіль може створюватися у різних інформаційних системах, в тому числі у системах державних органів влади та місцевого самоврядування.

Цифровий профіль людини в системі державних органів складає набір даних про фізичну особу, зібраний з інформаційних системах різних органів державної влади та місцевого самоврядування, який може містити особисті дані (П.І.Б., дату та місце народження, стать), реквізити документів (паспорт, ІНН, посвідчення водія, сертифікати вакцинації, тощо), відомості про доходи, кредитну історію. Інформація автоматично оновлюється під час її зміни у інформаційних системах державних органів, установ та організацій.

Данні та відомості електронного цифрового профілю людини в інформаційних системах органів державної влади та місцевого самоврядування, а також підвідомчих організацій мають бути достовірними та такий профіль не може бути симуляцією або копією іншої особи. Крім того законодавство окремих держав вимагає проведення ідентифікації та автентифікації відповідно посвідчень державного зразка у недержавних інформаційних системах таких як ігри та метавсесвіти. Так, у Південній Кореї, гравці мають ввести свої національні ідентифікації норми для участі у онлайн гри¹⁵.

Таким чином, віртуальний цифровий профіль в мережі Інтернет може як повністю співпадати із особою у фізичному світі будучи автентичною презентацією фізичної особи у віртуальному середовищі та бути фейковим віртуальним профілем, який не співпадає з реальною фізичною особою та може бути створений з метою цілеспрямованого введення в оману, шахрайства.

¹⁴ Виноградова Е.В., Полякова Т.А., Минбалеев А.В. Цифровой профиль: понятие, механизмы регулирования и проблемы реализации. *Правоприменение*. 2021. № 4. С.5-19.

¹⁵ Korea Produces Safer Online Registration Guidelines URL: <http://english.chosun.com/w21data/html/news/200610/200610020023.html>

3. Еволюція поглядів на «віртуальну ідентичність» в мережі Інтернет

Плюралізм, фрагментарність, децентрація, поширення симулякрів у сучасному інформаційному суспільстві розмивають, розчиняють ідентичність людини в багатьох аспектах, заганняючи її у нескінченний пошук, набуття та втрату самості.

На початковому етапі цифрових трансформацій 1970 -1990 років провідними рисами ідентичності були: високий ступінь підзвітності та контролю з боку фізичної особи; множинність та «текучість» віртуальної ідентичності¹⁶. Ідеї множинності та «текучисті» віртуальної ідентичності спиралися на практичні аспекти технологічної архітектуру ранніх комп'ютерних мереж, які забезпечували анонімність та експериментальну комунікацію. Можливість реалізації та розкриття особою власних якостей та здібностей із застосуванням комп'ютера сприймалася як нова можливість свободи від соціальних та географічних обмежень, стереотипів та помилок минулого.

На означеному етапі розвитку Інтернет особи були наділені правом вільного вибору та зміни масок, ідентичності та псевдонімів під якими особа презентує себе та ідентифікується, що створювало ілюзію анонімності в мережі. Так, у 90 роки популярним був афоризм, що стосувався карикатуру у журналі «Нью-Йоркер»: «В Інтернеті ніхто не знає, що ви собака», яка вже майже забулася. Наразі відношення до анонімності зазнає змін, що обумовлене умовами ідентифікації та автентифікації, зміною у масштабів персональних даних які збираються та обробляються. Сучасні тенденції навпаки зводяться до презентації особи в цифровому просторі¹⁷. Наразі, більшість правовідносин в мережі Інтернет потребують проходження процедури автентифікації, адже можливість вільної зміни імен, маски або псевдоніму, ставить все більше дискусійних правових питань.

¹⁶ Информационная эпоха: новые парадигмы культуры и образования: монография / О. Н. Астафьева, Л. Б., Зубанова, Н. Б. Кириллова, Е. В. Никонорова, О. В. Шлыкова и др. ; отв. ред. Н. Б. Кириллова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. – С. 105.

¹⁷ Супрун Г. Г. Ідентичність індивіда в цифрову епоху соціальних комунікацій. Філософські обрії : Наук.-теорет. журн. / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Вип. 43. Київ ; Полтава, 2020. С. 85-94.

Як зазначає Дж. ван Коксуїк, що хоча множинність ідентичності є дотепною та зручною, наразі, процедура використання електронної автентифікації реальної особи стає все дедалі більш суворою¹⁸.

З технічної точки зору, анонімність в мережі була завжди досить примарною, водночас із початком 2000 років та настанням нового етапу розвитку Інтернету який отримав назву Web 2.0. засади анонімності та множинності ідентичності стали під загрозою через проголошення ідей єдиної автентичної ідентичності та поновної прозорості в мережі. Відтак, слід визнати, що уявлення про Інтернет як простір можливостей де особа може вільно ховатися за різними масками, поведінка осіб не контролюється, засади анонімності втрачають свою актуальність та можна визнати повністю застарілими.

Прихильниками ідеалу єдиної автентичної ідентичності та тотальної прозорості, противниками множинної ідентичності виступають авторитетний фахівець та багаторічний редактор видання «Wired» К. Келлі¹⁹, керівник Facebook М. Цукерберг²⁰, керівник глава Google Е. Шмідт²¹.

Просування ідей «єдиної ідентичності» знайшло своє відображення у технологічних рішеннях компаній Facebook, Microsoft, Google, які витратили значні зусилля спонукаючи та безпосередньо змушуючи користувачів використовувати реальні імена в мережі. Кроком на шляху поширення даної тенденції є просування ідей «єдиного аккаунту», яке більш централізовано забезпечує компаніям можливість збирати персональні данні та відстежувати поведінку особи в мережі. Для просування даної ідеї використовується теза зручності, здійснювати будь-які дії використовуючи єдиний аккаунт замість створення множинних акаунтів (і множинної ідентичності)²².

¹⁸ Jacob van Kokswijk, Legal Aspects of Virtual Identity 2007 International Conference on Cyberworlds

¹⁹ Kelly K. The next 5,000 days of the web [Електронний ресурс]. Режим доступа: https://www.ted.com/talks/kevin_kelly_on_the_next_5_000_days_of_the_web (дата обращения:).

²⁰ Kirkpatrick D. The Facebook Effect: The inside Story of the Com–pany That Is Connecting the World. New York, 2011. P. 199.

²¹ Google CEO On Privacy (VIDEO): ‘If You Have Something You Don’t Want Anyone To Know, Maybe You Shouldn’t Be Doing It’ // Huffington Post: Tech. 2010.

²² Информационная эпоха: новые парадигмы культуры и образования: монография / О. Н. Астафьева, Л. Б., Зубанова, Н. Б. Кириллова, Е. В. Никонорова, О. В. Шлыкова и др.; отв. ред. Н. Б. Кириллова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. – С. 106.

Питання множинності ідентичності тісно переплітається із питаннями анонімності в мережі. Як зазначає Р. Рейнольдс, в питаннях переважно пов'язаних із отриманням грошових коштів, особа бажає володіти правами на об'єкти інтелектуальної власності своїх аватарів²³.

За твердженням Дж. ван Коксуїк у решті випадків користувач віртуальної ідентичності у віртуальному середовищі можуть прагнути уникати асоціації з даною віртуальною ідентичністю у фізичному житті. Означене обумовлює популярність анонімної участі у блогах, чатах, та віртуальних світах. В окремих ситуаціях це може бути неприйнятним, коли віртуальна ідентичність вчиняє шкідливі дії які є не схвалюються жертвою²⁴.

З огляду на зазначене, користувачі здійснюють супротив спробам компаній запровадити єдиний автентичний аккаунт, що проявляється у намаганнях користувачів Facebook розділити коло спілкування на близьких друзів, родичів, просто друзів та інших. Висувається навіть, припущення, що компанія була змушена залишити дану опцію через побоювання втратити популярність серед нового покоління, тобто втратити потенційно нових користувачів та нової монетизації.

Як стверджує Г. Терпстра у своєму дослідженні, що наявність декількох облікових записів електронної пошти, є лише одним із способів розділити структуру життя²⁵. Більш зрілі люди схильні до фрагментації власного досвіду спілкування у соціальних мережах, оскільки більшість з них зізнаються про наявність двох та більше профілів²⁶. Кількість таких профілей зростає по мірі зростання числа соціальних мереж.

Віртуальний цифровий профіль в мережі Інтернет може як повністю співпадати із особою у фізичному світі будучи автентичною презентацією особи у віртуальному середовищі або бути фейковим віртуальним порфілем, який не співпадає з реальною фізичною особою та може бути створений з метою цілеспрямованого введення в оману, шахрайства.

²³ Reynolds R. Hands off MY avatar ! Issues with claims of virtual property and identity. URL: <http://www.ren-reynolds.com/downloads/HandsOffMYavatar.htm>

²⁴ Jacob van Kokswijk, Legal Aspects of Virtual Identity 2007 International Conference on Cyberworlds

²⁵ Terpstra, G. A. Self VS. Digital Self (2016). Graduate Theses and Dissertations. URL: <https://lib.dr.iastate.edu/etd/16027>

²⁶ Lenhart, Amanda, Kristen Purcell, Aaron Smith, and Kathryn Zickuhr. *Social Media & Mobile Internet Use Among Teens and Young Adults*. Publication. Washington, D.C.: Pew Research Center, 2010.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження встановлено, що значний вплив на розвиток та формування цифрового профілю людини як одного із провідних інфраструктурних проєктів, невід'ємного елементу концепції цифрової держави, системи швидких платежів та платформою маркетплейс, справило Україні прийняття нормативно правових актів які передбачають особливості надання публічних (електронних публічних) послуг та перехід Paperless – «без паперів», у сфері державного управління.

З'ясовано, що на сучасному етапі данні кредитної картки, номер соціального страхування, сторінка у соціальній мережі, можуть надати більш змістовну інформацію щодо особи, а ніж місце проживання, відомості про школу, адже у соціальному значенні, на перший план виходить цифровий профіль або цифрова ідентичність як цифрова проекція людини в мережі Інтернет.

Розглянута можливість застосування концепції «тіло без органів» розроблених французькими філософами Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі, як віртуального виміру людини, по відношенню до проекції фізичної особи в мережі Інтернет.

З'ясовано, що погляди на явище віртуальної ідентичності в мережі трансформуються від множинної текучої ідентичності, до єдиної автентичної ідентичності, що обумовлено засадами транспарентності та де-анонімізації, та знаходить своє відображення у технологічних рішеннях компаній Facebook, Microsoft, Google у просуванні єдиного цифрового профілю.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуті окремі питання віртуальної ідентичності як проекції фізичної особи в мережі Інтернет. Розглядаються возріння на віртуальну ідентичність з позиції французьких філософів постмодерністів – Ж. Батай, Ж. Дельоз и Ж. Бодрійяр та теорії симуляції. Дослідженні існуючі у науці точки зору щодо тлумачення розуміння «віртуальної ідентичності» та еволюцію ідеї множинності віртуальної ідентичності. З'ясовано, що сучасний етап розвитку віртуальної ідентичності тяжіє до єдиної автентичної ідентичності та повної прозорості.

Встановлено, що відбувається трансформація уявлень категорії людина, «фізична особа» у мережі Інтернет. Віртуальна ідентичність яка створюється, одночасно співіснує у фізичному та у віртуальному світі. На перший план у цифровому середовищі виходить проекція фізичної особи у Інтернеті – віртуальна ідентичність та віртуальний профіль людини. Поряд із незаперечними перевагами які несе Інтернет, він також надає особам можливість видавати себе за будь-кого, що дозволяє спілкуватися майже з будь-ким у світі, надіваючи різні маски, визначаючи різні ролі та обираючи різні ідентичності.

Фізичні особи кожного разу використовують віртуальний цифровий профіль під час авторизації на торговельних платформах, отримуючи державні та фінансові послуги в Інтернеті, спілкуючись у чатах та сайтах. Така віртуальна ідентичність виступає проекцією фізичної особи під час укладення правочинів, участі у аукціонах, та замінює особу в період її відсутності. Водночас віртуальний профіль людини може використовуватися для певної гри та розваг у Інтернеті, попри така гра не завжди є своєї ролі.

Віртуальний цифровий профіль в мережі Інтернет може як повністю співпадати із особою у фізичному світі будучи автентичною презентацією фізичної особи у віртуальному середовищі та бути фейковим віртуальним профілем, який не співпадає з реальною фізичною особою та може бути створений з метою цілеспрямованого введення в оману, шахрайства.

Ключові слова: віртуальна ідентичність, цифрова ідентичність, фізична особа, правоздатність, симулякр.

ЛІТЕРАТУРА:

1. J. van Kokswijk. *Digital Ego: Social and Legal Aspects of Virtual Identity*. International Conference on Cyberworlds 2nd rev. ed. Eburon, 2007.

2. Jacob van Kokswijk, *Legal Aspects of Virtual Identity* 2007 International Conference on Cyberworlds

3. Koster R., *Declaring the Rights of Players*, Aug. 27, 2000. URL: <http://www.raphkoster.com/gaming/playerrights.shtml>.

3. Хабриева Т.Я., Черногор Н.Н. Право в условиях цифровой реальности. *Журнал российского права*. 2018. № 1. С. 85–102.

4. Crawford, Susan P., *Who's in Charge of Who I Am? Identity and Law Online*. *New York Law School Law Review*, Vol. 49, p. 211, 2004, Cardozo Legal Studies Research Paper № 130, URL: <https://ssrn.com/abstract=796844>

5. Кравченко А. Цифровая идентичность человека. Как ее защитить? 16.09.2021 21:00 URL: <https://www.ukrinform.ru/amp/rubric-society/3316996-cifrovaa-identichnost-celoveka-kak-ee-zasitit.html>

6. Ирискина Е.Н., Беляков К.О., Ананьев П.П. К вопросу о правоспособности и дееспособности электронного профиля человека. *Инновации*. 2017. № . 12 (230). С. 24-27.

7. Виноградова Е.В., Полякова Т.А., Минбалеев А.В. Цифровой профиль: понятие, механизмы регулирования и проблемы реализации. *Правоприменение*. 2021. № 4. С. 5-19.

8. Супрун Г.Г. Ідентичність індивіда в цифрову епоху соціальних комунікацій. Філософські обрії : Наук.-теорет. журн. / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Вип. 43. Київ ; Полтава, 2020. С. 85-94.

9. Morteza V.N. Person and Personality in Cyber Space: A legal analysis of virtual identity. Masaryk University Journal of Law and Technology. 2016. Vol 10 (1). P. 1-17.

10. Korea Produces Safer Online Registration Guidelines. URL: <http://english.chosun.com/w21data/html/news/200610/200610020023.html>

11. Kelly K. The next 5,000 days of the web. URL: https://www.ted.com/talks/kevin_kelly_on_the_next_5_000_days_of_the_web

12. Kirkpatrick D. The Facebook Effect: The inside Story of the Company That Is Connecting the World. New York, 2011. P. 199.

13. Google CEO On Privacy (VIDEO): 'If You Have Something You Don't Want Anyone To Know, Maybe You Shouldn't Be Doing It'. *Huffington Post: Tech*. 2010.

14. Reynolds R. 'Hands off MY avatar! Issues with claims of virtual property and identity' URL: <http://www.ren-reynolds.com/downloads/HandsOffMYavatar.htm>

15. Terpstra, Glenn Allen, «Self VS. Digital Self « (2016). Graduate Theses and Dissertations. 16027. URL: <https://lib.dr.iastate.edu/etd/16027>

16. Lenhart, Amanda, Kristen Purcell, Aaron Smith, and Kathryn Zickuhr. *Social Media & Mobile Internet Use Among Teens and Young Adults*. Publication. Washington, D.C.: Pew Research Center, 2010. Print.

17. Зотов В.В. Демаркация публичного и частного при взаимодействии государства и граждан на цифровых сетевых платформах. *Цифровая социология*. 2021. № 3. pp. 16-26.

18. Digital identity. Identification for Development. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/199411519691370495/Technology-Landscape-for-Digital-Identification.pdf>

19. Моисеев В.Н. *Общество синхронизации: человек и его цифровой профиль*. *Обсерватория культуры*. 2014. № 5. С. 109-113.

20. Информационная эпоха: новые парадигмы культуры и образования: монография / О. Н. Астафьева, Л. Б., Зубанова, Н. Б. Кириллова, Е. В. Никонорова, О. В. Шлыкова и др.; отв. ред. Н. Б. Кириллова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. – С. 105.

Information about the author:

Tokareva Vira Oleksandrivna,

Ph.D. in Law, Associate Professor,

Lecturer at Civil Law Department

National University «Odessa Law Academy»

9, Academichna Str., Odessa, 65009, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-8409-1477>

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕГУЛЮВАННЯ СКИДАННЯ ЗАБРУДНЮВАЛЬНИХ РЕЧОВИН У ВОДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Уberman В. І., Васьковець Л. А.

ВСТУП

У доктринальних документах загальної екологічної політики України та водної політики (щодо вод суші, морських вод та територіальних вод) головним джерелом екологічної небезпеки й забруднення води визнається скидання забруднювальних речовин (ЗР) з промислових та господарських об'єктів. У таких документах передбачено заходи законотворчої та нормотворчої діяльності, спрямовані на поліпшення якісного стану вод, а також визначено найбільш поширені речовини, що спричиняють забруднення: сполуки важких металів, сполуки азоту та фосфору, нафтопродукти, феноли, сульфати, поверхнево-активні речовини. Сучасний (2020–2021 рр.) екологічний моніторинг виявив також наявність у поверхневих водах України небезпечних ЗР антропогенного походження. Відомо, що правова регламентація скидання ЗР техногенними точковими джерелами зворотної води шляхом законодавчого лімітування обсягів надходження ЗР (та/або їх вмісту) є одним з актуальних й найбільш дієвих напрямів забезпечення якості вод та їх охорони від забруднення. Наразі Україною виконується програма апроксимації водного законодавства до законодавства ЄС з одночасним реформуванням державного управління у сфері охорони вод та його переходом до європейського інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом (ІУВРБП).

Правова регламентація скидання ЗР в Україні та ЄС здійснюється підінститутами регулювання скидання ЗР (РСЗР), які належать комплексним інститутам якості вод та її регулювання європейського та українського екологічних законодавств¹. *Зазначені*

¹ Уberman В. І., Васьковець Л. А. Джерела еколого-правового лімітування скидання речовин у законодавстві ЄС та України. In: International scientific and practical conference «European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice»: conference proceedings, February 26–27, 2021. Wloclawek, Republic of Poland: «Baltija Publishing». P. 244–248. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-040-7-62>.

підінституту РСЗР законодавств ЄС та України істотно відрізняються, хоча і визначають засоби, інструменти законодавчого впливу на джерела надходження ЗР до водного середовища та вимоги до реалізації такого впливу. Зокрема, українське РСЗР ґрунтується на дуже застарілих (60-х років минулого століття) еколого-політичних принципах².

Найважливішим комплексним інструментом ІУВРБП є план управління річковим басейном (ПУРБ), склад якого визначено у Додатку VII до Водної рамкової директиви ЄС³ (ВРД). Загальні вимоги до європейського РСЗР, які викладено у п. 7.5 Додатку VII ВРД, мають наступний оригінальний зміст: «7.5 a summary of the controls adopted for point source discharges and other activities with an impact on the status of water in accordance with the provisions of Article 11(3)(g) and 11(3)(i)» [*Курсив наш* – У.В.І., В.Л.А.]. Слід зазначити, що переклад п. 7.5 у двох чинних українських джерелах ВРД є достатньо наближеним до оригіналу. Угодою з ЄС передбачено, що розроблення ПУРБП для всіх 9 річкових басейнів України повинно закінчитися у 2025 р. Розроблення здійснюється за українським Порядком⁴ (УПУРБ). В останньому вимоги до РСЗР під назвою «заходи» містяться у п. 8 Додатку до УПУРБ серед переліку окремих програм (планів). Порівняння змісту цього п. 8 з вимогами п. 7.5 європейського ПУРБ свідчить, що в УПУРБ, *всупереч правилам юридично адекватного перекладу, відсутні: конкретні вказівки оригіналу стосовно оперативних виконавчих важелів правового впливу РСЗР, на джерела права та їх статті (або пункти), за якими визначаються вимоги до всіх ланок еколого-правового ланцюга регульовального впливу (у ВРД такі вказівки позначено вище авторським курсивом).* Це означає, що у загальному випадку українське РСЗР і надалі, після затвердження УПУРБ, може здійснюватися не за європейськими, а за чинними до тепер й дуже застарілими українськими принципами регулювання. Отже, до пріоритетних завдань належить визначення змін чинного

² Васьковець Л. А., Уberman В. І. Еколого-правові принципи та тенденції українського регулювання скидання забруднювальних речовин. *Екологічне право*. 2021, № 1–4. С. 18–24. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2021.1-4.3> (дата звернення: 15.03.2022).

³ Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики» від 23 жовтня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962#Text (дата звернення: 15.03.2022).

⁴ Порядок розроблення плану управління річковим басейном (затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2017 р. № 336). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/336-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2022).

українського РСЗР з точкових джерел у поверхневі води, потрібних задля його наближення до європейського відповідника. Особливості українського законотворення вимагають скорішого розроблення та імплементації в українське водне законодавство підінституту РСЗР, наближеного до європейського. Вирішення цього завдання вимагає аналітичного порівняльного дослідження структури й складу правових механізмів РСЗР в екологічних законодавствах ЄС та України задля створення в останньому необхідних змін з метою найпростішої імплементації європейських вимог до РСЗР.

1. Порівняльні особливості європейського та українського правових механізмів регулювання скидання забруднювальних речовин

У Рішенні РНБО України від 30 липня 2021 року⁵ зазначено про високий рівень ризиків для водних об'єктів, зумовлений значним забрудненням, та передбачено комплекс важливих заходів, зокрема, законотворчої та нормотворчої діяльності, спрямованих на досягнення та підтримання якісного стану вод. До головних наукових засад згаданої діяльності належить науково обґрунтоване порівняння європейського та українського правових механізмів РСЗР задля подальшої імплементації вимог європейського екологічного законодавства, першим кроком якої є порівняння правових дефініцій. Слід зазначити, що термінологія ВРД істотно відрізняється від Водного кодексу України⁶ (ВКУ), а базовий український переклад європейських дефініцій викликає багато проблем в їх розумінні та у порівнянні законодавств. (Більш точним та адекватним українській суспільній практиці є переклад ВРД⁷, який далі згадується як ВРД1). Зокрема, у ст. 2(1) ВРД поняття «поверхнева вода» визначає внутрішні води, а також перехідні й прибережні води (при розгляді з точки зору хімічного стану це поняття також означає територіальні води), тоді як у ВКУ морські води не належать до поверхневих вод і

⁵ Рішення РНБО України від 30 липня 2021 року «Про стан водних ресурсів України» (введено в дію Указом Президента України від 13 серпня 2021 року № 357/2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/2021#Text> (дата звернення: 15.03.2022).

⁶ Водний кодекс України. Відомості ВР України. 1995. № 24. Ст. 189. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.03.2022).

⁷ Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/EC. Основні терміни та їх визначення. EU Water Framework Directive 2000/60/EC. Definitions of Main Terms. Київ 2006. 244 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1527562/> (дата звернення: 15.03.2022).

утворюють окрему категорію. Про принципову відмінність поняття «забруднювач» (у сенсі фактору впливу на якість води) у ст. 2(31) ВРД та «забруднююча речовина» у ст. 1 ВКУ викладено у статті⁸, а наслідки відсутності у ВКУ поняття «стандарт якості довкілля» зі ст. 2(35) ВРД розглянуто у статті⁹.

Слід взяти до уваги, що на відміну від джерел законодавства ЄС, наведених у табл. 1, на регулювальні особливості та на відповідні норми українського підінституту РСЗР поширюються вимоги рамкового Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»¹⁰ (ЗУПОНПС), а до повного обсягу джерел крім основних, зазначених у табл. 1, входять щонайменше ще п'ять головних підзаконних нормативно-правових актів (ПНПА).

Еколого-цільове спрямування регулювального впливу норм (або їх частин) європейського еколого-правового підінституту РСЗР з точкових джерел у поверхневі води, передбаченого ВРД (та/або ВРД1), ДСЯД, ДПВ, ДНРВ, ДПВ наведено у табл. 2.

Аналіз відповідності підінституту РСЗР українських законів вимогам директив ЄС наведено у табл. 3. Порівняння здійснювалося за ознаками, наведеними у стовпчику 1 табл. 3, а порівнювані норми у першу чергу стосувалися хімічного стану вод (стовпчик 4 табл. 2).

У табл. 3 поняття «регулювання скидання ЗР» розуміється як «цілеспрямований лімітувальний вплив на техногенні джерела ЗР задля досягнення вимог екологічної безпеки у відносинах щодо спеціального водокористування (в частині скидання речовин з точкових джерел у поверхневі води) та досягнення доброго стану води на відповідних масивах води».

⁸ Уберман В. І., Васьковець Л. А. Проблеми імплементації базових європейських екологічних понять у водне законодавство України. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 237–245. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1617> (дата звернення: 15.03.2022).

⁹ Уберман В. І., Васьковець Л. А. Понятійні відмінності законодавчого регулювання скидання речовин у Європейському Союзі та в Україні. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Сер.: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 84–92. DOI <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2020.4/14> (дата звернення: 15.03.2022).

¹⁰ Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 15.03.2022).

Таблиця 1

**Основні джерела підінститутів РСЗР європейського
та українського екологічних законодавств**

№.№	Джерела права	Абревіатури
Європейські основні джерела		
1	Водна рамкова директива ЄС – Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 жовтня 2000 р. про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері водної політики із змінами та доповненнями, внесеними Рішенням 2455/2001/ЄС і Директивою 2009/31/ЄС	ВРД
2	Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/ЄС . Основні терміни та їх визначення : EU Water Framework Directive 2000/60/EC. Definitions of Main Terms. (Перек.: Лозанський В.).	ВРД1
3	Директива 2010/75/ЄС Європейського Парламенту та Ради про промислові викиди (комплексне запобігання і контроль забруднень) (переглянута).	ДПВ
4	Directive 2008/105/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008, on environmental quality standards in the field of water policy, amending Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council.	ДСЯД
5	Директива 2006/11/ЄС Європейського Парламенту та Ради Про забруднення, спричинене деякими небезпечними речовинами, що скидаються до водного середовища Співтовариства, від 15 лютого 2006 року (кодифікований текст) (Текст стосується ЄЕП).	ДНРВ
6	Priority Substances Directive – Directive 2013/39/EU of the European Parliament and of the Council of 12 August 2013 amending Directives 2000/60/EC and 2008/105/EC as regards priority substances in the field of water policy.	ДПР
Українські основні джерела		
7	Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ред. від 01.01.2021).	ЗУПОНПС
8	Водний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189. Дата оновлення: 21.02.2010.	ВКУ

Порівняння та оцінка відповідності норм європейського та українського еколого-правових підінститутів РСЗР у табл. 3 здійснюється за ознаками змістової подібності правових дефініцій та порівняльності регульованих норм. Для порівняння використовувалися основні джерела права підінститутів РСЗР європейського та українського екологічних законодавств, наведені у табл. 1.

Таблиця 2

**Предметно-функціональне значення та спрямованість норм
(або їх частин) європейського еколого-правового підінституту
РСЗР з точкових джерел у поверхневій воді за законодавством ЄС**

Предмет норм (їх частин)	Місце у джерелі і права	Норми (їх частини) залежно від територіальних меж поширення дії та видів оцінок стану вод			
		МПВ ¹⁾		ІЗШМПВ ²⁾	
		екологічний стан	хімічний стан	екологічний потенціал	хімічний стан
1	2	3	4	5	6
Напрямок законодавства водного сектору	ВРД ст. 1	Охорона поверхневих вод суші, перехідних вод, прибережних ... вод: <...> .			
Вид суспільних відносин	ВРД ст. 2(39)	Використання води – це водні послуги разом з будь-якою іншою діяльністю, <...> які мають значний вплив на стан води.			
Екологічний об'єкт регулювання	ВРД ст. 2(21)(8)(9)	Поверхневий водний об'єкт – це окремий та значний елемент поверхневих вод <...>.		Штучний водний об'єкт – це поверхневий водний об'єкт, створений діяльністю людини. Істотно змінений водний об'єкт – це поверхневий водний об'єкт, який у результаті перебудови людиною суттєво змінив свій характер <...>.	
Екологічний предмет регулювання	ВРД (ВРД1) ст. 2(31)(29)(30)	Речовина-забрудник – це будь-яка речовина, що може спричинити забруднення, зокрема ті речовини, як перелічено в Додатку VIII. Забруднення – пряме чи непряме введення, в результаті діяльності людини, речовин чи тепла у повітря, воду чи землю, які можуть бути небезпечними для здоров'я людей або для якості водних екосистем або наземних екосистем, що безпосередньо залежать від водних екосистем, яке призводить до пошкодження матеріальної власності або до припинення чи погіршення функціонування комунальних служб або інших законних користувачів довкілля.			
Види предметів регулювання	ВРД (ВРД1) ст. 2(29)(30). Додаток V, п. 1.1.	Небезпечні речовини – це речовини або групи речовин, що є токсичними, стійкими і такими, що мають схильність до накопичення у біологічних об'єктах, а також інші речовини або групи речовин, що викликають такий самий рівень занепокоєння. Пріоритетні речовини – речовини, визначені згідно статті 16(2) і перелічені у Додатку X. Серед цих речовин є «небезпечні речовини, боротьба із забрудненням якими потребує першочергових заходів», що означає речовини, визначені відповідно до статті 16(3) і (6), до яких слід вживати заходів відповідно до статті 16(1) і (8).			

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6
Види предметів регулювання	ВРД (ВРД1) ст. 2(29) (30). Додаток V, п. 1.1.	Специфічні речовини-забрудники – усі пріоритетні речовини, визначені як такі, що скидаються у водний об'єкт; та інші речовини, визначені як такі, що скидаються у водний об'єкт у значній кількості. Поділяються на: синтетичні, несинтетичні. Специфічні несинтетичні речовини-забрудники – пріоритетні речовини, що зустрічаються в природі, визначені як такі, що скидаються у водний об'єкт, а також інші природні речовини, визначені як такі, що скидаються у водний об'єкт у значній кількості.			
Характеристика цілі регулювання	ВРД ст. 2(21), ст. 4(1)	Екологічний стан – це вираження яко-сті структу-ри і функціо-нування вод-них екосис-тем, пов'яза-них з по-верхневими водами, від-повідно до класифікації, наведеної у Додатку V.	–	–	–
Елементи харак-теристики цілей регулювання	ВРД ст. 2(22) (24). Додаток II, п. 1.3. Додаток V, табл. 1.2.5.	Показники стану повер-невого вод-ного об'єкта, які наведено у класифіка-ції згідно з Додатком V.	Показники хімічного стану повер-хневого вод-ного об'єкта, які визнача-ються за кон-центраціями речовин-заб-рудників, на-ведених у Додатку IX та у ст. 16(7), а також в інших відпо-відних зако-нодавчих до-кументах ЄС, що вста-новлюють СЯД ³⁾ на рівні ЄС.	Складові еталонів хімічного максималь-ного еколо-гічного по-тенціалу, які наведено у класифікації згідно з До-датком V.	Показники хімічного стану повер-хневого вод-ного об'єкта, які визнача-ються за кон-центраціями речовин-заб-рудників, на-ведених у Додатку IX та у ст. 16(7), а також в ін-ших відпо-відних зако-нодавчих до-кументах ЄС, що вста-новлюють СЯД ³⁾ на рівні ЄС.

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6
Оцінка стану об'єкта регулювання	ВРД ст. 2(22) (24)(23). Додаток V, п. 1.2.5	Результат визначення стану поверхневого водного об'єкта за класифікацією у Додатку V. Має значення: «відмінний», «добрий», «задовільний», «поганий» або «дуже поганий» (5 значень).	Результат визначення хімічного стану поверхневого водного об'єкта за концентраціями речовин-забрудників, наведених у Додатку IX та у ст. 16(7), а також в інших відповідних законодавчих документах ЄС, що встановлюють стандарти екологічної якості на рівні ЄС. Має значення: «добрий» або «недосягнення доброго» (2 значення).	Результат визначення екологічного потенціалу істотно зміненого або штучного водного об'єкта за класифікацією у Додатку V. Має значення: «максимальний екологічний потенціал», «добрий екологічний потенціал», «помірний екологічний потенціал» (3 значення).	–
Мета регулювання	ВРД ст. 4	Запобігання погіршенню стану всіх масивів поверхневої води			
		Охороняти, покращувати та відтворювати всі масиви поверхневих вод з метою досягнення доброго стану поверхневих вод.		Охороняти та покращувати з метою досягнення доброго екологічного потенціалу та доброго хімічного стану.	
Спосіб досягнення мети регулювання	ВРД ст. 4	–	Поступове зменшення забруднення ПЗР та поетапне припинення викидів, скидів і витоків небезпечних речовин,	–	Поступове зменшення забруднення ПЗР та поетапне припинення викидів, скидів і витоків небезпечних речовин,

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6
Локальні цілі регулювання	ВРД ст. 2(35) (40)	Щодо джерел скидання: не перевищення граничних величин скидання. Щодо приймальної води: не перевищення стандартів якості довкілля.			
Нормативний регулятор лімітаційного впливу: для джерел скидання	ВРД ст. 2(40)	Граничне значення емісії: означає масу, виражену через певні особливі параметри, концентрацію і/або рівень емісії, що їх не можна перевищувати впродовж будь-якого одного або кількох проміжків часу. Граничні значення емісії можуть також бути визначені для певних груп, рядів або категорій речовин, зокрема для тих, що визначені відповідно до статті 16.			
Використання частини приймального водного об'єкта для регулювання	ДСЯД ст. 4(1)	Зона змішування ПЗР, прилегла до точки скиду, яка задовольняє вимогам ст. 4 ДСЯД.			
Нормативний регулятор лімітаційного впливу: на масив приймальної води	ДСЯД ст. 4(1)	Гранично допустимий скид ПЗР, який поза зоною змішування не впливає на відповідність СЯД ³⁾ решти масиву поверхневих вод.			
Спосіб регулювання	ВРД (ВРД1) ст. 2(36)	Комбінований підхід – це контроль (регулювання) викидів (скидів) і виділень (емісій) у поверхневі води відповідно до підходу, встановленому у статті 10.			
Інженерні засоби регулювання	ДПВ ст. 3(10)	«Найкращі доступні техніки» означає найдієвіший та найсучасніший етап у розвитку видів діяльності та методів їх провадження, що свідчить про практичність окремих технік для забезпечення основи для значення гранично допустимих викидів та інших умов дозволів, розроблених для запобігання викидам та впливу на довкілля в цілому та, якщо це неможливо на практиці, зменшенню їх: (а) «тех-ніки» охоплюють як використовувані технології, так і те, яким чином об'єкт спроектовано, побудовано, здійснюється його технічне обслуговування, експлуатація та виведення з експлуатації; (б) «доступні техніки» означає ті, що розроблені у масштабі, який дозволяє впровадження у відповідному секторі промисловості за практично здійснених економічних та технічних умов з урахуванням вартості та переваг, незалежно від того, чи техніки використовують або виробляють всередині обумовленої держави-члена, за умови що вони є до розумної міри доступними для оператора; (с) «найкращий» означає найдієвіший з точки зору досягнення високого загального рівня захисту довкілля в цілому; <...> .			

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6
Зміст регулювання (1)	ВРД (ВРД1) ст. 2(41)	Використання засобів контролю (регулювання), що вимагає обмеження особливих викидів, наприклад, граничного значення викиду, або визначають обмеження чи умови, що стосуються дії, природи чи інших характеристик викиду або умов функціонування, які впливають на викиди. (Контроль розуміється у сенсі «регулювання» за ВРД1).			
Зміст регулювання (2)	ДПВ З(13)	«Рівні викидів, пов'язані з найкращими доступними техніками» означає діапазон рівнів викидів, отриманий за нормальних умов експлуатації з використанням найкращої доступної техніки чи поєднання найкращих доступних технік, як описано у висновках щодо НДТ, виражений як середнє значення за певний період часу, за визначених референтних умов; <...> .			
Використання для регулювання частини водного об'єкта	ДСЯД ст. 4	Зони змішування, прилеглі до точок скиду. Концентрації однієї або декількох речовин, перелічених у частині А Додатку І (пріоритетні речовини та деякі інші забрудники), можуть перевищувати відповідні СЯД ³⁾ в таких зонах змішування, якщо вони не впливають на відповідність решти ма-сиву поверхневої води цим стандартам. (<i>Переклад авторів даної статті – У.В.І., В.Л.А.</i>).			
Екологічна властивість частини приймального водного об'єкта, яка використовується для регулювання	ДНРВ ст. 5	Розрідження (розбавлення). «В разі розрідження, граничні значення скидів, встановлені директивами, що зазначаються в Додатку ІХ до Директиви 2000/60/ЄС змінюються пропорційно до коефіцієнту розрідження».			

Акрони та аббревіатури: ¹⁾ МПВ – масив поверхневих вод; ²⁾ ІЗШМПВ – істотно змінений або штучний масив поверхневих вод; СЯД ³⁾ – стандарт якості довкілля; інші скорочення наведено у тексті.

Методика порівняння полягала у використанні набору з 18 предметно-функціональних ознак, так званої **шкали ознак**, якими характеризуються норми (або їх частини), що входять до нормативної структури правового механізму РСЗР. Предметно-функціональний аналіз правових норм РСЗР стосується трьох частин ланцюга поширення ЗР у водному об'єкті, наведених у табл. 2: 1) джерело ЗР (техногенна установка, її скид); 2) ділянка масиву води, безпосередньо прилегла до джерела ЗР до межі зони забруднення (ЗЗ) включно; 3) подальша ділянка масиву води від зовнішньої межі ЗЗ (до точки наглядового або функціонального моніторингу).

Таблиця 3

Відповідність предметно-функціональної спрямованості норм (їх частин) європейського та українського еколого-правових підінститутів РСЗР з точкових джерел у поверхневі води

Предметна функціональна спрямованість еколого-правових норм (їх частин)	Директива ЄС. Стаття, частина. Норма (частина)	Джерело у законах України. Стаття, частина, норма	Оцінка відповідності
1	2	3	4
Напрямок законодавства водного сектору	ВРД. Ст. 1.	ВКУ. Ст. 2, ч. 1.	Відповідає
Вид суспільних відносин	ВРД1. Ст. 2(38), (b).	ВКУ. Ст. 1: водокористування.	Не суперечить
	ВРД1. Ст. 2(39).	ВКУ. Ст. 48, ч. 1.	
Екологічний об'єкт регулювання	ВРД1. Ст. 2(10)(8)(9).	ВКУ. Ст. 1: масив поверхневих вод; штучний масив поверхневих вод; істотно змінений масив поверхневих вод.	Не суперечить
Екологічний предмет регулювання	ВРД1. Ст. 2(31).	ВКУ. Ст. 1: забруднююча речовина.	Не відповідає.
	ВРД1. Ст. 2(33).	ВКУ. Ст. 1: забруднення вод.	Не відповідає.
Різновиди (підвиди) предметів регулювання	ВРД. Ст. 2(29).	–	Не відповідає.
	ВРД1. Ст. 2(30).		
	ВРД1. Додаток V, п. 1.1.		
Мета регулювання (екологічна)	ВРД. Ст. 4 (1)(a): (i); (iii).	ЗУПОНПС. Ст. 31.	Не врегульовано законодавством ЄС.
		ВКУ. Ст. 33.	Не суперечить.
		ВКУ. Ст. 38, ч. 1.	Не відповідає.
Мета регулювання (економічна)	ВРД. Преамб. (38).	ЗУПОНПС. Ст. 41, п. в).	Не відповідає.
	ВРД. Ст. 5.		
	ВРД. Ст. 9 (1).		
Спосіб досягнення мети регулювання	ВРД. Преамб. (45).	ВКУ. Ст. 38, ч. 1.	Не відповідає.
	ВРД. Ст. 1(с).		
	ВРД. Ст. 4(1).		
	ВРД. Ст. 11(3).		

Закінчення табл. 3

1	2	3	4
Характеристика мети (екологічної) та цілей регулювання	ВРД. Преамб. (33). ВРД. Ст. 2(17). ВРД. Ст. 2(21).	ВКУ. Ст. 1. Екологічний стан масиву поверхневих вод.	Не суперечить.
		ВКУ. Ст. 1. Хімічний стан масиву поверхневих вод.	Не відповідає.
		ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 3.	Не відповідає.
Компоненти характеристики мети регулювання	ВРД1. Ст. 2(22).	ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 1.	Відповідає.
	ВРД1. Ст. 2(24).	ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 2.	Не суперечить.
	ВРД1. Ст. 2(23).	ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 3.	Відповідає.
Оцінка стану об'єкта регулювання	ВРД1. Ст. 2(22). ВРД1. Ст. 2(24). ВРД1. Ст. 2(23).	ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 1.	Не суперечить.
		ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 2.	Не суперечить.
		ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 3.	Не суперечить.
		ВКУ. Ст. 37, ч. 1.	Не відповідає.
Види цілей регулювання	ВРД1. Преамб. (40), (42). ВРД. Ст. 2(35).	ЗУПОНПС. Ст. 31.	Не суперечить.
		ВКУ. Ст. 33.	Не відповідає.
		ВКУ. Ст. 36, ч. 1.	Не відповідає.
		ВКУ. Ст. 38, ч. 1.	Не відповідає.
Нормативний регулятор лімітаційного впливу	ВРД1. Преамб. (40). ВРД1. Ст. 2(40).	ЗУПОНПС. Ст. 33, ч. 1.	Не суперечить.
		ЗУПОНПС. Ст. 44.	Не суперечить.
		ВКУ. Ст. 1: гранично допустимий скид (ГДС) речовини.	Не суперечить.
Спосіб регулювання	ВРД1. Ст. 2(36). ВРД1. Ст. 10.	–	Не відповідає.
Інженерні засоби регулювання	ДПВ. Ст. 3(10).	ВКУ. Ст. 39, ч. 1.	Не відповідає.
		ВКУ. Ст. 40, ч. 1.	Не відповідає.
		ВКУ. Ст. 72, ч. 1. Ст. 73, ч. 1. Ст. 74, ч. 1.	Частково враховує.
Еколого-правовий зміст регулювання	ВРД1. Ст. 2(41). («Контроль» у перекладі ВРД слід розуміти у сенсі «регулювання» за перекладом ВРД1).	–	Не відповідає.
Використання для регулювання частини водного об'єкта	ВРД1. Ст. 2(40), ч. 2. ДСЯД. Ст. 4 (Переклад авторів).	–	Не відповідає.
Екологічні властивості водного об'єкта, який використовується для регулювання	ДНРВ. Ст. 5, 1(а).	–	Не відповідає.

Результати порівняння наведено у стовпчику 4 табл. 3. Слід також зазначити, що за ст. 12 Господарського кодексу України до основних засобів регулювального впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання належать такі інструменти як нормативи та ліміти. Визначення шкали ознак, яке теоретично ґрунтується на методології

загальної теорії управління, міститься у стовпчику 1 табл. 3. У стовпчиках 2 і 3 табл. 3 наводяться відповідні норми (їх частини) директив ЄС та українських законів. Ступінь відповідності та головні розбіжності інститутів РСЗР оцінюються за п'ятьма значеннями: «відповідає повністю», «відповідає частково», «не суперечить», «не відповідає», «не врегульовано законодавством ЄС».

Аналіз одержаного розподілу оцінок порівняння свідчить про таке. З 35 отриманих оцінок відповідності (розбіжності), наведених у стовпчику 4 табл. 3, значення «не відповідає» мають 18 (51 %), а значення «не суперечить» – 12 (34 %). Крім того, український підінститут РСЗР відрізняється деякими особливостями, відсутніми у відповідному європейському підінституті. Європейське еколого-правове нормативне РСЗР за системною побудовою та за змістом базових елементів регульовального впливу принципово відрізняється від українського, є більш ґрунтовно та детально розробленим. Головний нормативний вплив європейських вимог спрямовано на найкращі доступні технології (НДТ) для джерел скидання всіх ЗР, а додатковий – на створення у приймальному масиві води ЗЗ і використання її властивостей (так званої асимілювальної спроможності) для зменшення вмісту певних пріоритетних ЗР (ПЗР). В українському законодавстві на відміну від європейського традиційним головним інструментом лімітаційного впливу на техногенні джерела ЗР протягом багатьох років залишається ЗЗ.

З результатів у табл. 3 випливає, що невідповідність регулятивних норм підінститутів РСЗР визначається стосовно найбільш важливих ознак правового регулювання, зокрема:

- екологічного об'єкта та предмету регулювання;
- способу досягнення мети регулювання;
- характеристики екологічної мети та цілі регулювання;
- цілей регулювання;
- реалізації регулювання (способу, засобів, змісту, необхідності використання водного об'єкта).

Окремо слід зазначити, що аналіз табл. 3 дозволяє констатувати такі недоліки українського РСЗР:

- відсутність поділу ЗР зі ступенем їх екологічної небезпеки;
- відсутність подібного європейському законодавчого критерію «стандарт якості довкілля» для екологічного обмеження поширення ЗЗ;
- законодавчу некоректність екологічної мети регулювання у вигляді поняття «екологічного нормативу якості води» і відсутність законодавчого визначення такого нормативу.

Виконане порівняння дозволяє більш точно та чітко сформулювати кінцеву правову проблему, на розв'язання якої спрямовано порівняння відмінностей підінститутів РСЗР: *створення у водному законодавстві України в умовах практичної реалізації комплексного (інтегрованого) управління водними ресурсами в межах району річкового басейну (тобто за басейновим принципом управління) ефективних і максимально наближених до європейських вимог еколого-правових важелів впливу на антропогенні (техногенні) джерела надходження ЗР шляхом лімітаційного регулювання їх скидів у поверхневі води.*

Головними еколого-правовими відмінностями українського РСЗР від європейського слід вважати: 1) відсутність поділу ЗР за ступенем їх небезпеки для довкілля; 2) відсутність законодавчого критерію СЯД, відповідного європейському; 3) законодавча некоректність екологічної мети регулювання у вигляді невизначеного поняття «екологічного нормативу якості води». Принципово важливими для РСЗР є такі дефініції ВРД: «Стандарт якості довкілля» у ст. 2 (35), «Граничні значення виділення» у ст. 2 (40), «Засоби контролю за викидами» у ст. 2 (41), у тексті ВРД зі ст. 10 (1) (2) (2) «Комбінований підхід до точкових і просторово-розподілених джерел», а також регулятивні норми, які використовують ці дефініції.

Перше порівняльне дослідження¹¹, яке виконувалося на початку запровадження в Україні інституту ІУВРБП, не брало до уваги інших крім ВРД релевантних РСЗР джерел водного (та загального екологічного) законодавства ЄС, а саме: ДСЯД, ДПВ, ДНРВ (аббревіатури наведено у стовпчику 3 табл. 1). Слід зазначити, що на відміну від України, в країнах з екологічно розвинутою політикою *всі принципи РСЗР, на яких ґрунтуються регулятивні норми та їх понятійно-категоріальний апарат, розглядаються на рівні політики щодо якості води (water quality policy) та обговорюються у колах правників.*

¹¹ Overview of the Status of Harmonizing the Ukrainian Legislation with the EU Requirements and the Baseline Plan for Harmonization of Ukraine's legislation with the EU laws. Ukraine, 2011. Table of Concordance. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/2000%2060%20%D0%84%D0%A1.pdf> (дата звернення: 15.03.2022).

2. Варіант української законодавчої реалізації європейського РСЗР з точкових джерел у воду

З боку соціальних відносин діяльність із РСЗР за водним законодавством ЄС належить до сфери *водних послуг* (за іншими перекладами «водних служб», «водних сервісів»), визначення та склад яких наведено у ст. 2(38) (b) ВРД. Відповідником зазначеної діяльності у ВКУ є достатньо досліджений і визначений у ст. 48 ВКУ інститут спеціального водокористування в частині скидання ЗР у водні об'єкти. За водними послугами, що надаються державами-членами ЄС, скидання ЗР регулюється шляхом встановлення лімітів скидання та вимог дотримання стандартів (або норм) якості води¹².

З екологічного боку РСЗР належить до ширшого виду правового *регулювання впливу промислової діяльності* на довкілля, встановленого у ДПВ. Таке регулювання не має прямого відповідника в українському законодавстві, а його окремі напрями та проблеми досліджувалися у зв'язку з правовим регулюванням екологічної безпеки водного середовища. У документі Кабінету Міністрів України¹³, спрямованому, зокрема, на «зменшення, запобігання та контроль <...> скидів стічних вод з концентраціями забруднюючих речовин <...>» задля впровадження в Україні вимог ДПВ, визнається: «В Україні немає розроблених нормативно-правових актів, що встановлюють перелік найкращих доступних технологій та методів управління для регулювання окремих видів діяльності, а гранично допустимі концентрації та гранично допустимі скиди забруднюючих речовин не відповідають значенням Директиви 2010/75/ЄС».

Норми щодо регулювання скидання ЗР у водні об'єкти містяться у відповідних еколого-правових підінститутах РСЗР екологічного законодавства ЄС та України. Викладене вище коротке системне порівняльне дослідження цих підінститутів, започатковане у статті¹⁴, свідчить про їх принципові відмінності.

¹² The governance of water services in Europe. 2020 edition / EurEau. The European Federation of National Associations of Water Services. 2020. 71 p. Chapter 7. URL: <https://www.eureau.org/resources/publications/5268-the-governance-of-water-services-in-europe-2020-edition-2/file> (дата звернення: 15.03.2022).

¹³ Концепція реалізації державної політики у сфері промислового забруднення (схв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 402-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.03.2022).

¹⁴ Уberman В. І., Васковець Л. А. Апроксимація української системи регулювання якості поверхневих вод до права ЄС / International scientific and practical conference «Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage», January 25–26, 2019: Conference proceedings, January 25–26, 2019. Vasile Goldis Western University of Arad, Romania. Arad: Izdevnieciba «Baltija Publishing». P. 271–274. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/45297/1/Uberman_Aproksymatsiia_ukr_sistemy_2019.pdf (дата звернення: 15.03.2022).

Формально кажучи, зміст зазначеної проблеми адаптації полягає у створенні в екологічному законодавстві України підінституту РСЗР, який за правовідносинами у сфері скидання ЗР є відповідним підінституту екологічного законодавства ЄС, головним чином, за об'єктом та предметом правового регулювання, за умовами застосування правових норм та змістом правовідносин.

Слід зазначити, що найголовніша відмінність європейського РСЗР від українського коріниться в еколого-політичних та еколого-правових принципах, які ними реалізуються. Як показано у статті¹⁵, українське РСЗР залишається незмінним понад 70 років і до теперішнього часу здійснюється за принципом «*emission – immission*» (EIP), який передбачає економічне (господарське) використання так званої асимілювальної спроможності (АС) ділянок водних об'єктів, якими є ЗЗ. В Україні правове користування АС як інструментом регулювання почалося у 1961 р. після затвердження «Правил охорони поверхневих вод від забруднення стічними водами»: першого нормативно-правового документа щодо «умов спуску стічних вод у водойми». Такий підхід до АС було закріплено еколого-політично міжнародною спільнотою у Принципі 6 Стокгольмської Декларації 1972 року. Надалі ставлення до АС повністю змінилося. У Всесвітній хартії природи, прийнятій на 37-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (1982 р.), було задекларовано принципи «обережності» («застережності») та «обмеження забруднення у його джерелі». Саме на цих принципах (преамбула (11) до ВРД) ґрунтується комбінований підхід до РСЗР, визначений у преамб. (40) ВРД, згаданий у ст. 2(36) та застосований у ст. 10 ВРД. За таким підходом, закріпленим у ст. 4 ДСЯД¹⁶, використання АС дозволяється лише у малій кількості випадків скидання пріоритетних ЗР (до яких належать й небезпечні ЗР). Відповідне лімітування джерел скидання ЗР можна визначити як опосередковане. Загальні випадки скидання ЗР (за ст. 10 ВРД) регулюються шляхом лімітування скидання з безпосереднім використанням найкращих доступних технік (методів) (НДТ) щодо джерел ЗР або із застосуванням до них відповідних характеристик НДТ як лімітів регулювання.

¹⁵ Уberman В. І. Принципи та тенденції українського регулювання скидання забруднювальних речовин. У вид.: Екологічна безпека: проблеми і шляхи вирішення: зб. наук. статей XVII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 13-17 вересня 2021 р.) / УКРНДІЕП. – ПП «Стиль-Іздат», 2021. – С. 202 – 209. URL: <http://29yjmo6.257.cz/bitstream/123456789/13642/1/konfer2021.pdf> (дата звернення: 15.03.2022).

¹⁶ Directive 2008/105/EC on environmental quality standards in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/105/oj> (дата звернення: 15.03.2022).

Наразі зазначені принципи визнаються українським загальним екологічним законодавством, що визначено у ст. 3 ЗУПОНПС, але у водному законодавстві вони фактично ігноруються через відсутність згадки про них у ВКУ та через закріплення *de facto* застарілого принципу *EIP* у низці ПНПА, за якими фактично здійснюється лімітаційний вплив на скидання ЗР, зокрема, встановлюються вимоги до нормативів гранично допустимого скидання (ГДС) ЗР. Подолання зазначеної відмінності вимагає змін в екологічному законодавстві України для його адаптації до європейського РСЗР.

Отже, достатньо повна адаптація до вимог ВРД та інших водних директив ЄС вимагає глибокої зміни сучасної парадигми водного законодавства України шляхом переходу від цільової економічної (господарської) і ресурсно-споживацької спрямованості до екологічної: охорони води від забруднення, зокрема, зосередження на якості води та на екологічних механізмах її забезпечення. Можливим і доцільним способом такої зміни могло б стати доповнення чинного законодавства шляхом створення спеціального Закону України з орієнтовною назвою «Про якість води водних об'єктів та її охорону». Аналог подібного законодавчого виокремлення проблем якості природних ресурсів існує в українському земельному законодавстві¹⁷. Враховуючи складність і тривалість процесу українського законотворення та поки що недостатньо виявлений суспільний запит на згаданий закон, у даній статті натомість *пропонується варіант змін до рамкового ЗУПОНПС, до ВКУ та релевантних ПНПА, за якими може здійснюватися законодавча адаптація до європейського підінституту РСЗР із точкових джерел у поверхневі води.*

Проблему, яка підлягає розв'язанню законодавчим шляхом, коротко можна визначити як зазначено вище. Метою правового регулювання є досягнення доброго хімічного та екологічного стану води з дотриманням обмежень, обумовлених необхідністю забезпечення якості води як середовища існування біоти та ресурсу для різних видів використання. Ґрунтуючись на результатах, отриманих авторами даної статті й викладених у зазначених вище літературних джерелах та у звіті про НДР¹⁸, пропонуються наступні зміни до екологічного законодавства України.

¹⁷ Закон України «Про охорону земель». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, ст. 349. Дата оновлення 27.05.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 15.03.2022).

¹⁸ Звіт про науково-дослідну роботу за темою № 27/1.2 «Розроблення наукових пропозицій щодо визначення та встановлення зон змішування скидів забруднюючих речовин в масиви поверхневих вод України у відповідності до водного законодавства ЄС» (остат.). Харків. УКРНДІЕП ; кер. В. І. Уberman. № ДР 0121U109674. X., 2021. 236 с. URL: <http://www.niiep.kharkov.ua/sites/default/files/NDR/2021/Zvit27.2021.pdf>.

Щодо норм-дефініцій. Особливої уваги вимагає понятійно-дефініційний апарат. У ЗУПОНПС слід доповнити ч. 1 та ч. 4 ст. 33 щодо екологічних нормативів визначенням окремого виду нормативів: «стандарт якості довкілля для забруднюючої речовини». Це визначення є поняттєво тотожним визначенню у ст. 2(35) ВРД, на якому ґрунтується охорона якості вод. Крім того, стаття 1 ВКУ вимагає змін деяких наявних та включення нових термінів: з перекладу ВРД або з більш термінологічно точного та наближеного до української суспільної практики перекладу ВРД1, а також з ДСЯД та з ДПВ¹⁹. Зміни стосуються базових термінів «забруднення» та «забруднююча речовина», які повинні поняттєво та денотативно збігатися з відповідними визначеннями у ст. 2(31)(33) ВРД. До інших, але не менш важливих, нових в українському законодавстві визначень з джерел законодавства ЄС, належать: 1) «засоби регулювання викидів (скидів)» (ст. 2(41) ВРД) та «зона змішування» (ст. 4 ДСЯД); 2) «комбінований підхід» (ст. 2(36) та ст. 10 ВРД); 3) «найкращі доступні техніки» (ст. 3(10) ДПВ); 4) «небезпечні речовини», «пріоритетні речовини» (ст. 2(29) та 2(30) ВРД), «специфічні речовини забрудники», «специфічні несинтетичні речовини забрудники» та «специфічні синтетичні речовини забрудники» (п. 1.1 Додатку V ВРД); 5) «рівні викидів, пов'язані з найкращими доступними техніками» (ст. 3(13) ДПВ); 6) «стандарт якості довкілля» (ст. 2(35) ВРД).

Щодо регулятивних норм. Змін вимагають розділи II, III та V ВКУ (у наведених нижче текстах змін зберігається орфографія ВКУ). На думку авторів даної статті, для досягнення тією частиною тексту ВКУ, яка стосується РСЗР, відповідності зазначеним вище джерелам законодавства ЄС розділ II ВКУ слід змінити наступним чином. У ст. 21¹ серед окремих груп ЗР слід зазначити про «пріоритетні та деякі інші» ЗР. У назву глави 8 слід включити згадку про «регулювання скидання речовин». У зміст ч. 1 ст. 35 до видів нормативів слід включити «стандарт якості довкілля» та «рівні скидання, пов'язані з найкращими доступними техніками». Слід також включити наступні додаткові статті з вимогами до нормативів (стандартів) стану води та до характеристик безпосереднього лімітування джерел ЗР:

«Стаття 36¹. Стандарти якості довкілля

Для оцінки хімічного стану масивів вод використовуються стандарти якості довкілля пріоритетних, специфічних та деяких інших забруднюючих речовин. Стандарти якості довкілля

¹⁹ Директива 2010/75/ЄС про промислові викиди. (всеохоплююче запобігання і контроль забруднень). URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/%202010_75_%D0%84%D0%A1.pdf.

встановлюють максимальні допустимі концентрації та/або середньорічні концентрації забруднюючих речовин.

Стандарт якості довкілля повинен дотримуватися на межі зони змішування, встановленої для певного скиду забруднюючих речовин.

Стандарти якості довкілля пріоритетних, специфічних та деяких інших речовин розробляються і затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища».

«Стаття 37¹. Рівні скидання, пов'язані з найкращими доступними техніками

Скидання у поверхневі води забруднюючих речовин з промисловими, міськими, сільськогосподарськими зворотними водами регулюється на основі комбінованого підходу, який використовує регулювання забруднення шляхом встановлення граничних значень скидання і стандартів якості довкілля.

Для скидів забруднюючих речовин у поверхневі води визначаються та здійснюються методи скидання забруднюючих речовин, засновані на найкращих доступних техніках або на відповідних граничних значеннях скидання.

Перелік видів джерел зворотних вод, скидання забруднюючих речовин з яких регулюється не на основі комбінованого підходу, порядок визначення та впровадження найкращих доступних технік та відповідні граничні значення скидання забруднюючих речовин встановлюються Кабінетом Міністрів України».

Найбільшої уваги вимагає ст. 38 щодо нормативів гранично допустимого скидання (ГДС) ЗР, яку після врахування змін доцільно викласти у наступному вигляді:

«Стаття 38. Нормативи гранично допустимого скидання забруднюючих речовин

Нормативи гранично допустимого скидання забруднюючих речовин встановлюються з метою дотримання стандартів якості довкілля та поетапного досягнення екологічного нормативу якості води.

Нормативи гранично допустимого скидання забруднюючих речовин визначаються відповідності до рівнів скидання, пов'язаних з найкращими доступними техніками, або за умови дотримання стандартів якості довкілля.

Якщо стандарт якості довкілля або поетапне досягнення екологічного нормативу якості води вимагають більш жорстких обмежень ніж зазначені у ст. 37¹, то методи регулювання скидів можуть бути посилені на вимогу органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства.

Порядок розробки нормативів гранично допустимого скидання та переліки забруднюючих речовин, що нормуються, встановлюються Кабінетом Міністрів України».

Необхідно також включити у ВКУ додаткові статті щодо особливостей регулювання скидання різних категорій ЗР:

«Стаття 38¹. Особливості регулювання скидання пріоритетних речовин, для яких встановлено стандарти якості довкілля

Якщо для пріоритетних забруднюючих речовин дотримання встановлених стандартів якості довкілля не може здійснюватися економічно вигідними та доступними методами регулювання, то за комбінованим підходом, зазначеним у ст. 37¹, для регулювання дозволяється використовувати безпосередньо прилеглу до скиду зону змішування у масиві приймальної поверхневої води при умові не перевищення концентраціями забруднюючих речовин відповідних стандартів якості довкілля поза такою зоною змішування.

Дозвіл на використання зони змішування надається, а її характеристики зазначаються, у складі документації спеціального водокористування.

Встановлення зони змішування зворотної та поверхневої води здійснюється у порядку, а методичне забезпечення для визначення її характеристик розробляється, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища».

«Стаття 38². Регулювання скидання специфічних забруднюючих речовин

Для районів річкових басейнів, наведених у ч. 2 ст. 131, визначаються специфічні забруднюючі речовини. Критерії визначення та переліки специфічних забруднюючих речовин розробляються та затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Регулювання скидання специфічних речовин здійснюється шляхом розроблення та встановлення зазначених у ст. 38 нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин».

У текст чинної ст. 41 треба додати:

- у ч. 2 – заборонну вимогу про «стандарти якості довкілля», та
- у ч. 4 включити згадку про розробників «стандартів якості довкілля» та про водокористувачів, які «планують або» здійснюють скидання.

У розділі III ВКУ слід зробити зміни, пов'язані із законодавчим визнанням властивості АС та її носія, зони змішування, як регулятора якості води для пріоритетних ЗР.

До ч. 6 ст. 49 пропонуються такі зміни: додати абзац «клопотання про потребу у призначенні зони змішування, її опис, характеристики, схему та метод визначення, розрахункове обґрунтування та заходи щодо обмеження часу існування та протяжності цієї зони (при необхідності)»; доповнити абзац 3 щодо нормативів ГДС «поділенням на пріоритетні та специфічні речовини».

Крім того, у ст. 70 пропонується внести зміни:

- додати у ч. 1 та до п. 4 ч. 2 згадку стосовно «стандартів якості довілля»,

- ч. 2 п. 7 викласти у вигляді «7) призводять до підвищення температури води водного об'єкта більш ніж на 3 градуси за Цельсієм поза зоною змішування нагрітої та приймальної води у порівнянні з її природною температурою в літній період».

У ч. 1 ст. 72 замінити слова «впроваджувати ефективні технології» на «використовувати найкращі доступні техніки», а наприкінці зазначити: «Перелік найкращих доступних технік для зниження рівня мінералізації шахтних, кар'єрних та рудникових вод затверджується Кабінетом Міністрів України».

До розділу V у ч. 1 ст. 96 слід включити вимогу про необхідність передбачати «найкращі доступні техніки».

Щодо ПНПА. Задля конкретизації запропонованих змін до ЗУПОНПС та до ВКУ треба розробити або змінити ПНПА, які належать до повноважень вищого та деяких центральних органів виконавчої влади, як наведено у табл. 4. Цільове призначення таких ПНПА міститься в їх орієнтовних назвах. Такі акти містять вимоги та характеристики, які відповідають сучасному економічному стану держави.

Аналіз запропонованих змін до ВКУ свідчить, що найбільша їх кількість припадає на понятійно-категоріальний апарат, а саме: до наявних у ст. 1 ВКУ 73-х термінів треба додати ще 11 термінів, а для двох термінів слід змінити дефініції. У подальшому тексті кодексу найбільших змін вимагає «Розділ II. Державне управління і контроль у галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів», та його «Глава 8. Нормування в галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів». В останній пропонується змінити вісім та додати до неї чотири статті. Наведеними змінами у ВКУ створюється структура українського відповідника підінституту РСЗР водного законодавства ЄС (в частині скидання ЗР з точкових джерел у поверхневі води) і охоплюється увесь ланцюг еколого-правового регулювання забруднювального впливу.

Таблиця 4

**ПНПА екологічного законодавства України, які підлягають
зміненню або розробленню, задля адаптації РСЗР до вимог
екологічного законодавства ЄС**

№.№ з/п	Орієнтовна назва ПНПА	Внести зміни або розробити ПНПА
Кабінет Міністрів України		
1	Порядок розроблення нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти.	Зміни до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1996 р. № 1100.
2	Перелік забруднюючих речовин, скидання яких у водні об'єкти нормується.	Зміни до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1996 р. № 1100.
3	Перелік джерел зворотних вод, скидання забруднюючих речовин з яких не регулюється на основі комбінованого підходу.	Розробити
4	Порядок визначення та впровадження найкращих доступних технік та відповідні граничні значення скидання забруднюючих речовин.	Розробити
5	Перелік найкращих доступних технік для зниження рівня мінералізації шахтних, кар'єрних та рудникових вод.	Розробити
Центральний органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища		
6	Порядок розроблення та затвердження стандартів якості довкілля пріоритетних, специфічних та деяких інших речовин, що скидаються у поверхневі водні об'єкти.	Розробити
7	Порядок встановлення зон змішування зворотної та поверхневої води, методичне забезпечення для визначення характеристик зон змішування.	Розробити
8	Критерії визначення та вимоги до переліків специфічних забруднюючих речовин, що скидаються у річкових басейнах України.	Розробити
9	Про вимоги до дозволу на спеціальне водокористування, пов'язані із встановленням зон змішування зворотної та поверхневої води.	Зміни до наказу Міністерства екології та природних ресурсів України «Про затвердження форми дозволу на спеціальне водокористування та форми нормативного розрахунку водокористування і водовідведення» від 23.06.2017 № 234, зареєстр. в Міністерстві юстиції України 21 липня 2017 р. за № 887/30755.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства		
10	Про вимогу до посилення методів регулювання скидів забруднюючих речовин.	Розробити.
11	Вимоги до клопотання про потребу у призначенні зони змішування зворотної та поверхневої води, її опису, характеристик, схеми та методу визначення, про розрахункове обґрунтування та заходи щодо обмеження такої зони	Розробити.

Викладені у даній статті пропозиції щодо варіанту зазначених змін обґрунтовано та розроблено, головним чином, при виконанні бюджетної програми Міндовкілля України КПКВК 2701040 «Наукова і науково-технічна діяльність у сфері захисту довкілля та природних ресурсів» (2019-2021).

ВИСНОВКИ

Методика порівняльного дослідження європейського та українського правових механізмів РСЗР з точкових джерел у поверхневій воді, яка розроблена у даній статті, ґрунтується на особливостях ланок та ланцюгів поширення еколого-правового впливу ЗР на стан водного об'єкта. Виявлено, що головна відмінність європейського та українського механізмів правового РСЗР визначається різними парадигмами охорони та використання вод: екологічною – у європейському та економічною (господарською) – в українському водному законодавстві. Принциповою помилкою вимог УПУРБ слід вважати відсутність будь-яких посилань на законодавчі норми механізму РСЗР.

Українське РСЗР ґрунтується на застарілому еколого-політичному принципі використання АС водного об'єкта, який використовується Україною ще з 1961 р., а після 1982 р. не збігається з уявленнями, прийнятими та узгодженими світовою спільнотою. Тоді як європейське РСЗР у ВРД реалізує сучасні принципи «обережності» («застережності») та «обмеження забруднення у його джерелі».

Юридичні дефініції ВРД істотно відрізняються від термінології ВКУ, а їх некоректний переклад створює багато проблем. Більшість українських вимог до РСЗР міститься у ПНПА, які значною мірою не відповідають приписам ВКУ. Виконане *аналітичне дослідження ланцюга спрямування регульовального впливу норм європейського РСЗР ґрунтується на методології теорії управління, яка дозволяє створити набір ознак, що охоплюють*

нормативну структуру європейського РСЗР та визначають у відповідній частині відмінність водних законодавств ЄС та України. Ступінь відповідності та головні розбіжності інститутів РСЗР оцінено п'ятьма значеннями: «відповідає повністю», «відповідає частково», «не суперечить», «не відповідає», «не врегульовано законодавством ЄС». Результати оцінки відповідності за 35 ознаками свідчать, що **український РСЗР значною мірою (51 %) відрізняється від європейського РСЗР.** Останній є більш ґрунтовно та детально розробленим. Головний нормативний вплив європейських вимог спрямовано на НДТ для джерел скидання всіх ЗР, а додатковий – на створення у приймальному масиві води ЗЗ і використання її властивостей, зокрема АС, для зменшення вмісту певних пріоритетних ЗР.

Запропонований варіант українського відповідника підінституту РСЗР водного законодавства ЄС охоплює увесь ланцюг еколого-правового регулювання забруднювального впливу. Надано пропозиції до відповідних змін у водному законодавстві України, за якими здійснюється техніко-юридична реалізація зазначеного відповідника.

АНОТАЦІЯ

Досліджується важлива складова проблеми імплементації водного законодавства ЄС в екологічне законодавство України, яка стосується європейського правового регулювання скидання забруднювальних речовин (РСЗР) з точкових джерел у поверхневі води. При цьому РСЗР розглядається як активний інструмент впливу на джерела ЗР, як частина плану управління річковими басейнами для інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом, яке зараз впроваджується Україною. Визначається шлях та пропонуються конкретні заходи щодо змін у сукупності чинних норм українського водного законодавства, які забезпечують адаптацію його РСЗР до європейського відповідника. Виявлено, що суттєвою проблемою для адаптації є відмінність підінститутів РСЗР обох законодавств за базовими еколого-політичними принципами. Український РСЗР ґрунтується на застарілому принципі *«emission – immission»*, який передбачає економічне (господарське) використання властивості ділянок водних об'єктів асимілювати забруднення при регулюванні скидання усіх забруднювальних речовин (ЗР). Тоді як європейське регулювання здійснюється за комбінованим підходом і засновано на сучасних принципах «обережності» та «ліквідації шкоди довікллю в першу чергу у його джерелі», а використання асимілювальної спроможності

дозволяється як виняток лише в окремих випадках скидання пріоритетних ЗР. Визначено шлях для швидкої адаптації, яка досягається запропонованими змінами та доповненнями до Водного кодексу України (ВКУ). Відповідні заходи полягають у 2-х змінах понятійно-категоріального апарату ВКУ та у включенні до нього 11-и європейських термінів. Також пропонується змінити регулятивні норми у 9-и статтях та додати 4 нових статті у деякі розділи ВКУ. Для конкретизації запропонованих змін у ВКУ слід розробити та змінити 11 підзаконних нормативно-правових актів, 5 яких за змістом належить до завдань Кабінету Міністрів України. Запропонованими змінами у водному законодавстві України вибудовується та охоплюється весь ланцюг європейського еколого-правового регулювального впливу на скид ЗР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Уberman В. І., Васьковець Л. А. Джерела еколого-правового лімітування скидання речовин у законодавстві ЄС та України. In: International scientific and practical conference «European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice»: conference proceedings, February 26–27, 2021. Wloclawek, Republic of Poland: «Baltija Publishing». 256 pages. P. 244–248. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-040-7-62>.

2. Васьковець Л. А., Уberman В. І. Еколого-правові принципи та тенденції українського регулювання скидання забруднювальних речовин. Екологічне право. 2021. № 1–4. С. 18–24. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2021.1-4.3>.

3. Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики» від 23 жовтня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962#Text.

4. Порядок розроблення плану управління річковим басейном (затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2017 р. № 336. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/336-2017-%D0%BF#Text>.

5. Рішення РНБО України від 30 липня 2021 року «Про стан водних ресурсів України» (введено в дію Указом Президента України від 13 серпня 2021 року № 357/2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/2021#Text>.

6. Водний кодекс України. Відомості ВР України. 1995. № 24. Ст. 189. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

7. Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/ЄС. Основні терміни та їх визначення. EU Water Framework Directive 2000/60/EC. Definitions of Main Terms. Київ. 2006. 244 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1527562/>.

8. Уberman В. І., Васьковець Л. А. Проблеми імплементації базових європейських екологічних понять у водне законодавство України. Юридичний вісник. 2020. № 1. С. 237–245. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1617>.

9. Уberman В. І., Васьковець Л. А. Понятійні відмінності законодавчого регулювання скидання речовин у Європейському Союзі та в Україні. Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Сер.: юридичні науки. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 84–92. DOI <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2020.4/14>.

10. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 15.03.2022).

11. Overview of the Status of Harmonizing the Ukrainian Legislation with the EU Requirements and the Baseline Plan for Harmonization of Ukraine's legislation with the EU laws. Ukraine, 2011. Table of Concordance. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/2000%2060%20%D0%84%D0%A1.pdf>.

12. The governance of water services in Europe. 2020 edition / EurEau. The European Federation of National Associations of Water Services. 2020. 71 p. URL: <https://www.eureau.org/resources/publications/5268-the-governance-of-water-services-in-europe-2020-edition-2/file> (дата звернення: 15.03.2022).

13. Концепція реалізації державної політики у сфері промислового забруднення (схв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 402-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.03.2022).

14. Уberman В. І., Васьковець Л. А. Апроксимація української системи регулювання якості поверхневих вод до права ЄС / International scientific and practical conference «Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage», January 25–26, 2019: Conference proceedings, January 25–26, 2019. Vasile Goldis Western University of Arad, Romania. Arad: Izdevnieciba «Baltija Publishing». P. 271–274. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/45297/1/Uberman_Aproksymatsiia_ukr_systemy_2019.pdf.

15. Уberman В. І. Принципи та тенденції українського регулювання скидання забруднювальних речовин. У вид.: Екологічна безпека: проблеми і шляхи вирішення: зб. наук. статей

XVII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 13-17 вересня 2021 р.) / УКРНДІЕП. ПП «Стиль-Іздат», 2021. С. 202–209. URL: <http://29yjmo6.257.cz/bitstream/123456789/13642/1/konfer2021.pdf> (дата звернення: 15.03.2022).

16. Directive 2008/105/EC on environmental quality standards in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/105/oj>.

17. Закон України «Про охорону земель». Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 39. Ст. 349. Дата оновлення 27.05.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 15.03.2022).

18. Звіт про науково-дослідну роботу за темою № 27/1.2 «Розроблення наукових пропозицій щодо визначення та встановлення зон змішування скидів забруднюючих речовин в масиви поверхневих вод України у відповідності до водного законодавства ЄС» (остат.). Харків. УКРНДІЕП ; кер. В. І. Уberman. № ДР 0121U109674. Х. 2021. 236 с. URL: <http://www.niiep.kharkov.ua/sites/default/files/NDR/2021/Zvit27.2021.pdf> (дата звернення: 15.03.2022).

19. Директива Європейського парламенту і Ради 2010/75/ЄС про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю) (Нова редакція). URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/%202010_75_%D0%84%D0%A1.pdf (дата звернення: 15.03.2022).

Information about the authors:

Uberman Volodymyr Illich,

Ph.D., Leading Scientific Researcher at the Laboratory for Problems of Water Quality Improvements and Management, Scientific and Research Institution «Ukrainian Scientific and Research Institute for Environmental Problems», Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine
6, Bakulina str., Kharkiv, 61166, Ukraine

Vaskovets Liudmyla Antonivna,

Ph.D., Professor,
Professor at the Department of Occupational and Environmental Safety, Kharkiv National University «Kharkiv Polytechnic Institute»,
2, Kyrpychova str., Kharkiv, 61002, Ukraine

СУЧАСНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВНИЧОЇ НАУКИ В ПРОЦЕСІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Чаплинський К. О.

ВСТУП

Сучасний процеси реформування вітчизняної правничої науки в першу чергу пов'язаний з європейським вибором України.

Побудова правової держави та розвиток громадського суспільства, захист прав людини, реалізація принципу верховенства права сьогодні все більше потребують належного наукового дослідження соціально-правових, політичних, правотворчих процесів, вивчення успішного досвіду зарубіжних країн та обґрунтування його застосування в Україні.

Метою функціонування сучасної правничої науки стало вироблення та систематизація нових знань в сфері реальних проявів держави і права, закономірностей їх становлення, розвитку та функціонування, правового регулювання суспільних відносин, практичного вирішення проблемних аспектів та правових явищ¹.

Недоліки, прогалини та суперечності в законодавстві України, внесення постійних змін до прийнятих нормативно-правових актів (до Кримінального кодексу України в перші декілька років після його прийняття було внесено 18 поправок, окремі його положення були визнані неконституційними²) свідчать про неналежний рівень прикладного значення результатів наукових досліджень в сучасній вітчизняній правничій науці та неврахування наукових здобутків в процесі правотворення.

Низький рівень правової свідомості, культури, освіти та виховання населення в цілому, та представників політичної еліти і місцевого

¹ Olena Kovalova, Maksym Korniienko, Olena Postol. Ensuring of child's dignity as a principle of modern education: administrative and legal aspects. Asia Life Sciences Supplement 21(2) 2019 Asian International Journal of Life Sciences с. 341-359 (Scopus 2019).

² Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. (зі змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 13.08. 2022).

самоврядування державних службовців зокрема, в тому числі обумовлюється і недоліками розвитку вітчизняної правничої науки.

Попри значні досягнення вітчизняної правничої науки в цілому та її окремих галузей існує ряд недоліків у формуванні та розвитку юриспруденції в Україні, які необхідно подолати в процесі її реформування. Питання вдосконалення правничої науки є особливо актуальним у зв'язку з набуттям країною статусу кандидата в члени Європейського Союзу (рішення Європейської Ради, 23.06.22 р., Брюссель) та виконанням Україною ряду вимог ЄС щодо реформування в т.ч. правової системи, адже результати якісних наукових досліджень стануть підґрунтям відповідних змін у державі та суспільстві.

1. Сучасний стан та недоліки вітчизняної правничої науки

Сучасні перетворення в державно-правовій сфері та в інших сферах суспільного життя, потребують адекватного наукового забезпечення, розробки відповідних наукових орієнтирів, концепцій, юридичних понять та категорій. Розвиток та вдосконалення правової системи як складного багатоаспектного феномену, що об'єднує в собі всю сукупність внутрішньо узгоджених, взаємозв'язаних, соціально однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких державна влада справляє регулятивно-організує та стабілізує вплив на суспільні відносини, поведінку людей вимагає наукового комплексного дослідження правотворчих та державотворчих процесів та факторів, що визначають умови розбудови правової держави та громадянського суспільства³.

Становлення та розвиток правничої науки в Україні після здобуття незалежності хоч і характеризувалося формуванням нових напрямів наукових досліджень, таких як: теоретико-методологічні основи реформаційних процесів в Україні; формування, розвиток та систематизація сучасного понятійно-категоріального апарату правничої науки; проблеми вдосконалення політичної системи та системи публічної влади в Україні; розвиток громадянського суспільства та утвердження народовладдя; вдосконалення судової системи, системи правоохоронних органів, пенітенціарної системи, адвокатури та нотаріату; реформаційні процеси в контексті євроінтеграції України; вдосконалення системи права та

³ Сучасні проблеми правової системи України. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції. / Редкол. Шемшученко Ю.С., Бошицький Ю.Л., Чернецька О.В., Левківська Г.П., Короленко М.П., Дей М.О., Тростюк З.А., Бевз С. І. – К.: Видавництво Ліра-К, 2012. – 514 с.

законодавства України, імплементації міжнародного законодавства та запозичення позитивного зарубіжного досвіду в сфері державного управління та місцевого самоврядування⁴, проте сучасному етапі її розвитку ряд недоліків, залишилися такими, які потребують негайного вирішення, а саме:

- недостатній рівень методологічного забезпечення здійснення досліджень в сфері права, особливо з урахуванням специфіки правових галузей та наукових спеціальностей. При здійсненні наукових досліджень в таких галузях науковці використовують загальнонаукові та спеціальні юридичні методи дослідження;

- відсутність належного стратегічного планування тематики та напрямків правових досліджень у відповідності до потреб держави та суспільства;

- наукова експертиза правових досліджень подекуди носить формальний характер;

- недостатній рівень координаційної діяльності в сфері правових досліджень з боку Національної академії правових наук України;

- ряд напрямків правового дослідження залишаються нерозкритими в достатній кількості, оскільки є не достатньо «популярними» серед науковців;

- дублювання тематики наукових досліджень з незначними відмінностями у формулюванні теми;

- значна частина правничих наукових досліджень спрямована на дослідження реалізації державної влади, функціонування державного устрою, застосування владних приписів, діяльності правоохоронних органів. Наприклад, за даними Національної академії правових наук України в 2019 р. серед зареєстрованих тем досліджень найбільший відсоток склали теми зі спеціальності 12.00.07 (адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право) – 24,3%, а найнижчий – 12.00.12 (філософія права) – 0,5%⁵;

- стереотипні підходи в правничій науці до визначення основних правових проблем, формуванню міфів у правничій науці (як зауважує Ю.В. Тищенко «однією із характерних рис правового

⁴ Корчак Н.М. Юридична наука в умовах сучасних викликів і загроз. *Юридичний вісник*. 2(55)2020. С. 221.

⁵ Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2019 р.): розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: В. А. Журавель, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук]. Харків : Право, 2020. С. 4. ISBN 978-966-937-960-3

міфу є те, що він виступає частиною одночасно об'єктивного і суб'єктивного світу, елементом навколишньої соціальної реальності і засобом її пояснення та інтерпретації»⁶, проте не допустимим є міфологізації правничої науки);

- низький рівень грантової діяльності, оскільки невеликий відсоток тем наукових досліджень складають теми в сфері актуальних міжнародних правових проблем, які б могли зацікавити потенційних грантодавців;

- тривале існування ідеології комуністичної партії в період функціонування тоталітарного радянського режиму на території України. Заборона комуністичної ідеології, яка тривалий час була єдиною ідеологією в державі, спровокувала становлення та розвиток часто взаємовиключних концептуально-методологічних підходів. Слід зауважити, що традиції радянського права знайшли своє відображення і в оновленому законодавстві незалежної України. Зокрема, про такий стан речей свідчить наступний факт – не зважаючи на те, що Конституція України закріплює положення про те, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3)⁷, структура Особливої частини Кримінального кодексу України будується за радянськими традиціями – перший розділ закріплює перелік злочини проти основ національної безпеки, а вже подальші розділи – кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я, волі, честі та гідності особи та інші⁸;

- наразі, спостерігається ситуація, що розвиток правничої науки України відбувається в межах тих концепцій, прихильниками яких виступають ті чи інші науковці та наукові школи. Серед таких концепцій виділяють: концепція юридичного позитивізму, нормативістська концепція, природно-правова концепція, соціологічна школа права;

- негласним правилом є внесення тих чи інших пропозицій щодо змін до українського законодавства за результатами майже кожного

⁶ Тіщенко Ю.В. Правові міфи та міфологеми в юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 25, № 2, 2018. С. 28 DOI: 10.31359/1993-0909-2018-25-2-27

⁷ Конституція України від 28.06.1996 р. (зі змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 13.08. 2022).

⁸ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. (зі змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 13.08. 2022).

дисертаційного дослідження (окрім, можливо теоретичних та історично-порівняльних досліджень), проте реальні законодавчі зміни на основі результатів дисертаційних досліджень не завжди відбуваються;

- при збільшенні питомої ваги порівняльних досліджень⁹, все ж таки слід зауважити, що дослідження досвіду зарубіжних країн, ЄС та міжнародних організацій часто відбувається «заочно», без можливості персонального вивчення документів мовою оригіналу, відвідання зарубіжних країн, безпосереднього ознайомлення з діяльністю міжнародних органів та організацій;

- зустрічаються випадки формування висновків досліджень на основі результатів наукової діяльності попередніх дослідників, без вивчення першоджерел в історичних архівах, архівах судів та інших органів;

- окремі правові спеціальності не є досить розвинутими в сучасних вітчизняних наукових дослідженнях. Тому науковці часто серед джерел використовують результати досліджень радянських вчених та вчених РФ, що в умовах збройного протистояння України та Росії є неприйнятним з етичної точки зору, адже російські науковці, ректори ЗВО в перші дні повномасштабного вторгнення на територію України у відкритих зверненнях підтримати т.з. «спеціальну військову операцію» проти нашої держави;

- активна наукова діяльність в більшості випадків потребує значних матеріальних витрат, які часто у порівнянні із заробітною платою викладачів ЗВО складають значний відсоток від їх доходу;

- престижність публікацій в зарубіжних виданнях на іноземній мові у порівнянні з виданнями в Україні, окрім позитивних результатів, на нашу думку, негативно може вплинути на розвиток української правничої термінології у подальшому;

- прояви універсалізму та партикуляризму у сучасній правничій науці (партикуляризм характеризується прагненням до відокремленням). На думку Г.З. Онев'юк «надмірний партикуляризм загрожує розтягненню поняття на окремі складові. А відірваність їхнього розгляду один від одного розмивають уявлення про узагальнення поняття, посягають на його цілісність»¹⁰;

⁹ Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємство, господарство і право*. Теорія держави і права. 4/2018. С. 190.

¹⁰ Онев'юк Г.З. Правова визначеність і партикуляризм: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Альманах права*. Правова аналітика: теоретичні засади. 2018. Випуск 9. С. 238-242

– дослідження в сфері правничої науки не можуть здійснюватися проведення експерименту (емпірично), оскільки правові наслідки таких експериментів можуть себе проявлятися в порушенні прав, свобод та інтересів суб'єктів правовідносин. Правовий експеримент допускається, якщо він вводиться відповідним державним органом (наприклад, введення т.з. «нульового» розмитнення іноземних автомобілів у період дії військового стану в Україні) на певний період на основі відповідного нормативно-правового акту. Зокрема, в філософії права відомі теорії утопії не знайшли свого втілення ні в ефективній практичній реалізації, ні в межах дослідницького правового експерименту. Отже, дослідження в правничі науці здійснюються трансцендентно на основі методів онтології, герменевтики, епістемології, екзистенціалізму, філософської антропології¹¹;

– наукові дослідження «не встигають» за швидким розвитком суспільних відносин, а від так прийняття нагальних нормативно-правових актів часто відбувається без достатнього їх наукового обґрунтування.

Наслідками даного явище є формування значного масиву нормативно-правових актів, які:

- а) не відповідають науково-концептуальним засадам правотворчості;
- б) не узагальнюють позитивні наукові новації;
- в) не відповідають реаліям суспільного життя;
- г) носять декларативний характер тощо.

Нажаль до сьогодні залишається неусвідомленою до кінця актуальність теоретичного осмислення впливу соціокультурного чинника на становлення та функціонування правничої науки і зворотного її впливу на соціокультурний вимір життя.

Спірним на нашу думку залишається твердження, що недоліком правничої науки є вузька тематика правових досліджень у відповідності до наукової правничої спеціалізації. Так, В.М. Сущенко у своїх працях зауважує «протягом останніх півстоліть вітчизняна юридична наука розвивалася, на наш погляд, в основному шляхом не завжди виправданої спеціалізації за окремими галузями і «підгалузями» права і, навіть, законодавства»¹². Що на

¹¹ Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємство, господарство і право*. Теорія держави і права. 4/2018. С. 191.

¹² Сущенко В.М. Сучасні проблеми реформування юридичної освіти і науки в Україні. *Наукові праці*. 2007. Том 69. Випуск 56. С. 187.

думку автора «приводить до невиправданої, вкрай вузької спеціалізації юристів-науковців не тільки лише в галузі окремої правничої науки, але й у її складових»¹³. Ми вважаємо, що вузька тематика наукових досліджень в межах наукової правничої спеціальності дозволяє поглиблено та максимально різнобічно дослідити предмет пізнання, в т.ч. і у його взаємозв'язку з іншими дотичними правничими сферами.

2. Напрями реформування вітчизняної правничої науки в процесі європейської інтеграції

Сучасні перетворення в державно-правовій сфері та в інших сферах суспільного життя, потребують адекватного наукового забезпечення, розробки відповідних наукових орієнтирів, концепцій, юридичних понять та категорій. Розвиток та вдосконалення правової системи як складного багатоаспектного феномену, що об'єднує в собі всю сукупність внутрішньо узгоджених, взаємозв'язаних, соціально однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких державна влада справляє регулятивно-організуючий та стабілізуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей вимагає наукового комплексного дослідження правотворчих та державотворчих процесів та факторів, що визначають умови розбудови правової держави та громадянського суспільства ¹⁴.

Важливими напрямами формування засад реформування вітчизняної правничої науки в процесі європейської інтеграції залишається: роль і значимість принципів права як основи розвитку правової науки; дослідження її внутрішньої структури, окремих її складових; висвітлення закономірностей та особливостей розвитку, чинників, що зумовлюють ефективність її функціонування; порівняльно-правовий аналіз національних правових систем тощо.

Світове співтовариство і держави надають важливого значення загальноправовим принципам і підтримують зближення різноманітних правових систем. Зростає інтерес до вивчення і взаємного використання досвіду розвитку національних законодавств, обміну правовою інформацією та науковими ідеями. Необхідність міжнародної співпраці, глобальні проблеми сучасності

¹³ Там саме

¹⁴ Сучасні проблеми правової системи України. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції. / Редкол. Шемшученко Ю.С., Бошицький Ю.Л., Чернецька О.В., Левківська Г.П., Короленко М.П., Дей М.О., Тростюк З.А., Бевз С. І. – К.: Видавництво Ліра-К, 2012. – 514 с.

вимагають нового бачення існуючих правових проблем, для чого слід зосередити увагу на основних правових системах світу. Саме глобалізація усіх сфер громадського життя в останні десятиріччя загострила питання про гармонізацію різних правових систем. Стає дедалі зрозуміліше, що держави багато втрачають, якщо діють розрізнено. При цьому, як показує практика, гармонізація систем національного, європейського та міжнародного права не може здійснюватися механічно. По-перше, продовжує діяти принцип державного суверенітету; по-друге, державам у правовій сфері властиві ті або інші особливості, які вони не хотіли б втратити; по-третє, мають місце істотні недоліки у теоретичному вирішенні проблем гармонізації національних, європейських та міжнародних правових систем, що стримує їх практичне вирішення.

На сьогодні найоптимальнішим варіантом розвитку України є поступовий розвиток та вдосконалення правової системи, спираючись як на досвід держав-членів ЄС, як і країн-членів СНД запозичуючи при цьому найбільш досконалі та прийнятні норми саме для нашої країни і суспільства ¹⁵.

В ході дослідження сучасних засад реформування вітчизняної правничої науки в процесі європейської інтеграції слід визначено наступні напрями її вдосконалення:

1. Загальносвітові процеси глобалізації зумовлюють широку імплементацію норм міжнародного права до українського законодавства, адже України прагне інтегруватися у світове товариство, виступає членом ряду міжнародних організацій (ООН, Партнерство заради миру, Рада Європи та інші) та отримала статус кандидата на членство в ЄС. А від так, правнича наука повинна не тільки досліджувати у порівнянні з законодавством України законодавство зарубіжних країн, ЄС та міжнародні норми, виробляти шляхи та форми запозичення кращого іноземного досвіду до української правової системи, але й відповідати європейським стандартам наукових досліджень.

2. Антропологізація правничої науки в Україні під впливом гуманізації права у світовому просторі зумовлює переорієнтацію наукових пошуків на права та свободи людини, відхід від ролі людини виключно як громадянина країни, «примирення» людини з

¹⁵ Сучасні проблеми правової системи України. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції. / Редкол. Шемшученко Ю.С., Бошицький Ю.Л., Чернецька О.В., Левківська Г.П., Короленко М.П., Дей М.О., Тростюк З.А., Бевз С. І. – К.: Видавництво Ліра-К, 2012. – 514 с.

оточуючим суспільством та державою¹⁶, залежність права від людини.

3. Соціологізація вітчизняної правничої науки передбачає відповідність її наукових здобутків потребам українського суспільства та засадам формування громадського суспільства в державі.

4. Реформаційні процеси в Україні потребують наукового підґрунтя введення реформ, в т.ч. і реформ у відповідності до вимог ЄС щодо набуття Україною статусу члена ЄС. Прикладом, невдалим реформ в країні є реформування судової системи, яке триває вже декілька десятиліть та в результаті якого не було досягнення основної мети судової реформи – подолання корупції судів та підвищення рівня довіри населення до суду¹⁷.

5. Теорія правничої науки повинна відповідати актуальним практичним потребам людини, суспільства і держави.

6. Правнича наука повинна бути спрямована не тільки на пізнання правових явищ, але й на подолання термінологічних неточностей, протиріч у розумінні юридичних термінів (в т.ч. адаптацію термінології правової системи Європейського Союзу до українського законодавства), створенні єдиної концепції норм, принципів та джерел права, процедури та процесу реалізації правових норм.

7. Розвиток правничої науки повинен бути спрямований на пошук співвідношення та взаємодії юридичного позитивізму (засновник Дж.Остін), нормативістської концепції (як спадкоємиці юрпозитивізму), природно-правової концепції (витоки концепції ґрунтуються на працях давньогрецьких філософів та римських юристів) та соціологічної школи права¹⁸. Отже, перспективи розвитку вітчизняної правничої науки в т.ч. спрямовані і на інтегральний підхід в дослідженні різноманітних правових теорій,

¹⁶Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємство, господарство і право*. Теорія держави і права. 4/2018. С. 188

¹⁷Maksym Korniienko, Iaroslav v. Petrunenko, Irina V. Yena, Kseniia O. Pankratova and Kristina a. Vozniakovska negative effects of corruption offenses for the country's economy. стаття international journal of management (ijm)-scopus indexed p. 1072-1083. DOI: <https://doi.org/10.34218/IJM.11.5.2020.098> (Scopus 2020).

¹⁸ Луцький Р.П. Основні типи право розуміння. *Науковий вісник ужгородського університету*, 2011. С. 53-66.

шкіл, концепцій, типів праворозуміння та пізнавальних моделей з метою формування «єдиної універсальної теорії права»¹⁹.

8. Реалізація принципу академічної свободи передбачає пошук нових невзаємовиключних концептуально-методологічних засад розвитку правничої науки в Україні. Зокрема, дослідження та розуміння т.з. «європейських цінностей», що ґрунтуються на правах людини, в т.ч. і правах людини четвертого покоління (репродуктивні права, право на зміну статті, укладання одностатевих шлюбів та інші) тільки розвивається в державі. Поки що не сформованого єдиного концептуального підходу до їх осмислення та внесення пропозицій щодо впровадження результатів відповідних досліджень до правової системи України.

9. Подолання партикуляризму в вітчизняній правничій науці можливе за умов формування концепції правової визначеності, як елементу верховенства права. Як зауважує Ю.І. Матвєєва «Зміст принципу правової визначеності становить вимога якості законів, яка має такі ознаки, як чіткість, точність, зрозумілість та передбачуваність законодавства, що досягається в процесі нормотворення шляхом використання засобів нормопроектної техніки»²⁰.

Отже, саме формування науково-практичної концепції правової визначеності дозволить досягти:

- зрозумілості норм права, без додаткового їх тлумачення;
- дотримання вимоги остаточності судових рішень;
- неможливості зворотної дії законодавства (окрім виключних випадків, передбачених нормами права);
- захист легітимних очікувань, який передбачає досягнення суб'єктом бажаного результату шляхом вчинення правомірних дій з врахуванням передбачуваних наслідків²¹.

10. Вітчизняна правнича наука повинна спрямовуватися на здійснення інноваційних наукових досліджень, формування прогресивних наукових парадигм, трактування та переосмислення юридичних методів дослідження.

¹⁹ Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємство, господарство і право*. Теорія держави і права. 4/2018. С. 190.

²⁰ Матвєєва Ю.І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Юридичні науки. Том 200. С. 97.

²¹ Бразнюк Я.О. Принцип легітимних очікувань (LEGITIMATE EXPECTATIONS): поняття та зміст. С. 156 URL: <https://maup.com.ua/assets/files/expert/15/11.pdf> (дата звернення: 15.08. 2022).

11. Важливим для правничої науки України в умовах євроінтеграційних процесів є не тільки дослідження законодавства ЄС, генезису становлення та розвитку демократичних механізмів і громадянського суспільства, але й менталітету та національної правової культури європейських країн. Адже, Україна, отримавши статус члена Європейського Союзу, будуватиме більш тісні зв'язки в економічній, політичній, соціальній, культурній, міжнаціональній та інших сферах з країнами-членами ЄС.

3. Взаємозв'язок реформування правничої науки та правничої освіти в Україні

Одним із напрямів реформування правничої науки в Україні є реформування правничої освіти, адже складно заперечити взаємозв'язок цих двох процесів. В Проекті Концепції розвитку юридичної освіти автори зауважують серед проблем, які потрібно розв'язати в ході розвитку правничої освіти, наступну «недостатньо висока якість наукових досліджень у сфері права та їхня невідповідність сучасним потребам держави та суспільства»²².

Тривалий час освітній процес з підготовки науковці-юристів ґрунтувався на традиціях радянської системи освіти, зокрема, формальному підході, орієнтація на розвиток примусово-заборонних правових норм, існуванні «телефонного права», відсутності пріоритету прав людини над інтересами держави та інше.

Слід зауважити, що передумовами вступу до аспірантури є наявність ступеня магістра або освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста спеціальності 081 «Право». Підготовка PhD (Philosophiae Doctor) та навчання в докторантурі за спеціальністю 081 Право передбачає виконання аспірантами та докторантами в т.ч. і освітньої складової.

Вперше в системі правничої освіти на рівні всієї держави було прийнято стандарти вищої освіти зі спеціальності 081 Право для бакалаврів у 2018 році, для магістрів – у 2020 р. А вже у 2022 р. в умовах військового стану стандарт вищої освіти перезатверджено Наказом МОН від 20.07.2022 р. № 644 для першого (бакалаврського)

²² Проект Концепції розвитку юридичної освіти. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> (дата звернення: 15.08. 2022).

рівня вищої освіти²³ та Наказом МОН від 20.07.2022 р. № 643 для другого (магістерського) рівня вищої освіти²⁴ з вимогою ввести його в дію з 22-23 навчального року.

Стандарт вищої освіти для третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальність 081 Право наразі відсутній.

На нашу думку, тривала відсутність єдиного стандарту для бакалаврів та магістрів зі спеціальності 081 Право, його швидка зміна, відсутність стандарту для підготовки аспірантів та докторантів негативно впливає на якість підготовки науковців-правників в цілому.

Більшість ЗВО здійснюють підготовку юристів без спеціалізації, що зумовлює випускників додатково проходити стажування та складати професійно-кваліфікаційних іспитів для «вузьких» фахових правничих професій (зокрема, адвоката, нотаріуса, судді). Такий підхід до підготовки юриста «широкого» профілю впливає і на якість підготовки юрист-науковця, зокрема, якщо вступ в аспірантуру відбувається одразу після отримання ступеня вищої освіти «магістр», без досвіду практичної роботи.

Слід зауважити, що ряд наукових правничих спеціальностей потребують значного практичного досвіду для здійснення якісного, актуального та практично-спрямованого наукового дослідження (наприклад, 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність), що підтверджується паспортом таких спеціальностей затвердженим Вищою атестаційною комісією України (ліквідована у 2011 р.).

Майже кожне правниче дисертаційне дослідження передбачає впровадження його результатів у освітній процес, проте спостерігається формальний підхід в реальне включення до силабусів, методичних та навчальних посібників, освітніх програм та інших навчально-методичних матеріалів результатів дисертації. Враховуючи зауважене вітчизняна правнича наука повинна мати

²³ Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти: Наказ МОН від 20.07.2022 р. № 644 URL <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-644-20.07.2022.pdf> (дата звернення: 14.08. 2022).

²⁴ Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти: Наказ МОН від 20.07.2022 р. № 643 URL <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-643-20072022.pdf> (дата звернення: 14.08. 2022).

реальний вплив на формування освітніх програм, навчально-методичного забезпечення, змісту підручників та посібників, нових концептуальних підходів до освіти юристів.

Наукова діяльність викладачів ЗВО подекуди зумовлена вимогами трудових контрактів, рейтингами, перспективами подальшого кар'єрного росту. В ЗВО трапляються випадки підвищення рівня наукової активності викладачів ЗВО тільки через вимогу відповідності показникам Ліцензійним умовам провадження освітньої діяльності (Постанова Кабміну України від 30.12.2015 р. № 1187)²⁵ та виконання ними функцій гаранта освітньої програми чи члена групи забезпечення. Вважаємо, що розвиток правничих шкіл для викладачів сприятиме «науковому зростанню» викладачів юридичних ЗВО, підвищенню якості їх публікацій, підвищення кваліфікації, проходження реального стажування на базі провідних ЗВО України та світу.

Проект Концепції розвитку юридичної освіти передбачає наступні напрямки вдосконалення наукових досліджень в галузі права:

- забезпечення здобувачам юридичної освіти доступу до наукових ресурсів;
- наукові дослідження повинні переважно здійснюватися в правничих школах та носити прикладний характер;
- залучення здобувачів до наукових прикладних досліджень, діяльності студентських наукових товариств;
- фінансування правничих досліджень на грантовій основі з пріоритетом інституційної спроможності правничої школи;
- наукові дослідження повинні бути спрямовані на інтеграцію до європейського наукового простору²⁶.

Враховуючи специфіку формування правничих наукових шкіл вважаємо, що концентрація наукових досліджень лише в межах певних правничих шкіл призведе до звуження тематики наукових досліджень в галузі права, адже кожна наукова школа має власний визначений напрям дослідження.

²⁵ Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності: Постанова Кабміну від 30.12.2015 р. № 1187 URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.08. 2022).

²⁶ Проект Концепції розвитку юридичної освіти. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> (дата звернення: 15.08. 2022).

ВИСНОВКИ

В ході дослідження встановлено, що попри значні досягнення українських науковців в галузі права необхідність реформування вітчизняної правничої науки в процесі європейської інтеграції обумовлена рядом чинників. Зокрема, наступним: отримання Україною статус кандидата в члени ЄС, що обумовлює новий етап євроінтеграційних процесів, в т.ч. і інтегрування до європейського наукового простору; пріоритет захисту прав людини над державно-владними інституціями; розвиток громадянського суспільства; реформування системи державного управління, судової системи, системи антикорупційних органів та місцевого самоврядування, вдосконалення систем українського законодавства; імплементація законодавства ЄС та запозичення позитивного досвіду іноземних країн в сфері правового регулювання суспільних відносин; вдосконалення та розвиток юридичної освіти в Україні; підвищення рівня правової свідомості та обізнаності населення України та інше.

Сучасний стан розвитку вітчизняної правничої науки має ряд суттєвих недоліків, подолання яких можливе за наступним напрямками: методологічне забезпечення наукових досліджень та формування сучасного правового категоріально-понятійного апарату; стратегічне планування наукових досліджень; фінансування наукових правничих досліджень; подолання стереотипних підходів, міфологізації, проявів універсалізму та партикуляризму, формального підходу у наукових правничих дослідженнях; спрямування правничих досліджень до практичного їх застосування та відповідності актуальним потребам суспільства і держави; інтеграції правничої науки та освіти; антропологізація та соціалізація правничої науки; інтегральний підхід при дослідженні різноманітних правових теорій, шкіл, концепцій, типів праворозуміння та пізнавальних моделей; інноваційність наукових досліджень та формування прогресивних наукових парадигм; інтеграція до європейського наукового простору.

АНОТАЦІЯ

Питання вдосконалення правничої науки є особливо актуальним у зв'язку з набуттям країною статусу кандидата в члени Європейського Союзу (рішення Європейської Ради, 23.06.22 р., Брюссель) та виконанням Україною ряду вимог ЄС щодо реформування в т.ч. правової системи, адже результати якісних наукових досліджень стануть підґрунтям відповідних змін у державі

та суспільстві. Окрім того, реформаційні процеси вітчизняної правничої науки зумовлені також: формуванням правової держави з відповідною міжнародним та європейським стандартам системою захисту прав людини; інтеграцією України до міжнародного простору та глобалізаційними процесами у світі; тривалими реформаційними процесами системи державного управління, судової системи, системи місцевого самоврядування, системи антикорупційних органів тощо; наявністю недоліків, прогалин та суперечностей в законодавстві України; низьким рівнем правової свідомості, культури, освіти та виховання серед представників українського суспільства та ін.

Окремо слід зауважити, що на даний момент вітчизняна правнича наука в процесі свого становлення та розвитку набула ряд недоліків, які необхідно подолати в процесі її реформування.

Зокрема, до них ми можемо віднести наступні недоліки:

1) недостатній рівень методологічного забезпечення здійснення досліджень в сфері права;

2) відсутність належного стратегічного планування тематики та напрямків правових досліджень у відповідності до потреб держави та суспільства та належної координації наукової діяльності;

3) наявність стереотипних підходів в правничій науці до визначення основних правових проблем, формуванню міфів та прояви універсалізму і партикуляризму у правничій науці;

4) незадовільний рівень фінансування наукових правничих досліджень;

5) наукові дослідження «не встигають» за швидким розвитком суспільних відносин, а від так прийняття нагальних нормативно-правових актів часто відбувається без достатнього їх наукового обґрунтування та інші.

Напрямами реформування вітчизняної правничої науки в процесі європейської інтеграції визначено: методологічне забезпечення наукових досліджень та формування сучасного правового категоріально-понятійного апарату; стратегічне планування наукових досліджень; фінансування наукових правничих досліджень; подолання стереотипних підходів, міфологізації, проявів універсалізму та партикуляризму, формального підходу у наукових правничих дослідженнях; спрямування правничих досліджень до практичного їх застосування та відповідності актуальним потребам суспільства і держави; антропологізація та соціалізація правничої науки; інтегральний підхід при дослідженні різноманітних правових

теорій, шкіл, концепцій, типів праворозуміння та пізнавальних моделей; інноваційність наукових досліджень та формування прогресивних наукових парадигм; інтеграція до європейського наукового простору.

Актуальним напрямом реформування вітчизняної правничої науки є інтеграції правничої науки та освіти, яка повна відбуватися з урахуванням необхідних змін як в сфері правничої науки та і в освітньому процесі з підготовки юристів-фахівців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бразнюк Я.О. Принцип легітимних очікувань (LEGITIMATE EXPECTATIONS): поняття та зміст. С. 147-162 URL: <https://maup.com.ua/assets/files/expert/15/11.pdf> (дата звернення: 15.08. 2022).

2. Гуменюк Т. Концепти функціонування сучасної юридичної науки. *Підприємство, господарство і право*. Теорія держави і права. 4/2018. С. 188-192. ISSN 2307-8049

3. Конституція України від 28.06.1996 р. (зі змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 13.08. 2022).

4. Корчак Н.М. Юридична наука в умовах сучасних викликів і загроз. *Юридичний вісник*. 2(55)2020. С. 218-223. ISSN 2307-9061 DOI: 10.18372/2307-9061.55.14798

5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. (зі змінами та доповненнями) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 13.08. 2022).

6. Луцький Р.П. Основні типи право розуміння. *Науковий вісник ужгородського університету*, 2011. С. 53-66.

7. Матвеева Ю.І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Юридичні науки. Том 200. С. 93– 97. Р– ISSN: 2617-2607 E-ISSN: 2663-0621

8. Онев'юк Г.З. Правова визначеність і партикуляризм: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Альманах права. Правова аналітика:теоретичні засади*. 2018. Випуск 9. С. 238-242 ISSN 2524-017X

9. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук (затверджених у 2019 р.): розглянуті та схвалені координаційними бюро відділень Національної академії правових наук України / [упоряд.: В.А. Журавель, О. С. Гиляка, Н. М. Вапнярчук]. Харків : Право, 2020. 264 с. ISBN 978-966-937-960-3

10. Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності: Постанова Кабміну від 30.12.2015 р. № 1187 URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.08. 2022).

11. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти: Наказ МОН від 20.07.2022 р. № 644 URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-644-20.07.2022.pdf> (дата звернення: 14.08. 2022).

12. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти: Наказ МОН від 20.07.2022 р. № 643 URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-643-20072022.pdf> (дата звернення: 14.08. 2022).

13. Проект Концепції розвитку юридичної освіти. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> (дата звернення: 15.08. 2022).

14. Сучасні проблеми правової системи України. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції. / Редкол. Шемшученко Ю.С, Бошицький Ю.Л., Чернецька О.В., Левківська Г.П., Короленко М.П., Дей М.О., Тростюк З.А., Бевз С. І. – К.: Видавництво Ліра-К, 2012. – 514 с.

15. Сущенко В.М. Сучасні проблеми реформування юридичної освіти і науки в Україні. *Наукові праці*. 2007. Том 69. Випуск 56. С. 184-187.

16. Тищенко Ю.В. Правові міфи та міфологеми в юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 25, № 2, 2018. С. 27-40 DOI: 10.31359/1993-0909-2018-25-2-27

Information about the author:

Chaplynskyi Kostiantyn Oleksandrovich,

Doctor of Science of Law, Professor,

Head of the Department of Criminalistics, Forensic Medicine
and Psychiatry Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs,

26, Gagarina prosp., Dnipro, 49005, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9922-3743>

ПРАВОВА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИЙ (ПЕРЕХІДНИЙ) ТИП

Чукаєва В. О.

ВСТУП

У вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі поряд з розглядом проблем, що стосуються традиційних типів держав і правових систем, певна увага приділяється визначенню особливостей держави і права перехідного типу. Термінологічно ці держави і правові системи зазначаються по різному, а саме «перехідні держави та правові системи» або «тип постсоціалістичних держав і правових систем». Такі держави і правові системи знаходяться «на переході» від однієї держави і права до іншого: від феодального до капіталістичного, від капіталістичного до соціалістичного і навпаки. Останні іменуються «постсоціалістичними» системами, тому що у центрі колишньої соціалістичної правової сім'ї стояла Соціалістична держава і право. Саме Україна довгий час також була в рамках соціалістичної соціально-економічної формації.

На сучасному етапі вітчизняні науковці теорії права, порівняльного правознавства ставлять проблему типології правових систем і місце правової системи України в сучасному світі. В цьому плані є цікаві дослідження В.І. Шакуна, В. Стретовича, Р.І. Іванчишина і інших науковців¹. У даний час держави, які були у складі Радянського Союзу – кожна з них, маючи багато загальних ознак, формують разом особливу спільність держав і правових

¹ Див.: Шакун В.І. Правова система – основа державно-правової реформи в Україні. Державно-правова реформа в Україні. К., 1997. С. 123-125; Іванчишин Р.І. Правова система України як різновид романо-германської правової сім'ї. Актуальна юриспруденція. Юридичні науково-практичні Інтернет Конференції. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1987%3A071218-20&catid=228%3A122018-1&Itemid=282&lang=ru; Особливості правової системи України. URL: https://pidru4niki.com/70716/pravo/osoblivosti_pravovoyi_sistemi_ukrayini Правова система України. URL: https://www.wikiwand.com/uk/Правова_система_України_та_ін.

систем, які б умовно можна було роздивлятися як перехід від соціалістичної правової сім'ї до постсоціалістичної.

На сучасному етапі науковці визначають чотири концепції належності правової системи України до певної сім'ї: а) слов'янської; б) євразійської; в) романо-германської; г) східноєвропейської. Також деякі вчені вважають, що правова система України тягнє до східноєвропейської². На нашу думку, Україна зараз відноситься до постсоціалістичного типу правової системи, яка характеризується перехідним станом розвитку держави і права. Кожна держава і право, равно як і інша політична система, будучи історичними категоріями зазначеного типу соціально-політичних явищ, інститутів і установ, існують і функціонують в рамках визначених суспільно-економічних формацій. Разом з тим в їх розвитку минулого і справжнього, як і в розвитку всього людського суспільства зустрічаються перехідні стани, тобто ті періоди коли відбувається перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої.

Зараз в такому стані знаходяться колишні республіки радянської імперії. Такі переходи держави і права завжди супроводжуються кризовими явищами державного управління та суспільства в цілому. Дослідження причин кризових явищ держави і права у теоретичному плані і практичному має дуже важливе значення. Це допомагає не тільки глибоко і різнобічно зрозуміти сутність і зміст перехідного стану тієї або іншої держави і права, але і встановити причини кризових ситуацій в управлінні суспільством, визначити оптимальні шляхи і засоби виходу з даної ситуації для ефективної діяльності публічної влади і встановлення соціально-економічної стабільності в країні.

1. Особливості постсоціалістичного (перехідного) типу правової системи

Після 1991 року колишні соціалістичні країни Східної Європи вступили в новий постсоціалістичний період розвитку правової системи. Для цього періоду характерно те, що колишні радянські країни почали проводити глобальні економічні, політичні та правові реформи. Це торкалось змін стандартів у правовому полі формування системи влади, прав і свобод людини і громадянина, методів публічного управління. Був взят курс на європейську інтеграцію і повернення до континентального права. Саме актуальним серед теоретиків права є визначення особливостей і можливостей

² Порівняльне правознавство : підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов. І. О. Биля-Сабадаш та ін. За заг. ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2012. 272 с. С. 57.

включення нових держав у європейську спільноту нових республік Східної Європи. Але при цьому на території колишнього Радянського Союзу після його розпаду утворюються держави, в яких, хоча і затверджуються нові, власні національні пріоритети, все ж таки продовжують діяти сили, які мають особливості адміністративно-командної системи управління і риси права тоталітарного управління олігархічної соціальної групи. Правова система, що існувала в Україні більш ніж сім десятиліть минулого століття, все ж таки має сьогодні основні інститути і процеси правового регулювання частково соціалістичної правової сім'ї, та по суті, частково радянського права, тільки з ідеологією правової держави. Так залишилась система джерел права, його структура та юридична техніка, які в радянській правовій системі були багато в чому аналогічні романо-германському праву. Характер всіх змін, які відбувались в різних сферах життя суспільства, вплив зовнішньополітичних орієнтирів демократизації та прагнення втілення європейських стандартів у правовому регулюванні суспільством визначили зміни ідеологічного і політичного плюралізму життя суспільства, формування ринкової економіки, спроба створення гарантій забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Це характерно для всіх бувших країн Радянського Союзу, тому вчені юристи визначають наявність існування єдиного простору пострадянської правової системи, яка постійно знаходиться в процесі реформування для імплементації у європейське право.

Цей процес відбувається не тільки з урахуванням особливостей внутрішнього національного державотворення, але і зовнішніх чинників, коли пострадянські держави стали повноправними суб'єктами міжнародного права. Їх прагнення включатися у світові інтеграційні процеси обумовлює зміни своєї правової системи. Тому серед юристів встала дилема нової класифікації правових систем пострадянських країн для визначення їх особливостей з подальшим розумінням їх характерних рис формування ефективного механізму правового регулювання суспільних відносин і включення до романо-германської правової сім'ї.

На наш погляд, правові системи колишніх союзних республік можна віднести до постсоціалістичної правової сім'ї, яка формується на основі переробки радянського права з принципами правової держави та приматом міжнародного права. Воно знаходиться в перехідному режимі між основними національними правовими системами з тенденцією зближення з континентальним правом.

Правові системи постсоціалістичних держав продовжують формуватись в умовах ідеологічного диктату – тільки в бік ідеї «правової держави», «ліберального світу» на основі підпорядкування центральній владі, у тому числі в області правотворчості і правозастосування. Загальні засади праворозуміння базуються на юридичному позитивізмі в традиційному стилі. Діючий масив нормативно-правових актів приймалися відповідно традиціям правової держави зі збереженням частково норм радянського права і політики правового унітаризму. Також формується право у рамках державних об'єднань при вирішенні економічних проблем створення нових ринків збуту та виробництва. Довгі часи правові системи країн, що традиційно були орієнтовані на близьку економічну співпрацю з Росією, входили разом з нею до політико-економічних союзів, що також впливало на особливість формування внутрішнього національного права. З 2014 року Україна почала формувати правове поле тільки в рамках романо-германської сім'ї зі стандартами Європейського права і відходити від соціально-економічної і політичної співпраці з Росією. Це вплинуло на зміст формування її правової системи. Таким чином, одночасно з процесами правового розвитку постсоціалістичних держав відбувається підвищення пріоритету міжнародного і європейського права для національного права, яке супроводжується застосуванням міжнародних і європейських принципів, норм і понять в національному праві, адекватно до механізму участі держав в розробці і прийнятті міжнародно-правових норм і рішень, відповідальності за їх виконання і при цьому забезпечення суверенітету народу і держави. Зокрема, відбувається зміцнення законодавчої бази з прав людини, приведення законодавства у відповідність з міжнародними і європейськими нормами і стандартами для стабілізації дії законодавства і правильного його розуміння і застосування.

Зараз одним з найважливіших напрямів розвитку законодавства постсоціалістичних держав є його гармонізація з правом міжнародних економічних організацій. У межах яких теж функціонують норми і принципи міжнародного права, що забезпечують співпрацю в різних галузях економіки і роблять їх головними регуляторами економічних стосунків. Треба зазначити, що більшість постсоціалістичних правових систем в силу історичних, етнічних, релігійних і ментальних особливостей намагаються гармонізувати своє законодавство і навіть уніфікувати правові норми в деяких областях. Прагнення деяких

постсоціалістичних держав включитися або наблизитись до Європейського Союзу, також є головним чинником, що визначає напрям розвитку їх правових систем. Треба все ж таки визнати, що вплив правової системи Росії до 2014 року в Україні мав місце, особливо в рамках економічного співробітництва. Також це пояснюється загальною історичною долею, політичними, демографічними зв'язками між цими державами і народами.

Головна відмінність правових систем, що утворилися на пострадянському просторі, полягає в незначній ролі права в житті суспільства, а також в слабкому функціонуванні механізмів громадянського суспільства, в основі яких лежать процеси підвищення самостійності і активності суб'єктів соціального життя. Особливістю є і те, що залишається проблема збереження національних правових культур, від яких багато в чому залежить функціонування правових систем, з одного боку, і необхідність обліку тенденцій інтеграції, взаємодії і взаємозалежності держав і народів, що більше і більше посилюється на тлі активного діалогу правових культур, з іншого боку, виступають найважливішими чинниками, що визначають трансформацію постсоціалістичних правових систем. Існування самобутніх правових систем на пострадянському просторі відбиває особливу історичну реальність, правову культуру, менталітет народів з приводу співвідношення з владою, реальністю забезпечення цією владою прав і свобод людини і громадянина. Проте, це не є аргументом того, щоб бути в сторонці від загальносвітових тенденцій, зокрема, гармонізація законодавства і уніфікації права у рамках міжнародних і регіональних об'єднань. При цьому необхідно підкреслити, що тенденції прискореного залучення постсоціалістичних правових систем до західного права без урахування реальних умов правового життя в цих державах можуть привести до зворотнього результату – кризовий стан влади і суспільства у всіх сферах його діяльності.

Проблема класифікації пострадянських правових систем на сьогодні є не тільки правовим, але і політичним питанням, оскільки вибір того або іншого напрямку розвитку правової системи природним чином зумовлює політичний, економічний і соціальний шлях розвитку суспільства. Ефективність функціонування постсоціалістичних правових систем залежить від вибору збалансованої і адекватної моделі правового розвитку. При цьому вона повинна враховувати як історичне минуле так і сучасні реалії, що сприяє їх поступовому розвитку. На цьому шляху існують певні

проблеми перехідного етапу постсоціалістичної держави і права. Передусім, для успішного формування і функціонування правової системи потрібна відповідна правова база. Тут головне місце відводиться законотворчій владі.

Законотворча діяльність після встановлення незалежності від іншого державоутворення демонструє визначальний вплив кон'юктурних політичних, фінансових інтересів на цей процес, внаслідок чого ухвалені закони не завжди відповідають вимогам, що пред'являються через європейські стандарти, норми Конституції, хоча їх кількість досить вагома. Достатньо подивитись на формування і реформування конституційного законодавства України на сучасному етапі³.

Функціонування сучасної правової системи тісним чином взаємопов'язана з механізмом держави, яке обумовлено, в першу чергу, реалізацією принципу розділення державної влади на три гілки – виконавчу, законодавчу, судову. Цей принцип поділу влад, що припускає систему стримувань і противаг основних гілок влади досі є декларативним і не дієздатним. Достатньо подивитись на невдалі судові реформи в Україні з 2014 року в напрямку збудувати дійову, незалежну гілку влади⁴. Незалежність судової системи – це головна гарантія ефективності не лише держави, але і усієї правової системи.

Ще однією проблемою ефективного функціонування більшості постсоціалістичних правових систем є відставання процесуального права від матеріального, оскільки ефективність норм матеріального права визначається можливістю реального функціонування норм процесуального права. Також серйозною проблемою на шляху ефективного функціонування постсоціалістичних правових систем є наявність правового нігілізму. Як наслідок відсутності віри в право. Право як інструмент захисту справедливості в реаліях життя просто не працює, або працює частково. Це обумовлюється не лише

³ Див.: Речицький В. Конституційна реформа, як симптом політичної компрометації. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/konstytutsijna-reforma-yak-symptom-politychnoji-kompromentatsiji-vsevolod-rechytskyj-k-yu-n-dotsent-konstytutsijnij-ekspert-hph/>; Литвин В. Конституційна реформа в Україні: історія, сучасний стан та перспективи. URL: <http://www.golos.com.ua/article/125163>; Замахнулися на Конституцію: які зміни хотів внести Зеленський та його попередники URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/04/30/statlja/polityka/zamahnulysya-konstytucziyu-yaki-zminy-xotiv-vnesty-zelenskyj-ta-joho-poperednyky>

⁴ Судова реформа в Україні: короткий огляд. URL: <https://dejure.foundation/library/sudova-reforma-v-ukraini-scho-zminylos-za-try-roky>

історичним минулим, але і багатьма чинниками, що характеризують сучасний стан життя в цих державах. Зокрема, значними проблемами соціально-економічного характеру – це є як наслідок перехідного періоду, а також недосконалість їх законодавства в рамках порушення норм Конституції держави.

Правові системи на пострадянському просторі все ще містять елементи колишнього «партійно-бюрократичного» типу. Така правова система ґрунтується на верховенстві інтересів суб'єктів публічної влади. Особливо це проявляється у сфері реалізації кримінально-правової політики. Процес трансформації постсоціалістичних правових держав дозволяє визначити різні рівні і різні орієнтири в їх розвитку, що надає можливість умовно об'єднати їх в декілька груп. Так, в окрему групу можна виділити правові системи держав Балтії, які приєдналися до романо-германського права. Підтвердженням цього являється їх повноцінне включення в загальноєвропейський інтеграційний процес. У другу групу можна віднести правові системи держав, що орієнтуються на романо-германське право – це Україна, Молдавія, Грузія, Вірменія. Що трансформуються у бік приєднання до романо-германського права. Існує багато причин, що не дозволяє однозначно віднести правові системи цих держав до вищезгаданої правової системи, зокрема сфера правової ідеології і пов'язана з нею правозастосовна діяльність публічної влади.

Також треба зазначити, що географічне положення держав, що входять в Євразію на стику двох цивілізацій – східної і західної, в контексті сучасних тенденцій розвитку суспільства обумовлює взаємодію і взаємопроникнення цивілізаційних елементів, у тому числі у правовій сфері, як результат діалогу правових культур. Ці правові системи, маючи загальні і специфічні особливості правового розвитку, запозичують правові положення у романо-германського права. Проте, це запозичення зачіпає зовнішню сторону правової будівлі, а змістовна сторона все ще залишається за рамками традиції романо-германського права. Таким чином, в результаті трансформації правових систем держав що утворилися на пострадянському просторі можна об'єднати у групу постсоціалістичну правову сім'ю, для якої характерні риси перехідного періоду формування права в бік романо-германської правової системи. Постсоціалістична правова сім'я має ряд особливих характерних рис: 1) всі перехідні явища і процеси на сучасному етапі мають не локальний, а глобальний характер; 2) для

переходу на нову ступінь еволюції в силу особливостей розвитку сучасного суспільства вже недостатньо тільки політичних і соціально-економічних змін, тут необхідно вже враховувати і нову модель взаємодії людини і природи, приймати до уваги не тільки соціальні, але й ноосферні зміни; 3) існують такі загрози для сучасного суспільства, які створюють об'єктивні передумови як для об'єднавчого процесу в політичній, економічній, екологічній і в інших суспільних сферах, так і для створення нових моральних норм. На сучасному етапі потрібні універсальні моральні імперативи, які здатні полегшити існування людини в епоху хворобливої ломки цінностей, орієнтирів, світовідчуттів; 4) у перехідний період на сучасному етапі розвитку суспільства незмірно зростають порівняно з минулими можливостями «активного втручання людини в хід перетворювальних процесів».

Що об'єднує держави і правові системи перехідного типу початку ХХІ століття? Безумовно, держава і право перехідного типу має всі ознаки і риси, які характерні будь-якій державі і праву. Однак, вони мають також і свої особливості, а саме: 1) всі держави і правові системи перехідного типу виникають в результаті різних соціальних потрясінь – революцій, війн, невдалих радикальних реформ, переворотів. Наприклад, достатньо подивитись на причини розвалу Радянського Союзу який почався, на нашу думку з 1985 року, коли партійна еліта почала проводити невдалі економічні і політичні реформи, що привело до перевороту, який став поштовхом відколу республік від цілісного союзного утворення з вектором побудови незалежних держав; 2) перехідний стан держави і права і самого суспільства має декілька можливих варіантів подальшої еволюції соціальної і державно-правової матерії, альтернативу розвитку державності, права, суспільства по тому чи іншому шляху. Визначення цього шляху залежить від економічних можливостей держави і суспільства, інтелектуальні можливості нових політичних лідерів, характеру ідеологічних установок можновладців і опозицій, а також здатність виробки нової концепції, доктрини розвитку перехідної держави і права, проведення основних її положень до життя і т.ін.

Також існують і інші соціальні фактори які діють на політично-прагматичному рівні. Суть їх у тому, що на певному шляху розвитку держави і права у перехідний період, при виробленні його концепції, доктрини за основу беруться не тільки фактори, що діють на історично обмеженому відрізку часу та просторі, короткострокові

вигоди та інтереси, а й філософські погляди, що стосуються всього історичного процесу розвитку держави та суспільства, а також і уявлення інтелектуальної еліти цієї країни про який шлях розвитку держави й суспільства слід вважати прогресивним, а який – регресивним.

Керуючись у перехідний період вибором шляху розвитку держави і суспільства немарксистським світоглядом, нинішні можновладці в Україні йдуть шляхом утворення ринкової економіки та побудови справжньої демократичної капіталістичної держави та суспільства. Так, на сучасному етапі в Україні створення різновиду капіталізму – «народний», «олігархічний», «з національної специфікою» тощо – немає принципового значення. Головне є у тому, що це не соціалізм, а капіталізм.

Третє, що характерно для перехідного стану соціалістичної держави, права та суспільства, з урахуванням що вони виникають та розвиваються, неминуче пов'язано з різкою зміною характеру та масштабів традиційних економічних зв'язків, розладом економіки, ослабленням матеріальної основи держави та правової системи, різким падінням рівня життя значної частини населення. Це є закономірним явищем для перехідного типу правової постсоціалістичної системи.

Також можна визначити і четверту особливість перехідного типу держави і права – це тимчасове ослаблення соціальних і політичних основ публічної влади через переоцінку соціально-політичних цінностей серед значної частини населення, що відбувається в країні. Неминуче коливання суспільства між новою і старою державною владою і політичною елітою, через соціальну напругу, що виникає при цьому, суспільного сум'яття і хаосу. Для підтримання хоч якогось контролю в такому суспільстві в системі поділу трьох гілок влади домінуюча роль належить виконавчій владі. Перебуваючи в центрі перехідного процесу держава в даний період вирішує взаємопов'язані між собою особливі групи завдань. Одна з них пов'язана з організацією самого державного механізму – зміною його сутності, змісту, форм організації, способів діяльності, структури. Інша ж група завдань стосується зміни суспільства, реформування економіки, встановлення нових орієнтирів у внутрішній та зовнішній політиці, формування нової офіційної ідеології.

У прямій залежності від характеру та видів, що стоять у перехідний період перед державою завдань, знаходяться й основні напрямки його діяльності, функції. Виконання їх спрямоване на

досягнення таких важливих для постсоціалістичного суспільства та держави цілей, як: перебудова соціального забезпечення на новий соціал-демократичний лад; введення в систему освіти та медицини, які раніше були лише у системі державного забезпечення, приватних елементів фінансування; вдосконалення духовного виховання громадян з метою прищеплення ним нових соціальних, політичних, етнічних та інших цінностей; перебудова трудових відносин; зосередження зусиль відповідних державних органів у сфері економіки на мікроекономічних, регіональних проблемах. Таким чином, постсоціалістичний тип держави і правової системи є перехідним етапом (тому можна в теорії права визначати і як тип перехідної держави і правової системи) формування умов поступової імплементації правового регулювання суспільства в бік романо-германської правової системи і європейського права.

2. Політико-правова доктрина і реформування конституційного законодавства у постсоціалістичний (перехідний) період держави і права

На сучасному етапі державність України існує в стані перехідного етапу становлення нових стандартів публічного управління – а саме: від тоталітарних методів управління до демократичних. При цьому сам перехідний етап характеризується більше як авторитарно-конституційний режим. Основними ознаками якого є: 1) наявність Конституції, яка за змістом відповідає загальнодемократичним стандартам, але при цьому соціально-економічні гарантії їх забезпечення на практиці – відсутні; 2) у системі державного управління є увесь набір законодавчих, виконавчих, судових органів держави, але на практиці механізм розділення влади відсутній, оскільки працює вертикаль президентської влади; 3) методом управління характерні риси командно-адміністративного управління; 4) в кадровій системі державного управління володарює бюрократична, президентська, політична, економічна еліта; 5) є наявність регулярно організованих виборів, але вони не мають вирішального значення для зміни партій і посадовців у влади, оскільки результати зумовлені політичною і ідеологічною ситуацією в державі; 6) місцеве самоврядування в практиці державного управління знаходиться жорстко під контролем органів виконавчої влади та інституції президентатури⁵ [3, с. 167-176].

⁵ Чіркін В.Є. Основи порівняльного державо ведення. Х.: Артикул, 1997. С. 167-176.

На сучасному етапі розвитку державності України відбувається відчуження влади від суспільства, що підтверджується постійною організацією проведення революцій («померанчева», «гідності»). Суть, яких, – боротьба за владу між старими групами правлячої еліти і новими, раніше периферійними і національними. Усе це відбувається на тлі соціального розпаду і структурно-економічної кризи. Відбувається процес втрати стабільної системи управління суспільством, який спровокований непередбаченою економічною та політичною реформами, що привели до розколу суспільства. Сучасне суспільство як і раніше залишається безгромадянським, багатопартійна система страждає периферійністю, демократичний плюралізм – монополією однієї соціальною групою – олігархатом. Починаючи з глибоких конституційних реформ форми державності 2004, 2010, 2014 років жодному громадському руху не вдалося зробити свій вплив на реальну політику і державну владу.

Для забезпечення реального державного суверенітету, демократичних стандартів функціонування публічної влади потрібне становлення діючої політичної системи з низу, а не з ініціативи олігархічної правлячої групи з гори. Вона повинна розвиватися на базі створення солідарних соціальних, національних, політичних, економічних інтересів суспільства в цілому або окремих ведучих груп громадських організацій. Саме тоді буде формуватись основа громадянського суспільства яка необхідна для побудови правової держави. Для цього так само потрібна наявність чітко сформованої ідеї побудови державності, яка б відбивала інтереси більшості соціуму для державної влади, яка може створити єдину політику розвитку суспільства з принципово-важливих питань у сфері економіки, що є основною гарантією забезпечення державного суверенітету.

Єдність принципово-важливих цілей і спрямована дія влади, державних інститутів не можна представляти як абсолютну величину, тому що між державними інститутами влади завжди є наявність протиріччя в позначенні першої необхідності конституційних цілей, визначення способів і методів їх досягнення. Це завжди веде до внутрішнього протистояння між державними органами і посадовцями. Це добре видно з того політичного протистояння, яке склалося між Президентом і Верховною Радою України, між Прем'єр Міністром України і парламентом, між Президентом України і урядом. Безумовно, ці протистояння сприяють поглибленню і продовженню кризи державної влади, що

заважає стабільності практичної діяльності державного апарату державної влади і ефективності державної служби. При цьому, усі інститути державної влади України усвідомлюють, що це необхідно для побудови правової держави і зміцнення суверенітету держави.

На сучасному етапі, в Україні, як ніколи, актуальна проблема побудови саме суверенної, демократичної держави. Це прагнення було закріплене законодавчо, ще в Конституції 1996 року, де визначений один з найважливіших принципів формування системи державної влади – єдиним джерелом державної влади є народ України. Де народ України – є головним суб'єктом конституційно-правових відносин у системі публічної влади.

Демократія носить політичний характер, оскільки виступає організуючим принципом і чинником діяльності різних політичних сил у боротьбі за володіння державною владою, за вплив на процес ухвалення державних рішень. На сьогодні в Україні відсутнє існування реалій демократичного суспільства, оскільки йде тільки формування необхідних передумов для існування демократії⁶. Це підтверджує той факт, що економічні передумови демократії виражаються в наявності економічної свободи особистості, в рівності усіх форм власності і в їх однаковій охороні і захисті з боку держави практично не забезпечуються. Ідеологічні передумови характеризуються пануванням офіційно-закріпленою доктриною, яка вигідна правлячій еліті і відсутністю плюралізму думок, обмеження свободи засобів масової інформації. Так, наприклад, тільки у 2022 р. було ліквідовано офіційної українською владою такі медіа телеканали, як «112 Україна», News One і ZIK.

Для виходу з кризової ситуації публічного управління необхідно визначити дійовий вектор розвитку правотворчості, якій закріплюється в офіційній доктрині розвитку держави і права. На основі аналізу чинного законодавства і практики його реалізації доктрина формує відповідну систему знань, ідей, теорій про право і правову систему в цілому. Доктрина так само констатує рівень правового розвитку держави і при цьому впливає на усі ключові елементи правової системи суспільства. Таким чином, доктрина з одного боку є основою правотворчості, а з іншого – аналізуючи правову дійсність, пропонує конкретні шляхи вирішення проблемних питань правового регулювання суспільно-державницьких стосунків. Сьогодні, коли розвиток українського права обумовлена новими

⁶ Чіркін В.Є. Перехідна постсоціалістична держава – зміст і форма. Держава і право. 1997. № 1. С. 56-63.

цілями і завданнями в системі правового регулювання, коли є наявність вітчизняних правових традицій – проблема усвідомлення і визнання правових культур європейського і євразійського права, які практично існують у формуванні і розвитку національної державності і права. В цьому процесі правова доктрина є джерелом права, але якщо оцінювати континентальну правову систему, то тут вона отримала використання доктринального тлумачення законів. Головною ознакою доктринального тлумачення законів є не формальна обов'язковість, а переконання і висока кваліфікація осіб, які здійснюють тлумачення такого роду. Так, під час судового процесу, судді можуть звертатися до думки провідних учених-юристів. Це відбувається тоді, коли право знаходиться в процесі реформування або в правовому регулюванні відсутні ті або норми права, інститути які потрібні для формування стабільності розвитку суспільства і держави. На сучасному етапі коли відбувається уніфікація правових систем України та Євросоюзу спостерігається зростання впливу правової доктрини в континентальній правовій системі. Це обумовлено потребами реформування правової системи і необхідністю пошуку нових підходів до трактування змісту як традиційних категорій права так і до нових явищ права в системі правового регулювання суспільних відносин. На сучасному етапі розвиток суспільства показує, що раніше сталі постулати радянського періоду юридичної науки, так і теоретичне положення європейської і американської юриспруденції в умовах сучасної української правової реальності набувають нові риси. Вони не спрацьовують в механізмі правового регулювання і переходять з юридичних аксіом у розряд положень, які заслуговують нового осмислення і теоретико-прикладного доведення.

На наш погляд, правова доктрина є елементом правової системи і джерелом права, хоча в сучасних дослідженнях дуже часто її розглядають як «вторинне» джерело, що має величезний вплив на законодавця і правозастосувальника. Проте, «правова доктрина» має первинне і головне значення формування нової правової системи, визначає її перспективи і ефективність в забезпеченні правового регулювання громадських стосунків. Регулятивний потенціал доктрини в сучасній правовій системі України реалізується шляхом закріплення дефінітивів і норм-принципів у законодавстві, створення документів політико-правового характеру, офіційного тлумачення права. Можна стверджувати, що сучасна українська правова доктрина дуже тісно перетинається з політичною доктриною.

Це пояснюється тим, що органічно пов'язані між собою такі категорії як держава і право – не можуть існувати один без одного. Тому цілком можна стверджувати, що існує така категорія як «політико-правова доктрина». Політична доктрина в самостійному вигляді існувати не може, оскільки без правового забезпечення вона залишається як можливою теорією розвитку суспільства. При цьому правова і політична доктрини все-ж впливають на формування особливостей політичної і правової системи суспільства. Політична доктрина може оформлятися у політико-правовий документ, який має нормативно-правові властивості, і на підставі цього може входити в структуру законодавства України. На відміну від інших нормативно-правових актів вона не містить в собі заборон, зобов'язань, дозволів, а включає норми, що встановлюють завдання і напрями правового регулювання. Виходячи з їх змісту, надалі будеться уся правотворча, законодавча і правозастосовна практика.

Таким чином, доктрина визначає стратегію законодавчого розвитку держави в цілому так і окремих сфер правового регулювання. Проте в доктринах-документах знаходить своє відображення не уся правова доктрина держави, а лише її «політизована частина» – яка визнана частиною ученими-юристами і політиками в системі державної влади. Якщо вона буде визнана більшістю членами суспільства цієї держави то є наявність практичної реалізації у правовому регулюванні суспільних відносин, а якщо ні – тоді вона перетворюється на декларативну доктрину, яка є фундаментом формування мертвого механізму законності, правової культури у державі. Тому, на сучасному етапі юристами-практиками часто ставиться проблема про позитивні результати інтеграції українського права в європейське право.

На сьогодні в Україні основною політико-правовою доктриною є правова держава. Яка зафіксована в конституційних нормах-принципах ще з 1996 року, але, на жаль, в правовій реальності ці принципи так і не діють, що зумовили необхідне завдання політичного істеблішменту проведення нової, другої конституційної реформи – переходу до парламентсько-президентської республіки. Сам парламент – єдиний законодавчий найвищий орган центральної влади, який обирається народом. У цій ситуації розширені повноваження парламенту республіки і формування уряду парламентом, а також встановлення особливої відповідальності уряду перед ним. Це пояснюється спробою посилення ролі і значення прав людини через їх захист народними депутатами парламенту

України. Це, безумовно, впливає на розвиток правової держави, формує досвід суспільства в участі ухвалення управлінського рішення державної влади. Також існує прагнення державної влади створити умови підвищення ролі партій парламентської більшості в організації діяльності уряду держави для проведення політики партії, що перемогла. Сама ідея розширення правового статусу органів місцевого самоврядування так само є продуктивною у рамках політико-правової доктрини – побудови правової держави і забезпечення захисту прав людини. Сама конституційна реформа покликана удосконалювати правову систему України у бік демократизації, що на практиці відбилося в першу чергу на діяльності правоохоронних органів. Основна ідея конституційної реформи України являється забезпечення компромісу між різними суспільно-політичними силами, що дає стабільність розвитку суспільства на віддалену перспективу і є гарантом цивільного світу і національної злагоди. Затвердження політико-правової доктрини правової держави є необхідністю безумовного виконання конституційних обов'язків усіма державними органами, посадовцями і громадянами України. Треба відмітити, що «доктрина» в значенні «доктрина-документ» є результатом спільної діяльності наукових і політичних діячів, а саме зміст доктрини є те, що визнане керівництвом держави, тобто політико-наукові розробки, виконані вченими за замовленням політиків.

Доктрина як політико-правовий документ, безумовно, є складовою частиною законодавчої системи України, оскільки вона визначає не лише основи державної політики, але стратегію і тактику правового регулювання громадських стосунків. Це добре видно в змісті норм-принципів, норми-напрямку правового регулювання. При цьому правовий статус доктрини в законодавчій системі чітко не визначений. Хоча можна без сумнівів стверджувати, що доктрина бере участь в правотворчій практиці, де відправною точкою є взаємовідносини політики і права. Доктрина як документ забезпечує стратегічний і перспективний характер розвитку державності, створює загальний план політичних дій і правового регулювання суспільних відносин. При визнанні державною владою сучасної моделі європейського суспільства – парламентаризму, поділ влади на три гілки, визнання інститутів місцевого самоврядування, уряду, глави держави на сучасному етапі переживають кризу. Про це свідчить те, що перед державною владою встала першочергова потреба пошуку нової форми держави, яку потрібно визначити у

рамках конституційної реформи. Створення нової ефективної системи управління потрібне як ніколи для реального забезпечення стабільності розвитку суспільства і держави. Треба так само зазначити, що в роботах філософів права можна знайти теорії про концептуальну владу – владу доктрини, як особливої форми влади. Це влада знання і компетентності⁷. Цю владу можна не помічати і не визнавати, що згодом, призводить до помилки, формуючи на практиці не ефективний механізм державного управління і правового регулювання суспільством, дестабілізації публічної влади, загроза втрати державного суверенітету. Покарання приходить все одно – у формі державної кризи і відсутності стабілізуючих елементів правового регулювання, повний крах законності.

Немає сумніву і в тому, що доктрина впливає на громадську думку і тим самим є самостійним видом регулювання суспільних відносин.

Усе це доводить, що доктрина має первинний характер в правовій системі, при цьому самі політико-юридичні теорії стають доктринами тільки за умови, якщо вони загальноновизнані і мають практичний характер в правовому регулюванні громадських стосунків з позитивним результатом – забезпечення соціально-економічної стабільності розвитку держави і суспільства. Так само, державно-правові передумови, а це – передусім, конституційне закріплення прав і свобод людини, принципу розділення влади, рівність усіх громадян перед законом державною владою повністю не забезпечується. Для реалізації формування цих передумов в суспільстві, були зроблені спроби провести реформи (2004 р. – політична реформа, з 2014 г. – реформи з євроінтеграції) в державі, але «законодавча ейфорія» в парламенті породила хаос, протиріччя, дублювання і несистемність у нормативних актах. Більше того, процес в Україні ускладнений із-за неорганізованої структури механізму держави, і через політичний стан в самому парламенті, де сам процес ухвалення законів частенько підміняється політичними баталіями між народними депутатами України.

Таким чином, для забезпечення зміцнення державного суверенітету необхідно забезпечити стабільний економічний і політичний розвиток державності, яке можливе тільки при розробці дійової доктрини розвитку державності.

⁷ Див.: Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету. Редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. Х. :Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. 237 с.

ВИСНОВКИ

Кожна правова система є історичною категорією зазначеного типу соціально-політичних явищ, яка існує в даній суспільно-економічній формації. Разом з тим в їх розвитку минулого і справжнього, як і в розвитку всього людського суспільства зустрічаються перехідні стани, тобто ті періоди коли відбувається перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої.

Зараз в такому стані знаходяться колишні республіки радянської імперії, які здійснюють перехід від соціалістичної соціально-економічної формації до капіталістичної. Такі переходи формують особливий тип правової системи – постсоціалістична (перехідна) яка має свої характерні риси: 1) утворюється в результаті глибоких соціальних потрясінь; 2) має декілька варіантів розвитку соціальної і державно-правової матерії. Залежить це через визначення доктринального вектору формування держави і права і інтелектуального рівня політичної еліти яка визначає і формує цю доктрину; 3) кардинальна зміна традиційних економічних зв'язків, що веде до кризового стану економіки, різке падіння рівня економічного стану більшої частини населення; 4) тимчасове послаблення соціальних і політичних основ держави і права у зв'язку з переоцінкою соціально-політичних цінностей серед суспільства; 5) в системі поділу державної влади домінує виконавча влада; 6) пошук оптимальної системи державного апарату, зміна форм держави.

Постсоціалістична держава як тип держави вирішує одночасно завдання однотипової правової системи. Особлива увага приділяється створенню конституційному законодавству, яке формується на основі нової політично-правової доктрини. Доктрина має первинний характер в правовій системі, її джерелом, при цьому самі політико-юридичні теорії стають доктринами тільки за умови, якщо вони загальноновизнані і мають практичний характер. Доктрина визначає стратегію законодавчого розвитку держави в цілому так і окремих сфер правового регулювання. Проте в доктринах-документах знаходить своє відображення не уся правова доктрина держави, а лише її «політизована частина» – яка визнана частиною ученими-юристами і політиками в системі державної влади. На сучасному етапі в Україні доктрина «правової держави» не спрацювала як система правового регулювання суспільних відносин. Тому доктринальні теорії, які б відбивали реальні можливості впливу на поступового формування демократичної держави існують на рівні розробки.

АНОТАЦІЯ

На сучасному етапі країни Східної Європи і колишні радянські республіки вступили в новий, постсоціалістичний період свого розвитку. Це визначило для юристів-дослідників нові проблеми з напрямку теорії держави і права, порівняльного правознавства, основ державотворення з приводу особливостей перехідного етапу від соціалістичної соціально-економічної формації до капіталістичної розвитку держави і права. В даному матеріалі дослідження були визначені характерні риси такої нової правової системи як «постсоціалістична».

Проаналізовані особливості розвитку держави і права України, яка за думкою авторки, відносяться до постсоціалістичної (перехідної) правової системи. Дана загальна характеристика розвитку правової доктрини країни, яка є джерелом формування правової системи держави. Визначена категорія «політико-правова доктрина», яка є основою змісту проведення конституційної реформи та правотворчості, в загалі, в Україні на сучасному етапі. Проаналізовані соціально-економічні, політичні фактори які впливають на формування змісту правової доктрини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Див.: Шакур В.І. Правова система – основа державно-правової реформи в Україні. Державно-правова реформа в Україні. К., 1997. С. 123-125; Іванчишин Р.І. Правова система України як різновид романо-германської правової сімі. Актуальна юриспруденція. Юридичні науково-практичні Інтернет Конференції. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1987%3A071218-20&catid=228%3A122018-1&Itemid=282&lang=ru; Особливості правової системи України. URL: https://pidru4niki.com/70716/pravo/osoblivosti_pravovoyi_sistemi_ukrayini Правова система України. URL: https://www.wikiwand.com/uk/Правова_система_України_та_ін.
2. Порівняльне правознавство : підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов. І. О. Биля-Сабадаш та ін. За заг. ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2012. 272 с.
3. Див.: Речицький В. Конституційна реформа, як симптом політичної компрометації. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/konstytutsijna-reforma-yak-symptom-politychnoji-kompromentatsiji-vsevolod-rechyskyj-k-yu-n-dotsent-konstytutsijnij-ekspert-hph/>;

Литвин В. Конституційна реформа в Україні: історія, сучасний стан та перспективи. URL: <http://www.golos.com.ua/article/125163>; Замахнулися на Конституцію: які зміни хотів внести Зеленський та його попередники URL:

<https://www.slovoidilo.ua/2020/04/30/statlja/polityka/zamaxnulysya-konstytucziyu-yaki-zminy-xotiv-vnesty-zelenskyj-ta-joho-poperednyky>;

4. Судова реформа в Україні: короткий огляд. URL: <https://dejure.foundation/library/sudova-reforma-v-ukraini-scho-zminylos-za-try-roky>

5. Чіркін В.Є. Основи порівняльного державо ведення. Х.: Артикул, 1997. 487 с.

6. Чіркін В.Є. Перехідна постсоціалістична держава – зміст і форма. Держава і право. 1997. № 1. С. 56-63.

7. Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету. Редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. Х.: Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. 237 с

Information about the authors:

Chukaeva Veronika Oleksandrivna

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Theory of State and Law, Constitutional Law and Public Administration
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Avenue, Dnipro, 49000, Ukraine

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR THE PROFESSIONAL RELIABILITY OF POLICE OFFICERS

Shvets D. V.

INTRODUCTION

The problem of the professional formation of the individual as a long and multidimensional process belongs to the most important and complex problems of legal psychology. It is usually considered in terms of two approaches. From the first, activity-based approach, the personality of a professional is considered in the context of compliance (non-compliance) with the requirements of the activity. Professional activity develops not only the necessary skills and abilities, not only affects the peculiarity of mental processes, but also shapes the personality as a whole, its professional traits and professional behaviour. The second personal approach focuses on self-development, self-actualisation, increasing the degree of personal freedom in professional self-determination, in the formation of individual style of activity, in the expansion of one's capabilities.

It is for this reason that the question of professional reliability of a police officer is naturally recognised. The reliability of a system is characterised by its integral quality, which expresses its ability to perform its functions in accordance with the requirements for a given interval of time.

The problematic of psychological conditions of professional reliability of police officers is in demand in many scientific branches, including legal psychology. At the same time, experts note the expediency of further research of this problem and development of technologies of its implementation in the system of moral-psychological support of police officers' service activity.

The problem of ensuring the reliability of professional activity of law enforcement specialists has theoretical foundations and practical results elaborated in the studies of L. M. Balabanova, V.I. Barko, O.M. Bandurka, S.P. Bocharova, L.G. Dika, O.V. Zemlyanskaya, O.V. Ivanova, S.Y. Lebedeva, V.A. Lefterov, G.A. Litvinova, V.S. Medvedev, L.I. Moroz, S.Y. Poyarkov, E.D. Safin, E.Yu. Poyarkov, E.D. Safin, E.Y. Strizhov, O.V. Timchenko, G.A. Yukhnovets, S.I. Tsilmak, S.I. Yakovenko.

One important way of developing the problem of the psychological reliability of police officers is to identify the psychological mechanisms and determinants.

1. Psychological determinants of the development of police professional reliability

Internal, psychological factors of reliability of police officers include: health, professional competence and motivation, professionally important personal qualities (thinking, memory, attention, psychomotor skills, stress resistance, self-control, responsibility, self-discipline, initiative, communication skills, ability) training, developed psychophysical qualities, professional «self-concept»).

It should also be determined that the leading factor in the development of professional reliability are personal and professional qualities and skills of a police officer, as well as the level of their formation, competences and components that manifest themselves in personal development, social interaction, and professional activity.

Cognitive components of personal reliability of police officers are the process of reflecting the professional reality and cognition of the profession, awareness of oneself in the profession and development of professional qualities necessary to perform professional activities. The basis of this sphere consists of professional knowledge, which reveals the features of the individual experience of the employee and opens up the possibility of its improvement and development.

Self-regulation plays a special role in the development of the psychological reliability of a professional's personality. Because self-regulation is a system-forming factor of the integrity of a subject of professional activity, i.e. interaction of regulatory systems of professional activity and the psychophysiological state provides favourable functional states, which, in their turn, contribute to successful counteraction to negative factors of the professional environment.

Another factor of personal reliability of a law enforcement officer is the depth and content of his/her experiences of situations, difficulties and his/her attitude towards them. The hierarchy of needs, which a person can satisfy in his work and which he experiences the most, as well as the hierarchy of values, are of special importance for a specialist in counteracting difficulties and stressful influences of the professional environment.

It is these factors that determine the orientation of personal self-regulation towards the performance of professional activity at the expense of worsening one's own state or optimising one's own state at the cost of

reduced effectiveness and reliability of activity. In extreme (unusual, atypical, etc.) situations, at the level of development of personal and professional qualities, efficiency and reliability of activity begin to be determined by higher needs, i.e. another system of values.

Thus, the most common types of human attitudes towards professional activity are evaluative, semantic and value attitudes. The evaluative attitude performs the functions of singling out value properties of a person, subjective attitude of a person to reality, regulation of behaviour and activity.

Psychological research into a person's stable positive and negative attitudes towards professional activity was carried out in connection with the special perception of his/her work; with the performance, reliability and success of the activity; with the specificity of his/her mental regulation; with the development of professionally important qualities, personality in general; with the identification of a person with the profession.¹

Another component of the personal reliability of a specialist is the self-concept. The professional 'self-concept' is viewed as a system of a person's perceptions of herself as a subject of professional activity. It summarizes a specialist's idea of herself in a variety of real connections and relations that she realizes throughout her professional path.

Self-perceptions as a subject of professional activity reflect specific features of a person, which he/she correlates with the characteristics of professional activity, status and position. The interaction of these components in the integral «self-concept» is determined by the real relations of the specialist, specific life circumstances, the place of the profession in the person's life and the place of the person himself/herself in the profession.

The criterion of the established professional self-concept is the socio-psychological well-being of the personality of police officers. Socio-psychological well-being is understood as an emotionally-evaluated attitude of a person to the activities carried out and his/her own position, i.e. socio-psychological well-being is an integral characteristic reflecting the level of psychological comfort, the degree of balance, balance and harmony of the internal state of a professional.² The study of this criterion becomes possible primarily through indirect indicators: as subject's

¹ Газда І. І. Психологічні складові професійної надійності працівників органів внутрішніх справ / І. І. Газда // Проблеми сучасної психології. – 2014. – Вип. 24. – С. 119-130.

² Кісіль З. Р. Психологічна надійність професіонала як фактор протидії деформації / З. Р. Кісіль // Університетські наукові записки. – 2007. – № 4. – С. 551-556.

assessment of satisfaction with their professional activity (in its different aspects); level of optimism in evaluating prospects; self-assessment of mood and psychological state.

The structure of personal reliability of police officers includes such content components as value-semantic, motivational, cognitive, emotional-will and behavioural. These components determine the development and implementation of all subsystems of reliability, according to the three levels of its study – personal, activity and functional.

These psychological components of specialists' professional reliability, which are hierarchically constructed, have different degrees of generalization and concretization at different stages of professionalization. Therefore, the effectiveness of psychological components for the formation of professional reliability increases when they act as a single interrelated system.³

Psychological support of the personal reliability of police officers is understood as a complex of measures to diagnose the psychological state, psychological forecasting, psychological correction and psychological training of personnel, as well as the formation of the necessary personal qualities during training to ensure adequate perception of professional situations, timely and successful performance of professional functions and allows to solve the following tasks:

- finding quantitative criteria for psychological selection and placement of staff;
- solving the problems of the psychology of professionalism formation and personality development in different age periods;
- optimisation of methods for determining, measuring and predicting the development of professionally important personal qualities of employees; assessment of the reliability of these methods;
- developing methods for the correction of personal data and the targeted education of professionally important personal qualities;
- monitoring the dynamics of professionally important personal qualities throughout the employee's career;
- optimisation of team building and improvement of organisational management;

³ Швець Д.В. Професійна надійність працівника поліції у проблематиці сучасної фахової освіти. Психологічні і педагогічні проблеми професійної освіти і патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 березня 2018 р.): Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 101-104.

– optimising the solution to the socio-psychological problems of staff teams;

– collecting, processing and archiving psychological research data, creating databases and developing information systems.⁴

D.V. Maleev has developed a theoretical model for the development of psychological factors in the personal reliability of police officers that includes the following blocks: goal, content, organisational, and performance, which are closely interrelated and arranged in relation to each other.

This model of personal reliability development was constructed based on the theoretical positions, problems and difficulties of adaptation discussed, in which the key indicators of personal reliability are manifested in personal development, social interaction, and job performance and are realised through professional roles and activities.⁵

The importance of a person's specific psychological features in ensuring their reliability is determined by many factors: – the nature of the professional activity; its requirements for the level of professional suitability of the individual; the set of traits, qualities, their individuality and uniqueness of development.

Also, psychological characteristics such as temperament, cognitive styles, and personality anxiety characterise the tendency to exhibit high or low reliability, while other stimulating qualities such as responsibility, accuracy, professional orientation, and will shape a particular style and organisation of activity. Third qualities and processes such as perception, memory, thinking, information conversion, decision-making, psychomotor skills and emotional responsiveness directly regulate and determine the nature of specific actions and their normative or erroneous manifestations.

Under the influence of external and internal determinants, a policeman's reliability may increase or decrease depending on: his current state of mind; his individual characteristics; his level of preparedness; the duration of the action and its degree of difficulty.

Therefore, the search for reliability criteria requires the study of not only existing but also potential personal capacities and reserves. The first task is to strengthen the professional potential of a law enforcement

⁴ Кузнецова О. В. Адаптивність особистості як чинник професійної надійності у представників екстремальних видів діяльності / О. В. Кузнецова // Наука і освіта. – 2013. – № 7. – С. 243-247.

⁵ Малєєв Д. В. Психологічні чинники розвитку професійної надійності працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Денис Вікторович Малєєв; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2016. – 22 с.

officer, which ensures his personal reliability under stressful situations and the ability to react to the situation in time.

The dependability of police officers is characterized by a specific combination of certain properties with moral qualities, and a spiritual world of personality, determined by social factors. It is a property of a law enforcement officer, which can foresee the results of activity, and unmistakable use of his personal qualities, reserves and abilities in the process of professional activity. Also, the professional reliability of a police officer is closely linked to his moral responsibility and depends largely on the reliability of society.

Consequently, theoretical analysis of psychological research on the determinants of the development of professional reliability of police officers allows us to conclude that reliability is understood as a set of moral, motivational, value and meaningful, cognitive, and regulatory processes of personality, providing its reliable behaviour based on the requirements of morality and law; set of professional knowledge, abilities, skills and provides an adequate perception of situations and the successful performance of the professional activity.

2. Criteria and indicators of police officers' professional reliability assessment

The theoretical and methodological basis of the study of the phenomenon of professional reliability of police officers was formed by a systematic approach in psychology. This means that the professional reliability of a specialist should be reflected as a complex multi-level (always individual) process of personal development and self-development in professional activities.

A number of researchers study the mechanisms of regulation of the reliability of the activity of specialists at different levels of their existence: biological, psychological and social. Thus, the biological level includes both genetic and physiological regulatory mechanisms for ensuring the reliability of a person, its stable and stable adaptation to the environment, homeostatic and adaptive regulation of the processes of ensuring his life and activity in normal and extreme conditions.

The psychological level of ensuring the reliability (error-free and timeliness of actions) of a person has not been sufficiently investigated yet. The literature contains data on the role of some psychological phenomena in the formation and manifestation of reliability, in particular, on the properties of perception, simultaneous and successive cognition, information search, mental image, selectivity of attention, individual characteristics of a specific subject and their manifestations in ensuring the activation of productive processes of activity, compensation of

insufficient development of some processes, mobilization of operational functions, implementation of plans and strategies of behavior and so on.⁶

The social level of regulation of human reliability reflects the peculiarities of joint activity, interpersonal relations and group processes in the work team. Psychological climate, compatibility and cohesion of group members, management style, conflicts, leadership and other social and psychological phenomena determine the level of professional suitability of a collective subject of activity, depend on a number of individual and psychological characteristics of group members and are reflected in the level of personal and group professional reliability.⁷

Meanings and ideals are the highest form of regulation of the subject's activity. Thus, the phenomenon of readiness can be the result of the interaction of meaning-images, subject-oriented thought-images and the emotional and volitional purposefulness of the individual. And motives in this context perform the functions of encouragement and support in the state of the human psyche necessary for solving the tasks, but at the same time they cannot fully determine the ideological and semantic load of the subject's activity.⁸

The separation of levels of the study of professional reliability is based on the idea of a multi-level psychological organization of the individual and was elaborated in the works of B.H. Ananiev, B.F. Lomov, according to it person is a biosocial being endowed with consciousness and the ability to act. According to it, reliability can be considered at the individual, subject and social levels. The individual level involves taking into account age, gender, constitutional characteristics, neuro dynamic properties, dynamics of psycho physiological functions and the characteristics of a specialist's temperament.

Consideration of reliability at the subject level becomes possible through the use of ideas about human subjectivity as a complex mental quality that unites different levels of manifestation of active, proactive, integrative, systemic beginnings. The understanding of subjectivity in

⁶ Гаркавец Є. І. Критерії та показники сформованості професійної надійності майбутніх працівників ОВС / Є. І. Гаркавец // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2015. – № 1. – С. 208-217.

⁷ Цільмак О.М. Соціально-правова надійність персоналу ОВС як підґрунтя ефективної професійної діяльності [Електронний ресурс] / О.М. Цільмак, С. І. Яковенко // – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2010_4-5/psiholog/Tsyl_Y.htm.

⁸ Сердюк С. І. Узагальнення окремих теоретичних аспектів та наукових підходів до визначення професійної надійності фахівців / С. І. Сердюк // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні науки. – 2017. – № 2. – С. 301-313.

psychology is connected with the interpretation of the essence of this concept as the transformation of a person into a subject of his own life activity (activity, communication, knowledge) and as a special qualitative level of development of his self-awareness.⁹

At the social level, the object of research is a stable system of socially significant traits that a person produces in the process of socialization and assimilation of socio cultural experience and realizes in the process of social connections through active subject activity and communication.

Each level of professional reliability is related to all others, depends on them and the system as a whole. The systematic approach involves considering professional reliability as a complex entity with a hierarchical structure, in which components (structural and content), functions and evaluation criteria are distinguished.

The systematicity of the professional reliability of police officers determines the possibility of displaying it as a multi-level system consisting of three structural components: personal, activity and functional reliability.

Thus, personal reliability includes moral-legal and social, humanistic-oriented values that correspond to the ethics of their chosen professional activity and provide awareness of the social significance and personal responsibility for the results of law enforcement activities, social, departmental and group normative behavior as the most important conditions for the success of professional activities and the prevention of violations.

Actionable reliability defines a police officer as a subject of law enforcement activities and provides for error-free and timely performance of preventive, administrative, operational-investigative, criminal-procedural, executive, and security functions in various regimes and working conditions. Actionable reliability is due to the inclusion in the structure of the personality of a police officer: professional and special knowledge, abilities and skills; experience in implementing legal norms and ensuring law and order.

Functional reliability characterizes a law enforcement officer as a biological individual, that is, it reflects the functional state of his organism, the amount of energy resources necessary for effective performance of work.

In the opinion of O. L. Osadchuk, «Acknowledging the legitimacy of a special, isolated consideration of individual subsystems of professional reliability, one should emphasize their interrelationship and

⁹ Гаркавцев С. І. Сутність поняття «професійна надійність» майбутнього працівника органів внутрішніх справ / С. І. Гаркавцев // Вісник Національного університету оборони України. – 2014. – Вип. 4. – С. 30-34.

interdependence: being themselves systemic formations, they receive their content and functional determination only in the structure of the whole».¹⁰

According to the structure of the professional reliability of police officers, such content components as: value-semantic, motivational, cognitive, emotional-volitional and behavioral should be included. Content components determine the development and implementation of professional reliability in activities.

The cognitive component of the professional reliability of a police officer is the result of learning and mastering the content of law enforcement activities and compiling a system of knowledge about personal opportunities for gaining professional experience, taking into account the presence or absence of professionally important qualities and abilities necessary for this.

The cognitive component provides a certain level of development of cognitive processes that make up the intellectual and cognitive sphere of a specialist, necessary for the successful implementation of official activities.

The development of the intellectual and cognitive sphere of the professional reliability of a specialist involves the expansion of the categorical and conceptual structure of the professional consciousness of the employee, which provides an opportunity to acquire the skills of interpreting the received information and its application in practical activities, increasing the quality of the performance of professional functions.

The emotional-volitional component of the police officer's professional activity is the process of reflecting the law enforcement officer's emotional attitude to professional activity or to particular, professionally significant qualities of the personality in accordance with needs and motives.

Indicators of the emotional-volitional component of the police officer's professional reliability are: professional interests, professional self-esteem, satisfaction with professional activity, empathy and emotional stability. The following is a description of each indicator:

- professional interests motivate the law enforcement officer to further education, develop skills and abilities;
- the employee's attitude stimulates professional and personal self-development and self-improvement;
- professional self-assessment reflects the potential professional opportunities and the individual's aspirations;

¹⁰ Сердюк С. І. Узагальнення окремих теоретичних аспектів та наукових підходів до визначення професійної надійності фахівців / С. І. Сердюк // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні науки. – 2017. – № 2. – С. 301-313.

– empathy and emotional stability reflect the personal significance of everything that happens in the professional and legal reality and the individual's inner experiences. The experience is based on the value-meaning restructuring of the law enforcement officer's consciousness.

The police officer's professional reliability of motivational component is the process of reflecting the degree of the employee's readiness to perform professional actions, compliance with the principles of legality in professional activity and responsibility for the legality of actions.

The level of personal activity of police officers is related to such personality qualities as willpower, purposefulness, energy and endurance. The conscious regulation of an employee's professional activity depends on the development of willpower. Self-assessment of a police officer's personality, the type of localization of control, value orientations, the level of emotional and intellectual development, as well as professional reflection are important components of volitional regulation of behavior. The latter gives an objective meaning to the activity and leads to awareness of the impact on the process of professional activity.

The value-meaning component of professional reliability is characterized by the awareness of one's responsibility to moral values and ideals, which allows law enforcement officials to resist the norms of narrow-group and selfish morality. The involvement of humanistic values in the system of values allows developing a specific system of beliefs, which is manifested in the understanding that police preventive measures play a decisive role in order to achieve law and order. The value-semantic sphere of the individual contains a system of ideas, personal constructs that fill the semantic space of professional consciousness, the result of which is the formation of the image of «I», the image of «Profession», which contributes to self-knowledge, self-attitude, self-identity.

The behavioral component is characterized by the presence of prosocial, constructive coping strategies in behavioral models. The behavioral component regulates the policeman's behavior and activities in accordance with legal norms, regulations and legal acts in accordance with the professional role and social status. A high-quality solution to professional tasks is possible due to a purposeful analysis of the situation and options for behavior, development of a problem-solving strategy and planning of one's own actions taking into account objective conditions, previous experience and available resources, as well as overcoming negative experiences by minimizing the impact of the emotional state and perception of the situation and choice of behavior strategy, high control of behavior, striving for self-control.

The existence of a system of professional reliability is carried out through the implementation of its inherent functions. These functions reflect its

purpose, role in professional activities. With regard to a systematic approach to the study of the professional reliability of a specialist, both general functions inherent in the system of professional reliability as a whole and the specific functions of its individual components can be distinguished. So, according to A.L. Osadchuk «Professional reliability is implemented using three general system functions:

- the integrating function ensures the coordination of the components of professional reliability as a certain integrity, manifested in ensuring the balanced functioning of all its levels, each of which from time to time comes from an equilibrium state, but the system as a whole maintains this state;

- the instrumental function of professional reliability is the actualization of that component, which is necessary to solve the professional task facing the law enforcement officer;

- the compensatory function consists in the possibility of replacing insufficiently developed components of the system of professional reliability with more developed ones. Due to the psychological mechanism of compensation or deformation of the psychophysical resource, the following pattern is observed: the more psychoenergetically demanding the professional activity is or the lower the indicators of psychophysical well-being, the less normative the behavior can be in some situations outside. Just as behavior that is normative in some situations of professional activity can become non-normative in other situations, normativity is evaluated from other positions or by the carriers of other norms».¹¹

Selected substantive components of professional reliability in the real life area are interconnected and mutually determined, stipulating integral personal formation. Components, when included in the whole, on the one hand, lose certain characteristics and properties, and on the other hand, acquire new properties. Professional values and value orientations of the individual act as a basic component of professional reliability. They form the foundation of the substantive side of the subject's professional reliability and express the inner basis of his attitude to reality.

Each component of the system of professional reliability has its own local capabilities and, taken separately, cannot fully ensure the effectiveness of the functioning of a law enforcement officer in the process of service. Only their dialectical unity enables the specialist to achieve the best results.¹² The level of police officers' professional reliability can be

¹¹ Сердюк С. І. Узагальнення окремих теоретичних аспектів та наукових підходів до визначення професійної надійності фахівців / С. І. Сердюк // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні науки. – 2017. – № 2. – С. 301-313.

¹² Цільмак О.М. Соціально-правова надійність персоналу ОВС як підґрунтя ефективної професійної діяльності [Електронний ресурс] / О.М. Цільмак, С. І.

recognized as optimal only provided a high level development of all components of this structure.

The selected psychological components of the police officers' professional reliability are hierarchically constructed and have varying degrees of generalization and specification at different stages of professionalization. Therefore, the effectiveness of psychological components in the formation of professional reliability increases when they act as a single interconnected system.

There is a need to identify criteria for establishing the level of development of police officers' professional reliability. As you know, a criterion in system analysis is a tool (method) for comparing alternatives, that is, any feature whose value can be fixed quantitatively or qualitatively. As a certain measure, the criterion must satisfy the condition of additivity. In terms of content, additional requirements are put forward to the criteria. Thus, the criterion must be adequate for the phenomenon it measures: the nature of the measured phenomenon and the dynamics of changes in the property expressed by the criterion must be reflected in the criterion. The criterion must be expressed unambiguously: the same actual values of various phenomena when applying the criterion to them must give the same quantitative values of the measured quantities. The criterion should be simple, that is, assume the simplest methods of measurement. It is important that you can use several criteria that describe the same goal from different angles and complement each other. Taking into account the methodological and theoretical foundations of research, it is possible to present the qualitative characteristics of the assessment of the indicators of the development of the professional reliability of the officers of the preventive activities units.

O.L. Osadchuk defines «Understanding the development of professional reliability as natural, that is, organic, which flows from the internal logic of the movement of the change system, does not at all mean recognizing the uncontrollability of this process.»¹³ To understand the essence of the development of professional reliability, it may be fruitful to transfer the widely known concept of the zone of immediate development to the field of its research. According to which professional reliability has its own level of actual i.e. achieved and realized development. Designing the zone of the closest, that is, possible development and the trajectory of

Яковенко // – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/SocGum/NiO/20104-5/psiholog/Tsyl_Y.htm

¹³ Сердюк С. І. Узагальнення окремих теоретичних аспектів та наукових підходів до визначення професійної надійності фахівців / С. І. Сердюк // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні науки. – 2017. – № 2. – С. 301-313.

movement to its upper border is an important task of managing the development process of the system of professional reliability.

According to the formula of O.M. Leontiev «the internal acts through the external and thereby changes itself»¹⁴, the source of transformations of the system of professional reliability is in the system itself. The motive powers for the development of the professional reliability of police officers are external contradictions – inconsistencies between the objective professional reality and its subjective reflection by the law enforcement officer, as well as internal contradictions in the professional reliability system itself – discrepancies between the target functions of its individual subsystems (their different orientations). The resolution of these contradictions forms the process of developing the professional reliability of police officers and is the main content of managing this process.

CONCLUSIONS

The personality of a professional, which is forming, is a complex dynamic formation, becomes the main component of professional activity, which organizes, controls, evaluates, and transforms the activity into itself. Ensuring its reliability is determined by many factors and, first of all, by the nature of professional activity, its requirements for the level of professional suitability of an individual for work and, therefore, for the complex of features, qualities, their originality and uniqueness. Such psychological characteristics as temperament, cognitive styles, personality anxiety characterize the tendency to display high or low reliability, and such stimulating qualities as responsibility, accuracy, professional orientation, will, form a certain style and organization of activity. Such qualities and cognitive processes as perception, memory, thinking, transformation of information, decision-making, psychomotor skills, emotional reactivity regulate and determine the nature of specific actions, their normative or false manifestations.

Under the influence of external and internal determinants, the reliability of police officers can increase or decrease, it depends on the current state of the personnel, their individual characteristics and level of preparation, duration of actions, level of their complexity. Therefore, the search for reliability criteria involves the study of not only existing, but also potential opportunities and internal reserves of the individual.

A special place in the psychological support of the professional activity of police officers is occupied by the issue of moral reliability, the

¹⁴ Сердюк С. І. Узагальнення окремих теоретичних аспектів та наукових підходів до визначення професійної надійності фахівців / С. І. Сердюк // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні науки. – 2017. – № 2. – С. 301-313.

formation of worldviews, effective prosocial humanist-oriented values that correspond to the ethics of their chosen professional activity.

The professional reliability of a police officer can be represented as a metasystem consisting of three subsystems: personal, activity and functional reliability. Subsystems of professional reliability are its relatively independent functional types. The structure of professional reliability of police officers includes such components as: value-semantic, motivational, cognitive, emotional-volitional and behavioral. These components determine the development and implementation of professional reliability in activities.

SUMMARY

Increasing the professional and psychological training of police officers is gaining more and more relevance every day. Professional activity develops not only the necessary skills and abilities, not only affects the peculiarity of mental processes, but also forms the personality as a whole, its professional features, professional type and professional reliability.

The professional reliability of a police officer is a complex, integrative (that is, it covers various psychological spheres of a person: personal, motivational, cognitive, etc.) personal formation; is a psychological feature (character) of an individual; is related to the performance of activities and ensures the efficiency (timeliness, correctness, faultlessness) of its performance, is not a naturally given quality of a person, and therefore requires purposeful formation.

REFERENCES:

1. Газда І. І. Психологічні складові професійної надійності працівників органів внутрішніх справ / І. І. Газда // Проблеми сучасної психології. – 2014. – Вип. 24. – С. 119-130.
2. Гаркавцев Є. І. Критерії та показники сформованості професійної надійності майбутніх працівників ОВС / Є. І. Гаркавцев // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2015. – № 1. – С. 208-217.
3. Гаркавцев Є. І. Сутність поняття «професійна надійність» майбутнього працівника органів внутрішніх справ / Є. І. Гаркавцев // Вісник Національного університету оборони України. – 2014. – Вип. 4. – С. 30-34.
4. Кісіль З. Р. Психологічна надійність професіонала як фактор протидії деформації / З. Р. Кісіль // Університетські наукові записки. – 2007. – № 4. – С. 551-556.

5. Кузнецова О. В. Адаптивність особистості як чинник професійної надійності у представників екстремальних видів діяльності / О. В. Кузнецова // Наука і освіта. – 2013. – № 7. – С. 243-247.

6. Малєєв Д. В. Психологічні чинники розвитку професійної надійності працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Денис Вікторович Малєєв; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2016. – 22 с

7. Сердюк С. І. Узагальнення окремих теоретичних аспектів та наукових підходів до визначення професійної надійності фахівців / С. І. Сердюк // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогічні науки. – 2017. – № 2. – С. 301-313.

8. Цільмак О.М. Соціально-правова надійність персоналу ОВС як підґрунтя ефективної професійної діяльності [Електронний ресурс] / О.М. Цільмак, С. І. Яковенко // – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2010_4-5/psiholog/Tsyl_Y.htm

9. Швець Д.В. Професійна надійність працівника поліції у проблематиці сучасної фахової освіти. Психологічні і педагогічні проблеми професійної освіти і патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 березня 2018 р.): Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 101-104

Information about the authors:

Shvets Dmytro Volodymyrovych,

Doctor in Law, Associate Professor,

Honoured Educator of Ukraine,

Rector of the Odessa State University of Internal Affairs,

1, Uspenska st., Odessa, 65014, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1999-9956>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ НАУКИ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА ЯК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОСНОВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СФЕРІ

Шкута О. О.

ВСТУП

Європейський вибір України, забезпечений отриманням 23 червня 2022 року реального статусу країни-кандидата, відкрив для неї нові перспективи співробітництва з розвиненими країнами континенту та надав можливості економічного розвитку і зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин.

Для України європейська інтеграція в пенітенціарній сфері – це не формальна зміна назв, а шлях реформування та модернізації як науки кримінально-виконавчого права, так і діючого законодавства, яке повинно відповідати міжнародним стандартам поводження з ув'язненими і засудженими, забезпечувати подолання технологічної відсталості їхнього утримання в містах несвободи, бути спрямованим на залучення іноземних інвестицій і реалізацію новітніх технологій, підготовки кадрів нової генерації та їх соціальну захищеність.

Дослідження концептуальних засад реформування сучасної науки кримінально-виконавчого права, як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері ґрунтується на системному підході, який дає можливість розглядати науку кримінально-виконавчого права України як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів та закономірностей у процесі виконання та відбування кримінальних покарань та пробачії.

1. Становлення та розвиток науки кримінально-виконавчого права, як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері

Майже двадцять років тому, ще на початку становлення кримінально-виконавчої системи України, її перший керівник І. В. Штанько у своєму виступі на міжнародному семінарі керівників кримінально-виконавчої системи 24–25 листопада 1994 р. наголосив,

що вона, на жаль, перебуває в кризовому стані, а тому потребує якісно нового науково-методологічного дослідження¹.

Унаслідок того, що норми чинного після розпаду СРСР виправно-трудового законодавства в умовах формування в Україні правової держави, реформування системи правоохоронних органів (у тому числі кримінально-виконавчої системи) і пов'язані із цими процесами суттєві зміни до нього стали мати переважно кримінально-виконавчий характер, словосполучення «виправно-трудова система» втратило свій первісний зміст і поступилося місцем словосполученню спочатку «кримінально-виконавча система», а потім – «пенітенціарна система»².

Прийняття 11 липня 2003 р. Верховною Радою України на основі вивчення прогресивного зарубіжного досвіду, міжнародних стандартів поводження із засудженими Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України³ та 23 червня 2005 р. Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»⁴ уперше в історії незалежної української держави заклали в своїх нормах сучасні основи становлення та розвитку вітчизняної науки кримінально-виконавчого права.

У подальшому це питання набуло актуальності у зв'язку з підготовкою підручників і навчальних посібників із кримінально-виконавчого права авторськими колективами вчених-юристів за

¹ Штанько И. В. Пенитенциарная система Украины: состояние, проблемы реформирования, пути совершенствования. *Новая концепция пенитенциарной системы* : материалы Междунар. семинара рук. работников уголов.-исполн. системы. (Киев, 24–25 ноября 1994 г.) / под ред. И. В. Штанько, В. А. Левочкина. Киев : РИО КИВД при УАВЛ, 1995. С. 8.

² Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Шкута Олег Олегович ; Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. – Ірпінь, 2018. – 482 с.

³ Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. С. 21.

⁴ Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2003 р. № 2713-15. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. С. 409.

редакцією Богатирьова І. Г.⁵, Джужі О. М.⁶, Денисової Т. А.⁷, Степанюка А. Х.⁸;⁹, Трубникова В. М.¹⁰ та ін.

Водночас, спираючись на принципи наукової наступності, поваги й коректності, вважаємо за необхідне звернути увагу на ту обставину, що розроблення й прийняття 23 червня 2005 р. Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» стало можливим завдяки еволюційному розробленню теоретико-прикладних засад відповідної проблематики вченими й практиками в галузі спочатку виправно-трудового, а потім і кримінально-виконавчого права незалежної України (О. М. Бандурка, І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, А. В. Кирилюк, В. В. Коваленко, В. О. Корчинський, В. Г. Лихолоб, В. А. Льовочкін, О. Б. Пташинський, Г. О. Радов, В. П. Севостьянов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, С. Я. Фаренюк та ін.). Наголосимо, що напрацювання цих дослідників стали основою КВК України 2003 р. При цьому, слід окремо зауважити, що вчені-пенітенціаристи незалежної України Г. О. Радов та В. М. Трубников входили до робочої групи з розроблення Модельного КВК для країн СНД 1996 р. Такі тенденції засвідчили поступ української пенітенціарної науки й заклали науково-практичні передумови для її подальшого еволюціонування¹¹.

Проводячи дослідження становлення та розвитку науки кримінально-виконавчого права, як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері, ми поділяємо позиції вітчизняних учених-пенітенціаристів, що кримінально-

⁵ Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 352 с..

⁶ Кримінально-виконавче право України. *Загальна та Особлива частини* : навч. посіб. / О. М. Джужа та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 448 с.

⁷ Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / В. А. Бадира та ін. ; за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. 400 с.

⁸ Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.

⁹ Кримінально-виконавче право України. *Загальна та особлива частини* : підручник / О. М. Литвинов та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова та д-ра юрид. наук, проф. А. Х. Степанюка. Київ : Дакор, 2015. 632 с.

¹⁰ Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников та ін. ; за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків : Право, 2001. 384 с.

¹¹ Устюжанінова О.Т. Кримінально-виконавчі засади функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2020. – С. 28.

виконавча система України поповнилась новим змістом лише з 2003 р., після певної зазначеної вище трансформації виправно-трудового права України у кримінально-виконавче.

На думку професора І. Г. Богатирьова, зазначена подія суттєво вплинула й на концептуальний зміст кримінально-виконавчої науки, яка отримала можливість по-новому розглянути й оцінити історичні витоки становлення та розвитку кримінально-виконавчого права. Учений небезпідставно вважає, що особливістю розвитку науки кримінально-виконавчого права як базисного підґрунтя розвитку кримінально-виконавчої системи є розроблення наукової концепції, спрямованої на пізнання й використання закономірностей діалектичного процесу виправлення та ресоціалізації засуджених, накопичення й систематизації знань із теорії та практики виконання покарань, ведення наукових досліджень із цих проблем¹².

Іншої думки дотримуються автори навчального посібника «Кримінально-виконавче право» (В. А. Бадира, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, М. М. Мінаєв, В. Г. Хошев), які вважають, що наука кримінально-виконавчого права вивчає весь комплекс правових, економічних, соціальних, психолого-педагогічних й інших проблем, що виникають у процесі та з приводу виконання кримінальних покарань. Її головними завданнями є виявлення позитивного впливу й тенденцій у сфері виконання покарань; розроблення пропозицій щодо реформування політики держави й діяльності органів і установ виконання покарань та їх нормативне закріплення¹³.

Цікавими з позиції кримінально-виконавчої науки є погляди професора О. М. Джужі, який вважає, що наука кримінально-виконавчого права вивчає, передусім, боротьбу зі злочинністю шляхом виконання покарань, а також соціально-економічні закономірності, які зумовлюють місце й роль цієї діяльності в державі, її принципи та інші положення¹⁴.

Варто зазначити, що на важливість наукових поглядів О. М. Джужі наголошував і М. М. Яцишин, який підтримував поіменного вченого не лише у виділенні складових компонентів

¹² Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – С. 40.

¹³ Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / В. А. Бадира та ін. ; за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. – С. 20-21.

¹⁴ Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / О. М. Джужа та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. – С. 164–165.

кримінально-виконавчого процесу, а й у формуванні більш чітко вираженої державної доктрини щодо протидії кримінальним правопорушенням у цій сфері суспільних відносин, концептуальному визначенні теоретичних основ, які дають змогу формулювати та обґрунтовувати ідеї соціальної й правової сутності діяльності кримінально-виконавчої системи відповідно до державної політики у сфері виконання покарань¹⁵.

Першою фундаментальною працею після прийняття у 2005 р. спеціального закону щодо врегулювання функціонування ДКВС України можна вважати монографію вітчизняних учених І. Г. Богатирьова й О. І. Богатирьової «Державна кримінально-виконавча служба України (історія та сучасність)» (2007 р.)¹⁶, у якій уперше розглянуто становлення й розвиток ДКВС України в різні історичні періоди, показано соціально-правове призначення органів та установ виконання покарань, а також розкрито роль навчальних закладів, що здійснюють підготовку персоналу для ДКВС України.

Вагомий внесок у подальший розвиток науки кримінально-виконавчого права, зокрема у визначення сутності й принципів кримінально-виконавчої діяльності, зробив А. Х. Степанюк^{17,18}. Головною ідеєю його наукових досліджень стало вироблення доктрини кримінально-виконавчого права, що ґрунтувалося на правовому осмисленні категорій, найбільш важливих для теорії виконання покарань, які мають принципове теоретичне значення для зміни пріоритетів державної політики у сфері виконання покарань¹⁹.

З аналізу дисертаційних досліджень вітчизняних вчених праці яких зробили невід'ємний внесок в процес становлення та розвитку

¹⁵ Яцишин М. М. Наукова інтерпретація сучасного кримінально-виконавчого процесу України (історіографія проблеми). Юриспруденція : теорія і практика. Наук.-практ. журн. Громад. орг. «Центр правових досліджень Фурси». Київ, 2009. № 10 (60). С. 10–15.

¹⁶ Богатирьов І. Г., Богатирьова О. І. Державна кримінально-виконавча служба України (історія та сучасність). Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2007. 352 с.

¹⁷ Степанюк А. Ф. Исполнение наказаний: теория и практика, возможности и действительность. *Проблемы законности*. 1995. Вып. 30. С. 136–144.

¹⁸ Степанюк А. Ф. Структурно-функциональная характеристика деятельности по исполнению наказаний. *Проблемы законности*. 1996. Вып. 31. С. 137–145.

¹⁹ Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. – С. 5.

науки кримінально-виконавчого права слід відзначити дисертації: І. Г. Богатирьова «Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією)» (2006 р.)²⁰. С. К. Гречанюка «Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями» (2006 р.), в якій поіменованим дослідником було опрацьовано організаційні засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з неурядовими організаціями та розроблено систему вимог до неурядової організації як суб'єкта взаємодії²¹; Є. Ю. Бараша «Організаційно-правові засади діяльності установ виконання покарань» (2006 р.), в якій автор доводить, що в науковій юридичній літературі основну увагу приділяють лише окремим напрямкам правових засад діяльності ДКВС України. Тому необхідність приведення вітчизняної кримінально-виконавчої системи до міжнародних стандартів, недоліки правового регулювання діяльності установ виконання покарань, проблеми в організації їх діяльності, недосконалість взаємодії з іншими правоохоронними органами та громадськістю щодо контролю за поведінкою засуджених, їх ресоціалізацією й адаптацією до нормальних умов життя зумовлюють актуальність та важливість комплексного наукового дослідження широкого кола питань, пов'язаних з організаційно-правовими засадами діяльності органів та установ виконання покарань²²; І. С. Яковець «Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установах виконання покарань» (2006 р.), в якій поіменована вчена дійшла висновку, що встановлення місця відбування покарання у виді позбавлення волі – це процес початкового й наступного вибору кримінально-виконавчої установи, в якій повинен відбувати покарання засуджений до позбавлення волі. Місце розташування колонії певною мірою впливає на ступінь ізоляції, а отже, і на каральний зміст позбавлення волі, на здійснення права на побачення, у результаті чого обсяг кари,

²⁰ Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 500 С.

²¹ Гречанюк С. К. Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2006. – С. 8-10.

²² Бараш Є. Ю. Організаційно-правові засади діяльності установ виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2006. – С. 54-56.

що буде зазнавати та чи інша особа, залежить також і від урахування чи неврахування родинних зв'язків при направленні засуджених до установ виконання покарань²³; В. А. Бадира «Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання» (2006 р.), в якій серед основних положень наукової новизни авторка приділяє особливу роль такої мети покарання, як виправлення засуджених, що відповідає загальному гуманістичному спрямуванню нового кримінально-виконавчого законодавства, а не лише меті кари та превенції, а також осмислення виправлення жінок як комплексного явища, аналіз якого не може бути зосереджений лише на кримінально-правових чи кримінологічних, або ж лише кримінально-виконавчих аспектах цієї проблеми²⁴; Г. С. Резніченко «Особливості виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок, які є вагітними або мають малолітніх дітей» (2008 р.)²⁵; С. В. Царюка «Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки» (2009 р.)²⁶; Т. В. Рудник «Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі» (2010 р.)²⁷; О. О. Шкути «Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки» (2011 р.), якій автором сформульовано низку теоретичних узагальнень та здійснено нове вирішення наукового завдання, що полягає в комплексному вивченні та системній розробці загальнотеоретичних положень щодо виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки. На основі існуючих підходів у науці кримінально-

²³ Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. – С. 68.

²⁴ Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. – С. 50-54.

²⁵ Резніченко Г. С. Особливості виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок, які є вагітними або мають малолітніх дітей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2008. 194 с.

²⁶ Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2009. 230 с.

²⁷ Рудник Т. В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 20 с.

виконавчого права Шкутою О.О. сформовано доктринальне визначення поняття виправлення та ресоціалізація засуджених досліджуваної категорії. З'ясовано значення основних принципів кримінально-виконавчого законодавства, надано розгорнуту характеристику засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, розроблено пропозиції щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України, галузевих нормативно-правових актів та практики їх застосування щодо виправлення і ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки, до існуючих міжнародних стандартів²⁸; І. С. Михалко «Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених» (2012 р.)²⁹; О. О. Стулова «Реалізація принципу законності при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі на певний строк» (2011 р.)³⁰; М. С. Пузирьова «Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк», 2012 р.³¹; С. В. Хуторної «Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі» (2012 р.)³²; В. В. Кареліна «Правове регулювання застосування заходів заохочення та заходів стягнень у процесі відбування покарання у виді позбавлення волі» (2014 р.)³³;

²⁸ Шкута О. О. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2011. 237 с.

²⁹ Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. 20 с.

³⁰ Стулов О. О. Реалізація принципу законності при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі на певний строк : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2011. 20 с.

³¹ Пузирьов М. С. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2012. 252 с.

³² Хуторна С. В. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. 20 с.

³³ Карелін В. В. Правове регулювання застосування заходів заохочення та заходів стягнень у процесі відбування покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 20 с.

О. В. Таволжанського «Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі» (2014 р.)³⁴ та ін.

На монографічному рівні невід’ємний вклад в процес становлення та розвитку науки кримінально-виконавчого права, як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері зробили: П. П. Козлов, Ю. В. Нікітін, Л. О. Стрелков «Режим виконання кримінальних покарань» (2008 р.)³⁵; С. В. Зливко, С. К. Гречанюк, Д. Г. Мулявка, 2011 р. «Функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України в сучасних умовах»³⁶; І. С. Яковець «Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м’яким» (2012 р.)³⁷; І. Г. Богатирьов, О. В. Щербина «Режим у виправних колоніях Державної пенітенціарної служби України (теорія і практика)» (2015 р.)³⁸.

Аналізуючи праці вказаних вище вчених ми приходимо до висновку, що процес становлення та розвитку науки кримінально-виконавчого права, як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері невід’ємно пов’язаний з історією й розвитком вітчизняної кримінально-виконавчої системи та пенітенціарної науки вцілому, які із часів здобуття незалежності і до сьогодні зазнали низки прогресивних змін у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, таких як:

1. концептуалізація кримінально-виконавчих засад функціонування кримінально-виконавчої системи України шляхом прийняття та реалізації кожні 5 років відповідних концепцій її реформування (розвитку);

2. розроблення механізму захисту прав засуджених і ув’язнених, шляхом впровадження як позитивного національного досвіду, так і міжнародних стандартів та механізмів;

³⁴ Таволжанський О. В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 20 с.

³⁵ Козлов П. П., Нікітін Ю. В., Стрелков Л. О. Режим виконання кримінальних покарань : монографія. Київ : КНТ, 2008. 272 с.

³⁶ Зливко С. В., Гречанюк С. К., Мулявка Д. Г. Функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України в сучасних умовах : монографія. Чернігів : РВВ Чернігівського юридичного коледжу ДДУПВП, 2011. 162 с.

³⁷ Яковець І. С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м’яким : монографія. ПРИ, 2012. 212 с.

³⁸ Богатирьов І. Г., Щербина О. В. Режим у виправних колоніях Державної пенітенціарної служби України (теорія і практика) : монографія. Київ : Дакор, 2015. 164 с.

3, розвиток засад диференціації та індивідуалізації виконання різних видів покарань і пробації;

4. моніторинг та розвиток засад державно-приватного партнерства в пенітенціарній сфері.

2. Сучасні засади реформування науки кримінально-виконавчого права в процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері

Сьогоднішні реалії суспільно-політичного життя України створили об'єктивні умови для реформування не тільки кримінально-виконавчої науки та законодавства, а й кримінально-виконавчої системи в цілому.

На сучасному етапі реформування науки кримінально-виконавчого права в процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері досить помітно виділяється напрям досліджень, пов'язаний з обґрунтуванням теоретичних проблем законодавчого процесу, у тому числі у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Так, О. І. Ющик цілком справедливо стверджує, що становлення законодавчого процесу як цілісного стійкого явища правового життя пов'язано з переходом держави до зрілого етапу її розвитку, коли законодавча діяльність виявляється систематичною юридичною діяльністю державного апарату, спеціально спрямованою на вироблення юридичного закону у формі законів держави³⁹.

Першоосновою для реалізації процесу європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері стало передача у 2016 р. функції забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань і пробації від Державної пенітенціарної служби України до Міністерства юстиції України, з подальшим прийняттям, упродовж 2016–2017 рр. таких важливих, в концептуальному плані, нормативно-правові актів, як: Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» від 18.05.2016 № 343, на підставі якої ліквідовано Державну пенітенціарну службу України і покладено на Міністерство юстиції завдання і функції з реалізації державної політики у сфері виконання

³⁹ Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вченя про державу і право». Київ, 2005. – С. 24.

кримінальних покарань та пробації⁴⁰; Постанова Кабінету Міністрів України «Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби України та утворення територіальних органів Міністерства юстиції» від 18.05.2016 № 348, на підставі якої було ліквідовано як юридичні особи публічного права територіальні органи управління Державної пенітенціарної служби України і водночас утворено як юридичні особи публічного права територіальні органи Міністерства юстиції – міжрегіональні управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації⁴¹; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Питання Міністерства юстиції» від 22.09.2016 № 697-р, згідно з яким Уряд погодився з пропозицією Міністерства юстиції щодо можливості забезпечення здійснення покладених на Міністерство постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» від 18.05.2016 № 343 функцій і повноважень Державної пенітенціарної служби України, що припиняється⁴².

У зв'язку з прийняттям зазначених вище нормативно-правових актів концептуальною основою реформування науки кримінально-виконавчого права в процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері стали праці: В. Г. Павлова «Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарань у виді позбавлення волі» (2015 р.)⁴³; О. М. Кревсуна «Прогресивна система виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виправних

⁴⁰ Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції: постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 р. № 343. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-п> (дата звернення: 03.03.2019).

⁴¹ Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції : постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 р. № 348. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/348-2016-%D0%BF> (дата звернення: 03.03.2019).

⁴² Питання Міністерства юстиції : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 р. № 697-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/697-2016-%D1%80> (дата звернення: 02.05.2019).

⁴³ Павлов В. Г. Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарань у виді позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 230 с.

колоніях» (2016 р.)⁴⁴; О. І. Богатирьової, «Теоретико-прикладні засади впровадження пробації в Україні (2016)»⁴⁵; К. І. Василенко «Соціально-виховна робота в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених у виправних колоніях України середнього рівня безпеки» (2017 р.)⁴⁶; М. І. Жолтані «Релігійна організація як учасник кримінально-виконавчих правовідносин» (2018 р.)⁴⁷; Я. О. Ліховіцького «Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України» (2018 р.)⁴⁸; Р. М. Кубрака «Кримінально-виконавча характеристика засуджених з психічними відхиленнями до позбавлення волі на певний строк» (2018 р.)⁴⁹; Л. І. Олефір «Кримінально-виконавчі засади застосування пробації в Україні» (2018 р.)⁵⁰; К. С. Остапко «Правова регламентація виконання покарання у виді позбавлення волі у виправних колоніях мінімального рівня безпеки» (2018 р.)⁵¹; О. С. Турчини «Громадський вплив як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених» (2018 р.)⁵²; Н. В. Коломієць «Заохочення у кримінально-виконавчому праві: теоретичні засади та практика

⁴⁴ Кревсун О. М. Прогресивна система виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2016. 18 с.

⁴⁵ Богатирьова О. І. Теоретико-прикладні засади впровадження пробації в Україні : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2013. 368 с.

⁴⁶ Василенко К. І. Соціально-виховна робота в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених у виправних колоніях України середнього рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 229 с.

⁴⁷ Жолтані М. І. Релігійна організація як учасник кримінально-виконавчих правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2018. 298 с.

⁴⁸ Ліховіцький Я. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 620 с.

⁴⁹ Кубрак Р. М. Кримінально-виконавча характеристика засуджених з психічними відхиленнями до позбавлення волі на певний строк : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2018. 303 с.

⁵⁰ Олефір Л. І. Кримінально-виконавчі засади застосування пробації в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 209 с.

⁵¹ Остапко К. С. Правова регламентація виконання покарання у виді позбавлення волі у виправних колоніях мінімального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 195 с.

⁵² Турчина О. С. Громадський вплив як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 16 с.

застосування» (2018 р.)⁵³; Ю. О. Новосада «Кримінально-виконавчі засади участі прокуратури України у сфері виконання покарань» (2019 р.)⁵⁴; І. О. Колба «Застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених в Україні: теоретичні, правові та практичні засади» (2019 р.)⁵⁵ та ін.

Фундаментальний внесок в контексті нашого дослідження зробили сучасні вітчизняні вчені-пенітенціаристи І. Г. Богатирьов, М. С. Пузирьов, О. О. Шкута, підготувавши у 2017 р. колективну монографію «Доктрина пенітенціарного права України», в якій уперше у вітчизняній науці: наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо розроблення доктрини пенітенціарного права України; узагальнено історико-правові засади пенітенціарної політики України як першооснови формування пенітенціарного права; проаналізовано теорію й практику виконання покарань в Україні та зарубіжних країнах як методологічну основу розроблення доктрини вітчизняного пенітенціарного права; виокремлено теоретико-прикладні передумови формування доктрини пенітенціарного права України та окреслено перспективи розроблення пенітенціарного закону⁵⁶.

В. Я. Конопельський «Кримінально-виконавчі засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні» у якому учений вирішив низку завдань, спрямованих на розроблення теоретико-прикладних і кримінально-виконавчих засад підвищення рівня ефективності диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у контексті реалізації мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства України⁵⁷.

⁵³ Коломієць Н. В. Заохочення у кримінально-виконавчому праві: теоретичні засади та практика застосування : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 475 с.

⁵⁴ Новосад Ю. О. Кримінально-виконавчі засади участі прокуратури України у сфері виконання покарань : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 503 с.

⁵⁵ Колб І. О. Застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених в Україні: теоретичні, правові та практичні засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 475 с.

⁵⁶ Богатирьов І. Г., Пузирьов М. С., Шкута О. О. Доктрина пенітенціарного права України : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2017. 236 с.

⁵⁷ Конопельський В. Я. Кримінально-виконавчі засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 36 с.

Доречи як наголошує у власному дослідженні В.Я. Конопельський, така практика розповсюджується в нормотворчій діяльності, зокрема при розробці різних концепцій розвитку кримінально-виконавчої системи України, проєктів нормативно-правових актів (указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України та ін.) і в офіційних доповідях про стан дотримання прав людини в місцях позбавлення волі. Разом із тим, якщо з'ясувати зміст таких понять, як кримінально-виконавче право (законодавство, діяльність тощо) та пенітенціарне право, то можна обґрунтовано дійти висновку, що ці терміни не є тотожними⁵⁸.

Одним із найсучасніших доктринальних доробків, використаних під час дослідження концептуальних засад реформування науки кримінально-виконавчого права в процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері, є проєкт Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України, запропонований професором І. Г. Богатирьовим, у якій, поряд із наведенням загальних положень (у яких наголошено, що Національна програма трансформації кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну систему України визначає стратегію розв'язання проблеми забезпечення виконання всіх видів кримінальних покарань та впровадження ідеології каяття засуджених у місцях несвободи як кардинально новий підхід до ресоціалізації та соціалізації їх у суспільство після звільнення), запропоновано такі концептуальні напрями бачення відповідних політико-правових процесів, як: мета та завдання Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України; функції Державної пенітенціарної служби в реалізації Національної програми трансформації кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України; правові засади реалізації Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України; взаємозв'язок Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України та системи планування економічного й соціального розвитку України; формування та виконання Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України; фінансування Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України; державний контроль за

⁵⁸ Конопельський В. Я. Щодо змісту сучасної кримінально-виконавчої політики : *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 4. С. 82.

формуванням та виконанням Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України; міжнародне співробітництво при виконанні Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України.

Також поіменованим ученим зазначено, що відповідна Національна програма включає: концепцію Національної програми трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України; сукупність державних програм з питань трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України; галузеві програми та проекти трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України; регіональні програми та проекти трансформації кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України⁵⁹.

Концептуальною, для забезпечення процесу реформування сучасної науки кримінально-виконавчого права, як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері стала комплексна монографія О. О. Шкути «Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель» (2017 р.), в якій розкрито теоретичні та методологічні засади функціонування пенітенціарної системи України, здійснено аналіз формування й реалізації пенітенціарної політики в концептуальних положеннях пенітенціарної системи України, розроблено галузеві та міжгалузеві засади функціонування пенітенціарної системи України, а також вироблено теоретико-прикладну модель функціонування пенітенціарної системи України у XXI ст.

У роботі обґрунтовано кримінально-виконавче право як нормативно-правову основу кримінально-виконавчої системи. Виокремлено сутнісні ознаки кримінально-виконавчих правовідносин та їх суб'єктів у межах кримінально-виконавчої системи держави. Запропоновано авторську класифікацію функцій кримінально-виконавчої системи.

Автором дослідження доведено, що кримінально-виконавча система України сьогодні перебуває на черговому етапі свого реформування й становить комплекс державно-правових, соціально-економічних та психолого-педагогічних інститутів, які в сукупності забезпечують діяльність органів і установ Міністерства юстиції

⁵⁹ Богатирьов І. Національна програма трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України: проект. *Юридичний вісник України*. 2020. № 3 (1280). – С. 11.

України у сфері виконання кримінальних покарань та пробації відповідно до Євроінтеграційного вектора розвитку нашої держави.

Одночасно визначено окремі структурні компоненти механізму оптимального виконання покарань, що є квінтесенцією побудови в Україні кримінально-виконавчої системи нового, європейського типу, та визначено соціально-правову природу процесу виконання/відбування покарань з позицій трансформації кримінально-виконавчої системи в пенітенціарну. З наукової позиції обґрунтовано підходи до поняття та змісту кримінально-виконавчої політики й понятійно-семантичного апарату науки кримінально-виконавчого права в контексті його поступальної трансформації в пенітенціарне право та компаративні засади функціонування кримінально-виконавчих систем України й зарубіжних країн⁶⁰.

Окремо варто відзначити монографію М. С. Пузирьова «Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах» (2018 р.), який уперше здійснив порівняльну теоретико-правову характеристику виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у державах романо-германської (Федеративній Республіці Німеччина, Франції, Швейцарії), англо-американської (Англії та Уельсі, Сполучених Штатах Америки (далі – США), Канаді), скандинавської (Норвегії, Швеції, Фінляндії) правових сімей та Україні, за результатом чого було сформульовано обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк⁶¹.

Не можемо оминати увагою, в контексті нашого дослідження і монографію Устюжанінової О.Т., Шкути О.О. «Державна кримінально-виконавча служби України: теорія і практика», присвячена комплексному дослідженню кримінально-виконавчих засад функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України. У роботі здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання щодо

⁶⁰ Шкута О. О. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2011. 237 с.

⁶¹ Пузирьов М. С. Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2018. 514 с.

визначення кримінально-виконавчих засад функціонування ДКВС України.

У результаті вивчення кримінально-виконавчих засад функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України встановлено стан наукового розроблення цієї проблеми та запропоновано шляхи вдосконалення нормативно-правового забезпечення у відповідній галузі. Завдяки напрацюванням українських учених і практиків-пенітенціаристів вироблено доктринальні положення, дефініції, а також пропозиції щодо конструювання норм законодавства у сфері виконання покарань та пробації в сучасних умовах функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України.

Вивчення концептуальних передумов формування кримінально-виконавчих засад функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України надало змогу авторам побудувати їх структурно-логічну схему, а також проаналізувати основні заходи за конкретним напрямом реформування кримінально-виконавчої системи України, завдяки чому визначено здобутки суб'єктів реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Водночас з'ясовано ступінь та хронологію реалізації відповідних заходів із реформування відповідного сегмента кримінально-виконавчої системи з урахуванням програмних документів (концепцій, стратегій тощо).

Досліджено модернізацію законодавчих засад функціонування кримінально-виконавчої системи як передумову формування кримінально-виконавчих засад функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України, завдяки чому визначено позитивні тенденції законотворення у сфері виконання покарань, серед них: прийняття Верховною Радою України Кримінально-виконавчого кодексу України, Законів України «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та низки інших нормативно-правових документів. Доведено важливість зазначених законодавчих актів для практики функціонування ДКВС України шляхом порівняння відповідних законоположень із попереднім (виправно-трудовим) законодавством.

Розкрито зміст державної політики у сфері виконання покарань та її інтегрований вплив на кримінально-виконавчі засади функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України. Доведено, що в основу оптимальної пенітенціарної моделі

в Україні має бути покладено пошук оптимального співвідношення між наявним зарубіжним досвідом і позитивною вітчизняною практикою виконання та відбування покарань. Обґрунтовано значення кримінально-виконавчих засад функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України у сфері виконання покарань крізь призму питань відповідності європейським пенітенціарним стандартам, мілітаризації/демілітаризації, належності до правоохоронної сфери та оптимізації нормативно-правового забезпечення з метою вироблення механізму оптимального виконання покарань в Україні⁶² [51].

На підставі викладеного, а також спираючись на аналіз наявних у сучасній вітчизняній кримінально-виконавчій науці праць, можна говорити про те, що складність реформування науки кримінально-виконавчого права в процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері зумовлена такими чинниками:

1) важливістю й специфікою теоретичних і практичних завдань, що стоять перед юридичною наукою в кримінально-виконавчій сфері у процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері;

2) комплексним характером самої науки кримінально-виконавчого права, що вимагає від дослідника знання значної кількості самостійних дисциплін, у тому числі неюридичних;

3) розмаїттям методів кримінально-виконавчих досліджень, які залучаються з підключенням інших галузей права та інших наук, зокрема історії, політології, соціології, логіки, психології, педагогіки тощо.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження встановлено, що процес становлення та розвитку науки кримінально-виконавчого права, як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері невід'ємно пов'язаний з історією й розвитком вітчизняної кримінально-виконавчої системи та пенітенціарної науки цілому, які із часів здобуття незалежності і до сьогодні зазнали низки прогресивних змін у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, таких як: концептуалізація кримінально-виконавчих засад функціонування кримінально-виконавчої системи України шляхом прийняття та реалізації кожні 5 років відповідних

⁶² Устюжанінова О.Т. Кримінально-виконавчі засади функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2020. – С. 28.

концепцій її реформування (розвитку); розроблення механізму захисту прав засуджених і ув'язнених, шляхом впровадження як позитивного національного досвіду, так і міжнародних стандартів та механізмів; розвиток засад диференціації та індивідуалізації виконання різних видів покарань і пробації; моніторинг та розвиток засад державно-приватного партнерства в пенітенціарній сфері.

Складність реформування науки кримінально-виконавчого права в процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері зумовлена важливістю й специфікою теоретичних і практичних завдань, що стоять перед юридичною наукою в кримінально-виконавчій сфері у процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері; комплексним характером самої науки кримінально-виконавчого права, що вимагає від дослідника знання значної кількості самостійних дисциплін, у тому числі неюридичних та розмаїттям методів кримінально-виконавчих досліджень, які залучаються з підключенням інших галузей права та інших наук, зокрема історії, політології, соціології, логіки, психології, педагогіки тощо.

АНОТАЦІЯ

Європейський вибір України, забезпечений отриманням 23 червня 2022 року реального статусу країни-кандидата, відкрив для неї нові перспективи співробітництва з розвиненими країнами континенту та надав можливості економічного розвитку і зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин.

У ході дослідження встановлено, що процес становлення та розвитку науки кримінально-виконавчого права, як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері невід'ємно пов'язаний з історією й розвитком вітчизняної кримінально-виконавчої системи та пенітенціарної науки в цілому, які із часів здобуття незалежності і до сьогодні зазнали низки прогресивних змін у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, таких як: концептуалізація кримінально-виконавчих засад функціонування кримінально-виконавчої системи України шляхом прийняття та реалізації кожні 5 років відповідних концепцій її реформування (розвитку); розроблення механізму захисту прав засуджених і ув'язнених, шляхом впровадження як позитивного національного досвіду, так і міжнародних стандартів та механізмів; розвиток засад диференціації та індивідуалізації виконання різних видів покарань і пробації; моніторинг та розвиток засад державно-приватного партнерства в пенітенціарній сфері.

Для України європейська інтеграція в пенітенціарній сфері – це не формальна зміна назв, а шлях реформування та модернізації як науки кримінально-виконавчого права, так і діючого законодавства, яке повинно відповідати міжнародним стандартам поведінки з ув'язненими і засудженими, забезпечувати подолання технологічної відсталості їхнього утримання в містах несвободи, бути спрямованим на залучення іноземних інвестицій і реалізацію новітніх технологій, підготовки кадрів нової генерації та їх соціальну захищеність.

Дослідження концептуальних засад реформування сучасної науки кримінально-виконавчого права, як нормативно-правової основи європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері ґрунтується на системному підході, який дає можливість розглядати науку кримінально-виконавчого права України як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів та закономірностей у процесі виконання та відбування кримінальних покарань та пробачії.

Складність реформування науки кримінально-виконавчого права в процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері зумовлена важливістю й специфікою теоретичних і практичних завдань, що стоять перед юридичною наукою в кримінально-виконавчій сфері у процесі європейської інтеграції України в пенітенціарній сфері; комплексним характером самої науки кримінально-виконавчого права, що вимагає від дослідника знання значної кількості самостійних дисциплін, у тому числі неюридичних та розмаїттям методів кримінально-виконавчих досліджень, які залучаються з підключенням інших галузей права та інших наук, зокрема історії, політології, соціології, логіки, психології, педагогіки тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бадира В. А. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006.
2. Бараш Є. Ю. Організаційно-правові засади діяльності установ виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2006. 189 с.
3. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 352 с.
4. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 500 С.

5. Богатирьов І. Національна програма трансформації Кримінально-виконавчої системи в Пенітенціарну систему України: проект. *Юридичний вісник України*. 2020. № 3 (1280). С. 11.

6. Богатирьов І. Г., Богатирьова О. І. Державна кримінально-виконавча служба України (історія та сучасність). Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2007. 352 с.

7. Богатирьов І. Г., Лісідков О. В. Кримінально-виконавче право України : підручник. Київ : Дакор, 2014. 376 с.

8. Богатирьов І. Г., Щербина О. В. Режим у виправних колоніях Державної пенітенціарної служби України (теорія і практика) : монографія. Київ : Дакор, 2015. 164 с.

9. Богатирьов І. Г., Пузирьов М. С., Шкута О. О. Доктрина пенітенціарного права України : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2017. 236 с.

10. Богатирьова О. І. Теоретико-прикладні засади впровадження пробації в Україні : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2013. 368 с.

11. Василенко К. І. Соціально-виховна робота в системі основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених у виправних колоніях України середнього рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 229 с.

12. Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.

13. Гречанюк С. К. Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2006. 253 с.

14. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції: постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 р. № 343. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-п> (дата звернення: 03.03.2019).

15. Жолтані М. І. Релігійна організація як учасник кримінально-виконавчих правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2018. 298 с.

16. Зливко С. В., Гречанюк С. К., Мулявка Д. Г. Функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України в сучасних умовах : монографія. Чернігів : РВВ Чернігівського юридичного коледжу ДДУПВП, 2011. 162 с.

17. Карелін В. В. Правове регулювання застосування заходів заохочення та заходів стягнень у процесі відбuvання покарання у виді

позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 20 с.

18. Козлов П. П., Нікітін Ю. В., Стрелков Л. О. Режим виконання кримінальних покарань : монографія. Київ : КНТ, 2008. 272 с.

19. Коломієць Н. В. Заохочення у кримінально-виконавчому праві: теоретичні засади та практика застосування : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 475 с.

20. Конопельський В. Я. Кримінально-виконавчі засади диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 36 с.

21. Конопельський В. Я. Щодо змісту сучасної кримінально-виконавчої політики : *Південноукраїнський правничий часопис*. 2013. № 4. С. 81–85. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pursh_2013_4_30.

22. Кревсун О. М. Прогресивна система виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2016. 18 с.

23. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / В. А. Бадира та ін. ; за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. 400 с.

24. Кримінально-виконавче право України. *Загальна та Особлива частини* : навч. посіб. / О. М. Джу́жа та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 448 с.

25. Кримінально-виконавче право України. *Загальна та особлива частини* : підручник / О. М. Литвинов та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова та д-ра юрид. наук, проф. А. Х. Степанюка. Київ : Дакор, 2015. 632 с.

26. Кримінально-виконавче право України : підручник / В. М. Трубников та ін. ; за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків : Право, 2001. 384 с.

27. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. С. 21.

28. Колб І. О. Застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених в Україні: теоретичні, правові та практичні засади : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 475 с.

29. Кубрак Р. М. Кримінально-виконавча характеристика засуджених з психічними відхиленнями до позбавлення волі на певний строк : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2018. 303 с.

30. Ліховіцький Я. О. Криминологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються персоналом Державної кримінально-

виконавчої служби України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 620 с.

31.Новосад Ю. О. Кримінально-виконавчі засади участі прокуратури України у сфері виконання покарань : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 503 с.

32.Михалко І. С. Забезпечення принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. 20 с.

33.Олефір Л. І. Кримінально-виконавчі засади застосування пробації в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 209 с.

34.Остапко К. С. Правова регламентація виконання покарання у виді позбавлення волі у виправних колоніях мінімального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 195 с.

35.Павлов В. Г. Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарань у виді позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 230 с.

36.Питання Міністерства юстиції : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 р. № 697-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/697-2016-%D1%80> (дата звернення: 02.05.2019).

37.Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2003 р. № 2713-15. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. С. 409.

38.Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції : постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 р. № 348. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/348-2016-%D0%BF> (дата звернення: 03.03.2019).

39.Пузирьов М. С. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2012. 252 с.

40.Пузирьов М. С. Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2018. 514 с.

41.Резніченко Г. С. Особливості виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок, які є вагітними або мають малолітніх дітей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2008. 194 с.

42. Рудник Т. В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 20 с.

43. Степанюк А. Ф. Исполнение наказаний: теория и практика, возможности и действительность. *Проблемы законности*. 1995. Вып. 30. С. 136–144.

44. Степанюк А. Ф. Структурно-функциональная характеристика деятельности по исполнению наказаний. *Проблемы законности*. 1996. Вып. 31. С. 137–145.

45. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності : теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2002. 393 с.

46. Стулов О. О. Реалізація принципу законності при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі на певний строк : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2011. 20 с.

47. Таволжанський О. В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 20 с.

48. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Шкута Олег Олегович ; Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. – Ірпінь, 2018. – 482 с.

49. Турчина О. С. Громадський вплив як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 16 с.

50. Устюжанінова О.Т. Кримінально-виконавчі засади функціонування Державної кримінально-виконавчої служби України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2020. 243 с.

51. Устюжанінова О. Т., Шкута О.О. Державна кримінально-виконавча служба України: теорія і практика : монографія /– Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2021. – 216 с.

52. Шкута О. О. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2011. 237 с.

53. Шкута О. О. Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 366 с.

54. Штанько И. В. Пенитенциарная система Украины: состояние, проблемы реформирования, пути совершенствования. *Новая концепция пенитенциарной системы* : материалы Междунар. семинара рук. работников уголов.-исполн. системы. (Киев, 24–25 ноября 1994 г.) / под ред. И. В. Штанько, В. А. Левочкина. Киев : РИО КИВД при УАВЛ, 1995. С. 8.

55. Хуторна С. В. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. 20 с.

56. Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2009. 230 с.

57. Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія права і держави; історія вчень про державу і право». Київ, 2005. 45 с.

58. Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. 199 с.

59. Яковець І. С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким : монографія. РРІ, 2012. 212 с.

60. Яцишин М. М. Наукова інтерпретація сучасного кримінально-виконавчого процесу України (історіографія проблеми). Юриспруденція : теорія і практика. Наук.-практ. журн. Громад. орг. «Центр правових досліджень Фурси». Київ, 2009. № 10 (60). С. 10–15.

Information about the author:

Shkuta Oleh Olehovych,

Doctor of Science in Law, Professor,

Head of the Department of Professional and Special Disciplines

of Kherson Faculty, Odessa State University of Internal Affairs

1, Uspenska str., Odesa, 65000 Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0395-5710>

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ПЕРСОНАЛУ ПОЛІЦІЇ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА

Ярмакі Х. П., Ярмакі В. Х.

ВСТУП

В умовах війни в Україні, розв'язаної російським агресором, особливого значення набуває вступ України до Європейського Союзу та до НАТО, що зумовлює приведення національного законодавства відповідно до стандартів Європейського Союзу та НАТО; здійснення належного забезпечення безпеки особи, суспільства та держави; обов'язок держави гарантувати права і свободи людини та громадянина, створення умов для їх реалізації. Зазначене покладає відповідні обов'язки на всі органи влади України, в тому числі на Національну поліцію України. Головним завданням поліції має бути служіння, у першу чергу громадянам і суспільству, а вже потім – державі й уряду, як це є в провідних державах Європи (Велика Британія, Федеративна Республіка Німеччина, Франція та ряд інших). Тільки за таких умов поліція буде користуватися повагою та підтримкою населення, а громадяни будуть жити в безпечному суспільстві.

Без належного рівня підготовки персоналу поліції неможливо забезпечити реалізацію конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Метою статті обрано дослідження та виявлення особливостей системи підготовки персоналу поліції в Федеративній Республіці Німеччина (далі: ФРН), організацію підвищення кваліфікації поліцейського персоналу та науково-дослідної роботи у сфері поліцейської діяльності, обґрунтування можливостей їх творчого використання в освітньому процесі та науковій діяльності навчальних закладів з підготовки персоналу поліції та науково-дослідних установ України.

Професійна підготовка поліції у ФРН, наукове забезпечення цього виду правоохоронної діяльності, фахівцями у галузі поліцейської діяльності та поліцейської освіти, вважається найкращими в Європейському Союзі.

Виникнення передумов проблеми та формулювання проблеми

Проведена у 2015-2020 роках реформа правоохоронних органів в Україні взагалі, та поліції зокрема, не дали очікуваного результату, оскільки європейські стандарти професійної діяльності поліції та підготовки персоналу поліції, не впроваджені у повному обсязі, не дивлячись на те, що тривалий час за сприянням Фонду Ганса Зайделя вивчався досвід діяльності поліції країн Європейського Союзу взагалі, та досвід підготовки поліцейського персоналу, зокрема.

Значний досвід розроблення стандартів професійної діяльності та підготовки поліцейських, напрацьовано у державах Європейського Союзу, одним з найкращих, на думку фахівців з проблем поліцейської діяльності, вважається досвід ФРН, що і зумовило необхідність вивчення правових основ, системи та організації підготовки персоналу поліції та підвищення його кваліфікації; організації наукових досліджень в сфері поліцейської діяльності в цій країні.

Аналіз існуючих методів вирішення проблеми підготовки якісного персоналу поліції в Україні та формулювання завдання для оптимізації підготовки поліцейського персоналу в Україні.

Міждисциплінарний характер досліджуваної проблеми зумовив піддання науковому аналізу окремих аспектів праць науковців, що присвячені цьому питанню, а саме О. Бандурки, В. Бесчастного, О. Євдокімової, І. Ісаєвої О. Мартиненка О. Музичука, В. Сокурєнка, Х. Стивенса, Р. Харчука, О. Цільмак, В. Чернея, Д. Швеця, О. Ярмиша та інших; обумовило дослідити та виявити особливості системи підготовки персоналу поліції у ФРН і обґрунтувати можливостей їх використання в освітньому процесі навчальними закладами з підготовки персоналу поліції в Україні.

1. Система підготовки персоналу поліції у ФРН (на прикладі Баварії)

Забезпечення безпеки особи, суспільства та держави в ФРН, здійснюється усіма органами влади, і у першу чергу діяльністю збройних сил, органів воєнної поліції, поліцією 16 федеральних земель, федеральною кримінальною поліцією та органами юстиції, відомствами з охорони конституції, митними органами тощо.

Особливе місце серед цих органів, як у ФРН, так і в інших демократичних країнах займає поліція. Правовою основою діяльності поліції ФРН є норми Конституції ФРН від 23 травня 1949 року, положення яких розвиваються і конкретизуються у

федеральних законах «Про поліцію» і «Про співробітництво», інших законодавчих актах держави.

Відповідно до ст. 30 Основного Закону ФРН «здійснення державних повноважень та виконання державних задач є справою земель»¹, з цього положення Закону випливає, що поліція та організація її діяльності, як і більшість інших державних справ відносяться до компетенції земель, тому і поліцейська служба та правомочність поліції також визначаються землями, що як правило, зумовлює нормативно-правове регулювання та організацію підготовки персоналу для служби в поліції безпосередньо землями.

У землі Баварія ФРН (далі: Баварія), як і в інших землях ФРН прийняті регіональні нормативно-правові акти: «Положення про проходження служби поліцейськими чиновниками землі Баварія», «Положення про навчання поліцейських чиновників Баварії», «Положення про іспити для поліцейських чиновників Баварії», ряд інших².

Кожна країна має свої власні унікальні системи підготовки фахівців у сфері правоохоронної діяльності, які були створені під впливом різних чинників, однак всі вони мають характерні особливості³.

Реформування Державної поліції Італії розпочалося ще у 1981 р. після прийняття Закону № 121, який був спрямований на її демілітаризацію та гарантування забезпечення прав і свобод людини. Протягом декількох років уся система підготовки кадрів випереджала реструктуризацію поліції як у теоретичному плані, так і стосовно логістики та організації. Значні фінансові кошти були витрачені для забезпечення максимального комфорту в наявних та новостворених навчальних закладах. Італійські науковці, педагоги та практики доклали значних зусиль у сфері методології інноваційного навчання; наприклад, заходів, які успішно реалізуються у співробітництві з центральною дирекцією інститутів підвищення кваліфікації та університету у Венеції. Ці заходи стосуються теоретичних і практичних аспектів, методології й емпіричних досліджень у підготовці сучасних поліцейських. В Італії на цей час

¹ Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland. Bonn. 1999. p.28.

² Швець Д. В., Євдокімова О.О. *Наше право*. № 3. 2020. С. 20.

³ The New Police Training System: Psychological Aspects / D. Shvets, O. Yevdokimova, I. Okhrimenko et al. *Postmodern Openings*. 2020. Vol. 11, Iss. 1, Supl. 1. Pp. 200–217. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup1/130/>

діють 34 школи з підготовки кадрів для поліцейських служб, які досить рівномірно розташовані по її території⁴.

Доволі специфічною є поліцейська освіта у Великобританії. Там процес професійної підготовки поліцейських є децентралізованим і здійснюється за регіональним принципом. Проте, з середини 80-х рр. в Англії проводяться заходи, спрямовані на посилення впливу центру на управління поліцією і підготовку для неї фахівців, оскільки однією з головних причин існування недоліків у підготовці кадрів і, відповідно, функціонуванні поліції є відсутність ефективного управління на національному рівні⁵.

Особливістю підготовки поліцейських у Баварії, як і у всій ФРН є те, що підготовка поліції здійснюється, без отримання студентами навчальних закладів поліції вищої юридичної освіти і це є головною відмінністю від вітчизняної підготовки поліцейських у вищих навчальних закладах МВС України та ряду інших держав світу. Може це теж є однією з причин того, що у Баварії існує серйозна конкуренція між навчальними закладами вищої освіти поліції та закладами вищої освіти, що готують економістів та юристів, адже більшість випускників шкіл віддають перевагу економіці або юриспруденції. Щоб привернути увагу молоді до роботи в силових структурах, у поліції ведуть активну роботу щодо заохочення особового складу до подальшого вступу у вищі навчальні заклади поліції, які знаходяться в містах Фюрстенфельдбрук і Зульцбах-Розенберг. Кількість претендентів на здобуття поліцейської освіти сягає там біля 4000 осіб на рік⁶.

Пріоритетна область діяльності освітніх поліцейських установ Баварії полягає у розвитку і удосконаленні проведення безперервної оптимізації заходів щодо підвищення кваліфікації у боротьбі із злочинністю, забезпеченні громадського порядку та безпеки,

⁴ Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: учебное пособие / Якубов А. С. , Асямов С. В., Таджикиев А. А., Миразов Д. М. Ташкент: Академия МВД Республики Узбекистан, 2010. С. 185-194.

⁵ Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: учебное пособие / Якубов А. С. , Асямов С. В., Таджикиев А. А., Миразов Д. М. Ташкент: Академия МВД Республики Узбекистан, 2010. С. 185-194.

⁶ Харчук Н. Р. Процедура підготовки поліцейських кадрів в ФРН // Освіта, мова та культура в процесі глобальних трансформацій: збірник тез круглого столу для науково-педагогічних та педагогічних працівників (м. Київ, 1 квітня 2016). К.: КІКВС, 2016. С. 49-53.

застосуванні засобів примусу відповідно до сьогоденних потреб і вимог безпеки, можливостей і здатностей поліцейського персоналу.

Професійна підготовка поліції в Баварії закладена в освітню систему поліції, яка включає в себе три рівня.

До першого рівня відноситься першочергова підготовка в школах поліції, яка включає вивчення загального, спеціалізованого і підсумкового курсів, а також складання екзамєну на право заміщення посад молодшого начальницького складу. Строк навчання – два з половиною роки. Випускники отримують атестат про середню поліцейську освіту.

Другий рівень – підготовка середнього начальницького складу, що здійснюється у вищих школах поліції (інститутах) з видачею диплома про вищу спеціальну бакалаврську (поліцейську) освіту. Строк навчання три роки. Головним принципом навчального закладу цього рівня освіти є забезпечення тісного зв'язку навчального процесу з поліцейською практикою. Іншими словами, змістовність і практична спрямованість навчання, у сукупності з якістю знань забезпечують двосторонній корегуючий вплив на формування майбутнього поліцейського.

Третій рівень – підготовка старшого начальницького складу, що здійснюється у Вищій поліцейській академії з видачею свідоцтва (сертифікату) про вищу спеціальну поліцейську магістерську освіту. Строк навчання два роки. В академію приймаються оперативні співробітники у віці до 40 років, (у порядку виключення – до 45 років), які позитивно характеризуються за місцем служби, мають стаж роботи у поліції не менше 10-12 років, звання не нижче головного комісара, освіту – в об'ємі вищої поліцейської школи⁷.

Крім зазначеного у ФРН працівник поліції може здобути вищу професійну освіту в навчальних закладах освіти («Fachhochschulen») для адміністрації⁸.

На навчання у поліцейські навчальні заклади приймаються, як юнаки, так і дівчата, що мають середню освіту. Обов'язкова вимога – наявність посвідчення водія. Відбір здійснює спеціальний центр, що знаходиться у м. Мюнхен, тут абітурієнти проходять тестування. Тести передбачають дослідження інтелекту, психології і фізичного розвитку. За результатами проведеного тестування проходить відбір

⁷ Олег Мартиненко. Професійна освіта поліції Німеччини (По матеріалах МВС України). *Права людини в Україні*. URL: <http://www.khpg.org/index.Php>. (дата звернення 14.08.2022)

⁸ Швець Д. В., Євдокімова О.О. *Наше право*. № 3. 2020. С. 22.

кандидатів на навчання. Самі вищі школи (інститути) прийомом не займаються, а лише отримують готових до навчання студентів. Розподіл абітурієнтів, які успішно пройшли тестування, по різних інститутах також здійснюється спеціалізованим центром, який проводить відбір на навчання. Бажаючих стати поліцейськими доволі багато, конкурс складає приблизно 8-10 людей на 1 місце. Кількість осіб, що будуть навчатися у закладах поліцейської освіти визначає, як і в інших землях ФРН Міністерство внутрішніх справ і Міністерство фінансів землі.

Процес навчання у поліцейському освітньому закладі вищій школі (інституті) розрахований на три роки. При цьому один з навчальних закладів спеціалізується на теоретичному навчанні, а практичні навички студенти отримують у стінах іншого навчального закладу. Тому процес безперервного навчання передбачає декілька переїздів студентів з одного навчального закладу до іншого. Характерним є те, що при вступі до навчального закладу поліції, обітурієнт бере на себе обов'язок навчатись у тому навчальному закладі та нести поліцейську службу, у тій поліцейській дільниці або установі куди, за рішенням МВС землі, він буде направлений на навчання або для проходження подальшої служби.

Теоретичний курс за весь період навчання у поліцейському освітньому закладі вищій школі (інституті) складає 2200 годин і включає три блоки дисциплін: кримінального спрямування (кримінальне право, кримінальний процес, криміналістика, криміналістична техніка, оперативно-розшукова діяльність та інші); правові (конституційне право, адміністративне право, цивільне право, право втручання та інші); суспільні та гуманітарні науки (філософія, логіка, менеджмент, соціологія, психологія, етика тощо).

Структура навчання також у значній мірі відрізняється від вітчизняної освіти. Так, протягом першого року навчання студенти проходять теоретичний курс, потім – практичне закріплення вивченого теоретичного матеріалу і знову – чисто теоретичний курс. Другий рік навчання включає два теоретичні блоки, третій завершальний навчальний рік – практичний курс. Навчання на третьому курсі спрямоване виключно на практичне навчання. Першочергово навчання відбувається в практичному поліцейському інституті (вищій школі), потім безпосередньо у поліцейській дільниці, після чого складається кваліфікаційний екзамєн.

Теоретичний курс навчання поліцейських включає лекції, семінарські заняття, тренування поведінки і підготовку дипломного

проекту. Практичне навчання засноване на вимогах формування у студентів практичних навичок правоохоронної діяльності. Проведені науковцями дослідження показали, що працюючий поліцейській повинен в обов'язковому порядку володіти знаннями та навичками з охорони громадського порядку, попередження насильства в сім'ї, розкриття злочинів, організації дорожнього руху, розбиратись в дорожньо-транспортних пригодах, набувати практичних навичок огляду місця кримінального правопорушення, вміння діяти в умовах масових заворушень та надзвичайних ситуацій, а також набувати вміння і навиків розв'язання конфліктів без застосування зброї, а в особливих умовах з її застосуванням.

Під час проведення практичних занять переважають тренінги, тобто певні варіації дій патрульних поліцейських у різноманітних ситуаціях та різних умовах служби, що виникають або можуть виникнути у процесі виконання поліцейськими службових обов'язків. У штаті інституту є спеціальні співробітники, які виконують ролі: потерпілого, підозрюваного у скоєнні адміністративного або кримінального правопорушення, людини у стані сп'яніння, розповсюджувача наркотиків; особу яка вчинила насильство в сім'ї або не підкорюється законній вимозі поліцейського тощо. Саме на них і відпрацьовуються дії студентів – майбутніх поліцейських при розв'язанні ними різноманітних практичних ситуацій. Аналогічно названим формам і методам навчання будуватиметься фізична і вогнева підготовка. На екрані тирю проектується різноманітні ситуації, з якими стикаються або можуть стикатися поліцейські, що приїхали за викликом громадян, на зустріч яким може з'явитись озброєна або не озброєна особа, група осіб, особи неповнолітнього віку, а від цього залежать дії поліцейського або групи поліцейських щодо застосування або не застосування заходів примусу (затримання, фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї), залучення додаткових сил поліції. Саме в цьому полягає основний елемент тренінгу.

Крім зазначеного студенти повинні враховувати наявність сторонніх осіб на місці події та їх настрої (підтримати дії поліції по припиненню правопорушення та затриманню правопорушників, виявляють симпатії правопорушникам і можуть чинити опір поліції у затриманні правопорушників, є сторонніми спостерігачами дій правопорушників та поліції), діяти із урахуванням усіх обставин, що склалися, виконати свою задачу із дотриманням законності і не спровокувати групове порушення громадського порядку.

Заняття проводяться в групах по 12 студентів. З кожною групою працюють два викладачі, що здійснюють всі види практичних занять. Оцінка навчання студентів здійснюється за болонською системою оцінювання. Якщо у процесі здачі кваліфікаційного екзамену студент або слухач отримує оцінку менше 60 балів, то його залишають на повторний строк навчання.

Процес навчання проходить під керівництвом викладачів, які відпрацювали не менше чотирьох років в практичних підрозділах поліції. Їх відбір здійснює спеціалізований центр, до складу комісії якого входять керівник вищої школи (інституту), психологи, фахівець з предмету, який буде викладати – кандидат на посаду викладача. За умов успішного результату відбору поліцейський направляється на 6-ти місячні курси підготовки викладачів. Після закінчення навчання складає випробувальні тести, і у випадку їх позитивного результату практичний працівник може стати викладачем. Крім зазначеного обов'язковою вимогою до викладача є володіння ним хоча б однією іноземною мовою.

Після закінчення навчального закладу (школи, інституту, академії) для всіх службовців є обов'язковим проходження психологічних тренінгів, що вважається підвищенням кваліфікації. З цією метою працівниками інституту підвищення кваліфікації поліції Баварії розроблено тренінг «ПАКЕТ» – поліцейський антистресовий комунікативний тренінг, який проводиться протягом двох тижнів і має на меті не тільки оптимізувати психологічне вміння і навички, а й «лікувати душу». Таку концепцію проведення тренінгу обґрунтовують провідні фахівці ЦПС (центральної психологічної служби) поліції Баварії, які вважають, що службовці силових структур потребують психологічної допомоги і терапії більшою мірою, ніж працівники інших професій⁹.

Правильний підхід до добору студентів для навчання у закладах освіти поліції, логічна завершеність та послідовність багаторівневої підготовки поліцейських, організація використання результатів наукових досліджень у навчальному процесі, чітко виражена залежність займання відповідної посади і отримання чергового звання поліцейськими, від їхнього рівня професійної підготовки, забезпечують надійний захист прав і свобод людини у ФРН.

⁹ Швець Д. В., Євдокімова О.О. *Наше право*. № 3. 2020. С. 21.

2. Система підвищення кваліфікації поліцейських у ФРН та організація наукових досліджень в сфері поліцейської діяльності

У ФРН особлива увага приділяється підвищенню кваліфікації персоналу поліції, яку здійснюють в інститутах підвищення кваліфікації. Оскільки названі інститути забезпечують післявузівську підготовку, то концепція освіти повинна відповідати професійним запитам поліцейської діяльності. Передача знань спрямована на розширення компетенції і потенційних можливостей персоналу шляхом вивчення прикладних науково-спрямованих дисциплін. За суттю слухачі, що навчаються у зазначених інститутах проходять своєрідну спеціалізацію для подальшої роботи в спеціалізованих підрозділах: кримінальної поліції; відділах протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; оперативно-розшукових службах; службі нагляду; підрозділах боротьби з організованою злочинністю тощо.

Навчальний процес зорієнтований на рівень слухачів і стосується особистої, соціальної, методологічної та інших компетентностей поліцейських, що зумовлює необхідність точного аналізу вимог кваліфікації і досягнення відповідних результатів. Зміст предметів, які вивчаються відповідають багатодисциплінарному підходу і спрямовані на надання і засвоєння інформації, яка стимулює і мотивує зацікавленість слухачів в отриманні практичних знань та навичок.

Процес навчання охоплює різноманітні аспекти поліцейської діяльності: кримінологічні; історичний розвиток; соціальні і політичні науки; міжкультурні відносини; профілактику правопорушень; тактику і технологію негласного нагляду; організацію і логику слідства; характер і специфіку дій у прокуратурі та суді; методику опитування свідків і т.д.

Навчання проводяться за різноманітними модулями з наростаючою складністю враховуючи різні рівні знань навчаємих. Кожна група об'єднує 12-20 слухачів, з яким працюють два викладачі.

Більшість занять проходять за наступним алгоритмом: слухачі групи діляться на дві підгрупи, отримують відповідне завдання, що характеризує практичну ситуацію (наприклад, затримання злочинців, що вчинили терористичний акт у Бельгії та переховуються на території ФРН). В завданні визначаються конкретні навчальні дисципліни, знання яких полегшить розібратись з ситуацією (криміналістика, адміністративне право, правила

дорожнього руху, кримінальне право, кримінальний процес, право Європейського ФРН Союзу, оперативно–розшукова діяльність, менеджмент логіка, етика тощо).

Після цього слухачі самостійно, з використанням відповідної літератури, формують макет і визначають рівень посади керівника поліцейської операції, перелік служб і підрозділів, які необхідно задіяти в операції, порядок і послідовність дій керівника та кожної поліцейської групи, що задіяна у розшуку і затриманні злочинців, методiku і зміст обговорення результатів операції.

Після закінчення часу, відведеного на розв’язання практичного завдання, обидві підгрупи представляють свої варіанти рішення практичного завдання, які обговорюються представниками обох підгруп. Дискусія проходить під керівництвом викладачів, які проводячи підсумок проведеного заняття, звертають увагу на упущення, помилки і недоліки, презентують правильне рішення.

Навчальний процес не є безперервним. Отримавши відповідний блок знань слухачі направляються у поліцейські дільниці, відповідно до їх спеціалізації і там застосовують отримані знання на практиці. Після цього знову повертаються в інститут та продовжують навчання.

Протягом року в інституті підвищують кваліфікацію приблизно до двох тисяч поліцейських. Курси підвищення кваліфікації різноманітні і за характером, і за строками навчання (від 4-6 неділів до 6-ти місяців). У штаті інституту 60 викладачів, особливість їх роботи полягає в тому, що після 5-7 років педагогічної діяльності вони повертаються до поліцейських дільниць на попередні місця служби.

Система підвищення кваліфікації – це один з каменців мозаїки в процесі безперервної оптимізації поліцейської діяльності. Навчання та практична підготовка повинні бути орієнтовані на контингент слухачів і на очікувані результати їх навчання. Концепція навчання спрямована на потреби і вимоги висококваліфікованої служби в інтересах найвищого рівня безпеки громадян.

Наступний рівень навчання – підготовка кандидатів для роботи у вищих виконавчих (керівних) органах поліції. Вища поліцейська академія є єдиним навчальним закладом для вищого керівного складу, що готує фахівців вищих управлінських органів поліції ФРН. Задачами освіти в академії є: підготовка фахівців вищого керівного складу Федерації та земель; підвищення кваліфікації фахівців вищого командного складу німецької поліції; встановлення міжнародних відносин з поліцейськими структурами інших держав;

організація та здійснення наукових досліджень в сфері поліцейської діяльності.

Вища поліцейська академія управління є земельно – федеральною установою і фінансується з державного бюджету і бюджетів 16 земель. Загальний контроль за діяльністю академії здійснює Рада засновників, до складу якого входять Міністр внутрішніх справ ФРН та Міністри внутрішніх справ земель. Рада визначає основи підготовки фахівців, затверджує бюджет, штати, навчальні плани і програми. Безпосередній контроль за діяльністю академії здійснює міністр внутрішніх справ землі Північний Рейн – Вестфалія, на території якої розташований цей навчальний заклад¹⁰.

В академію на навчання слухачів направляють міністерства внутрішніх справ земель. Перший рік навчання проводиться безпосередньо в академіях земель, а другий – в вищій академії поліції Федерації.

За період навчання вивчаються шість змістовних блоків дисциплін:

- перший блок включає криміналістику і кримінологію, де з наукових точок зору аналізуються проблеми превентивного і репресивного контролю злочинності;

- наступний блок включає вивчення організації публічного адміністрування у сфері транспорту держави, форм і методів забезпечення безпеки його функціонування. Робота поліції із забезпечення безпеки на транспорті розглядається як невід’ємна частина внутрішньої безпеки;

- третій включає процес отримання знань з поліцейської техніки, що передбачає використання усіх технічних новинок для роботи поліцейських служб;

- четвертий складається з правознавства, правових і соціальних наук. Теми з правознавства підбираються з метою розробки та вивчення окремих юридичних проблем і актуальних правових питань, тематика соціальних наук передбачає конкретні питання внутрішньої і зовнішньої політики держави з метою їх використання в практичній діяльності поліцейських;

- п’ятий – містить вивчення обов’язкових дисциплін, які є найбільш витребуваними слухачами і представляють найбільший інтерес для їх майбутньої службової діяльності, крім зазначеного, за

¹⁰ Modulhandbuch 2014/2016 Masterstudiengang: Öffentliche Verwaltung – Polizeimanagement (Publik Administration Police Management). Deutsche Hochschule der Polizei, Münster, 2014. 79 S.

участю слухачів, підбираються теми професійно-етичного спрямування для проведення дискусій за певною проблематикою.

Останній – включає обов’язкові предмети, які представляють найбільший інтерес для майбутньої службової діяльності на відповідній по саді, частково тематика предметів визначається за бажанням слухачів.

Як вже наголошувалося, другий рік навчання здійснюється безпосередньо у Вищій академії поліції ФРН. Об’єм навчального навантаження на рік, складає 880 навчальних годин і передбачає 1800 години самостійної підготовки. У навчальних групах, як правило, не більше 20 слухачів, а у підгрупах не більше 7. Робота в навчальних групах і підгрупах здійснюється двома викладачами і повинна сприяти активній, творчій дискусії і співробітництву слухачів і викладачів.

Навчальні плани академії складаються за трьома основними напрямками: основи співробітництва, організаційні і економічні науки; поліцейський менеджмент; правові і соціальні науки. Основою освіти є навчальний план, який забезпечує для всіх слухачів однакову за змістом підготовку для поліцейських служб.

З відведених навчальних годин 50% присвячені лекціям та семінарським заняттям, на яких здійснюється комплексне вивчення проблем поліцейської діяльності, залишок – практичні заняття, на яких слухачі проводять аналіз ситуацій, що можуть виникати в практичній роботі і здійснюються на значній міждисциплінарній основі. Такі практичні вправи та тренування сприяють підвищенню соціальної і спеціальної компетентностей поліцейських, виробляють у них навички та вміння щодо застосовування у практичній діяльності отриманих ними знань, обґрунтовувати свої рішення на основі аналізу чинного законодавства, керуватися принципами верховенства права.

Результати навчання оцінюються на випускних екзаменах. Кожний другий екзамен складається у письмовій формі. Крім цього виконується і представляється для оцінки письмова робота обсягом 30-50 сторінок з усним захистом (презентацією) проекту. Державні випускні екзамені включають п’ять письмових екзаменів, на проведення кожного з них відводиться 5 годин. Останній екзамен – комплексний, де на підготовку відводиться 30 хвилин часу, а його прийом здійснюють представники керівництва академії, представники МВС земель та викладачі академії. При отриманні незадовільної оцінки допускається разове перескладання екзамену.

Магістерський іспит приймає екзаменаційна комісія у складі голови та чотирьох членів, з яких щонайменше двоє належать до постійного науково-педагогічного складу Вищої академії поліції. Іспит складають групи загальною кількістю до чотирьох слухачів. На одного слухача передбачено від 45 до 60 хвилин. Загальну оцінку за усний магістерський іспит визначають шляхом виведення середньоарифметичної оцінки з окремих оцінок, що виставляють члени екзаменаційної комісії¹¹.

Підготовка Вищою академією поліції кандидатів для роботи у вищих виконавчих органах, сфера її діяльності не закінчується. З 1999 року Вища поліцейська академія відкрила Коледж управління, цей навчальний заклад підвищення кваліфікації поліцейських розраховано на досвідчених поліцейських, які проявили себе на службі керівників вищого офіцерського складу і плануються у майбутньому щодо призначення на найвищі поліцейські посади земель і Федерації. Метою навчання є розвиток особистості.

Як вже зазначалося навчання здійснюється за блочною системою із урахуванням індивідуальних потреб слухачів, що сприяє підвищенню пізнавального і наукового рівнів тих хто навчається. Курси підвищення кваліфікації, що проводяться протягом 4-х тижнів, передбачають один тиждень стажування кожного учасника на керівній посаді великого поліцейського підрозділу землі з якої поліцейський направлявся на навчання.

Аналогічно за структурою коледжу управління у 2000 році в Баварії створені курси підвищення кваліфікації для молодих поліцейських вищого командного складу, які раніше пройшли курс навчання від 2,5 до 4-х років. Мета цих курсів – ознайомити співробітників керівного складу з новітніми методами і моделями управління.

Крім зазначеного, академією проводяться різноманітні курси підвищення кваліфікації керівних кадрів Федерації та земель. Вони діляться на 3 види, і у залежності від характеру, можуть бути: загально-професійними, для посадовців; проблемними та проектними.

Загально-професійні курси призначені виключно для майбутніх офіцерів вищого начальницького складу. Ці курси тривають 10 днів,

¹¹ Ісаєва І.Ф. Професійна підготовка персоналу федеральної поліції вищої ланки <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/15197> (дата звернення 14.08.2022)

протягом яких у невеликих групах розглядаються проблеми суспільно-політичного розвитку та їх вплив на діяльність поліції; аналіз нових наукових досягнень, що мають значення для поліції; питання використання наявних сил та засобів у надзвичайних ситуаціях.

Посадові курси підвищення кваліфікації спрямовані на поширення та поглиблення знань з керівництва особовим складом та інших професійних знань співробітниками поліції, що займають однакові посади. Зміст навчального матеріалу і навчальні цілі, головним чином формуються з пропозицій учасників навчання.

Проблемні курси розраховані на події та умови, при настанні яких, здійснюється значний вплив на роботу і на наявний кількісний склад поліції та потребують детального обговорення. Під час обговорення причин виникнення проблемних ситуацій акценти робляться на набутий досвід учасників курсів, який має використовуватися, як у процесі навчання так і у подальшій роботі слухачами.

Робота в проектних групах присвячена, головним чином, питанням проблем правового, стратегічного, тактичного і організаційного характеру. Основна спрямованість роботи проблемних груп – розвиток взаємодії теорії та практики, що включає найновіші наукові знання і передовий досвід практичної діяльності поліції. Результати роботи у групі представлені творчими інноваціями, моделями і концепціями.

При Вищій академії поліції функціонує Технічний інститут поліції, який надає допомогу і здійснює консультативну роботу у межах спеціально-технічних заходів проведення експертиз та програм. Названий інститут координує та здійснює контроль за науковими досягненнями комісій, комітетів і конференцій, що регулярно проводяться Міністерствами внутрішніх справ земель. Він також сприяє обміну позитивним досвідом роботи, у процесі спеціальних засідань та науково-технічних заходів, розповсюдженню і впровадженню такого досвіду у практичну діяльність.

Поряд з технічними дослідженнями Вища академія поліції проводить із закритими установами емпіричні дослідження у різноманітних наукових сферах, які викликають інтерес у поліції. Значна роль академії і при проведенні досліджень та підготовки проектів з попередження злочинності. Пріоритетне значення набувають дослідницькі проекти, що спрямовані на вдосконалення адміністрування поліцейськими підрозділами та службами, підвищення якості досліджень, ефективності і продуктивності заходів, які проводить поліція. Найбільше уваги приділяється якості

досліджень та впровадженню результатів наукових досліджень у практичну діяльність.

Два рази на рік, за планом Вищої академії поліції, затвердженим Міністром внутрішніх справ ФРН в академії проводиться наукові та науково-практичні конференції представників центрального апарату МВС ФРН; керівництва МВС земель, Вищої академії поліції; науково-педагогічного складу академії та інших закладів вищої освіти, що готують поліцейських. За графіком, визначеним МВС ФРН представники міністерств земель доповідають про: якість підготовки персоналу поліції; результати оперативно-службової діяльності; впровадження результатів наукових досліджень в управлінську діяльність; ефективність використання наукових досягнень у практичній сфері та пропонують від керівництва МВС земель проблеми правового характеру та публічного адміністрування, які на їх розсуд, потребують першочергового опрацювання і дослідження науковцями.

Представники закладів вищої освіти звітують про результати науково-дослідної діяльності і надають пропозиції щодо використання результатів наукових досліджень, по окремих напрямках практичної діяльності поліції та її органів управління, презентують рішення наукових та науково-практичних конференцій з розглядаємих питань.

Крім переліченого, Вища академія поліції є центральною установою з міжнародних поліцейських зв'язків. У рамках міжнародних програм в академії проходять стажування поліцейські держав Європейського Союзу. Академія є членом Поліцейської Академії Центральної Європи і Асоціації європейських поліцейських освітніх закладів, а також частиною Європейської поліцейської Академії.

Короткий аналіз досвіду підготовки персоналу поліції та організації підвищення його кваліфікації у ФРН демонструє, що головним у процесі навчання є тісний зв'язок навчального процесу з поліцейською практикою та наукою. Взаємозв'язок освітнього процесу, науки та практики реалізується в процесі взаємного корегуючого впливу, що забезпечує досягнення високих результатів у формуванні професіональних якостей поліцейських.

У ФРН на належному рівні здійснюється обмін досвідом професійної підготовки поліцейських закладами освіти земель, організація упровадження позитивного досвіду та його використання у різних землях. Як приклад можна навести, що після проведення цілої низки досліджень щодо сфер діяльності поліцейських

службовців вищої ланки у ФРН, колективом Вищої школи поліції у м. Мюнстер було застосовано компетентнісний підхід до створення відповідного стандарту професійної підготовки поліцейських службовців цієї категорії та розроблено модульну книгу їх професійної підготовки «Modulhandbuch Masterstudiengang: Öffentliche Verwaltung – Polizeimanagement (Publik Administration – Police Management)»¹². Матеріал цієї книги широко використовується у навчально-виховному процесі та організації науково-дослідної роботи навчальних закладів з підготовки поліцейських у Баварії та в інших землях ФРН.

ВИСНОВКИ

Підготовка персоналу поліції у ФРН є взірцем єдиної, багатифункціональної, багаторівневої, гнучкої та ефективної системи професійної освіти, що відповідає розвитку суспільних відносин та сучасному складному і динамічному інтеграційному процесу в Європі. Особливу увагу звертає на себе логічна завершеність та послідовність багаторівневої підготовки поліцейських у ФРН, організація здійснення науково-дослідних робіт, використання їх результатів у навчальному процесі та впровадження у практику правоохоронної діяльності, чітко виражена залежність займання відповідної посади і отримання чергового звання поліцейськими від їх освітнього рівня і професійної підготовки.

Удосконалюючи систему підготовки поліцейських в Україні необхідно запроваджувати позитивний досвід підготовки поліції в ФРН, враховуючи соціально-економічні і політичні умови в Україні, та набутий за часи незалежності України позитивний досвід підготовки та перепідготовки поліцейського персоналу.

АНОТАЦІЯ

Досліджується система та особливості підготовки та підвищення кваліфікації персоналу поліції в ФРН, організація навчального процесу та науково-дослідної роботи вищих навчальних закладів освіти.

Встановлено, що правовою основою діяльності поліції ФРН є Конституція ФРН, положення якої розвиваються і конкретизуються в федеральних законах «Про поліцію» і «Про співробітництво»,

¹² Modulhandbuch 2014/2016 Masterstudiengang: Öffentliche Verwaltung – Polizeimanagement (Publik Administration Police Management). Deutsche Hochschule der Polizei, Münster, 2014. 79 S.

інших нормативно-правових актах держави. Безпосередня організація підготовки поліцейських визначена у нормативно-правових актах земель. Наприклад у землі Баварія, як і у інших землях, прийняті: «Положення про проходження служби поліцейськими чиновниками землі Баварія»; «Положення про навчання поліцейських чиновників Баварії»; «Положення про іспити для поліцейських чиновників Баварії», ряд інших актів.

Професійна підготовка поліції в ФРН закладена в освітню систему поліції, яка включає в себе три рівня: першочергова підготовка в школах поліції; підготовка середнього начальницького складу, що здійснюється у вищих школах поліції (інститутах); підготовка старшого начальницького складу, що здійснюється у Вищій поліцейській академії. Крім зазначеного у ФРН працівник поліції може здобути вищу професійну освіту в навчальних закладах освіти («Fachhochschulen») для адміністрації. Відбір на навчання здійснюють спеціальні центри, що створені міністерствами внутрішніх справ кожної землі ФРН.

Теоретичний курс навчання у вищих поліцейських закладах освіти включає лекції, семінарські заняття, тренування поведінки і підготовку дипломного проекту. Практичне навчання засноване на вимогах формування у студентів практичних навичок правоохоронної роботи щодо профілактики кримінальних правопорушень, попередження насильства в сім'ї, організації дорожнього руху, набуття практичних навичок застосування чинного законодавства та здійснення правоохоронної діяльності.

Вища поліцейська академія розробляє освітні програми, спрямовує та координує науково-дослідну роботу вищих навчальних закладів із підготовки поліцейських, спрямовує науково-дослідну діяльність та здійснює контроль за впровадженням результатів наукових досліджень у практичну діяльність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland. Bonn. 1999.
2. Швець Д. В., Євдокімова О.О. *Наше право*. № 3. 2020. С. 17-25
3. The New Police Training System: Psychological Aspects / D. Shvets, O. Yevdokimova, I. Okhrimenko et al. Postmodern Openings. 2020. Vol. 11, Iss. 1, Supl. 1. Pp. 200–217. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup1/130/>
4. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: учебное пособие /

Якубов А. С., Асямов С. В., Таджиев А. А., Миразов Д. М. Ташкент. Академия МВД Республики Узбекистан, 2010. 449 с.

5. Харчук Н. Р. Процедура підготовки поліцейських кадрів в ФРН // Освіта, мова та культура в процесі глобальних трансформацій: збірник тез круглому столу для науково-педагогічних та педагогічних працівників (м. Київ, 1 квітня 2016). К.: КІКВС, 2016. С. 49-53.

6. Олег Мартиненко. Професійна освіта поліції Німеччини (По матеріалах МВС України). *Права людини в Україні*. URL: <http://www.khpg.org/index.Php>. (дата звернення 14.08.2022)

7. Modulhandbuch 2014/2016 Masterstudiengang: Öffentliche Verwaltung – Polizeimanagement (Publik Administration Police Management). Deutsche Hochschule der Polizei, Münster, 2014. 79 S.

8. Ісаєва І.Ф. Професійна підготовка персоналу федеральної поліції вищої ланки <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/15197> (дата звернення 21.08.2022)

Information about the authors:

Yarmaki Khrystofor Petrovich,

Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Administrative Law and Process of the Faculty of Specialist Training for Preventive Activity Units of Odessa State University of the Interior
1, Uspenskaya str., Odessa, 65000, Ukraine

Yarmaki Volodymyr Krystoforovich,

Candidate of Legal Sciences, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Constitutional and International Law of the Educational and Scientific Institute of Law and Cybersecurity of the Odessa State University of Internal Affairs
1, Uspenskaya str., Odessa, 65000, Ukraine

THE EUROPEAN DIMENSION OF MODERN LEGAL SCIENCE

Scientific monograph

Izdevniecība «Baltija Publishing»
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA «Izdevniecība «Baltija Publishing»
Parakstīts iespiešanai: 2022. gada 29. septembris
Tirāža 120 eks.